

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

III CİLD

DİLÇİLİYƏ AİD MƏQALƏLƏR

BAKI – 2023

Redaktor:

akad. NİZAMİ CƏFƏROV

Babayev Adil Məhəmməd oğlu. Əsərləri. 17 cildə. III cild

Kitabda müəllifin 1962-ci ildən 2023-cü ilə qədər dilçilik elminin müxtəlif problemlərinə dair yazmış olduğu məqalələr və etmiş olduğu məruzələrin tezisləri toplanmışdır.

Adil Babayev, 2023
“MSV NƏŞR” nəşriyyatı, 2023

AZƏRBAYCAN QRAFİKASININ AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONETİK SİSTEMİ İLƏ TARİXƏN UYĞUNLUĞU MƏSƏLƏSİ VƏ YENİ ƏLİFBA İDEYASI

Məlum olduğu üzrə, hər bir xalq üçün mədəni inkişafın ən başlıca amili yazıdır. Hər bir nəsil özündən əvvəlki maddi-mədəni sərvəti yazı ilə mənimsəyir və özünün əxz etdiyi biliyi yazı ilə gələcək nəslə verir. Deməli, yazısı olmayan bir xalq mədəni cəhətdən inkişaf edə bilməz, onun milli ədəbi dili və milli ədəbiyyatı, elmi heç bir vəchlə, sözün tam mənasında, irəli gedə bilməz. Prof. C.Loukotka belə hesab edir ki, yazısız ümumiyyətlə mədəniyyət ola bilməz. ¹

Bəs yazı nə ilə göstərilir?

Yazı danışığ səsələrinin şərti işarələri ilə verilir ki, bu da qrafikanı bilavasitə fonetika ilə əlaqələndirir. Yazıdan danışdığımız təqdirdə qrafika və yazının əmələ gəlməsi haqqında ümumi bir neçə söz deməyi lazım bilirik. Yuxarıda dediyimiz qrafika eynilə yazı demək deyildir. Çünki qrafikanın məna dairəsi yazıdan genişdir. Qrafika müəyyən bir müstəvi üzərində nə isə cızmaq (və ya yarıq açmaq) mənasından törəmişdir. Bildiyimiz kimi, yazı kəşf etməmiş insanlar ilk əvvəl şəklini çəkməklə fikirlərini ifadə etmişdilər ki, bu da ideoqrafik yazı adlanırdı. N.A.Dmitriyevanın fikrincə, qrafika əsasən təsviri incəsənətlə əlaqədardır.²

---

¹ C.Loukotka. «Развитие письма» Москва, Из-во иностр.литературы, 1950, səh. 13

² Н.А.Дмитрева. «Изображение и слова» Москва, 1962, səh.277

Yazı əmələ gəldiyi ilk vaxtlar qrafik incəsənətlə çox yaxın olmuşdur. Bu haqda A.A.İstrinin fikri ilə tamamilə razılaşmaq olar ki, hər iki halda, yəni ideoqrafik yazı və qrafik sənətdə fikir konkret bir şəkildə ifadə edilirdi.³ Sonradan hərflər inkişaf etdikcə qrafika yazı sisteminə çevrilərək daha konkret mənə almağa başlamışdır. Hərflər və onların müxtəlif şəkilləri əmələ gəldikdən sonra qrafemlər yaranmışdır. Məs., T hərfinin müxtəlif T. t, T.. t kimi şəkilləri vardır ki, bunların hamısı bir yerdə “t” qrafemidir. Qrafemlərlə yazmaq olmaz; bunun üçün səslər müəyyən qanuna (orfoqrafiya qanunu) görə biri-biri ilə uyğunlaşmalıdır. Bir-biri ilə uyğunlaşan hər bir hərf isə alloqraf adlanır. Məs., *dartmaq* sözünü Da Rt MaQ kimi yazmaq olmaz. Çünki alloqraflar bir-biri ilə uyğunlaşmamışdır. Məlumdur ki, danışığ zamanı ifadə edilən hər bir səs yazıda öz əksini tapa bilməz. Belə olsaydı, hər dildə saysız hesabsız hərf yaranmalı olardı. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, dilin fonetik sistemi ilə yazısı arasında heç bir uyğunlaşma yoxdur. Bu səhv olardı. Hər bir xalqın işlətdiyi qrafika ilə öz fonetik sistemi arasında özünəməxsus qarşılıqlı münasibət vardır.⁴

Deməli, hər bir xalq özünə əlifba seçərkən mütləq öz dilinin fonetik sistemini əsas götürməlidir. Buradan da belə bir nəticə çıxır ki, əlifba seçmək hər bir xalqın öz doğma işidir.

Lakin əlifba seçərkən xalqın siyasi-ictimai vəziyyəti də nəzərə alınmalıdır. Bu cəhətdən Azərbaycan qrafikasının tarixi çox maraqlıdır. Yuxarıda dediyimiz

---

³ В.А.Истрин. «Развитие письма» Изд. АН СССР, Москва, сәһ. 277

⁴ Вах: «Современный русский язык». Из-во «Высшая школа», 1964, сәһ. 109

kimi, xalqa əlifba seçərkən müstəqil hərəkət etməli, öz dilinin səs imkanlarını tamamilə nəzərə almalıdır. Lakin Azərbaycan xalqı 1400 ilə qədər bir dövrdə ərəb əlifbasından istifadə edərkən belə müstəqil hərəkət edə bilmişdimi? Xeyr!

Çünki ərəb istilasası ilə əlaqədar olaraq islam dininin yayılması, beləliklə də, ölkədə ərəb nüfuzunun genişlənməsi ərəb qrafikasının da xalqımıza qəbul etdirilməsinə səbəb oldu. Bir halda ki, Azərbaycan xalqına ərəb əlifbasını zorla qəbul etdirmişlər, bu qrafikanın fonetik sistemimizlə uyğunlaşmaması səbəbi də aydınlaşmış olur.

Son vaxtlara qədər bəziləri belə güman edirdilər ki, bizim ilk əlifbamız ərəb əlifbası olmuşdur. Lakin son tədqiqatlar sübut etdi ki, islamiyyətə qədər – yəni ərəb əlifbasının qəbuluna qədər Azərbaycan ərazisindəki qədim ağvanların öz əlifbası mövcud imiş. Akad. Viniqradovun və prof. Serebrennikovun dedikləri kimi, “Azərbaycan xalqı öz mənşəyini qədim albanlardan, hətta bəlkə midyalılardan ala bilər. Lakin müasir Azərbaycan dilinin türk dilləri ailəsinə mənsub olması tamamilə aydındır və onu sübut etmək üçün heç bir qüvvə sərf etməyə ehtiyacı yoxdur”⁵

Buradan da azərbaycanlıların ulu babalarının alban, ağvan tayfaları olduqları və onların müstəqil mədəniyyətləri olması aydınlaşır.

---

⁵ В.В. Виноградов и Б.А. Серебренников. О состоянии и задачах советского языкознания, Из-во АН СССР, отдел лит. и языка, 1954, том XIII, выпуск 4, сәh. 321

Gürcü alimi Q. Şanidze göstərir ki, ərəb istilasını ağvan və alban əlifbasını sıradan çıxardı.⁶ Milli əsarət altına düşmüş həmin xalqlar sonradan milli əlifba yaratmamış məhv oldular. Şanidze albanların əlifbası haqqında təxmini məlumatlar da verir.⁷ Ərəblər öz qılıncları gücünə bir çox xalqları öz əsarəti altına alaraq onların maddi-mədəni abidələrini məhv etmiş, öz nüfuzlarını zorla həmin xalqlara qəbul etdirmişlər.

Bizim qədim bədii, elmi yazılarımız, əlbəttə, ərəb istilasına qədər olmamış deyildir. Lakin ərəb mücahidləri “bismillah” ilə başlamayan bütün kitab və yazıları yandırmışlar (o vaxt biz həmin kəlməni bilmirdik). Buna görə də VII əsrin sonunda ərəb istilasını Ağvan dövlətini sarsıtdı, onun yazısına çox ağır zərbə vurdu.⁸

Doğrudan da, bizim danışdığımız dilin o vaxt Midiya, Ağvan dövründə mövcud olmasını və Ağvan əlifbasının həmin dilin fonetik sisteminə uyğun gəlib-gəlmədiyini bilmirik. Lakin buna şübhə etmədən deyə bilərik ki, ərəb qrafikası başqa xalqın, başqa dil ailəsinə mənsub dilin fonetikasına uyğunlaşdığından bizim dilimizlə uyğunlaşa bilməzdi.

Yuxarıda xatırladığımız kimi, ərəb əlifbası ərəb dilinə nisbətən daha geniş yayılmışdır.⁹

İslam dininin hökmranlığı və onun əsas qanunları məcmuəsi olan Quran ərəb əlifbasının yayılmasına çox

---

⁶ А.Г. Шанидзе. «Язык письма албанцев». Вестник отд. общ. наук Груз. ССР, 1960, № 1, сәһ. 170

⁷ А.Г. Шанидзе. «Новые данные об алфавите кавказских албанцев», труды I конфер. Закавказ. Унив-ов, Из-во АГУ, 1959, сәһ. 37

⁸ Q. Voroşil. “Qədim ağvan əlifbası və udin dili”. Az. SSR EA xəbərləri, ict.elmləri seriyası. № 1, сәһ. 80

⁹ Д. Дрингер. «Алфавит». Москва, Из-во иностр. Лит. 1963, сәһ. 322

geniş imkan yaratdı. Doğrudan da, indi dünya üzərində latın qrafikasından sonra ən geniş yayılmış yazı ərəb yazısıdır. Məlumdur ki, hər bir xalq müəyyən bir qrafikanı qəbul edərkən onun xüsusiyyətləri ilə öz dilinin xüsusiyyətlərini müqayisə edir. Məs., farslar ərəb əlifbasını qəbul edərkən, həmin dildə olmayan dörd hərfi – işarəni ərəb əlifbasına əlavə etmişlər (çünki həmin səslər ərəb dilində yoxdur). Farsların ərəb əlifbasına əlavə etdikləri hərflər bunlardır: p, ç, j, g.

Bu əlifba bizim Azərbaycan xalqının da dilinin səs qruplarına uyğun gəlmirdi. Lakin necə deyərlər, Azərbaycan xalqı səsini çıxara bilmirdi. Qəbul edilmiş əlifbanın bu və ya digər dilin qanunlarına uyğun gəlib-gəlməməsi elmi məsələ olduğundan nisbətən savadlı adamlar bu mətləbi dərk edə bilirdilər. Buna görə də xalqımızın tarixi boyu ərəb qrafikası əleyhinə çıxış edənlər olmuşdur. Dini ehkam və ərəb nüfuzunun qüvvətli olduğu feodal Azərbaycanda müəyyən bir islahat keçirmək olmurdu. Lakin buna baxmayaraq, bu ideya getdikcə möhkəmlənirdi. XVI əsrdə Füzulinin məşhur “Qələm olsun əli ol katibi-bədtəhririn” mətləli şeirində:

Gah bir hərflə süqutilə qılır Nadiri nar,

Gah bir nöqtə qüsurlə gözü kor eylər – deməsi, əlbəttə, ərəb əlifbasının namünasibliyinə işarədir. Doğrudur, Füzuli bu qrafika əleyhinə açıqca mübarizə aparmamış, səhvləri “katibi-bədtəhrir”də görmüşdür. Bununla belə, mənanın taleyini nöqtələrin həll etdiyini dərk etməsi bu qrafika əleyhinə bir çıxış kimi qiymətləndirilə bilər.

Zaman keçdikcə, insan zəkası kamilləşdikcə bu ideya –əlifba məsələsi şüurları daha çox məşğul etməyə

başlayır. Nəhayət, XIX əsrdə bu namünasib yazı əleyhinə geniş hərəkət başlanır ki, bunun da ideya rəhbəri əsrin ən görkəmli alimi, mütəfəkkir və ədibi M.F. Axundov idi. O, elmi-bədii fəaliyyətə başladığı zamandan da yeni əlifba haqqında düşünürdü. Son vaxtlara qədər M.F. Axundovun yeni əlifba uğrunda fəaliyyətə başlamasını 1857-ci ildən qeyd edirdilər. Lakin prof. Qasımzadə bu işə Axundovun 1850-ci ildən başladığını sübut etdi.¹⁰

M.F. Axundov əvvəllər ərəb əlifbasını islah etməyi təklif edirdi. Lakin sonralar bu fikrindən daşınıb yeni əlifbaya keçməyi irəli sürdü. O, hətta yeni əlifba layihəsi düzəldərək ona bir neçə əlamət də (işarə) əlavə etdi.¹¹

Bu layihədə o bütün hərfləri 1) hürufi-samitə və 2) hürfi-müstəvvətə deyərək iki yerə ayırdı. Yeni əlifbanı həyata keçirmək üçün çox çalışan böyük mütəfəkkirin arzusu o vaxt həyata keçə bilmədi. Lakin Axundov böyük bir binanın təməlini qoymuşdu. Bu ideyanı o vaxt çoxları da müdafiə edirdi. Ədib özü də gec-tez bu əlifbanın dəyişəcəyinə ümid edirdi. O, gələcək nəslin bu ideyanı həyata keçirməsini vəsiyyət edərək yazırdı:

– “Qoy gələcək nəsil kəmalüddövlənin məzmununa əməl etsin və məhvi yolunda illər uzununu çalışdığını köhnə İslam əlifbasını da dəyişdirsin.”¹²

M.F. Axundovun köhnə ərəb əlifbasını dəyişdirib yeni, daha əlverişli bir əlifbaya keçmək kimi ideya uğrundakı fəaliyyəti bununla məhdudlaşmır. Böyük mütəfəkkirin bu barədə nə kimi böyük işlər görməsi

---

¹⁰ F.S. Qasımzadə. “M.F. Axundovun həyat və yaradıcılığı”. Bakı, Azərneşr, 1962, səh. 70

¹¹ Bax: Azərbaycan SSR EA, RƏF, inventar № 110

¹² Bax: Azərbaycan SSR EA, RƏF, Axundov arxivi, inventar № 14

haqqında bu və ya digər münasibətlə çox deyilmiş və yazılmışdır. Buna görə də biz məqsəddən uzaq düşməməkdən ötrü bununla kifayətlənirik.

M.F. Axundovun təməlini qoyduğu yeni əlifba ideyası getdikcə daha da inkişaf etməyə, dövrünün qabaqcıl ziyalılarının şüurunu məşğul etməyə başladı. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərinin maarifpərvər ziyalıları xalqın savadsızlığının bir səbəbinin də köhnə əlifba olduğunu dərk edirdilər. Onlar inanırdılar ki, ərəb əlifbası dəyişmədikcə nə dilimizi başqaları öyrənə biləcək, nə də biz başqa xalqların dilini öyrənə biləcəyik. Bu məsələni rus şərqşünasları da dərk etmişdilər. 1914-cü ildə Sankt-Peterburqda D. Pozdnevın redaktorluğu ilə nəşr edilmiş “Мир Ислама” adlı kitabda bu haqda deyilir: *Tatar* (Azərbaycan – kursiv bizimdir) əlifbasında sait səslərin olmaması nəticəsində təhsil məsələsi həm tatarların (azərbaycanlıların) özləri üçün, həm də tatar dilini öyrənmək istəyən qeyri-tatarlar üçün çox çətin iş olmuşdur və əksinə, tatar əlifbasının bütün səsləri ifadə edə bilməməsi bu əlifbanın köməyiylə tatarların tatar dərsliklərinin köməyiylə başqa xarici dilləri öyrənməsini qeyri-mümkün edir... Yalnız o ərəb əlifbasından istifadə edən xalqların birinin dilini öyrənməli olan adam bilir ki, belə əlifba nə qədər çətinlik törədir. Qafqazda ayrı-ayrı şəxslər ərəb əlifbasının yararsızlığını çoxdan dərk edərək ya onu başqa əlifba ilə əvəz etmək, ya da onu lazımi dərəcədə dəyişmək (ona əlavə etmək) zərurəti fikrinə gəlmişlər.¹³

---

¹³ Sitat H. Hüseynovun «Из истории общественной и философской мысли в Азербайджане XIX века (Из. АН АЗ ССР, 1949, səh. 391) adlı kitabından götürülmüşdür.

Böyük ədibimiz C. Məmmədquluzadə ¹⁴ bir çox felyetonunda yeni əlifbaya keçmək və köhnə ərəb əlifbasını tərk etmək lüzumundan bədii priyomlarla bəhs edirdi. Xalqın savadlanması uğrunda çalışan böyük ədib nəinki yeni əlifba uğrunda sadəcə mübarizə aparır, habelə öz felyetonlarında mühafizəkarlara qarşı daha amansız hücumlar edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə hələ 1915-ci ildən yeni əlifba ideyasının tərəfdarı idi. Ədib “Əlifba” adlı felyetonunda bədii priyom işlədərək albanların adından istifadə edir. Həmin felyetonda oxuyuruq: “... Arnaudlar (albanlar – A.B.) belə xəyal eyləyirdilər; onlar bilirdilər ki, nə qədər ərəb hürufatı ilə yazı-pozu eləyirlər, mətbuatları tərəqqi tapmayacaq, milli ədəbiyyatları puç olacaq, dilləri hörmətdən düşəcək.”¹⁵

O, Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayın qərarlarını alqışlayaraq, qurultayı milli bayram adlandırır.¹⁶ Bu ideya getdikcə inkişaf edərək bütün ziyalıların doğma işinə çevrilir. XX əsrin əvvllərində başqa ziyalılarla birlikdə müəllimlər də bu ideyanı müdafiə edirdilər. 1907-ci ilin avqustunda Bakıda çağırılmış müəllimlər qurultayının ən mübahisəli məsələlərindən biri də müəllif Fərhad Ağzadənin, S.S. Axundovun və Abdulla bəy Axundovun 28 avqust iclasında təqdim etdikləri yeni əlifba layihəsinin müzakirəsi idi. O vaxt bu ideya özünə az tərəfdar

---

¹⁴ E. Əlibəyadə. “C.Məmmədquluzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəsi” Azərbaycan SSR EA xəbərləri, 1953, № 1

¹⁵ Əlifba, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, 13 yanvar 1913, № 1, imza Molla Nəsrəddin

¹⁶ Qatıq ağıdımı, qaradımı, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, aprel 1926, № 16, imza Molla Nəsrəddin

tapdığından həyata keçə bilmədi. Bu dövrdən başlayaraq, ayrı-ayrı ziyalılar yeni əlifbaya keçmək məzmununu daha yaxşı dərk edərək daha geniş fəaliyyətə başlayırlar. Bu ziyalılardan Mirzə Hüseyn Həsənzadə Yerevaninin 1912-ci ildə Tbilisidə nəşr etdirdiyi “Tamam əlifba” adlı kitabı diqqəti cəlb edir. Sənətcə müəllim olan müəllif öz gündəlik təcrübəsində əlifba məsələsinin mahiyyətini daha yaxşı dərk edərək əsərin qabaqlama, yəni (müqəddimə) hissəsində yazırdı: “Ərəbin özü türkdən, ya farsdan və qeyri bir dildən alınmış sözü öz dediyi kimi yazır və hər bir mədəni millət bu qaydanı izləyir, o bizdən səvayi... söz gəlişi, ərəblər **Paşa** yerinə **baş**, **komuş** yerinə **camış** yazır. Nəinki ərəb sözlərində, hətta farsıda da buna rəyəət edib xəvan yazırıq. İndi hər birimiz 10-15 il dər oxuduqdan sonra yenə görürsən *Sad* yerinə *Sin* yazırıq. Belə ki, var qüvvəmizi verib savad öyrənirik, elmdən bibəhrə qalmışıq... Bu dərдин dərmanı əlifbamızı ərəb hərflərindən təmizləyib, dilimizə məxsus bir neçə hərflər artırmaqdır: ta ki, yazımız da mədəni millətlərin yazısı kimi bir cür oxunsun və danışığımızın hər bir hərflər yazılsın.”¹⁷

Doğrudan da, çox gözəl ideyadır. Hər kəs bir cür yazmaqda olsa (ərəb dilində bir səsin bir neçə işarəsi vardır. Bunları yerli-yerində yazmaq çox böyük diqqət və təcrübə tələb edir) hamının bir cür və asanlıqla yazması çox zəruri məsələdir.

Köhnə ərəb əlifbasındakı xətt növlərinin çoxluğu məsələni daha da çətinləşdirirdi. Doğrudan da, köhnə əlifba ilə əlyazması növlərinə vaqif olanlar kufi ilə nəsxin,

---

¹⁷ Azərbaycan SSR EA RƏF, şifr 342/8675

hicazət ilə siyahətin, nəstəliq ilə rüqənin, təliq ilə divanicaminin, divani ilə sülsün bir-birindən nə qədər fərqləndiyini yaxşı bilirlər. A.Y. Qaziyev “Xəttatlar xətlər haqqında” adlı məqaləsində bu barədə bəhs edərkən Füzulinin “Qələm olsun əli ol katibi-bəd təhririn” adlı şeirini on növ əlyazması xətti ilə verir.¹⁸ Buradan hər kəsin bir cür yazıb, bir cür oxumasının səbəbi aydın olur. Hətta ərəblər özləri bu əlifba haqqında deyir: əl-məna fil bətniş-şair, yəni məna şairin qarnındadır. Bu barədə akad. Şerbanın sözləri diqqətəlayiqdir: “Həqiqətən, tamamilə aydındır ki, hər kəs bir cür yazsa, onda bir-birimizi başa düşmərik”.¹⁹

Bu sözlər təkcə qrafikaya deyil, habelə orfoqrafiyaya da aiddir. Lakin bildiyimiz kimi, ərəb əlifbasında vahid orfoqrafiya yaratmaq çox çətindir. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ərəb hürufatı sami dil üçün qəbul edilmişsə, bizim dilimiz sillabik dildir. Buna görə də, dilimizin qanunlarına uyğun olaraq yeni qrafika və orfoqrafiya yaratmaq günün vacib məsələsi idi. Çünki “inqilab mənəvi qüvvələrin inkişafı üçün geniş imkanlar açdı... Ana dilimizdə təhsil almaq üçün şərait yaratdı”.²⁰

Sovet hakimiyyəti qurulan kimi dilimiz dövlət dili elan edildi, ali və orta məktəblərdə tədris edilməyə başladı, elmi-tədqiqat obyektinə çevrildi. Buna görə də dilimizin qanunları daha artıq nəzərə alınmağa başladı.

---

¹⁸ А.Ю. Казиев. «Каллиграфы о каллиграфии», Azərbaycan SSR EA xəbərləri, ic. elm seriyası, 1964, № 5, səh. 75—89

¹⁹ Л.В. Шерба. «Избр. Работы по русскому языку». Учпедгиз, 1957, səh. 57

²⁰ В.Ю. Ахундов. «40 лет советского Азербайджана» Москва, Из-во «Знание», 1961, səh. 22

Yuxarıda dediyimiz kimi, dilimizin fonetik sisteminin ərəb əlifbası ilə uyğun gəlmədiyi məsələsi elmi bir problem kimi yenidən ortaya çıxdı.

İndi artıq İslam ehkamı və ərəb nüfuzu yox edilmiş, öz milli xüsusiyyətlərimiz hakim bir mövqe tutduğu bir şəraitdə ərəb əlifbasını saxlamağa Azərbaycan xalqını nə məcbur edə bilərdi? Buna görə də əlifba məsələsi ümumdövlət işinə çevrildi. Sovet hakimiyyəti elmin bütün sahələrində olduğu kimi, əlifba məsələsində də ziyalıların və ümumiyyətlə, xalqın arzusunu yerinə yetirdi. Buna görə də ziyalılar yeni əlifba məsələsinin ümumdövlət işi olmasından istifadə edərək özlərinə geniş yaradıcılıq imkanları əldə etmiş oldular. Bu dövrdə F. Ağazadənin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək istərdik. O, bu əlifba əleyhinə uzun müddət mübarizə aparmış, əsərlərində öz ideyasını elmi surətdə əsaslandırılmışdır. F. Ağazadənin əsərləri içərisində 196 səhifədən ibarət olan “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır”²¹ adlı kitabı daha çox diqqəti cəlb edir. O, bu kitabda ərəb əlifbasının yaranması, intişarı, qüsurları və bu qüsurları hiss edən şəxsləri qeyd edir, eyni zamanda dilimizə latın əlifbasının uyğunluğunu iqrar edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb qrafikasına qarşı ilk etiraz Azərbaycanda olduğu kimi, SSRİ-də də başqa türk xalqları içərisində yeni əlifbaya – türk əlifbasına keçmək ideyasının vətəni yenə də Azərbaycan oldu. Azərbaycan SSR hökuməti 1922-ci ilin iyul ayının 22-də ərəb əlifbasından yeni latın əlifbasına keçməyi qərara aldı.

---

²¹ F. Ağazadə. “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır”, Bakı 1922

1922-ci ilin sentyabrında ilk dəfə “Yeni yol” qəzeti latın əlifbası ilə nəşrə başladı.²²

Lakin latın əlifbasını da eynilə qəbul etmək olmazdı. Onda yenə də dilimizin fonetik sisteminə uyğun gəlməzdi. Buna görə də yeni əlifbaya keçmək işini elmi əsaslarla həyata keçirmək lazım idi. Bu səbəbdən də yeni əlifba komitəsinə türk dilinin bütün xüsusiyyətlərini bilən bir dilçi alim-türkoloq elmi cəhətdən rəhbərlik etməli idi. Doğrudur, o vaxt bizdə yeni əlifbanın qızğın müdafiəçiləri çox idi. Lakin bunların bəzisi elmi cəhətdən aşağı səviyyədə idi, bəziləri də dilçi deyildi. Ona görə də yeni əlifba ideyasının siyasi rəhbəri Azərbaycan MİK sədri S. Ağamalı oğlu 1924-cü ildə axtardığı türkoloq alimi Kırım Universitetinin professoru B. Çobanzadənin şəxsində tapdı. Həmin ilin yayında Ağamalı oğlu Çobanzadəni Bakıya – yeni türk əlifbası komitəsinə elmi rəhbərliyə dəvət etdi. Bir neçə aydan sonra Bakıya gələn B. Çobanzadə yeni əlifba komitəsi yanındakı elmi şuraya rəhbərlik etməyə və yeni əlifbanın layihəsini hazırlamağa başladı.

Qeyd etmək lazımdır ki, köhnə əlifba tərəfdarları hələ də öz əski ideyalarında israr edirdilər. Onlar yaxşı bilirdilər ki, yeni əlifba tərəfdarlarının ümumittifaq miqyasında qurultayı keçirilərsə, mütləq latın əlifbası qəbul ediləcək. Ona görə də qurultayın keçirilməsinə mane olmaq istəyirdilər. Böyük mədəniyyət və elm xadimi olan R. Axundov 1925-ci ilin noyabrında o zaman fəvqəladə komissiyanın rəhbərliyinə soxulmuş Bağırovun və onun əlaltılarının türkoloji qurultayın çağırılmasına

---

²² A. Abdullayev. “Azərbaycan dili tədris tarixindən, Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi (metodik məq.məcmuəsi), 1958, №1, səh 18

maneçilik törədən fitnələrini ifşa edərək Mərkəzi Komitəyə yazırdı: “Şübhəsiz, türkoloji qurultay bütün Sovetlər İttifaqı ilə birlikdə Azərbaycan üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edən hadisədir. Təklif edirəm: fəvqəladə komissiyaya tapşırılsın ki, lazım olmayan yerə burnunu soxmasın və Mərkəzi Komitəyə vəz oxumasın”.²³

Təxminən il yarımından sonra əlifba layihəsi hazır oldu. Həmin layihə 1926-cı ilin fevral-mart aylarında Bakıda keçirilən I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının müzakirəsinə verildi. Həmin qurultayda Çobanzadə məruzə ilə çıxış etdi. Burada da köhnə əlifbanı müdafiə edənlər tapıldı. Lakin artıq yeni əlifba tərəfdarları sayca müqayisə edilməz dərəcədə çoxluq təşkil edirdi. Buna görə də yeni əlifba 7 səsə qarşı 101 səslə qəbul edildi. Bu qurultayın qərarları SSRİ-də yaşayan bütün türkdilli xalqların ümumi işinə çevrildi. S. Ağamalı oğlunun təşəbbüsü ilə 1927-ci ildə SSRİ MİK-in qərarı ilə YTƏ ÜMK (Yeni Türk Əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsi) yaradıldı. Bununla da B. Çobanzadənin fəaliyyəti ümumittifaq miqyasına çıxmış oldu.

1927-ci ilin əvvəllərində B. Çobanzadə həmin komitənin təsis plenumu üçün proqram məruzəsi hazırlayır. Sonralar bu komitənin bir sıra plenumu olmuşdur ki, burada da B. Çobanzadənin rəhbərlik etdiyi YTƏ ÜMK yeni təkliflərlə çıxış edir. Buradan da B. Çobanzadənin SSRİ-də bütün türkdilli xalqların yeni əlifba qəbul etmələri işindəki xidmətləri aydın görünür.

1928-ci ilin yanvarında Daşkənddə, 1928-ci ilin dekabrında Kazanda, 1930-cu ilin mayında Alma-Atada

---

²³ Sitat: Q. Mədətovun “Ruhulla Axundov” (Bakı, 1957, səh. 19) adlı kitabçasından götürülmüşdür.

keçirilən türkoloji plenumlarda Çobanzadə fəal iştirak edir. B. Çobanzadə I Türkoloji Qurultayın keçiriləcəyinə bir neçə ay qalmış həmin qurultayın müstəsna əhəmiyyətini qeyd etməklə, onun vəzifələrini də göstərirdi.²⁴

B. Çobanzadə Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi yeni əlifbanın hər şeydən əvvəl tədris prosesi üçün böyük əhəmiyyətini qeyd edirdi.²⁵

B. Çobanzadə yeni türk əlifbasının istər Azərbaycanda, istər Özbəkistanda, istər Tatarıstan və s. yerlərdə qəbul edilməsinin başlıca səbəbini bu işin ümumdövlət əhəmiyyəti kəsb etməsində görürdü. Çünki inqilabdan əvvəl bir çox yeni əlifba cəhdlərinin boşa çıxdığını bilirdi. Ona görə də Oktyabr inqilabının bu mütərəqqi ideyaya yol açdığını dönə-dönə qeyd edirdi.²⁶

Artıq 1929-cu ildən Azərbaycan, sonra isə bir-birinin ardınca başqa türkdilli xalqlar latın əlifbasına keçirlər. Lakin SSRİ xalqlarının bir-birinə daha da yaxınlaşması və iqtisadi, ictimai, siyasi əlaqələrinin mökəmlənməsi yeni, başqa bir zərurət meydana atdı ki, bu da latın əlifbasını rus qrafikası ilə əvəz etməkdən ibarət idi. Latın əlifbası da bizim fonetik sistemimizlə tamamilə uyğunlaşmırdı. Buna görə də xalqımız SSRİ-nin başqa xalqlarının bədii və elmi əsərlərindən, mətbuatından daha

---

²⁴ B. Çobanzadə. "Türkoloji qurultayın tarixçəsi planı və borcları". "Maarif işçisi", 1925, №8, səh. 56–64

²⁵ B. Çobanzadə. "Türkoloji qurultayın müəllimlər üçün əhəmiyyəti".

"Maarif işçisi", 1926, № 3/11, səh. 7–13, № 4, səh 6–20

²⁶ B. Çobanzadə. "Yeni əlifbanı doğan Oktyabr inqilabıdır". "Maarif işçisi", 1929, № 1, səh. 8–11

yaxşı istifadə edə bilmək məqsədilə rus qrafikasını qəbul etməyi lazım bildi. Bu barədə Lenin yazmışdı:

“... Biz çox istəyirik ki, Rusiyada yaşayan fərqsiz olaraq bütün millətlərin məzlum sinifləri arasında mümkün qədər daha sıx əlaqə və qardaş birliyi yaransın. Biz, əlbəttə, istəyirik ki, Rusiyada yaşayan hər bir şəxsin rus dilini öyrənməyə imkanı olsun”.²⁷

Buna görə də 1940-ci ildə rus əlifbasını qəbul etdik. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əlifbanı da biz tamamilə qəbul etmədik. Dilimizin fonetik imkan və xüsusiyyətlərini rəhbər tutaraq bu əlifbadan bəzi hərfləri atıb, bəzi hərflər əlavə etməklə hər cəhətdən əlverişli bir əlifba tərtib etdik. Bununla da yeni əlifba haqqında xalqımızın çoxəsrlik arzusu yerinə yetmiş oldu.

*M.F.Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri.
XII seriya.1966. №3. səh. 113–123*

---

²⁷ V.İ. Lenin. “Əsərləri, XX cild”, Bakı 1951, səh. 60

TOPONİMİKA NƏDİR?

Toponimika iki hissədən ibarət olub yer adı mənasını verir. Yer adları əhəmiyyətsiz bir şey olmayıb, həmin yerin mənşəyi, tarixi, etnik xüsusiyyəti, milli aidliyyəti və s. haqqında elmi məlumat verir. Toponimika dilçiliyin coğrafiya, etnoqrafiya və ümumi tarixlə əlaqədar olan sahəsidir. Dünya dilçiliyi tarixində toponimikanın yaşı o qədər də çox deyildir. Bununla belə istər xarici, istərsə də sovet dilçiliyində bu elm sahəsi özünə geniş mövqə tutmuşdur. Lakin respublikamızda toponimik tədqiqatlar demək olar ki, yox dərəcəsinədir. Filoloji elmlər namizədi S.Mollazadənin qərb rayonları və A. Həsənovun Ordubad rayonundakı bəzi yer adları haqqındakı cüzi tədqiqatını nəzərə almasaq Azərbaycan dilçiliyində bu sahə hələ toxunulmamış qalır.

Toponimik tədqiqat kimi zəruri bir elm sahəsi dilçilərimizin əlbir fəaliyyətini gözləyir. Başqa respublikalarda bu işə çoxdan başlamışlar. Azərbaycan dilçiləri doğma diyarımızdakı hər bir yer adını necə, nə vaxt və kim tərəfindən qoyulduğunu göstərməklə gələcək nəslə zəngin elmi məlumat verə bilərlər. Hər hansı bir yerin adı, onun tarixi, coğrafi quruluşu yerli xüsusiyyəti ilə əlaqədardır. Buna görə də yer adları zəngin tariximiz haqqında bizə çox şey deyə bilər. Bu mənada Naxçıvan Muxtar Respublikasındakı yer adlarının tədqiq edilməsi daha böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Bəzən yer adlarını xalq etimologiyası əsasında təhrif edilmiş şəkildə deyirlər ki, bu da düzgün deyildir. Məsələn, bəziləri Ordubad sözünü “Ovurdu batıq”, “Ordu batmış” və yaxud “ord”(bağ) – behişt, yəni behişt bağı və

s. kimi təsvir edirlər ki, bunların da heç biri düzgün deyildir. Əvvələn, ordubadlıların “ovurdu batıqdır” demək çox gülünc olardı. İkincisi, Ordubadda hansı ordu batmışdır? Üçüncüsü məlumdur ki, dağ kəndləri istisna edilərsə, Ordubad çox isti yerdir. Məgər dini təsəvvürdə behişt isti təsvir edilib? Əksinə, cəhənnəm isti verilir. Buna görə də, Ordubad sözünün qədim türkcə “Orda” yəni qoşun, qəbilə, abad kimi təsviri tarixi və elmi cəhətdən düzgündür. “Ordaabad” sözünü qoşun abad etdiyi yer kimi vermək daha doğrudur. Çünki onun 15-16 kilometrliyində Aza, yəni “azadçəran” yerləşir ki, Şah Abbasın əmrlərində də bu yerlər məhz belə adlanır.

Muxtar Respublikamızdakı yer adlarının müəyyənləşdirilməsində tarixi rəvayətlər də əhəmiyyətsiz deyildir. Bunu Dehnabina, Dəstə, Gilan, Unus, Əlincə, Xanəgah və s. haqqında demək olar.

Fikrimizcə, toponimik adların müəyyənləşdirilməsində tarixi leksik-semantik və struktur təhlilin əhəmiyyəti daha böyükdür. Bu səbəbdən də böyük şəhərlərdən tutmuş daş adlarına qədər linqvistik təhlil süzgəcindən keçirmək lazımdır. Naxçıvanın özü qədim olduğu kimi, adlarının təhlili də o qədər çətinidir. Burada hətta Alban mənşəli adlara da rast gəlmək olur. Qədimlik və dilçilik nöqtəyi-nəzərindən muxtar respublikamızdakı yer adlarını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: milli-türk mənşəli adlar, erməni mənşəli adlar.

Bunu onunla əlaqələndirmək olar ki, ulu babalarımız bu yerdə daha qədimdən məskun olduğundan türk adları ən qədimdir. Ərəb istilasına qədər xalqımız farslarla ictimai-iqtisadi əlaqədə olduğundan burada farsca adlandırılmış yerlər (məsələn, Bəzmari-pəzməri, Dırnis-

dərnist, Dizə-düsə, Xanağa-Xanəgah, Nehrəm-nuhram və s.) meydana gəlmişdir.

Erməni mənşəli adlar isə ermənilərin hər hansı bir səbəbdən buraya gəlməsi ilə əlaqədardır. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, bəziləri Unus, Dırnis, Nüsüs və s. kimi adların ermənicə olduğunu iddia etməkdə yanılırlar. Çünki ıs, is, us, üs şəkilçiləri dörd cür yazılıb tək-cə türk dillərinə aiddir.

Ərəb istilasından sonra isə bir sıra yerlər ərəbcə adlandırılmışdır (Əshabül-kəhv).

Muxtar respublikamızın bütün səciyyəvi toponimik adlarınınin tədqiqini bu sətirlərin müəllifi aşağıdakı kimi istiqamətləndirir: oykonimika – şəhər və kənd adları, limnopimika – çay, göl, bulaq adları, mikrotoponimlər – küçə, yol, dağ adları.

Muxtar respublikamızı toponimik cəhətdən tədqiq etmək çətin olsa da, çox lazımlı bir işdir.

“Şərq qapısı” qəzeti, 7 avqust 1971. №81

“ARAZ” SÖZÜ NECƏ YARANMIŞDIR?

Dəfələrlə eşitdiyimiz “Araz” sözü haqqında elmi mənbələrdə müxtəlif fikirlər vardır. Bu söz müxtəlif adamlar tərəfindən müxtəlif cür təhlil edilir. Onların əksəriyyəti “Araz” sözünün alınma söz olduğunu iddia edirlər. Rus alimi V.A.Nikonov bu sözün mənşəyini mübahisəli hesab edir. Lakin onun özü də qəti bir söz deyə bilmir. Nikonovun fikrincə, Şərqi Türküstanda Arıs adlı bir çay var imiş. Lakin Arıs başqa çaydır. O, Sır-Dəryanın bir qoludur.

Akademik V.V. Bartold da Araz və Arıs çayları haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişdir. Bununla belə, o da qəti fikir deyə bilməmişdir. “Araz” sözünün zənd dilindəki arat – iti axan, yunan dilindəki arraso – küylü, sırlıtlı, ərəb dilindəki ruz (qaçan) – iti axan sözləri ilə bağlı olduğunu iddia edirlər. Qədim ərəb coğrafiyaşünasları isə Araz sözünü arrass kimi qeyd edirlər.

Bizim fikrimizcə, yuxarıda qeyd olunan adların heç biri düzgün deyildir. Əvvəla, necə ola bilər ki, hələ xalqlar və dillər arasında əlaqə olmadığı bir vaxtda bu ad başqa xalqların dili ilə bağlı olur? İkincisi, adların mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində əsas cəhətlərdən biri onun hansı ərəzidə yerləşməsindən çox asılıdır. Məsələn, Zəngəzur sözünün ermənicə və farsca olduğu həmişə mübahisə doğurur. Bəziləri iddia edir ki, bu söz erməni sözü olan zənq və zur sözlərindən əmələ gəlmişdir. Ancaq yerin öz coğrafi quruluşu göstərir ki, Zəngəzur fars dilindəki səngi zur – yəni böyük daş sözündən götürülmüşdür. Doğrudan

da, Zəngəzur böyük daşlıqdan ibarətdir. Bunu misal çəkməkdə məqsədimiz odur ki, bu müddəanı Araz sözünə də aid edə bilərik. Axı, Arazın fiziki xarakteri zənd və ya ərəb dilindəki mənalara uyğun gəlmir. Çünki Araz lal axan çaylardandır. İkincisi, Azərbaycandakı toponimik oyektlərin ərəbcə adlandırılması əsasən islamıyyətdən sonrakı dövrə təsadüf edir. Çünki məhz islam mücahidləri “müqəddəs” dini ideyaları ilə Azərbaycanı fəth etdikdən sonra öz dillərini və əlifbalarını da bizə qəbul etdirmişlər. Belə olduğu şəraitdə aydındır ki, şəhər, kənd, dağ və çaylarımızın da bir çoxuna ərəb adları verilə bilərdi. Lakin Araz sözünə islamıyyətdən əvvəlki abidələrdə də rast gəlirik. Deməli, Araz sözü yalnız öz dilimizlə bağlıdır. Bu sözün mənşəyinin müəyyənləşdirilməsində 2 ehtimala əsaslanmalıyıq.

Birincisi, “Araz” sözü struktur ünsürlərinə parçalana bilər. *Ari* və *ara* sözləri qədim türk dilində işlənmişdir. Bu sözlərin ünsürləri indi də dilimizdə qalmaqdadır. Hazırda *ara* sözü dilimizdə geniş işlənir. Aralıq, aramaq, arayış, arıtmaq (*ari* etmək) sözləri bu qəbildəndir.

Arasu sözünün tarixi fonetik dəyişiklik etdiyini və beləliklə, *Aras* – *Araz* sözünün əmələ gəldiyini söyləmək olar. Çünki *Araz* çayı əsasən dağlar arasından axan çaydır.

Ari sözünə gəlincə, bu söz qədim mənbələrimizdə təmiz, bəzən dadlı mənasında işlədilir. Bəlkə də, ulu babalarımız *arisu* sözünü təmiz, dadlı su mənasında işlətməmiş, beləliklə də *Araz* sözünü yaratmışlar.

Sonralar şur kökündə ifa edilən, təbiət və insan gözəlliyini vəsf edən, lirik xarakterli, gümrah və nikbin təsirli muğam olan “*Arazbarı*”nın yaranması da fikrimizi

aydın izah etməyə imkan verir. Çünki bu muğamin lirik, mənəvi təsiri Araz suyu kimi xoşagələn olduğundan “Arazvari”, sonralar isə “Arazbarı” kimi mənalandırılmışdır. B və V hərflərinin bir-birini əvəz etməsi isə Azərbaycan və fars dilləri üçün xarakterikdir. Məhz bu səbəbdən də “Arazbarı”nın “Arazvari” kimi mənalandırılmasına inanmaq olar.

Ümumiyyətlə, Araz çayının təmiz və şirin sulu olması haqqında qədim mənbələrdə də çoxlu qeydlərə rast gəlmək olur. XIV-XV əsrlərin məşhur səyyahı Əbdürrəşid-əl Bakuvi özünün “Kitab-təlxisəl asar və əcaibəl Malikəl-Qəhhar” adlı əsərində “Naxçıvan yaxınlığında şirin sulu, bədəni möhkəmləndirən bir çay axır” – deyərək Araz çayının yerləşdiyi ərazi və suyunun keyfiyyəti haqqında məlumat verir.

İkinci ehtimal bundan ibarətdir ki, qədim türk dili abidələrində rast gəldiyimiz aris sözü təmiz və müqəddəs mənasında işlədilir. Bu sözün həmin mənada işlədilməsinə “Qədim türk dili lüğəti”ndə də rast gəlirik. Bundan əlavə, türk mətnlərinin VII cildində də bu söz, yəni aris sözü təmiz və müqəddəs mənasında işlədilir. Araz sözünün aris sözündən əmələ gəlməsinə inanmaq olar. Əvvəla, aris sözü çox asanlıqla ahəng qanununun təsiri altında Araz sözünə çevrilə bilər. Bu s samitinin z səsinə keçə bilməsi ilə izah olunur. Beləliklə, Araz sözünün aris (müqəddəs, təmiz) sözündən əmələ gəlməsinə şübhə azdır.

Qeyd etmək istərdik ki, ikinci ehtimal daha inandırıcıdır. Əsasən isti zonada yerləşən çaylar əkin sahələrinin suvarılması və insanların su içməsi üçün yeganə mənbə idi. Əlbəttə, belə olduğu halda qədim insanlar çaya müqəddəs çay kimi baxırdılar. Şübhəsiz ki,

elə o vaxtdan ona Aris adı vermişlər. İllər keçdikcə bu söz Araz kimi tələffüz olunmuş və bu gün işlətdiyimiz Araz sözünün mənşəyi haqqında qəti fikir söyləməyə imkan yaratmışdır.

“Şərq qapısı” qəzeti.26 avqust 1972. № 201

AZƏRBAYCAN DİLİNİN FONEMLƏR SİSTEMİ

(A.Axundovun eyniadlı əsərinə rəy)

Müasir dünya dilçiliyində ən mübahisəli sahələrdən biri fonem problemidir. Həm sovet, həm də xarici dilçilik məktəblərində fonem probleminə müxtəlif mövqedən yanaşıldığına görə hələlik bu sahədə sabit bir nəzəriyyə yoxdur. Hətta sovet fonoloqları Moskva və Leningrad fonoloqlar məktəbinə bölünürlər. Azərbaycan dilçiliyinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin fonetik sistemi ənənəvi dilçilik aspektində müxtəlif alimlər tərəfindən kifayət qədər işlənmişdir. Lakin fonetikanın xüsusi və ən ali bir şöbəsi olan fonologiya haqqında – yəni dilimizin funksional fonetik sistemi barədə bir-iki məqalə istisna edilərsə, demək olar ki, sanballı bir əsər yazılmamışdır. Ona görə də həm ali məktəblərdə dərs deyərkən, həm də bu mövzuda tədqiqat apararkən müraciət etməli sanballı bir məxəzə ehtiyac var idi. “Maarif” nəşriyyatı ali məktəblərin dilçi aspirant və tələbələrinin ehtiyacını ödəmək məqsədi ilə professor A. Axundovun “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı monoqrafiyasını nəşr etməklə çox faydalı iş görmüşdür.

Professor A. Axundov bu mövzu üzərində uzun müddət, yəni 1959-cu ildən tədqiqat aparır. O, ilkin tədqiqatlarını Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi adı ilə yekunlaşdıraraq, 1964-cü ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Əslində, 1973-cü ildə “Maarif” nəşriyyatının çap etmiş olduğu “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı kitabın əsas müddəalarını müəllif doktorluq dissertasiyasında və professor N. Məmmədovla

birlikdə yazdığı “Dilçiliyə giriş” adlı kitabda ifadə etmişdir. Lakin bu kitabda müəllif həm sovet, həm də xarici ölkə fonoloqlarının yeni fikirlərini şərh etmiş və onları dilimizin materialları əsasında Azərbaycan oxucularına çatdırmışdır.

Əsəri, şərti olaraq, 5 hissəyə ayırmaq olar. Birinci – giriş hissəsində müəllif, ümumiyyətlə, fonetikanın və xüsusilə fonologiyanın dil fənləri sistemindəki əhəmiyyətli mövqeyindən bəhs edir.

Əsərin ikinci hissəsi nəzəri cəhətdən ən dəyərlidir. Burada alim dilçilikdə fonem problemi və onun işlənmə tarixini ardıcıl olaraq şərh edir. O, fonem probleminin pioneri olan məşhur rus dilçisi Boduen de Kurtenyeden başlamış N.V.Kruşevski, L.R. Zinder, L. Şerba, A.A. Reformatski, R.İ. Avanesov, Y.D.Polivanov və b. kimi görkəmli fonoloqların müddəalarını elmi ardıcılıqla şərh edərək heç bir təsir altına düşmədən onlarla cəsarətli elmi polemikaya girir və tutarlı elmi mühakimələrə istinad edir.

Məlumdur ki, fonem məsələsinin izahında sovet fonoloqları iki məktəbə – Moskva və Leningrad məktəblərinə ayrılır. Sovet dilçilərinin əksəriyyəti Moskva məktəbinin fonem problemi haqqındakı mövqeyini bəyənir. Professor A. Axundov da, haqlı olaraq, Moskva məktəbinə meyl edir. Lakin o sadəcə olaraq Leningrad fonoloqlarından üz çevirərək Moskva fonoloqlarının ardınca getmir, əksinə Leningrad fonoloqları L.R. Zinder, M.İ. Matuseviç, hətta L. Şerba kimi görkəmli alimlərin düzgün olmayan mövqelərini inandırıcı şəkildə tənqid edir. Müəllifin xarici dilləri mükəmməl bilməsi, onun Azərbaycan və rus dilindəki ədəbiyyat çərçivəsindən cəsarətlə çıxmasına, həmin mövzuda yazılmış əsərlərə

orijinalda müdaxilə edə bilməsinə kömək etmişdir ki, əsər bundan çox faydalanmışdır.

Müəllif fonemin mahiyyətini izah edərkən onu dilin fonetik quruluşundan və morfoloji vasitələrindən təcrid etmir, bu isə onu müəyyən mənada Moskva fonoloqlarına yaxınlaşdırır. Müəllif, çox haqlı olaraq, fonemin diferensial əlamətlərini kök morfemlərdə axtarır ki, bu da dilimizin iltisəqilik keyfiyyətindən irəli gəlir.

Əsərdə fonemlərin müəyyənləşdirilməsi üsulları, dilimizin fonem tərkibi və sistemi haqqında müəllifin müddəaları və gəldiyi nəticələr inandırıcı olub öz orijinallığı ilə seçilir.

Əsəri vərəqlədikcə dilimizin sait və samit fonemləri, onların statistik, fonoloji, akustik və fizioloji təhlili haqqında müasir fonologiyanın son sözü ilə səslənən müddəalara rast gəlirik.

Monoqrafiyada hər bir fonemin hərtərəfli elmi təhlili verilmişdir.

Əsər uzun illərin elmi axtarırlarının məhsulu kimi rentgenoqramlar, fotolar, kinoqramlar və assiloqramlarda verilmiş eksperimental materiallarla zəngindir.

Lakin əsərdə, bizə görə, bəzi dəqiq olmayan və yaxud oxucuya çətin çatan fikirlər də vardır. Məsələn, əsərdə oxuyuruq: “Danışiq səsləri müəyyən bir sistem təşkil edərək, dilin ümumi strukturunda, morfemlər leksemlər, sintaqmalar kimi tamamilə müstəqil bir mövqe tutur və onlara qarşı qoyulur (səh. 9)”. Bu fikrin birinci hissəsi heç bir etiraza səbəb ola bilməz. Amma dilin danışiq səslərinin qrammatik quruluşa qarşı qoyula bilməsi səbəbi və mümkünlüyü aydın olmur.

Bəzən əsərdə qəliz cümlələrə də rast gəlirik. Bundan əlavə, bəzi istilahlər ənənəvi fonetikada indiyədək biz işlətdiyimizdən fərqli şəkildə işlədilir (samitlər ahəngi və s.).

Amma bu dediklərimiz əsərin elmi-praktiki əhəmiyyətini heç də azaltmır. Əsər Azərbaycan dilçiliyinin nailiyyətlərindən biri hesab edilə bilər. Arzumuz budur ki, belə bir maraqlı monoqrafiya rus dilinə tərcümə edilərək bütün sovet filologiyasının qiymətli məxəzlərindən biri kimi öz layiqli yerini tutsun.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 1973. №9

TƏLİM VƏ TOPONİMİKA

Toponimika dilçilik elminin ən gənc sahəsi olub, əsl mənada cəmi yarım əsrlik tarixə malikdir. Doğrudur, hələ qədim Misirdə belə yer adlarının mənalarını öyrənməyə cəhd etmişlər. Lakin bu o vaxtlar həm ötəri, həm də təsadüfi xarakterdə idi. Yer adlarının elmi mahiyyətinin öyrənilməsi XIX əsrin əvvəllərindən başlanır ki, bu da alman alimi V. Humboltun (1764 – 1835) adı ilə bağlıdır. Rusiyada isə bu işlə akad. V. Radlov, V.V. Bartold, Y.K. Qrot, İ.A. Boduen-de Kurtene və başqaları məşğul olmuşlar.

Azərbaycan toponimikasının tədqiqinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, yer adlarımızın öyrənilməsinə hələ keçən əsrin əvvəlindən başlanmasına baxmayaraq, bu sahədə dərin, sanballı elmi-tədqiqat işi aparılmamışdır. Məsələn, 1851-ci ildə N.A.Enkelqart “Naxçıvan şəhərinin təsviri”, 1872-ci ildə S.P. Zelinski “Naxçıvan sözü haqqında”, 1885-ci ildə M. Maysurov “Ordubad qəzasının qısa oçerki”, 1885-ci ildə E. Qilemi “Ordubad qəzasının qısa oçerki” adlı məqalələr nəşr etdirmişlərsə də, bunların heç biri həmin yer adlarının leksik-struktur təhlil əsasında mənşəyini müəyyənləşdirə bilməmişlər. Bu o vaxt mümkün də deyildi. Əvvələn, ona görə ki, həmin müəlliflər nə Azərbaycan nə də Şərq dillərini mükəmməl bilmədiklərindən bu dillərdəki sözləri struktur-semantik cəhətdən təhlil edə bilməzdilər. İkinci də, o vaxt tarixi-müqayisəli üsul hələ dilçilikdə özünə yer tapa bilməmişdi. Buna görə də həmin müəlliflərin izahları səthi və birtərəfli olub, oxşar morfemlərin müqayisələrindən uzaq idi.

Azərbaycandakı coğrafi adların öyrənilməsində keçən əsrin axırlarından başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər nəşr edilən “Материалы по описанию местностей и племён Кавказа” adlı məcmuədə nəşr edilən elmi əsərlərin rolunu xüsusi qeyd etmək lazımdır. Lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, burada da çoxlu təhriflərə yol verilmişdir.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan toponimikası ilə məşğul olan, lakin Azərbaycan və Şərqi dillərini bilməyən alimlərin fikirləri çox vaxt yanlış olur. Bu münasibətlə V.A. Juçkeviçin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həmin müəllifin 1968-ci ildə Minskdə nəşr etdirdiyi “Общая топонимика” adlı kitabı Azərbaycan yer adları haqqında təhrif edilmiş fikirlərlə doludur. V.A. Juçkeviçin fikrincə, “Naxçıvan MSSR-də erməni və İran dillərinin güclü təsiri hiss edilməkdədir”. Halbuki, Naxçıvandakı yer adlarının 75-80 faizdən çoxunu Azərbaycan mənşəli adlar təşkil edir... Juçkeviç erməni və Azərbaycan dillərini bilmədiyindən hətta “Daşkəsən” sözünü belə mənşəcə erməni dilinə aid edir.

Coğrafi adların mənasını və mənşəyini bilməyin əhəmiyyəti çox böyükdür. Çünki xalqın keçmiş, adət və ənənəsi, təsərrüfat məişəti çox vaxt coğrafi adlarda əks olunur. Çünki coğrafi obyekt özü özünü adlandırmır. Onu insanlar bu və ya digər əlamətinə görə adlandırırlar. Bu da coğrafi obyektlə onun adı arasındakı əlaqəni müəyyən etməyə çox kömək edir. Coğrafi obyektlərə verilən adların necə verilməsinə aid bir neçə misal göstərək:

1. Toponimlər (etnotoponimika və antrotoponimika) məişətlə bağlı olur. Məsələn,

- Köçərilər kəndinin adı, əlbəttə, keçmişdə buranın əhalisinin köçəri həyat keçirdiyini xəbər verir.
2. Bəzi coğrafi obyektlər zahiri əlamətinə görə adlandırılır. Məsələn, uçur (dağ), sıpqaç (sarpı qaç), Keçməbasar (yer).
  3. Bəzi obyektlər sənaye-təsərrüfat əhəmiyyətinə görə adlanır. Məsələn, Zəylik, Gümüşlü, Misdag və s.
  4. Bəzi obyektlər xüsusi mülkiyyət dövründən qalma sahib adları ilə adlanır. Məsələn, Ağaməmməd dərəsi, Edilağa gölü, İnbil Banu çeşməsi.
  5. Bəziləri vaxtilə həmin yerdə yaşayan qəbilələrin adı ilə adlanır. Məsələn, Xalaç, Muğan, Əfşəran (Abşeron) və s. Qeyd etmək lazımdır ki, belə halları tapıb müəyyənləşdirməyin əhəmiyyəti daha böyükdür.
  6. Bəziləri dini kilsə fəaliyyəti ilə bağlı olaraq adlanır. Məsələn, Məscid meydanı, Vank, Berdağ və s.
  7. Bəzi coğrafi adlar əhalinin məişətini əks etdirir. Məsələn, Yayçı (yayçı kəndi), Ələhli (ələk toxuyanlar).
  8. Bəzi obyektlər isə müəyyən bir hadisə ilə bağlı olaraq həmin hadisənin qəhrəmanının adı ilə adlanır. Məsələn, Pavel dərəsi (Pavelin düşüb öldüyü üçün), Nərgiz döngəsi (Nərgizin həmin döngədə qaçırıldığı üçün) və s.

Toponimlərin öyrənilməsinin həm nəzəri, həm də təcrübi əhəmiyyəti böyükdür. Xüsusilə təlim prosesində toponimik adların mənasının öyrədilməsi böyük

əhəmiyyət kəsb edir. Orta məktəblərdə dil, ədəbiyyat, tarix və coğrafiya müəllimləri şagirdlərə heç olmasa onları əhatə edən coğrafi obyektlərin adlarının mənasını öyrətməlidirlər. Bu, çox da böyük zəhmət tələb etmir, amma əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, tədris prosesində adını çəkdiyən coğrafi obyektin adının mənasını şagirdlərə demək həmin dərsin yadda qalması üçün ən əsas faktor ola bilər. Məsələn, Darıdağı sözünü şagirdlər nəinki yadda çətin saxlayırlar, hətta onu çətinliklə tələffüz edirlər. Əgər müəllim izah etsə ki, *Darı* qədim türk – Azərbaycan sözü olub dərman, müalicə vasitəsi deməkdir, Dağ isə müalicə suyu (dərmanı) olan dağ deməkdir, onda şagirdlər həm o dağın başqa bir səciyyəvi əlaməti haqqında məlumat almış olar, həm də sözün özünü tez qavrayar. Əgər bu və ya digər coğrafi obyektin adını müəyənləşdirməkdə bir neçə cəhət olarsa, onda müəllim həmin obyektin tarixi və coğrafi əlamətini əsas götürməlidir. Elə *darı dağı* sözünü götürək; qədim türk mənbələrində *Tarı* sözünə də rast gəlirik ki, əkmək, çörək, əkilən bitki (darı) mənalarında müqayisə etməklə Darıdağın əsl mənasını müəyyən etmək olar. Həqiqətən, Darıdağ quraqlıq yerdir, ona görə də burada münbitlikdən danışmaq çətindir. Coğrafi əlamətinə gəlicə, müalicə, dərman sözlərinin düzgünlüyünü təsdiq edir. Çünki burada çoxlu mədən suları və mineral maddələr vardır. Beləliklə, dil, tarix və coğrafiya müəllimi asanca sübut edə bilər ki, Darıdağı sözünün mənası dərmanlı dağ deməkdir. Adlarını çəkdiyimiz fənn müəllimləri proqramda olmayan, lakin onları əhatə edən coğrafi obyektlərin mənalarını da şagirdlərə izah etməlidir. Bunun tərbiyəvi əhəmiyyəti elmi-təcrübəvi əhəmiyyətindən az deyildir. Deyək ki, *Çapayevka, Əlinçə*

və s. adlar nə coğrafiya, nə tarix, nə dil-ədəbiyyat dərslərlərində vardır. Amma həmin fənləri tədris edən müəllimlər şagirdlərə həmin kəndin nə üçün Çapayevin adı ilə adlandırılmasını izah etməlidir. Yaxşı olar ki, tarix dərslərində Vətəndaş müharibəsi tədris edilərkən bu iş görülsün.

Müəllim vətəndaş müharibəsində Çapayevin əfsanəvi qəhrəmanlığından danışdıqdan sonra “Baxın, uşaqlar, həmin səbəbə görə də indi kəndimizə qəhrəmanın adı verilmişdir” – deyə fikrini yekunlaşdırsa, onda həm mövzu yaxşı yadda qalar, həm də şagirdlər öz kəndlərinin nə üçün belə adlandırılmasının səbəbini öyrənərlər.

Eyni sözləri *Əlincə qalası* haqqında da demək olar. Əlincə sözünün mənasını şagirdlərə izah etməklə müəllim onlara vətənpərvərlik hisslərini axtarıb dərinləşdirə bilər. Əlincək sözü XVI əsrdə monqol işğalçılarına qarşı buranın əhalisinin necə mərdliklə vuruşub təslim olmadıqlarından xəbər verir. Bu işə şagirdləri ulu babalarımızdan ötrü fəxr etməyə və vətənimizi daha çox sevməyə sövq edə bilər.

Xalqımızın dünyagörüşü bəzən toponimlərin əfsanələr üzrə adlandırılmasında da əks etdirilir. Elə toponimlər vardır ki, onlar bütöv bir hadisəni izah edir. Bunlar haqqında da tarix, ədəbiyyat, dil və coğrafiya müəllimləri şagirdlərə məlumat verə bilərlər.

Bir sözlə, şagirdlərə əvvəlcə kəndin, sonra rayonun, nəhayət respublikamızın xarakterik toponimləri haqqında məlumat vermək lazımdır. Bunun üçün toponimik materialların toplanması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Hər məktəbdə təşkil edilən ölkəşünaslıq muzeylərində toponimika guşələri – şöbələri yaratmaq

olar və lazımdır. Çünki coğrafi adlar haqqında bizim məlumatımız gələcək nəsələ nisbətən çoxdur. Axı toponimik adlar ya ilkin mənə yuvasından uzaqlaşır, ya da sadəcə olaraq obyekt özü sıradan çıxıb unudulur. Buna görə də, həmin adları toplayıb müəyyən sistem üzrə qruplaşdırmaq, mümkün qədər onların izahını vermək çox faydalı olardı. Toponimik material toplayarkən böyük şəhərlərdən tutmuş, kəndlərə, çaylara, arx və bulaq adlarına, dağ, dərə, düzəngah, yol və ayrı-ayrı qayalara qədər qeyd edilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rayon maarif və ya mədəniyyət şöbələri nəzdində toponimik mərkəzlər və ya komissiyalar yaratmaq vaxtı çoxdan çatmışdır. (Bu işə qardaş respublikaların bəziləri artıq başlamışdır). Təşkil edilən mərkəz və komissiyalar məktəblərin topladıqları toponimik materialları şöbələrə ayırıb sistemləşdirməli və nəhayət dəqiq kartoteka tərtib etməlidirlər. Bu və ya digər toponim haqqında elmi ədəbiyyatda verilən məlumatı da həmin kartotekada əks etdirmək lazımdır. Bu, bir tərəfdən respublikamızın bütün toponimik adlarının toplanıb sistemləşdirilməsinə, digər tərəfdən də toponimik tədqiqat aparan alimlərimizin işlərinin asanlaşdırılmasına kömək edə bilərdi.

“Azərbaycan müəllimi” qəzeti.1973. №51

ФОРМАНТНЫЙ МЕТОД В ТОПОНИМИКЕ

1. Как утверждают лингвисты, топоформантов распространяются неслучайно. Например: НЫГА, ЮГА-УГА-ЮГИ и др. топоформанты очень широко распространены в русском языке, а в азербайджанском таких формантов нет. Что касается “азербайджанских” топоформантов, то они встречаются иногда в фонетически измененной форме в Узбекистане и в других тюркоязычных странах.

2. Топоформант -ЛЫГ очень широко распространен в Азербайджане в четырех вариантах: Зайлик (Нахичевань), Гарагачлыг – (Нахичевань, Масаллы, Хачмас, СТА 203); -ЛЫ – варьирующийся в четырех формах топоформант: Сарханлы – (Нахичевань), Искандарлы – (Ордубад), Курдчули – (Нахичевань). Кроме того, встречаемся с огромным количеством примеров с топоформантом -ЛЫ во всем Азербайджане и Турции.

3. -ЫНЧ – этот топоформант тоже является одним из древнейших тюркских морфем, который носит атрибутивное значение (кулунч, бурунч и т.д.). В современных тюркских языках -ЫНЧ уступает в продуктивности формантам -ЛЫГ и -ЛЫ. Остается несомненным, что -ЫЧ, -ЫНЧ имеет единое историческое происхождение (айрыч-айрынч, тыхач-тыханч употребляются параллельно). В других тюркских языках этот формант выступает в

зависимости от формы фонетики данного языка. М.С.Ордубади употребляет топоформант в форме АЛАНЧИК; ЧИК-ЧАК, ЧАК-НЧ – исторически родственные форманты.

4. В заключение можно сказать, что формантный метод, развиваясь, открывает перед собой новые аспекты – префиксальный и суффиксальный. Наличие топоформантов в языке это историческое, внутриязыковое явление и экстралингвистический фактор.

АПИИЯ. им. М.Ф.Ахундова материалы научной конференции, 1983, 1–2 декабр, стр.121

TƏLƏBƏLƏRİN ŞƏXSİYYƏTİNİN VƏ DÜNYAGÖRÜŞÜNÜN FORMALAŞMASINDA TƏDRİS EDİLƏN FƏNLƏRİN ROLU

Yetişməkdə olan gənc nəslin kommunizm ruhunda tərbiyəsi, onun kommunist cəmiyyətinin fəal qurucusu kimi şəxsiyyətinin formalaşması, gənc mütəxəssis kimi marksist-leninçi metodologiyasının nəzəri əsaslarını mənimsəməsi bu gün Sovet ali məktəbi qarşısında duran ən mühüm vəzifədir. Bu sahədə ali məktəblərdə böyük və geniş kompleks iş aparılır. Bu istiqamətdə görülən işlər sırasında tələbələrə keçirilən dərslərin əhəmiyyəti böyükdür. Belə ki, hər bir fənn bu gün marksizm-leninizmin nəzəriyyə və təcrübəsi ilə əlaqələndirilməli, dövrün aktual siyasi hadisələri ilə bağlı şəkildə tələbələrə çatdırılmalıdır. Burada, əlbəttə, hər bir fənnin öz spesifikasiyasını da nəzərə almaq lazımdır. Məsələn, bu sahədə tarix dərsi ilə təbiətşünaslıq, fizika, kimya, biologiya və s. dərslərdən eyni şeyi tələb etmək olmaz. Əslində, müasir təbiətşünaslıq elmi də sinfi mövqedən çıxış etməli, kommunizm quruculuğu işinə xidmət etməlidir. Bu sahədə də orijinal iş aparmaq olar və digər fənnin pedaqoji ali məktəbdəki tədrisi ilə texniki ali məktəblərdəki tədrisi arasında müəyyən fərq olmalıdır. Çünki pedaqoji ali məktəblərdə bütün fənlərin tədrisi tələbənin siyasi-tərbiyə işinə, onun gələcəkdə bir müəllim kimi, partiya ideyalarının təbliğatçısı kimi yetişməsi işinə xidmət edir. Məsələn, psixologiya fənnini tədris edərkən sosial-psixoloji problemlərə, şəxsiyyətin psixologiyasına və cəmiyyət üzvü kimi sosial-fərdi psixologiyanın onun

ideologiyasının tərkib hissəsinə çevrilməsi problemlərinə xüsusi fikir vermək lazımdır.

Fərdin psixologiyasının kollektivin psixologiyası ilə uyuşması tələbələrə elə şərh edilməlidir ki, onlar gələcəkdə özlərinin mənafeyini daxil olacaqları sosial qrupun mənafeyi ilə birləşdirə bilsin və kollektivin mənafeyinin daha yüksək olduğunu aydın idrak duyğusu ilə dərk edə bilsin.

“Elmi kommunizm” fənnini tədris edən müəllimin qarşısında daha məsul və şərəfli vəzifə dayanır. Bu fənni tədris edərkən proqram materialını şablon şəkildə auditoriyaya izah etmək olmaz. Bu fənnin tədrisi prosesində nəinki ayrı-ayrı mövzulara yaradıcı yanaşib onları şərh etmək, habelə marksizm klassiklərinin şəxsi həyatı ilə bağlı hadisələri də tələbələrə çatdırmaq lazımdır. Məhz belə olduqda kommunizm tələbənin – sabahkı müəllimin ideologiyasına çevrilə bilər. “Elmi kommunizm” fənninin bütün mövzuları yaradıcılıqla şərh edilməli, tarixi şəraitlə, dövrün aktual siyasi hadisələri ilə əlaqələndirilməlidir. Marksizm-leninizm klassiklərinin əsərlərinə əhkam kimi yanaşmaq, onları quru şəkildə, ayrı-ayrı sitatlarla tələbələrə şərh etmək olmaz. Hər bir mövzuya aid gətirilən sitat, müraciət edilən ilkin mənbə institutun profili, auditoriyanın səviyyəsi nəzərə alınaraq yaradıcılıqla şərh edilməli, Sov.İKP-nin bugünkü tələbləri və siyasəti fonunda tələbələrə çatdırılmalıdır. Məhz bu zaman müəllim marksizm-leninizm ideologiyasının mübariz əsgərini tərbiyə edib yetişdirə bilər.

Bu fənlə qohum olan Tarixi materializm fənnini götürək. Tarixi materializm pedaqoji ali məktəbin tədris proqramında əsas yer tutur. Cəmiyyət və təbiət haqqında

yeganə düzgün təlim olan tarixi materializm marksizmlenin nəzəriyyəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Cəmiyyət, siniflər, sinfi ziddiyyət, dövlət haqqında Marks qədər də fikirlər söylənilməmişdir. Bu fikirləri olduğu kimi şərh edib onları tənqidi surətdə tələbələrə izah etmədən Marksın və Leninin təlimini olduğu kimi onların şüuruna çatdırmaq olmaz. Marks sinfi ziddiyyəti tarixi inkişafın lokomotivi adlandırmışdır. Lenin isə göstərmişdir ki, sinfi ziddiyyətlər olmasa, tarix Neva prospekti olardı.

Marksın və Leninin siniflərə və sinfi ziddiyyətlərə verdiyi bu qiymətdən çıxış edərək müəllim müasir kapitalizmin əsas mahiyyəti, onun iç üzünü açmaqla kommunizm cəmiyyətindəki sinfi fərqlərin necə aradan qaldırılacağı yollarını da müvəffəqiyyətlə şərh edə bilər. Bu, eyni zamanda kommunizmin öz mahiyyətinin tələbəyə çatdırılmasında əhəmiyyətli rol oynayır.

Bir sıra burjua ideoloqları və Marksizmin təftişçiləri Marksla Engels və Lenin arasında dövlət məsələsində guya “ixtilaf” olduğunu görürlər. Onlar “Kommunist Partiyasının Manifesti”nə istinad edərək Marks və Engelsin guya proletar diktaturası haqqında fundamental fikir söyləmədiklərini göstərirlər. Bu problem ətrafında açılan mübahisə marksizmin xeyrinə həll edilir. 1852-ci ildən başlayaraq Marksın proletar inqilabı və onun nə kimi dövlət yaratmalı olduğu haqqındakı fikirləri marksizmin dövlət haqqındakı nəzəriyyəsinin fundamentini təşkil edir. V.İ. Lenin Marksizmin dövlət haqqındakı nəzəri müddəalarını özünün məşhur “Dövlət və İnqilab” əsərində tarixi şəraitə, proletariatin inqilabi mübarizəsinin səviyyəsinə uyğun

şəkildə, özünəməxsus nəzəri yüksəklikdə zənginləşdirdi. Bu və buna bənzər problemin şərhində müəllim elə inandırıcı fakt və dəlillərdən çıxış etməlidir ki, marksizm nəzəriyyəsinin tarixin sınaqlarından çıxmış olduğu və proletariyatın ideologiyası kimi milyonların şüur və düşüncəsinə hakim kəsilməsinə tələbələri inandıra bilsin.

Ölkəşünaslıq dərsləri Xarici Dillər İnstitutunda yuxarı kursda və öyrənilən dildə keçilir. Müəllim tədris etdiyi ölkənin dilində danışmaqla həmin ölkənin coğrafiyası, tarixi, siyasi iqtisadi vəziyyəti və dövlət quruluşu haqqında tələbələrə məlumat verir. Eyni məlumatı xarici dil bilən tələbələr həmin ölkələrin radiolarından da eşidə bilər. Amma müəllim həmin məlumatları marksist-leninçi, kommunist mövqeyindən izah etməli, tələbələrdə öz ölkəsi, öz siyasi sistemi üçün iftixar hissi yaratmalıdır. İnkişaf etmiş kapitalist ölkələri olan ABŞ, İngiltərə, AFR-də xalq kütlələrinin əzilməsi, onların acınacaqlı vəziyyəti, ölkəni bürüyən siyasi tətillər, dövlətin bir ovuc sahibkarın əlində oyuncaq olması, kapitalist ziddiyyətlərinin bəşəriyyət üçün fəlakətlər törətməsi və s. haqqında ətraflı məlumat verilməlidir. Dilini öyrəndiyi xarici ölkədəki tələbə-gənclərin vəziyyəti, onların maraq dairəsi, ideologiyası haqqında elə danışmaq lazımdır ki, tələbə Sovet gerçəkliyinin mahiyyətini daha dərinədən dərk etməklə yanaşı, öz ölkəsinin alovlu vətənpərvəri olsun. Məlumdur ki, gənclər hələ həyat səviyyəsi ilə həyat tərzini anlayışlarını o qədər də fərqləndirə bilmirlər. Həyat səviyyəsinin həyat tərzinə tabe şəkildə izah edilməsi mütləq vacibdir. Sovet həyat tərzini, onun üstünlükləri tələbələrə izah edilməlidir. Onları başa salmaq lazımdır ki, əgər kapital dünyasında həyat

tərzi şəxsiyyəti şikəst edirsə, Sovet həyat tərzi şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına, potensial imkanlarının reallaşmasına səbəb olur. Bu məsələlər faktlarla, ibrətli misallarla şərh edildikdə, tələbənin əsl Sovet vətəndaşı kimi formalaşmasına xeyli kömək edər. Bəzən belə sözlər eşitmək olur ki, guya siyasi tərbiyə məsələləri yalnız ictimai fənlərə aiddir, tələbə şəxsiyyətinin formalaşdırılması, onların ideya istiqamətinin və şəxsi “mən”inin müəyyənlişməsi üçün başqa fənlərin imkanı azdır və ya tamamilə yoxdur. Bu, əlbəttə, çox yanlış və qeyri-obyektiv fikirdir. Bütün fənlərdən müəllim yuxarıda dediyimiz məqsədlə bacarıqla istifadə edə bilər. Məsələn, “Toponimika” kimi gənc elm sahəsini götürsək, burada da müəllim tələbələrin ideya-siyasi əxlaqi cəhətdən yetkinlişməsi, vətənpərvər kimi yetişməsi üçün hər şey edə bilər. Bir sıra yer adları xalqın qəhrəman keçmişi ilə, bəziləri bugünkü firavan həyatı ilə, bəziləri dövrümüzün qəhrəmanlarının adı ilə və s. adlandırılmışdır. Müəllim “Əlinçə”, “Babək” və s. yüzlərlə belə sözün izahını verərkən xalqımızın yadelli işğalçılara qarşı qəhrəmanlıq mübarizəsindən, onun mərdlik və cəsarətindən, xeyirxahlıq və qüdrətindən danışaraq tələbədə öz xalqı üçün iftixar hissi yarada bilər. Öz vətəninə tələbələrə sevdirmək üçün yer adlarının tarixi keçmişindən, etimologiyasından bəhs etmək, onu bacarıqla tələbələrin şüuruna çatdırmaq lazımdır.

Məlumdur ki, bir sıra yer adları şəxslərin adları ilə adlandırılır. Məsələn, Cəlilabad, Puşkin, Həzi Aslanov və s. bu kimi toponimləri şərh edəndə müəllim bu adamların şəxsiyyəti, həyatı, fəaliyyəti haqqında elə məlumat verə bilər ki, nəinki tələbələrin şəxsiyyətə formalaşmasına

kömək edə bilər, habelə gənclər həmin şəxsi öz həyatı üçün bir etalon qəbul edər. Bu haqda çox bəhs etmək olar, lakin bu fənnin tədrisinin bütün imkanları barədə söhbət açmaq indi imkan xaricindədir. Tədris programında əsas yerlərdən birini tutan rus və Azərbaycan dilinin tədrisi fənləridir. Bu fənləri tədris edərkən, əlbəttə, sözdəyişdirici və sözdüzəldici şəkilçilərlə dilin ekstralinqvistik problemləri kimi mövzuların eyni dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu söyləmək olmaz. Lakin burada da müəllim gətirdiyi misallarla tələbələrin həm estetik zövqünün formalaşmasına, bədii cəhətdən kamilləşməsinə, həm də ideya-siyasi cəhətdən yetişməsinə kömək edə bilər. Ana dilimizin ekstralinqvistik faktorlarla bağlı cəhətlərini tədris edərkən müəllimin əlində çox böyük imkanlar olur. Məsələn, Azərbaycan dilinin tarixindən danışanda müəllim bu dilin dünyanın ən qədim və zəngin dil olması ilə tələbədə vətənpərvərlik hisslərini qüvvətləndirirsə, müasir dövrdən bəhs edəndə də partiyamızın milli dil siyasətindən danışaraq tələbələrin fəal həyat mövqeyi tutması işinə çox kömək edə bilər. Dilimizin dövlət dili olmasından, Konstitusiya ilə dövlət qayğısı ilə əhatə olunmasından, ölkəmizdəki başqa milli dillərlə qarşılıqlı şəkildə zənginləşməsindən danışaraq Sovet İKP-nin SSRİ xalqlarının dilinə, milli mədəniyyətlərinin inkişafına nə dərəcədə böyük qayğı göstərdiyini tutarlı faktlarla şərh etmək lazımdır. Təkcə bir faktı izah edək: əgər auditoriyada izah etsən ki, dilimizin tədqiqi 900 il bundan əvvəl başlanmışdır, həmin doqquz yüz illik tədqiqat Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra aparılan tədqiqatdan həcmcə və keyfiyyətcə bir neçə dəfə aşağıdır, onda tələbələr Sovet hakimiyyətinin xalqımıza

nə verdiyini tələbələr özləri izah edə bilər. İmkan məhdudluğu üzündən bu məsələdən də geniş bəhs edə bilmirik. Bundan əlavə, biz bütün elmlərin tədrisi prosesində marksist-leninçi dünyagörüşünün aşılması yolları kimi çətin bir vəzifəni qarşımıza qoymamışıq. Təkcə “Dilçiliyə giriş” fənni üzrə və bununla əlaqədar mülahizələrimizi söyləmək istəyirik. “Ümumi dilçilik” fənni hər hansı konkret dilin tədrisinə nisbətən daha geniş imkanlara malikdir. Çünki dilin fəlsəfi problemləri, onun marksist-materialist metodologiya əsasında izahı ümumi dilçiliyin funksiyasına daxildir. Dilin mənşəyi, funksiyaları cəmiyyət həyatında dilin rolu kimi problemlər məhz marksist platformadan izah edildikdə, düzgün nəticəyə gəlmək mümkündür. Marksizm klassiklərinin əsərlərindən geniş şəkildə istifadə etmədən bu problemləri – onların açarı olan “dil ictimai hadisədir” fikrini dərk etmək olmaz. Bu problemlərin şərh zamanı biz əvvəlcə mütləq bu sahədəki idealist baxışlara istinad edirik, onlar haqqında məlumat verir, sonra isə marksizmin bu sahədəki idealist qənaətlərini tələbələrə çatdırırıq. “Dilin inkişafında əsas proses və mərhələlər” mövzusunun keçəndə idealist dilçiliklə yanaşı, vüqar marksistlərin də bu sahədəki baxışları şərh edilməlidir. Dil inkişafındakı inteqrasiya və differensiasiya prosesləri Marksın və Engelsin dialektik metodu əsasında şərh edilməlidir. Dil inkişafındakı mərhələlər, qəbilə, tayfa, xalq və milli dil mərhələləri də marksizm klassiklərinin məşhur müddəaları əsasında şərh edilməlidir. Biz belə hesab edirik ki, yanlış fikirlərin şərh edilməsi marksist nəzəriyyəsinin mənimsənilməsinə çox kömək edir. Ona görə də burada da müqayisə metodundan istifadə edirik.

“Dil və təfəkkür” mövzusu dilçiliyin və fəlsəfənin əlaqələndiyi əsas mövzulardandır. Dil qanunlarının təfəkkür qanunları ilə müqayisəsi, təfəkkürün sturkturası və dilin quruluş ünsürlərinin sistemi, ictimai şüur və dil məsələləri idealist mövqelərdən şərh edilə bilməz. Burada da marksist dialektik metoddan, Leninin inikas nəzəriyyəsindən və İ.P. Pavlovun hissi idrak nəzəriyyəsindən geniş bəhs etmək lazım gəlir. Bütün bu problemlərin şərh zamanı müəllim tələbələrdə dialektik dünyagörüşü və marksist-leninçi nöqteyi-nəzər aşılamalıdır. Tələbə şəxsiyyətinin formalaşması, onlarda fəal həyat mövqeyinin yaranması, kommunist partiyasına, kommunizm işinə hədsiz sədaqət ruhunda tərbiyə edilməlidir. Sovet İKP-nin milli dil siyasəti mövzusunun keçəndə müəllimin qarşısında böyük bir vəzifə durur. Kapitalizmdə millətin və milli dillərin yaranması: kapital ağalığı şəraitində dillərarası substrat və superstrat hadisələri haqqında məlumat verəndə müəllim Marksist mövqedə dayanaraq kapitalizmin bütün mənfi mahiyyətini açmalıdır. Kapitalizm şəraitində hakim millət, hakim dil məsələsi, hakim dilin ictimai həyatın bütün sferalarında işlənərək başqa dilləri məişət çərçivəsinə doğru sıxışdırması dəqiq faktlar əsasında şərh edilir. Bu problemi tələbələrə lazımi ideya-siyasi mövqedən şərh etdikdən sonra sosializmdə milli dillərin bir-birini qarşılıqlı zənginləşdirməsi, ölkəmizdə hər bir milli və xalq dilinin inkişafı üçün real şərait yaradılması və bu sahədə kommunist partiyasının və Sovet dövlətinin ardıcıl beynəlmiləl mövqeyi şərh edilməlidir. Mövzunu ümumi sözlərlə izah etmək düzgün olmazdı. Burada dəqiq faktlardan və rəqəmlərdən çıxış edərək Lenin milli

siyasətinin sovet xalqlarının dilini və milli mədəniyyətini inkişaf etdirmə sahəsindəki əhəmiyyətindən əyani şəkildə bəhs etmək lazımdır. Tələbələrə izah etmək lazımdır ki, V.İ. Leninin əsərlərində və Sov.İKP proqramında hər bir milli dilin inkişafına partiya qayğı göstərir. SSRİ-də məcburi dövlət dilinin olmaması ideyası V.İ.Lenin tərəfindən hələ inqilabdan əvvəl sürülmüşdür. Tələbələrə izah etmək lazımdır ki, hər bir milli respublikanın ana dili onun dövlət dilidir.

Müəllimin əqidəsinin tələbənin şüuruna, düşüncəsinə hakim olması üçün o, tələbələrə şablon metodlarla yanaşa bilməz. Burada mühazirə və seminar dərslərinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Hətta mövzunun nə vaxt keçilməsinin də əhəmiyyəti vardır. Yəni dərs hansı tarixi-siyasi hadisə ərəfəsində və yaxud ona yaxın dövrdə keçirilirsə, həmin hadisədən də müəllim öz məqsədi üçün bacarıqla istifadə etməlidir. Əgər dərs günün siyasi hadisələri ilə əlaqələndirilməsə, dövrün tələbləri səviyyəsində qurulmasa, müəllim tələbənin şüuruna yol tapa bilməz.

Nahaq yerə deməyiblər ki, müəllim sabahkı gənc mütəxəssisin şəxsiyyətinin formalaşmasında bilavasitə iştirak etməli, özünün biliyi ilə yanaşı, Kommunist əqidəsinə, sosial şüurunu, fəal həyat mövqeyini öz tələblərinə aşılamaq bilməlidir.

Fikrimizi V.İ. Leninin hələ 1920-ci ilin oktyabrın 2-də Kommunist Gənclər İttifaqının III Ümumrusiya Qurultayında söylədiyi sözlərlə bitirmək istəyirik: “Bizə əzbərləmə lazım deyildir, lakin biz hər bir təhsil alanın zəhnini əsas faktlar biliyi ilə inkişaf etdirməli və təkmilləşdirməliyik, çünki kommunist aldığı bütün

bilikləri öz şüurunda təhlil edib mənimsəməzsə, kommunizm bir heç olar, boş bir lövhəyə çevrilər, kommunist isə yalnız sadəcə bir lovğa olar. Siz bu bilikləri sadəcə mənimsəmək deyil, elə mənimsəməlisiniz ki, onlara tənqidi yanaşasınız, öz zehninizi gərəksiz şeylərlə doldurmayıb onu bütün faktların öyrənilməsi ilə zənginləşdirəsiniz, çünki bunlarsız müasir elmlə adam ola bilməz. Əgər kommunist əldə etmiş olduğu hazır nəticələrə əsaslanıb kommunizmlə öyünmək fikrinə düşərək, ən ciddi, ən çətin və ən böyük bir iş araşdırıb başa düşməzsə, belə bir kommunist çox acınacaqlı bir alim olar. Belə bir səthilik tamamilə fəlakət olardı. Əgər mən biliyimin az olduğunu bilirəmsə, o zaman biliyimi artırmağa çalışacağam, lakin əgər biri desə ki, o kommunistdir və ona heç bir möhkəm bilik lazım deyildir, bu adamdan kommunistə bənzər heç bir şey çıxmaz”.

APDİ. Metodik göstərişlər “Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasının şərtləri və formaları”.

Dərgi.B., 1985. səh.37–43

NAXÇIVAN MSSR-in TOPONİMİYASINDA QARA KOMPONENTİ

Qara sözü türk dillərində çox işlənən və tarixən yeni anlayışlar yaranması üçün mənbə rolunu oynayan vahidlərdəndir. Tarixən onun 100-dən çox məna çaları ifadə etməsi məlumdur. Bu səbəbdən də o, türk, eləcə də Azərbaycan onomastik layında çox geniş yayılmışdır. Ona ən çox antroponimlərin və xüsusilə toponimlərin tərkibində rast gəlinir. Bu cəhətdən Naxçıvan MSSR-in qara komponentli toponimik layı xüsusi maraq doğurur. Respublikamızın bu regionunun toponimik sistemindəki coğrafi adların tərkibində onun külli miqdarda ifadə etdiyi rəngarəng məna çalarlarından bəzilərini nəzərdən keçirək.

Qarabaş – Şahbuz rayonunda dağ adı. Toponimin birinci hissəsi yerində işlənmiş **qara** sözünü Azərbaycan dilində “yaman, pis, çətin” mənalı vahidlə əlaqələndirmək olar. Qədim türk dili lüğətində də bu məna (səh.423) **qara** sözünün dördüncü mənası belə verilmişdir. İkinci komponent isə dilimizdə çoxmənalı sözlərdən olan və tarixən bir sıra mənalarla yanaşı “zirvə”, “dağ başı” çaları ifadə edən “baş” sözü ilə bağlıdır. Bu sözün göstərilən mənası türk dillərinin etimoloji lüğətində (II, səh.86). Qədim türk dili lüğətində (səh.86) və Mahmud Kaşqarının lüğətində (səh.99) qeydə alınmışdır. Bütün bunları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, Qarabaş toponimi “çətin, əlçatmaz zirvə” mənalı sözdən törənmişdir.

Qarayoxuş – Ordubadda dağ boyunca uzanan yolun adıdır. Burada **qara** sözü “ağır, yorucu, hündür, dik” mənası daşıyır. Qara sözünün bu mənasına müasir dilimizin bir sıra daşlaşmış vahidlərinin tərkibində və bir

çox başqa ümumtürk mənəbələrində təsadüf olunmaqdadır. Deməli, Qarayoxuş “hündür, dik yoxuş” deməkdir.

Qaraağacılıq – Ordubadda bağ adı. İlk baxışda toponim mənası aydın şəffaf toponim təsiri bağışlayır. Yəni sözün morfoloji strukturundan çıxış etdikdə ağacın bir növü olan qaraağac çox olan yer, meşəlik kimi izah edilə bilər. Əslində isə, qaraağacılıq adlanan yerdə bir dənə olsun qaraağac yoxdur və olmamışdır. Bəs necə olmuşdur ki, bağ belə adlanmışdır? Bura vaxtilə qalın meşəlikdən, ağacılıqdan ibarət olmuşdur. Qara sözünün dilimizdə başqa mənalarla yanaşı “qaranlıq” mənası ifadə etməsi məlumdur. “Dədə Qorqud” dilində və ondan sonrakı klassiklərimizin əsərlərində tez-tez rast gəldiyimiz **qaranquş** sözü də məhz **qara** sözünün həmin çaları ilə bağlıdır. Beləliklə, **Qaraağacılıq** toponimi “qaranlıq törədən ağacılıq, yəni çox sıx ağacılıq” deməkdir.

Qaracığ – Culfa rayonunda yer adıdır. Bu toponimə qədim mənəbələrdə, o cümlədən “Dədə Qorqud” dastanlarında rast gəlirik:

Ümmət soyunun aslanı

***Qaracığun** qaplanı*

Dövlətli xan, mədəd!

Mana ləşkər ver!

Toponimin birinci komponenti olan **qara** sözü “qaranlıq” mənasındadır. İkinci komponent olan çuq hissəsi isə ilk baxışda əzizləmə mənası verən “cık” dörd cür yazılan formantın qalın dodaqlanan, qapalı variantı olduğu güman edilə bilər. Mahmud Kaşqari lüğətində (III, səh.246) bu ünsürdən bəhs edilmiş və göstərilən mənası qeyd edilmişdir. Lakin komponentlərin birləşməsindən alınan məna nə yerin coğrafi xarakterini əks etdirir, nə də

məntiqi mənası var. Buna görə də “çuğ” komponentini formant kimi deyil, avtosemantik vahid kimi qəbul etmək lazımdır. Naxçıvan MSSR-də **çığ** şəkli indi də qalmaqdadır. **Çığ** söyüd çubuqlarından toxunulur, yayma lavaş çörəyi onun üstündə aparırlar,

Mahmud Kaşqari lüğətində (III, 141, N330) **çığ//çuğ** sözü “səbət toxumaq üçün ağac” kimi şərh edilir. Çox güman ki, dilimizdə işlənən **çubuq** sözü **çuğ** sözünə “b” samiti artırmaqla yaranmışdır. Beləliklə **Qaraçuğ** “qalın çubuqluq” mənasındadır.

*Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş
II elmi-nəzəri konfransın materialları.
B., 1988, API nəşri.*

AFAD QURBANOV HAQQINDA

Məşhur dilçi-alim, görkəmli türkoloq, istedadlı pedaqoq, filologiya elmləri doktoru, professor Afad Məhəmməd oğlu Qurbanov xeyli inüddətdir ki, bütün qüvvə və bacarığını dilçilik elminin inkişafına sərf etməkdədir. O, zəngin və məhsuldar yaradıcılığı ilə addım-addım elmi dərəcə və adların pillələrinə ucalmışdır. A.Qurbanov elmi fəaliyyətinə görə Əməkdar elm xadimi fəxri adı və Dövlət mükafatı laureatına layiq görülmüşdür.

A.Qurbanov orta təhsili bitirdikdən sonra A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunu (1948) və V.İ.Lenin adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunu (1951) fərqlənmə diplomu ilə qurtarmışdır.

1951–1954-cü illərdə Gürcüstanın Hamamlı kənd orta məktəbində direktor, 1955-ci ildə A.S.Puşkin adına Tbilisi Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim vəzifəsində çalışmışdır.

A.Qurbanov 1956–1959-cu illərdə V.İ.Lenin adına API-nin aspirantı olmuşdur. 1962-ci ildə namizədlik, 1968-ci ildə Azərbaycan Elmlər Akademiyasının ictimai elmlər bölməsində “Müasir Azərbaycan ədəbi dili problemləri” mövzusunda doktorluq işi müdafiə etmişdir. O, institutun Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında müəllim, baş müəllim, dosent olmuş, 1970-ci ildən isə professor vəzifəsində fəaliyyət göstərir.

A.Qurbanov 1968–1981-ci illərdə institutun filologiya fakültəsinin dekanı, 1981-ci ildən 1989-cu ilə

kimi API-nin rektoru olmuşdur. 1979-cu ildən indiyə qədər Azərbaycan dilçiliyi kafedrasının müdürüdür.

Prof. A.Qurbanov bir neçə akademiyanın, o cümlədən Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvüdür. O, Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Akademiyasının və Beynəlxalq Pedaqogika Elmləri Akademiyasının akademikidir.

Akademik A.Qurbanov dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə bağlı geniş elmi və elmi-metodiki yaradıcılığa malikdir. O, elmi-tədqiqatla 1956-cı ildən məşğul olmağa başlamışdır. Alimin nəzəri və tətbiqi dilçilik problemlərinə dair 500-dən artıq əsəri, o cümlədən 60-dan çox kitab və kitabçası dərc olunmuşdur. Akademik A.Qurbanovun apardığı nəzəri və əməli tədqiqat işləri aşağıdakı elmi istiqamətlərdədir:

1. Ümumi dilçilik problemləri;
2. Türkoloji dilçilik məsələləri;
3. Müasir Azərbaycan ədəbi dili məsələləri;
4. Onomastika problemləri;
5. Bədii əsərlərin dil və üslub xüsusiyyətlərinin təhlili;
6. Ali məktəb pedaqogikası;
7. Orta məktəb metodikası və s.

A.Qurbanov 40-ildən artıq bir müddətdir ki, onomastika problemləri ilə məşğul olur. Onun onomastika sahəsindəki ilk düşüncələri 1956-cı ildə “Lenin bayrağı” qəzetində (Tbilisi şəhərində) dərc olunmuş “Azərbaycan şəxs adları və onların xüsusiyyətləri” adlı məqaləsində ifadə olunmuşdur.

A.Qurbanov elmi tədqiqatla yanaşı, dilçiliyə dair kadrların yetişdirilməsinə də xüsusi əhəmiyyət vermişdir.

O, 50-yə qədər elmlər doktoru və elmlər namizədi yetişdirmişdir. Bunlardan 8-i elmlər doktoru, 40-dan çoxu elmlər namizədidir. Hazırda A.Qurbanov Azərbaycan Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunda, N.Tusi adına Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində, eləcə də Türkiyənin universitetlərində və digər ölkələrdə onlarca axtarışçıya – aspirant və dissertanta rəhbərlik edir.

A.Qurbanov Respublikamızın elmi ictimaiyyəti arasında bacarıqlı elm təşkilatçısı kimi də tanınır. Onun rəhbərliyi ilə onomastika problemlərinə həsr olunmuş yeddi elmi konfrans keçirilmişdir. Ayrı-ayrı illərdə nitq mədəniyyətinə, terminologiyaya və sair zəruri dilçilik məsələlərinə dair də genişhatəli, maraqlı bir sıra konfrans təşkil etmiş və bunlar dilçiliyimizin inkişafına öz müsbət təsirini göstərmişdir.

A.Qurbanov Azərbaycan dilçilik elminin daxildə və xaricdə yayılması və tanınmasında da öz əməyini əsirgəməmişdir. O, dəfələrlə xarici ölkələrdə, o cümlədən Türkiyədə, İranda, Ərəb ölkələrində, Yunanıstanda, Almaniyada keçirilən konqres, konfrans və simpoziumlarda məruzələrlə çıxış edərək Azərbaycan elmini layiqincə təmsil etmişdir. Buna görə də indi onu xaricdə də yaxşı tanıyırlar.

*A.Qurbanov və onun onomastika məktəbi.
Bakı, Gənclik, 1999, səh.4*

PROF O.İ.MUSAYEVİN ÜMUMİ DİLÇİLİK KONSEPSİYASI

Filologiya elmləri doktoru professor Oruc Musayev heç də hamıya – bütün tədqiqatçılara müyəssər olmayan geniş yaradıcılıq diapazonuna malik alimdir. O, dilçiliyin bütün sahələrini mükəmməl bildiyi kimi, maraq dairəsinə daxil olan sahələri də dərinliyi və genişliyi ilə öyrənən səbirli və zəhmətsevər bir tədqiqatçıdır. Təsadüfi deyil ki, Ali Attestasiya Komissiyası onun yaradıcılıq – tədqiqatçılıq diapazonunun genişliyini nəzərə alaraq ona iki indeks: Dilçilik nəzəriyyəsi – 10.02.19 və German dilləri – 10.02.04 ixtisasları üzrə filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi vermişdir. Əlbəttə, kiçik bir məqalədə alimin yaradıcılığının yüzdə birini belə əhatə etmək olmaz. Buna görə biz də burada onun ümumi dilçilik görüşlərindən qısaca bəhs edəcəyik.

Alimin bu sahədəki xidmətlərini, araşdırmalarını öyrənmək üçün, bizim fikrimizcə, ən mötəbər mənbə onun filologiya elmələri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün yazdığı məruzədir. Bu məruzədən aydın olur ki, təkcə 1976-cı ildə onun ümumi dilçiliyə aid 3 əsəri çap edilmişdir¹.

Amma, fikrimizcə, alimin ümumi dilçilik konsepsiyasının formalaşma tarixini 1976-cı ildən başlamaq olmaz. 1958-ci ildə dilimizdə söz sırasının əhəmiyyəti haqqında türkoloqlar arasında mübahisə getdiyi bir vaxtda o vaxt hələ imzası o qədər də tanınmayan Oruc müəllimin “Müasir Azərbaycan dilində söz sırasına dair” məqaləsi nəşr edilmişdi². Bu məqalədə müəllif Azərbaycan dilində söz sırasının üslubi və ya

qrammatik mahiyyətdə olması məsələsini dilimizin aqlütinativliyi mövqeyindən qiymətləndirir və bir çox türkoqun sezə bilmədiyi incəliklərdən çıxış edir. Bu uğurun əsas səbəbi müəllifin flektiv dillərin qrammatik quruluşu ilə bağlı olaraq söz sırasının əhəmiyyətini bilməsi idi. Bizim fikrimizcə, Oruc müəllimin ümumi dilçilik konsepsiyasının formalaşma tarixini elə bu əsərdən – yəni 1958-ci ildən başlamaq lazımdır. Alim söz sırası problemlərinə dair tədqiqatlarını genişləndirir; müxtəlif sistemli dillərdə (konkret olaraq, “İngilis və Azərbaycan dili cümlələrində) söz sırası” adlı namizədlik dissertasiyası şəklində müdafiə edir.

1961-ci ildə müdafiə edilən bu dissertasiyanın rəsmi opponenti prof. A.A.Axundov Oruc müəllimin bu sahədəki tədqiqatını yüksək qiymətləndirmişdi. Burada müəllif tipoloji qarşılaşdırma üsulundan çıxış edərək göstərdi ki, ingilis dili üçün cümlədə üzvlərin sıralanması Azərbaycan dilinə nisbətən daha önəmli qrammatik mənə daşıyır.

Vaxtilə görkəmli Amerikan alimi Eduard Sepir latın dili ilə ingilis dili cümlələrindəki söz sırasından bəhs edərəkən demişdi: “Latın dilinin cümlələrində hər bir cümlə üzvü özünü sərbəst şəkildə bürüzə verir, ingilis dilində isə söz öz yoldaşının, qonşusunun xidmətinə (mənalandırma nəzərdə tutulur – A.B.) möhtacdır...” (3).

Oruc müəllim 1958-ci ildə toxunduğu bu məsələni 1976-cı ildə də tədqiq etməkdə davam etmiş və ingilis dilində inversiya probleminə yenidən qayıtmışdır. Bu sintaktik kateqoriya, əsasən cümlə quruluşu, cümlə tərkibində sözlərin sıralanması və yerdəyişməsi məsələlərini əhatə edir. Müəllif problemin

araşdırılmasında özündən əvvəlki alimlərin təsiri altına düşməmiş, öz orijinal mövqeyindən çıxış etmişdir. Həmin əsərdə müəllif yazırdı: *“Məlum olduğu kimi, ingilis dili analitik quruluşlu dil olub, nisbətən sabit söz sırasına malikdir. Bu dildə söz sırası sadəcə olaraq cümlə qurmaq vasitəsi olmayıb, əksər hallarda həm də cümlə üzvləri arasındakı sintaktik əlaqələri ifadə etmək vasitəsi olur. Buna görə də əksərən ingilis dili cümlələrləndə, sözlərin, xüsusən mübtədə və vasitəsiz tamamlığın yeri dəyişdirildikdə, cümlənin semantikasi dəyişdiyi kimi, cümlədəki sözlərin (mübtədə və tamamlıq funksiyasında olan sözlərin) sintaktik funksiyası da dəyişir. Digər tərəfdən, feilin cümlədəki yerindən asılı olaraq cümlənin növü dəyişir”*⁴.

Müasir dilçilikdə riyazi üsulla 5 sözdən ibarət cümlənin 120 cür qurulma imkanını sübut etmək olur. A.M.Peşkovskinin isə söz sırası sərbəst olan latın və rus dili materialı əsasında 5 sözdən ibarət cümləni 120 cür qurmaq olar fikrini hansı üsulla sübut etdiyi məlum deyil.

Prof O.İ.Musayev isə qarşısına başqa məqsəd qoymuşdur. O, söz sırası sərbəst olmayan ingilis dili cümlələrləndə üzvlərin yerdəyişməsinin üç cəhətini müəyyənləşdirmişdir O, inversiya problemi ilə məşğul olmuş O.Nesfield A.Əşton, E.Kreyzinqa, O.Kerm, O.Poutsma, rus alimlərindən M.A.Qanşına, N.M.Vasilevskaya və b. fikrini bir, R.Pens, B.A.İlyiş, E.M.Qalkina-Fedoruk, E.A.Zemskoy, V.Q.Orlova və b. kimi alimlərin fikrini isə başqa cür qruplaşdırır. O, göstərir ki, birincilər inversiya dedikdə ancaq baş üzvlərin yerdəyişməsinə nəzərdə tutursa, ikincilər inversiyanı cümlənin bütün üzvlərinə aid edirlər.

Prof. O.İ. Musayevin dil hadisələrinə müdaxilə edib oradan ən düzgün nəticə çıxarmasının burada da şahidi haqq qazandırmaqla öz fikirlərinin də düzgünlüyünü sübut etmiş olur. Oruc müəllim sadəcə olaraq inversiyanı bütün cümlə üzvlərinə aid edənlərin arxasınca getmir. Öz elmi mövqeyindən çıxış edir. Onun bu sahədə möhkəm arqumenti bundan ibarətdir ki, cümlə üzvləri bir-biri ilə dialektik vəhdətdədir. Bu əlaqə həm məntiqi-semantik, həm də sintaktik-qrammatik mahiyyətdə olduğundan cümlə üzvlərindən *“hər hansı birinin yer dəyişməsi əksərən, ümumiyyətlə, bütün yerdə qalan üzvlərin də yerdəyişməsinə səbəb olur”* (səh.16).

Fikrimizcə, cümlə üzvlərinə məhz bu cür mövqedən yanaşmaq alimin düzgün nəticələr çıxarmasına səbəb olmuşdur. İnversiya məsələsindən danışarkən konkret dilin öz daxili quruluşu, özünəməxsus xüsusiyyətlərini də nəzərə almaq lazımdır. Oruc müəllim məhz belə hərəkət etdiyi üçün onun arqumenti həmişə möhkəm, fikirləri əsaslı olur. İnversiya məsələsindən bəhs edərkən müəllif ingilis, rus və Azərbaycan dilləri materialından və bu dillərin özünəməxsus cəhətlərindən çıxış edir. Sual cümlələrinin inversiyası haqqında müəllif fikir söyləyərkən bəzi germanşünasların fikrini rədd edərək təsdiq edir ki, *“İngilis dili sual cümlələrinə xas olan söz sırasını inversiya adlandırmaq əsla düzgün deyil, çünki sual cümləsində mövcud olan söz sırası bu növ cümlənin öz mənasına və kommunikativ funksiyasına əsaslanan adi söz sırasıdır”* (səh.22).

İnversiya probleminin araşdırılması əsasında müəllif 4 mühüm nəticə çıxarır ki, bunlardan kiçik bir məqalədə geniş bəhs etmək mümkün deyil.

Prof. O.Musayevin ümumi dilçilik konsepsiyasında dillərin sırf analitik və ya sintaktik olmaması məsələsi də əsas yer tutur. O, sübut edir ki, dünya dillərinin qrammatik quruluşunu bəsit hesab etmək, onun yalnız analitik və ya sintetik olduğunu demək olmaz. Yəni ingilis dili analitizmin klassik nümunəsi (burada Ərəb dilinin güclü analitizmini arxa plana çəkməməklə) olmasına baxmayaraq, orada sintetizm elementləri çoxdur. Və yaxud Azərbaycan dili aqlütinativ olmaqla yanaşı, dilimizdə fleksiya elementləri də vardır. Bunu müəllif Azərbaycan dilindəki *-dı, -di, -du, -dü* şəkilçilərinin keçmiş zamanda işlənərkən həm zaman, həm şəxs, həm də kəmiyyət bildirməsi ilə izah edir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələ Azərbaycan dilçiliyində bəlkə də ilk dəfə Oruc müəllim tərəfindən belə qoyulmuş və əsaslandırılmışdır.

Dilçilik tarixindən məlumdur ki, 1808-ci ildən başlayaraq (Dünya dillərinin morfoloji-tipoloji təsnifi bu ildən başlayıb) alman alimləri dünya dillərinin inkişafını onların qrammatik quruluşunda axtarmış, yəni leksem – köməkçi söz – affiks istiqamətindəki inkişafı əsas götürərək flektiv dilləri ali inkişaf etmiş dil hesab etmişlər. Bu məsələ təxminən bir əsr “Millət qövğasına” çevrilmişdi. Bir sıra alimlər, o cümlədən Hüseyn Cahid bəy “Türkcə sərf-nəhv” və Cəlal Nuri “Türkcəmiz” adlı əsərlərində *“Türk dilinin iltisacı olmasından dolayı Avropa dillərinə nisbətən ibtidai, işlənməyə, tərəqqiyə qeyri-saleh dillərdən”* hesab edirdilər. Vaxtilə bu fikri B.Çobanzadə alt-üst edib *“bu fikir kökündən, damarından, dibindən yanlıştır”* dedi. Prof. O.Musayev isə həm flektiv, həm də aqlütinativ dillərin daxili təbiətini, qrammatik quruluşunu mükəmməl bildiyindən

özündən əvvəl bu məsələdən bəhs edənlərdən daha irəli getmiş və fikrini daha tutarlı elmi faktlarla sübut etmişdir. O yazır: *“Deməli, sözün morfoloji inkişafı söz-morfemlə başlanır affikslə qurtarır. Buradan belə bir nəticə çıxıb bilər ki, guya dillərin qrammatik (morfoloji) inkişafında fleksiya son həddir. Bu dogrudanmı belədir? Qarşıya çıxmış həmin suala cavab vermək üçün, bizcə, ilk baxışda bir-birinə bənzəyən, lakin həqiqətən bir-birindən fərqlənən iki məsələni – 1) hər hansı sözün morfoloji inkişafı məsələsini, 2) ümumiyyətlə dilin qrammatik (morfoloji) inkişafı məsələsini – bir-birindən ayırmaq lazım gəlir”* (səh.26).

Bax Avropa alimləri belə böyük problemin həllində məhz bu kiçik nüansı tuta bilməmişdilər.

O.Musayev dilin inkişafını onun qrammatik quruluşu ilə əlaqələndirən bütün alimlərin (konkret olaraq Otto Yespersenin) fikrini elmi dəlillərlə alt-üst edərək yazır: *“Analitik quruluşa malik olması ilə əlaqədar olaraq Otto Yespersenin ingilis dili haqqındakı mülahizəsi, yəni İngilis dilini ən inkişaf etmiş dil hesab etməsi və digər dil- lərin də hökmən bu istiqamətdə inkişaf edəcəyi haqda söylədiyi fikir elmi-nəzəri baxımdan dogru sayıla bilməz”* (səh.29).

Bax bu, həm əsil alim, həm də vətəndaş mövqeyidir. Çünki vətəndaş mövqeyini alim elmi əsaslarla sübut edə bilər. Oruc müəllimi cəsarətlə Otto Yespersenlə mübahisə edib üstünlüyü birinciyə vermək olar. Çünki O.Yespersen ingilis dilini ən inkişaf etmiş dil hesab edərkən iki məsələni – dilin ümumi inkişaf qanunlarını və Şərqdəki dillərin qrammatik quruluşunu nəzərə almamışdı. Dil inkişafının birinci qanunu kimi qəbul edilən *“dil yaruslarının qeyri-bərabər inkişafı qanunu”* tələb edir ki,

dilin qrammatik quruluşu təkamül üzrə və başqa ekstralingvistik faktorların təsiri ilə inkişaf edib dəyişsin.

Oruc müəllim bu qanunu nəzərə alaraq sübut edir ki, ingilis dili də aqqlütinatizmə doğru gedir. Bununla da o, göstərir ki, dilin inkişafını onun aqqlütinativ və ya flektivliyində axtarmaq olmaz.

Dilçiliyin aktual problemlərindən biri də qrammatik məna və onun ifadə vasitələri məsələsidir. Məlumdur ki, hər bir dilin öz qrammatik quruluşundan asılı olaraq qrammatik mənanı ifadə etmə vasitəsi – üsulu vardır. Qrammatik mənanın hansı vasitə ilə ifadə edilməsi də dilin zəngin və kasıblığına, qədim və ya yeniliyinə dəlalət etmir. Dünya dillərindəki qrammatik mənalara ifadə etmək üçün çoxlu vasitələr mövcuddur. Prof. O.Musayev bu vasitələri 2 qrupda ümumiləşdirir:

1) Sintetik vasitələr, yəni affikslər (suffikslər, infikslər, prefikslər).

2) Analitik vasitələr, yəni köməkçi sözlər (köməkçi feil, artikl, sözünü, qoşma və s.) söz sırası və s. (səh.28).

Amma əvvəlki mövqeyinə sadıq qalaraq bu məsələdə də təsdiq edir ki, qrammatik mənalara ifadəsində sintetik dillərdə analitizm, analitik dillərdə isə sintetizm elementləri mövcud olur.

Alim tədqiqata cəlb etdiyi ingilis, alman, rus və Azərbaycan dilləri materialları əsasında belə bir nəticəyə gəlir ki, *“Dillərə xas olan qrammatik mənalara analitik və sintetik ifadə vasitələri bir-birini inkar etmir, əksinə onlar bir dialektik vəhdətdə olub, biri digərini tamamlayır”* (səh.35).

Prof. O.Musayevin ingilis və ya Azərbaycan dillərinə aid yazmış olduğu hansı elmi əsərinə müraciət etsən, orada ümumi dilçilik konsepsiyası elementləri vardır. Bunun üçün də onun xüsusi dilçiliyə aid yazmış olduğu əsərlər çox uğurlu olur. Alimin geniş və dərin elmi konsepsiyasını bir kiçik məqalə

içində şərh etmək, dəyərincə qiymətləndirmək, ona layiq söz demək mümkün deyil. Buna görə də sözün əsil mənasında milli ilə bəşərini özündə bacarıqla birləşdirən istedadlı alim və vətəndaş dostumuza yeni-yeni yaradıcılıq uğurları arzulamaqla sözüümüzü qurtarıyıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Musayev O.İ. İngilis dilində inversiya məsələsinə dair. Azerbaydjanskiy Pedaqoqıçeskiy İnstitut Yzıkov im. M.F.Axundova. Uç.Zapiski seriya 12. Yzık i literatura №2, Baku, 1976;
2. Musayev O.İ. Analitizim və qrammatik quruluşun inkişafı məsələsinə dair. S.M.Kirov adına ADU “Elmi əsərlər”, Bakı, 1976;
3. Musayev O.İ. Qrammatik mənaların analitik və sintetik ifadə vasitələri arasında qarşılıqlı əlaqə (Azərbaycan ingilis, rus və alman dilləri materialları əsasında). Azərbaycan Pedaqoji Rus Dili və Ədəbiyyatı İnstitutu, Elmi əsərlər seriya 12. Dil və ədəbiyyat, №3, Bakı, 1976.
4. Musayev O.İ. Müasır Azərbaycan dilində söz sırasına dair. Bakı Birləşmiş nəşriyyat. 1958.
5. Эдуард Сепир. Язык. Русск.Пер. М., 1934, стр.86.
6. Musayev O.İ. İngilis və Azərbaycan dillərinin kontrastiv tədqiqi. Filologiya elm. dok. alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilən məruzə. V., 1998, səh.13. Bundan sonra mötərizədə verilmiş rəqəmlər həmin məruzənin səhifəsini göstərir.

*Oruc Musayev. Yubiley kitabı.
Bakı, 1999, səh.92–98*

“AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ XÜSUSİ NİTQ HİSSƏLƏRİ” ƏSƏRİNƏ ÖN SÖZ

(Kamal Hacıyevin eyniadlı kitabına ön söz)

Tələbələr üçün dərs vəsaiti kimi nəzərdə tutulan bu əsər dilçiliyimizin ən aktual problemlərinə həsr edilmişdir. Nitq hissələri, o cümlədən xüsusi nitq hissələri məsələləri ümumi dilçilikdə, türkologiyada, eləcə də Azərbaycan dilçiliyində hələlik özünün tam həllini tapmamışdır. Düzdür, problemin bəzi cəhətləri müxtəlif dövrlərdə dilçilərimiz tərəfindən öyrənilmiş, ayrı-ayrı dərslik və qrammatikalarda materiallar verilmişdir. Amma bununla belə, nidalar, təqlidi və vokativ sözlər, modal sözlər və onların kəşifən cəhətləri, obraz təqlidi sözləri və onların təsnifi, uşaq sözləri, uşaq nitqi və onunla bağlı məsələlər haqqında müəllifin irihəcmli əsəri çap olunmasa da, həmin məsələlərin dilçiliyimizdə az və ya çox dərəcədə elmi tədqiqi ya bilavasitə, ya da bilvasitə “Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri” adlı bu dərs vəsaiti müəllifin adı ilə bağlıdır. Xüsusi nitq hissələrinin elmi qrammatikada – morfologiyada yerini sərrast müəyyənləşdirmək, sərhədini-hüddudunu təyin etmək üçün müəllif köməkçi nitq hissələrini də dilçiliyin müasir inkişafı baxımından bir daha araşdırmış, hər bir leksik-morfoloji vahidin dilin qrammatik quruluşunda məhz öz yerini tapması üçün əmək sərf etmiş, səbr və təmkin nümayiş etdirmişdir.

Müəllifin otuz ildən çox bir müddətdə xüsusi nitq hissələri probleminə həsr olunmuş tədqiqatları öz bəhrəsini vermişdir. Onun əsərlərinin əsas tezisləri mütəxəssis türkoloqlar və əlaqədar Azərbaycan dilçiləri

tərəfindən qəbul edilmiş, hətta nidalar, təqlidi sözlər ayrıca – xüsusi nitq hissələri kimi verilən dərslik və qrammatikalarda (bax: M. Hüseyinzadə, Müasir Azərbaycan dili, Dərslik, III h, “Maarif”, Bakı 1983, Q.Ş. Kazımov və b. Azərbaycan dilindən təcrübi məşğələlər, APİ nəşri, B.1973, Müasir Azərbaycan dili, II h, morfolojiya, Bakı, “Elm”, 1980, Q.Həsənov və b. Azərbaycan dili, Dərslik, ADU nəşri, Bakı 1989 və s.) da öz əksini tapmışdır.

Türkologiyada ilk dəfə vokativ sözlər məhz Azərbaycan dilçiliyində M.İ.Adilov, K.B. Hacıyev tərəfindən nidaların içərisindən çıxarılmış və onlardan ayrıca –xüsusi nitq hissəsi kimi bəhs edilmişdir. Qazax türkoloqu Ş.Ş. Sarıbayev bu fikirdə idi ki, vokativ sözlər nidaların içərisindən çıxarılsa, onları daxil etməyə yer tapılmayacaq. Lakin “Azərbaycan dilində vokativ sözlər”i Ə.Z. Abdullayev və K.B.Hacıyevin opponentliyi ilə xüsusi nitq hissəsi kimi müdafiə edən N.M. Hacıyevanın namizədlik dissertasiyasını Ali Attestasiya Komissiyası təsdiq etdi. Xüsusi nitq hissələrinin sərhədi – hüdudu məsələsinə xeyli aydınlıq gətirildi.

Xüsusi qrammatik göstəricilərdən məhrum olan, məxsusi ekspressiv-semantik funksiya ilə yüklənib hiss və duyğuların ifadəsinə xidmət edən və dəyişməyən leksik-qrammatik söz qrupu olan nidalar (eləcə də təqlidi və vokativ sözlər) çox nadir hallarda “təmiz qrammatistlər”in (ifadə S. Kudaybergenov və A. Orusbayevindir) elmi maraq dairəsində olmuşdur.

Ə.Z.Abdullayev, M.İ.Adilov, Ş.Ş.Sarıbayev,
Z.Əlizadə, A.Aslanov, A.Həsənov, H.İ.Mirzəyev,
Q.Ş.Kazımov, B.B.Əhmədov, S.Kudaybergenov,

A.Orusbəyov, S.Ataniyazov, A.Nurmuxammetov, A.Mollayev, Kamal Bayramoğlu Hacıyevin bu əsərinin tezislərini və o cümlədən nidaların, təqlidi və vokativ sözlərin ayrı-ayrı müxtəlif nitq hissələri olması fikrini Azərbaycan dilçiliyində və o cümlədən türkologiyada yüksək qiymətləndirmişlər. Həmin türkoloqlar nidalarla bağlı bir sıra məsələlərin (nida materialları əsasında sözün məna və məfhum anlayışı; kontekstual əhatə dairəsində sözün çoxmənalılıığı; nidanın intonasiya və səs tərkibi, bunun müxtəlif sistemli dillərin materialları ilə tutuşdurulması; söz-cümlə problemi, kakuminal səslər problemi, nidaların kökdən və şəkilçilər vasitəsilə substantivləşməsi; başqa sözlərin nidaya çevrilməsi və nidalarda arxaikləşmə məsələsi; nidanın xüsusi söz qrupu yoxsa nitqin bir parçası olması məsələsi; nidaların başqa tip sözlərdən fərqi və s.) elmi mübahisə obyektinə çıxarılmasında və türkologiyada onların düzgün həll edilməsində bu əsərin müəllifinin əməyini qeyd etmişlər.

Ş.Ş. Sarıbayevin fikrincə, K.B. Hacıyev Azərbaycan dili materialı əsasında sübut etmişdir ki, təqlidi və vokativ sözlər, nidalar müxtəlif nitq hissələridir. Dərslik və qrammatikalarda onların hər birinə ayrıca nitq hissəsi kimi yer ayırmaq lazımdır. Müəllif nidalara qeyri-iradi çıxıntılar kimi baxmır, əksinə belə bir mövqedə möhkəm dayanır ki, nida sözdür, belə sözləri birləşdirən leksik-qrammatik söz kateqoriyası isə xüsusi nitq hissəsidir.

Nidaların təqlidi sözlərdən fərqi yaxşı araşdırılmış, dəqiq kriteriyalar qoyulmuşdur. Sarıbayev fikrinə davam edərək qeyd edir ki, düzdür, bu iki söz kateqoriyasının fərqindən ondan əvvəl də yazmışlar, K.B. Hacıyevin

tədqiqatında elə kriteriya punktları da (alınmalardakı fərq, çoxmənalılıqdakı fərq, reduplikativ təkrar formalarındakı fərq və s.) vardır ki, onlar türkologiyada başqa dilçilərin əsərlərində yoxdur. Nidaların düzgün təsnifini verən müəllif intonasiya və kontekstdən asılı olaraq nidaların spesifik çoxmənalılığını müəyyənləşdirir. Nidaların spesifik çoxmənalılığı onu əsas və köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirən səciyyəvi əlamət kimi çıxış edir. Nidaların intonasiya xüsusiyyətləri və vurğunun xarakteri incəliklərinə qədər müəyyənləşdirilir. Xüsusən nitqin intonasiya rənglərinin yaranmasında nidaların rolu və hər bir konkret nidanın müəyyənləşdirilməsində intonasiyanın vəzifəsi sərrast müəyyənləşdirilir.

Azərbaycan türk dili nidalarının intonasiya və vurğusunun, səs tərkibi və mənasının fonolaboratoriyalarda elektroakustik cihazlarla tədqiq olunmasının zəruriliyini də ilk dəfə müəllif düzgün duymuş və elmi cəhətdən doğru əsaslandırmışdır.

Nidaların qrammatik xüsusiyyətləri bütün incəliklərinə qədər işlənmişdir. Lakin nidaların kökdən və şəkilçilər vasitəsilə substantivləşməsi məsələsi Ş. Sarıbayevin daha çox ürəyincə olmuşdur.

Dərs vəsaitində “Nitq hissələri problemi”, “Nidalar”, “Təqlidi sözlər”, “Modal sözlər”in tədqiqi və tələbə-magistr, müəllim və tədqiqatçılar üçün təqdimi dilçiliyin indiki inkişaf səviyyəsindən maraqlı görünür, “Vokativ sözlər” oçerki isə dərslük səviyyəsində türkologiyada ilk dəfə təqdim olunur. Bunu da qeyd etmək ədalətli olar ki, müəllifin məntiqi, təxəyyülü və elmi cəsarəti həm də rəğbət doğurur.

Yüksək elmi səviyyədə yazılmış, tezis və nəticələri razılıq doğuran və tərəfimizdən K.B. Hacıyevin, eləcə də dilçiliyimizin növbəti uğuru kimi dəyərləndirilən “Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri” əsəri həm xüsusi, həm də ümumi dilçilik baxımından böyük elmi və praktik əhəmiyyətə malikdir.

Kamal müəllimin yazdıqları türk torpağına, türk dilinə, onların qoruyucusu və daşıyıcısı olan türk millətinə, o cümlədən valideynlərinə, övlad və nəvələrinə bəslədiyi dağ boyda sonsuz sevginin yalnız kiçik bir hissəsi, görünən tərəfidir.

*Bakı. Çarşıoğlu nəşriyyatı. 1999. səh 3–6
(N. Cəfərovla birlikdə).*

BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ SONRAKI REPRESSİYA

(“Kitabi-Dədə Qorqud”un 1300 illiyi münasibətilə)

Birinci Türkoloji Qurultay haqqında çox deyilib, çox da yazılmışdır. Bu sətirlərin müəllifi bu qurultay haqqında çoxlu məqalə və kitablarında geniş məlumat vermiş, 1996-cı ildə bu qurultay haqqında geniş yazılar çap edilmişdir. Hətta bizim rəhbərliyimizlə bu haqda dissertasiya işi də yazılır. Amma bu qurultay haqqında nə qədər deyilib yazılsa da, yenə onun tarixi əhəmiyyətini tamamilə əhatə etmək olmaz. Biz bu qurultayın materiallarını istər “stenoqrafik otçetdan” istər, 1926-cı ilin qəzetlərindən və başqa mətbu və qeyri-mətbu mənbələrdən dərinlən öyrəndikdən sonra belə bir qərara gəldik ki, bu qurultaya həddindən artıq çoxtərəfli prizmalardan yanaşmaq olar. Bu yaxınlarda Yakustrandan Bakıya Yuri Vasilyev adlı bir nəfər gəlmişdi. Bu şəxs Yakutsk Universitetinin dosenti, RSFSR Yazıçılar İttifaqının üzvüdür. O, İ.N.Baraxov haqqında bizdən material istədi. Mənə I Türkoloji Qurultay materiallarından bəlli idi ki, Moskvada yaşayan İ.N.Baraxov (Yakut) türkoloji qurultayda iştirak etmiş və Rəyasət Heyətinə seçilmişdir. Y.Vasilyev bildirdi ki, İ.N.Baraxov 1938-ci il repressiya qurbanı olmuşdur (1). Bu məni qurultaya başqa prizmadan yanaşmağa sövq etdi. Bu qurultayın türk xalqlarının tarixi inkişafında xüsusi bir mərhələ olduğu getdikcə aydınlaşacaq. Biz bu qurultayla bağlı bəzi mülahizələrimizi söyləmək istərdik. Türkoloji qurultayın başqa böyük hadisələr kimi, türk xalqlarına verdiyi böyük xeyirlə bərabər, türk dünyasına sonradan

vurduğu ziyan haqqında danışmazdan əvvəl indiyədək qurultay haqqında deyilməmiş bəzi məlumatları qeyd etmək istərdik.

Əvvəlcə, qurultayın nümayəndəliyi barədə.

Qurultaya seçilmiş 131 nümayəndədən 93-ü türk, 38-i qeyri-türk idi. Qurultay nümayəndələri içərisində birçə nəfər qadın nümayəndə Ayna Sultanova idi. Qurultaya nümayəndələr həm regionlar, həm də millilik üzrə seçilmişdir. Belə ki: Azərbaycandan – 6, Naxçıvandan – 1, Təşkilat komitəsindən – 15, Gürcüstandan – 1, Ermənistandan – 1, Acarıstandan – 1, Türküstandan – 4, Krımdan – 3, Tatarıstandan – 6, Başqırdıstandan – 3 Qazaxıstandan – 3, Özbəkistandan – 6, Türkmənistandan – 4, Qırğızıstandan – 2, Oyrat vilayətindən – 1, Yakutstandan – 3, Kalmık vilayətindən – 1, Çuvaşstandan – 2, Çinin uyğur vilayətindən – 1, Abxaziyadan – 1, Xakasiyadan – 1, Karaçaylardan – 1, Şimali Qafqazın Türkmən vilayətindən – 1, Elmlər Akademiyasından – 3, Şərqsünaslar cəmiyyətindən – 3, Daşkənd Universitetindən – 1, Leninqrad Universitetindən – 1, Şimali-Qafqaz İcraiyyə Komitəsi Millətlər Sovetindən – 2, Ufa XMK-dan – 1, RSFSR Millətlər Sovetindən – 4, SSRİ MİK Millətlər Sovetindən – 1, Cənubi Azərbaycandan – 2.

Fərdi şəkildə dəvət edilmişlər: Azərbaycandan – 2, Tatarıstandan – 2, Şimali Qafqazdan – 2, Moskvadan – 2, Ukraynadan – 1, Leninqraddan – 4, Krımdan – 2, Dağıstandan – 2, Zaqafqaziyadan – 2, Ermənistandan – 4, Başqırdıstandan – 2, Türkiyədən – 3, Almaniyadan – 2, Macarıstandan – 1 və s.

Qurultayda məruzələrin, demək olar ki, hamısı rusca olmuşdur. Burada ilk dəfə Azərbaycan müəllimləri adından qurultayı Bayraməlibəyova Azərbaycanca təbrik etmişdir. Stenoqrafik məlumatı diqqətlə oxuyub hesablama apardıqdan sonra müəyyən etdik ki, qurultayda cəmi 59 dəfə türk dillərində çıxış olmuşdur.

Bunlardan 8-i əvvəlcə türkcə, sonra tərcüməsini rusca oxumuşlar. 51 – çıxış isə türk dillərində səslənmişdir. Stenoqrafik məlumatda türkcə danışan haqqında təkcə belə məlumat vardır. Məsələn,

Г.Габитов (по тюркски) аплодисменты.

Belə çıxışlar tez-tez təkrar olunmuşdur.

Belə ki; Qaburaxman Saadi – 5 dəfə tatarca.

B.Çobanzadə – 3 dəfə Azərbaycanca (məruzələri rusca etmişdi).

Fərhad Ağzadə – 3 dəfə.

Həbibulla Qabıtoğlu – 5 dəfə, başqırdca.

Neymət Həkimov – 4 dəfə.

Mehmet Fuad Köprülizadə – 3 dəfə, türkcə.

Bunları deməyin mənası və məqsədi ondan ibarətdir ki, əlimizdə olan stenoqrafik məlumat tam deyil. Yəni qurultayın 17 iclasında tərtib edilmiş rusça “стенографик отчет” 426 səhifə olsa da, tam deyil.

Çox təəssüf ki, türk dilində edilmiş 51 çıxışın nə müəllif əlyazması, nə də stenoqrafik yazısı heç yerdə yoxdur. Şübhəsiz, bu çıxışların bir qismi ərəb, bir qismi də latın qrafikasında olmuşdur. Çox təəssüf ki, bu çıxışların (51 çıxış) mətni nə keçmiş DTK arxivində, nə Əlyazmalar İnstitutunda tapıldı. Bəlkə, elmimizin daha da inkişafı xatirinə bu mətnləri bir nəfər öz arxivində saxlayır. Onu elmi ictimaiyyətin istifadəsinə versə, daha

da yaxşı olar. Bu da istisna edilmir ki, bu mətnlər qurultayın ya katibliyinin, ya da fəal iştirakçılarından birinin arxivinə düşmüş repressiya vaxtı həmin əlyazmaları da yandırılmışdır. Söhbəti bu məcraya gətirməkdə məqsədimiz bunu deməkdir ki, Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən, demək olar ki, bütün türk nümayəndələr repressiya qurbanı olmuşdur. Niyə?

Çıxışlara diqqət edək:

1. Yakut xalqının üç nümayəndəsi qurultayda iştirak edirdi. Onların heç biri öz vətənindən deyil, Moskvadan gəlmişdi:

a) Baraxov İsidor Nikifiroviç (Rəyasət heyətinə seçil.).

b) İvanov Aleksey Andreeviç (jurnalist).

c) Safronov Anemmedist İvanoviç (ədəbiyyatçı).

Bu nümayəndələrin üçünü də Yakutstan MİK göndərmişdi. Bu günlərdə İ.N.Baraxovun anadan olmasının 100 illiyi keçirildi. Baraxov Yakutstanda RK(b)P Vilayət Komitəsinin birinci katibi və sonra Yakutstan MİK sədri olmuşdu. Baraxov da türkoloji qurultay çağırmağa razı olmuş sovet demokratizminə inanaraq qurultayda iki dəfə çıxış etmişdi.

Qurultayın 12-ci iclasında çıxış edən İ.N.Baraxov demişdi.

Biz yakutların Latın qrafikasından istifadə etməkdə zəngin təcrübəsi vardır. Təəssüf ki, biz qurultaya xüsusi məruzə təqdim etməmişik. Amma biz indi qurultaya öz tezislərimizi təqdim edirik və inanırıq ki, onlar qurultayın “Bülletenində” çap ediləcəkdir. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək istərdim ki, biz yakutlar üçün latın əlifbasına keçmək zərurəti olmamışdır. Bu onunla əlaqədardır ki,

bizdə əvvəllər ərəb əlifbası qəbul edilməmişdir. Biz tarixin iradəsi ilə uzaq Şimala atılmışıq, bununla da türk xalqlarının əsas hissəsindən təcrid olunmuşuq. Bir çox halda dil ümumiliyini də itirmişik. Ərəb əlifbasının əsası olduğu islam dini də bizdə qəbul edilməmişdir. Yakut xalqı XVIII əsrdə, zorla rus dininə rənglənmişdir. “Biz türk xalqları ilə rastlaşanda, əsasən bizim adımıza görə “İvan”, “Sergey”, “Vasili” – adlandığımıza görə bizi rus kimi qəbul edirlər. Amma elə ki bizim üzümüzə baxırlar, onda inanmıram ki, bir adamda şübhə ola ki, biz türkə oxşamırıq. Dillərimizin uzaqlaşmasına və fərqli cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, bizim Azərbaycan dilini başa düşə bilməməyimizə baxmayaraq, bizim dilimizin kökü birdir. Buna görə də biz bu qurultaya fəvqəladə bir məhəbbətlə yanaşırıq (2).

Belə bir çıxışla yazıq İ.N.Baraxov gələcəkdə öz “pantürkist” damğasının əsasını qoymuş oldu.

Moskvada yaşayan İ.İ.Baraxovun öz türk-yakut xalqı haqqında dedikləri heç də müxtəlif təşkilatların nəzərindən yayınmamışdı.

2) Başqa bir türkün – Oyrat Aleksey Makaroviç Sabaşkinin çıxışına baxaq:

A.Sabaşkin qurultayın 2-ci iclasında 27 fevralda – çıxış etmişdi. O deyirdi:

– Burada iştirak edən yoldaşların çoxu öz milliyyətini bilmir. Onlar sırasında mən də varam. Mən Oyrat xalqının nümayəndəsiyəm. Keçmiş zamanlarda bizi müxtəlif millətlərə aid edirdilər. Gah kalmık adlandırırdılar, “yad xalq”, altaylı, teleut və s. deyirdilər... Ancaq ali məktəbdə oxuyanda türkoloqların elmi səyləri nəticəsində mən bildim ki, türkəm. Bəzi hörmətli alimlər

Radlov, Verbitski, və Xuzin titullaşdırmışdı. Habelə prof. Rudenko, öz məruzəsində bizim millətimizi belə müəyyənləşdirir: “türkləşmiş monqollar”. Belə milli müəyyənləşdirməyə qarşı mən etiraz edirəm. Belə ki, mən o millətin üzvü olmaq istəyirəm ki, bu qurultay ona həsr olmuşdur. Bizim türk olmağımızı tarixin özü təsdiq edir və bizim rus millitarizmi qarşısında geri çəkildiyimiz yaxın keçmiş bunu təsdiq edir. Bizim qəbiləmiz İrtiş ətrafında yaşayırdı və rus millitarizmi tərəfindən sıxışdırılan biz çay boyunca geri çəkilib Cənuba doğru getdik. Sibirin cənubuna doğru getməklə biz Yakutstanı taleyin hökmünə buraxdıq...

Qırğızlar deyir: Biz satqınız, onlar deyir ki, vaxtilə vahid bir xalq olan oyrotlar öz yurdlarını ruslara verib, oranı tərk etdilər (3).

Sabaşkin çıxışında daha bir neçə məsələyə toxundu. Məruzəçi Leninqraddan gəlmiş Sergey İvanoviç Rudenko, Özbəkistan Akademiya mərkəzinin sədr müavini Qazi-Alim Yunusovun da müəyyən mənada Sabaşkini müdafiə etdiyini görüb əlavə söz istədi. O dedi:

– İcazə verin mən şəxsən mənə qarşı yönəldilən bir neçə suala cavab verim. Burada qısa nitqlə çıxış edən Sabaşkin yoldaş məsələni belə qoyur ki, doğrudanmı oyrotlar türkləşmiş monqollardır. Öz sualını və öz fikrini o, bu tribunadan bəyan etdi. Mən çox təəssüflənirəm ki, yoldaş Sabaşkin məni düzgün başa düşməmişdir. Mən öz məruzəmdə guya demişəm ki, oyrotlar, başqa sözlə, teleutlar, altaylar, telegetlər türkləşmiş monqollardır. Onlar nəinki türkdür, habelə göründüyü kimi, qədim türklərdir. Onlar öz qədim türk adətlərini də saxlamışlar.

Məsələ burasındadır ki, türk xalqlarının geyməsi mənə məlum deyil.

Burada çıxış edən bütün türk alimləri ümumtürk birliyindən azad surətdə həvəslə danışdılar. Yakutstan nümayəndəsi İ.N.Baraxov Moskvaya qayıtdıqdan sonra Yakutstanda çıxan “Xozəystvo Əkutin” adlı dərgidə qurultayın yekunları haqqında 13 səhifəlik böyük bir məqalə yazmışdır. İ.Baraxov M. Köprülüzadənin vahid-ümumtürk dili haqqındakı fikrini qurultayda doğurduğu əks-sədanı belə təsvir edirdi:

– Prof. M.F.Köpürülzadənin bütün türklər üçün vahid ədəbi dil yaratmağın mümkünlüyü haqqındakı məruzəsi çox maraqlı fikir mübadiləsi səbəb oldu (4). Qurultayı keçirən təşkilat komissiyası tərəfindən Leninqraddan göndərilən professor Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç görün hansı şərtlə M.F.Köpürülzadə ilə razılaşır. O demişdi: “O şey ki, biz ümumi türk dili adlandırmağı şərtləşmişik bir neçə dialektdən (... – A.B.) ibarətdir...”

Əgər başqa türk dillərindən güclü surətdə – seçilən – ayrılan çuvaş və yakut dillərini saymasaq, onda əvvəlkilər (başqa türk dilləri – A.B.) xüsusi dillər deyil, yalnız dialekt və şivələrdir ki, slavyan və german qrupuna daxil olan dillərdən daha yaxşı qohumluq münasibətindədir (5).

Qurultayda ehtirasların coşduğu momentlər də olmuşdu. Tatarıstan nümayəndələri latın qrafikası əleyhinə çıxıb ərəb əlifbasını saxlamaq, Kazaxıstan nümayəndəsi Tanıstanov özü tərtib etdiyi əlifbanı (uğursuz əlifba idi – A.B.) qəbul etdirmək istəyirdisə bəziləri, Məsələn, prof. Yakovlev və Jirkov rus qrafikasını təklif etməkdə ehtiyat edirdilər.

Hər şeydən əvvəl, indiyədək tarixçilərimizin və başqa elm nümayəndələrinin birtərəfli şərh etdikləri bir məsələni izah etmək istərdik. Qurultayda ərəb əlifbasının qızgın tərəfdarı kimi çıxış edən Talimcan Şərəfov S.Ağamalıoğlunun, Jirkovun və Yakovlevin mövqelərini kəskin tənqid etmişdi. O deyirdi:

– Mən öz üzərimə məsələnin bir qədər siyasi cəhətini şərh etmək məsuliyyətini götürürəm... Əgər kəndlilərin bir hissəsinin və ya hamısının münasibəti (yeni əlifbaya – A.B.) mənfidirsə, onda yeni əlifba qəbulunun xeyiri nədir?.. Nə qədər ki, müstəmləkəçilik məsələsi elə həmin kəndli məsələsidir, onda bütün məsələdir (o dörd cəhəti qeyd etmişdi – A.B.) burada birləşir. Böyük Lenin burada da öz böyüklüyünü göstərib. S.Ağamalıoğlu ilə söhbətində S.Ağamalıoğluna belə bir sual vermişdi: “Bəs kəndlilərin işə münasibəti necədir? S.Ağamalıoğlunun “Bu işə kəndlinin xeyirxah münasibəti” haqqındakı cavabında demişdi:

– Bu Şərqdə inqilabdır.

Bu məsələyə Leninin münasibəti və siyasi təhlil son ifadədə deyil, “Bəs kəndlilərin bu məsələyə münasibəti necədir?” sualındadır. İcazə verin soruşum: “Kəndlilərin bu işə münasibəti yaxşıdır” deyən S.Ağamalıoğlu özü məsələni çaşdırmamışdırmı? (6)

Bu qurultayın 9-cu iclasında yeni əlifba məsələsi üzrə Q.Şərəfovun məruzəsində deyilmişdi.

Martın 4-də qurultayın 13-cü iclasında məruzə otarasında müzakirələrdə Q.Şərəf Jirkovun və Yakovlevin ona qarşı tənqidi mövqelərini bütün türk xalqlarına qarşı çıxış kimi qiymətləndirərək həyəcanla dedi: İcazə verin prof. Jirkovun səmimiliyinə bir qədər şübhə edim. Burada

prof. Jirkovun və Yakovlevin və başqalarının bu məsələdə iç üzünü açılır (307). Həmin iclasda Q.Şərəfə cavab olaraq prof. Yakovlev çıxış etdi: “O (Q.Şərəf – A.B.) məruzəçilərin şəxsiyyətini elə qiymətləndirirdi ki, guya nə pis məruzəçilər imiş. O, dedi ki, prof. Yakovlevin və professor Jirkovun arxasında nə işə gizli bir ruslaşdırma meyli gizlənilir” (səh.317).

Göründüyü kimi, qurultayda türkçülük sərbəst şəkildə cərəyan edirdi. Əlbəttə, bu cərəyan heç də müxtəlif əlaqədar təşkilatların nəzərindən yayınmırdı.

Bu sərbəstlik qurultayın 9 problem ətrafında bəyanat qəbul etməsində də özünü göstərdi. Biz bütün məsələlər üzrə qəbul edilmiş bəyanatlardan deyil, yalnız 7-ci bəyanat haqqında qıscaca danışmaq istəyirik. Çünki, bu bəyanat qurultaydan sonrakı işlərə çox təsir etmişdi. Təşkiat komissiyası haqqında bəyanat:

1. Yerlərdə türkoloji mərkəzlər yaratmaq;
2. Bu komitələrin vəzifəsi aşağıdakılardan ibarətdir:
  - a) türkologiyaya and bütün materialların toplanması, Artıq çap olunmuşların uçota alınması.
  - b) bütün yerli əlyazmaların toplanıb uçota alınması;
3. Bütün yerli türkologiya komitələri öz aralarında daimi əlaqə saxlamalı, material və iş mübadiləsi edilməsi;
4. Türk elmi işçilərinin ekspedisiyalarda fəal iştirak etməsinə tədbirlər görmək;
8. ...Bu protokolların (qurultay iclaslarının – A.B.) çap edilməsi üçün Azərbaycan Tədqiq-Tətəbbü Cəmiyyətində üç nəfərdən prof. B.Çobanzadə, yoldaş Zifeild və yoldaş Cəbiyevdən ibarət komissiya yaradılır.
10. Arzu olunardı ki, ikinci qurultay iki ildən sonra Səmərqənddə çağırılsın (səh.405).

Bununla da pantürkizm bir termin – ideya kimi türkçülüyn düşmənlərinin leksikonuna keçdi.

Demək olar ki, həmin qurultayda iştirak edən bircə nəfər türk öz yaxasını “pantürkizm” damğasından qurtara bilmədi. Hətta türkoloq olmayan İ.N.Baraxov, R.Axundov, H.Cəbiyev və onlarla başqaları məhz bu qurultayda “qara siyahıya” düşürlər. Soruşula bilər, DTK əməkdaşları fəal türkoloqların koordinatlarını haradan öyrənə bilərdilər? Əlbəttə, türkoloji qurultayın materiallarından. Müqayisə edim. Qurultayın qəbul etdiyi yeddinci bəyanatın birinci maddəsi:

Yerlərdə türkoloji mərkəzlər yaratmaq (405).

1937-ci il martın 3–5-də müstəntiq Şer məhbus B.Çobanzadədən soruşur:

Siz Azərbaycanda, Özbəkistanda və başqa respublikalarda pantürkist işlər aparmaq üçün mərkəzlər yaratmışdınız mı?

Cavab: – yox.

Sual: – Siz hədəf danışırırsınız. Bəs nə üçün bu işi başlamışdınız? Başqa respublikalara gedirdiniz.

Beləliklə, şübhə etməmək olar ki, I Türkoloji Qurultayın keçirilməsinə icazə verməklə “Yuxarı təşkilatlar” başqa bir məqsəd izləyirmişlər. Bu da əsil türk oğlu türklərlə yanaşı türkizmə meyl edənlərin müəyyənləşdirilməsi olmuş imiş.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. B.Çobanzadə. Bakı, 1998; Yenə onun Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. Bakı, 1996; Dilçiliyə giriş. Bakı, 1992; Türk dünyasının ensiklopedik alimi “Türkologiya” dərgisi, №1- 6, 1995.
2. Первый всесоюзный тюркологический съезд (стенографический отчет, стр.289–290).
3. Yenə orada, səh.85; II, səh.92.
4. Барахов И.Н. Хозяйство Якутин. 1926, №5, стр.37, 50.
5. Там же, стр.47.
6. Вах: I Türkoloji Qurultayın stenoqr. məlumatı. səh.259–260.
7. Вах: Babayev A. B.Çobanzadə. Bakı, 1998, səh.42.

*“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi
münasibətilə elmi-nəzəri konfransın
materialları. Bakı, 1999,
səh.156–163*

POLİQLOT VƏ YA POLİQLOTLUQ NƏDİR?

Bu termin iki yunan sözünün birləşməsindən ibarətdir: poli – çox + qlotta – dil. İndi bu söz çox dil bilən mənasında işlənir. Qədimdən bütün xalqlar çox dil bilən adama hörmət etmişlər. Təsadüfi deyil ki, xalq arasında deyilir: “Neçə dil bilsən, bir o sayda adamsan”. Mənbələrin verdiyi yarı əfsanəvi, yarı real məlumatlara görə qədim Budda 150 dil bilmiş, Məhəmməd peyğəmbər (s.ə.v.) bütün dillərdə fikrini bəyan etmişdir. Avel Hellinin dediyinə görə Mitridad 25 dildə danışmışdır. Çox dil bilənlər arasında Piko Mirandolun adı da məşhurdur. O, 18 yaşında 22 dildə danışmışdır. Böyük pedaqoq, görkəmli çex alimi Yan Amos Kamenski 12 Avropa dili ilə yanaşı, ərəb, türk və fars dillərini də bilmişdir. Görkəmli macar alimi Armin Vamteri və Şandor Kereş Çoma 18 dil bilmişlər.

Dünya poliqlotlarını heyrətə salan italyalı kardinal Medzofanti çox dil bilənlər arasında xüsusi yer tutur. Kardinalın yazdığına görə, o, 1839-cu ildə 50 dil və bir də bolon dilini bilirmiş. 1846-cı ildə isə o artıq yetmiş səkkiz dildə və bir neçə dialektə danışmış. Qəribədir ki, bu adam heç vaxt doğulduğu Bolon şəhərindən kənara çıxmamışdır. O, bunu möcüzə də hesab etmir və deyirdi: “Mən nail olduğuma hər kəs nail ola bilər”.

Şərq adətinə görə hər bir böyük alim, şair, vəkil, dövlət xadimi bir neçə dil bilməli idi. Nizami, Xaqani, Nəsimi, Füzuli kimi dahilərimiz Şərqlin 3 əsas dilini – ərəb, fars və türk (Azərbaycan) dillərini bilmişlər və bu

dillərdə əsərlər yazmışlar. M.Füzuli yazırdı ki, ərəb dili mənim elm və mübahisə dilim, fars dili şeir dilim, türk (Azərbaycan) dili isə ana dilimdir.

Mirzə Fətəli Axundov da ərəb, fars, Azərbaycan və rus dillərini, XIX əsrin görkəmli alimi M.A.Kazımbəy Azərbaycan dilindən əlavə ərəb (bu dilin qrammatikası haqqında dissertasiya yazmışdır), fars, rus, qədim ibrani, ingilis, fransız dillərini mükəmməl bilmişdir.

Məşhur Azərbaycan alimi B.Çobanzadə bütün türk dillərində sərbəst danışmış, macar, rus, ingilis, ərəb və fars dillərini mükəmməl bilmişdir.

Bir neçə kəlmə də poliqlotluğun başqa cəhətləri haqqında. Bütün alimlərin – yəni dilçilərin və psixoloqların qəti və birmənalı şəkildə təsdiq etdiyi kimi, əgər bir adam ömrü boyu cəmi ikicə dil öyrənməyə səy etsə belə, həmin dilləri eyni dərəcədə mənimsəyə bilməz. Dillərdən biri (əsas) mütləq üstünlük təşkil edəcəkdir.

Məşhur macar poliqlotu öz xatirələrində qeyd edir ki, mən 18 dil bilsəm də, əsas dilim macar dilidir. Yəni alim başqa dilləri ana dili səviyyəsində bilmədiyini etiraf edir. Doğrudan da, bir dil başqa dilləri öyrənmək üçün bünövrə olmalıdır. Bu dil isə ana dilidir. Ana dili ətraf mühiti, maddi gerçəkliyi, habelə mücərrəd anlayışları dərk etmək üçün əsas bazadır. Başqa sözlə, insan ətraf mühiti məhz ana dili vasitəsilə dərk edir, öz təfəkkürünü ana dili vasitəsilə zənginləşdirir. Deməli, məhz möhkəm baza üzərində yenini qurmaq olar. Ana dilini mükəmməl bilməyən, başqa dili öyrənə bilməz. Uşaq 8-10 yaşlarına qədər ana dilini mükəmməl öyrənməlidir. Psixoloqlar insan beyninin quruluşuna və ətrafı dərk etmə qabiliyyətinə əsaslanaraq belə bir fikri qəti şəkildə təsdiq

etmişlər ki, erkən yaşlarında uşağa xarici dil öyrətmək heç vaxt müsbət effekt verməz. Bəzi valideynlər (indi bu çox dəbdədir) 3-4 yaşlı uşağa xarici dil öyrədir və onun bir neçə sözü xarici dildə deməsi (hətta mahnı oxuması) ilə fəxr edirlər. Bu çox yanlış mövqedir. Uşaq 8-10 yaşına qədər məhz ana dilini öyrənməli, bu dil əsasında möhkəm təməl yaratmalıdır. Sonra isə uğurla xarici dili öyrəne bilər. Fikrimizcə, poliqlotluğa gedən yol ana dilindən keçməlidir.

“Poliqlot” qəzeti, 6 mart 2001, №3

REDAKTORDAN

(*ön söz*)

Son illər Azərbaycan dilçiliyi tarixinin yaradılması istiqamətində mühüm addımlar atılmışdır. Bu sahəyə aid müxtəlif dissertasiya işləri müdafiə edilmiş və çoxlu məqalələr yazılmışdır. S.Ə. Rüstəmovanın da rəy verdiyimiz əsəri bu qəbildəndir. S.Ə. Rüstəmovanın öz araşdırması üçün “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının formalaşması” kimi aktual bir mövzu seçmişdir. Bu mövzu bir tədqiqat işi çərçivəsinə sığmaz. Ona görə də müəllif, haqlı olaraq, yalnız adları (isim, sifət, say) tədqiqata cəlb etmişdir. İsim, sifət və sayla bağlı Azərbaycan dilçiliyində aparılmış tədqiqat işlərinin, demək olar ki, hamısına müraciət edərək onlara öz müstəqil münasibətini bildirən müəllif dilçiliyimizin tarixi üçün çox önəmli bir əsər yazmışdır. Monoqrafiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Monoqrafiyanın giriş hissəsində mövzunun aktuallığı sübut edilir. Monoqrafiyanın birinci fəslində müəllif Azərbaycan dilçiliyində qrammatika dərslərinə diqqətini çəkir. Məlumdur ki, 1920-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin tədrisinə dair proqram olmadığı üçün hər kəs – hər bir müəllif özü istədiyi kimi, öz savad dərəcəsinə uyğun olaraq dərslər tərtib edir və onları tədris edirdi. 1920-ci ildən sonra isə bu iş dövlət səviyyəsinə qaldırıldığı üçün xüsusi proqramlar əsasında dərslər yazılmalı oldu. Buna görə də müəllif problemə düzgün elmi-metodoloji mövqedən yanaşaraq bu mövzunun inkişaf tarixini 3 dövrə bölmüşdür. Müəllif qrammatikanın təşəkkül dövrü

haqqında düzgün və maraqlı məlumatlar verir. O, haqlı olaraq, belə bir nəticəyə gəlir ki, 1930–40-cı illərdə Azərbaycanda tüğyan edən repressiya dilçilərimizin çoxunu və əsas aparıcı qüvvəsini fiziki cəhətdən məhv etməsəydi, bu sahədə uğurlarımız daha çox ola bilərdi. Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının təşəkkül dövrünü müəllif 1940-cı ildən başlamaqla düzgün hərəkət etmişdir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində müəllif dilçiliyimizdə qrammatika anlayışının səlisləşməsi probleminə toxunur və onu tarixi aspektdə araşdırır. Məlumdur ki, qrammatika dedikdə, çox vaxt dilçilik özü nəzərdə tutulmuş və buraya fonetika və leksikologiya da daxil edilmişdir. Müəllif bu problemin təkcə Azərbaycan dilçiliyinə deyil, rus dilçiliyinə də aid olması haqqında inandırıcı faktlar gətirir. Monoqrafiya müəllifi bu fəsildə morfologiya, kök və şəkilçi problemi, qrammatik kateqoriya, nitq hissələri kimi vacib və mövzu ilə sıx bağlı olan məsələlərə toxunur və onların düzgün şərhini verir. Problemlə bağlı bütün mübahisəli məsələlərə toxunaraq düzgün elmi nəticələr çıxarır.

Monoqrafiyanın III fəslə istər tədqiqatın dərinliyi, istərsə də genişliyi cəhətdən diqqəti çəkir. Bu fəslə müəllif “Adlar və onların qrammatik kateqoriyaları” adlandırmışdır. Bu fəsil 3 bölmə və 11 yarım bölmədən ibarətdir. Burada müəllif isim, sifət və sayla əlaqədar olan qrammatik kateqoriyaları tədqiq edir. Müəllifin ümumi qrammatik kateqoriyalar haqqındakı fikirləri diqqəti daha çox özünə cəlb edir. Məlumdur ki, N.K. Dmitrev 1951-ci ildə məhz rus dilinin qrammatik qanunlarından çıxış edərək, ismin bütün kateqoriyalarını (xəbərlik,

mənsubiyyət, hal, kəmiyyət) ümumi hesab etmişdir. Bunun arxasınca bir çox alimlər də getmişdi. Y. Seyidovun 2000-ci ildə nəşr edilmiş “Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya)” adlı monoqrafik dərs vəsaiti bu sahəyə müəyyən aydınlıq gətirdi. S. Rüstəmov da bir çox halda Y. Seyidovun mövqeyindən çıxış edir.

Monoqrafiya müəllifi problemlə bağlı bütün məsələlərə toxunmuşdur. Beləliklə, dilçiliyimiz üçün faydalı bir monoqrafik tədqiqat əsəri yazmışlar.

Əsəri dilçiliyimizin mükəmməl tarixini yaratmaq yolunda mühüm bir addım hesab edərək onun çap olunmasını faydalı hesab edirəm.

S.Ə.Rüstəmovanın “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının formalaşması” əsərinə ön söz.B., Elm.2004.müqəddimə.

REDAKTORDAN

(*ön söz*)

Muxtar Hüseynzadə Azərbaycan elmi və mədəniyyəti tarixində özünə şərəfli yer tutan görkəmli alimlərimizdənədir. Onun elmi fəaliyyəti ilə Azərbaycan dilçiliyi müəyyən mənada formalaşmışdır. Azərbaycan dilçiliyini bir saraya bənzətsək, onun əsas sütunlarından birinin heç şübhəsiz ki, Muxtar Hüseynzadə olduğunu deməliyik. Bu mənada S. Qafarovanın Muxtar Hüseynzadə yaradıcılığını monoqrafik şəkildə tədqiq etməsini dilçiliyimiz üçün çox önəmli bir hadisə hesab etmək olar. Onun yazdığı “Muxtar Hüseynzadə” monoqrafiyası dilçiliyimizdə əhəmiyyətli bir hadisə olacaq.

Əsər bir giriş, 3 fəsil və nəticədən ibarətdir. Monoqrafiyanın giriş bölməsində müəllif Muxtar Hüseynzadənin həyatı və elmi fəaliyyəti haqqında ümumi məlumat verir. Müəllif Muxtar Hüseynzadəni öz dövrünün bütün siyasi hadisələrinin burulğanında verir. Bu da Muxtar Hüseynzadə haqqında oxucuda tam təsəvvür yaratmağa, Muxtar müəllimin şəxsiyyəti, dəyanət və cəsarəti, qeyrəti, milli mənliliyi haqqında bütöv bir fikir yaranmasına xidmət edir. Alimin keşməkeşli həyatının tarixi sənədlərə söykənərək verilməsi oxucunu tam razı salır.

Monoqrafiyanın birinci fəslində müəllif Muxtar Hüseynzadənin Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası sahəsindəki xidmətlərini araşdırır. Muxtar Hüseynzadə 1955-ci ildə tərtib etdiyi elmi əsaslarla möhkəmləndiyi əlifba layihəsini 1958-ci ildə (3 illik müzakirədən sonra)

elmi ictimaiyyətə təqdim etdi. Azərbaycanda bu vaxtacan çoxlu orfoqrafiya qanunları olmuşdu. Lakin belə elmi əsaslarla dil qanun və faktlarına söykənən bir qaydalar məcmusu yox idi. Ona görə də bu orfoqrafiya qaydaları elm və mədəniyyət tariximizdə ən mükəmməl və uzunömürlü orfoqrafiya qaydaları oldu. Bu gün də yazı mədəniyyətimiz Muxtar müəllimin 59 il bundan əvvəl tərtib etdiyi orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır. Monoqrafiyada bu barədə geniş və hərtərəfli məlumatlar verilir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslində müəllif Muxtar Hüseynzadənin dilçilik görüşlərinin formalaşması və Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yaranması sahəsindəki xidmətləri göstərilir. Müəllif, haqlı olaraq, Muxtar Hüseynzadənin elmi dünyagörüşünün formalaşmasını dövrünün dilçilik mühitindən təcrid etmir. Onu tarixi şəraitlə və başqaları ilə müqayisədə olaraq tədqiq edir.

Bəllidir ki, Muxtar Hüseynzadənin “Müasir Azərbaycan dili” (1954) kitabı Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yaranması üçün bünövrə daşlarından biri rolunu oynamışdı. Müəllif bu cəhəti xüsusi diqqətlə çatdırır. Əsər çıxan kimi həm mənfi, həm də müsbət tərəfdən geniş əks-səda doğurmuşdu. Qərəzli hücumlar (xüsusi tapşırıqla) ilə yanaşı, xoşməramlı qiymətləndirmələr çox vaxt üz-üzə dayanırdı. Birincilər ikincilərin qarşısında duruş gətirə bilməyib sıradan çıxdı. Əsər isə öz tarixi yerini tutdu. Kitabda dilimizin fonetikasını, leksikasını (o cümlədən frazeologiyasını) və morfologiyasını haqqında ən tutarlı tədqiqat və ümumiləşdirmələr verilmişdir. Sonradan müəllif fonetika

və leksika bəhslərini çıxarmış, 1973, 1983-cü il nəşrlərində yalnız morfologiya hissəsi saxlanılmışdır. Bu mükəmməl dərslik, haqlı olaraq, Azərbaycan Dövlət Mükafatına layiq görülmüşdür.

Monoqrafiyada bütün bunlar haqqında ətraflı məlumat verilir.

Muxtar Hüseynzadə dilimizin sintaksisi sahəsində də tədqiqat aparmış, bu sahənin formalaşmasına, beləliklə, Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının hazırlanmasına öz layiqli töhfəsini vermişdir. Bir sıra mübahisəli sintaktik problemlərdə Muxtar Hüseynzadənin elmi mövqeyi meyar kimi qəbul edilmişdir.

Monoqrafiyada müəllif Muxtar Hüseynzadə yaradıcılığının bu cəhətinə də diqqət vermiş və tutarlı faktorla fikrini əsaslandırma bilmişdir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, S. Qafarova Muxtar Hüseynzadənin öz adına, elmi fəaliyyətinə, insanlığına layiq bir əsər yazma bilmişdir.

Əsərin çap edilməsi Muxtar müəllimin xatirəsinə ən böyük hörmət abidəsi, elmimiz üçün isə dəyərli bir töhfə olacağı məndə heç bir şübhə oyatmır.

*S.A.Qafarovanın “M.Hüseynzadə”
monoqrafiyasına ön söz,
müqəddimə.B.,2004*

FRAZEOLOGİYA LÜĞƏTİ

(Frazeologiya lüğəti N.Seyidəliyevin eyniadlı kitabına rəy)

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini əldə etdikdən sonra “Azərbaycançılıq” dövlət səviyyəsinə qaldırıldı. Xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin qayğısı, mən deyərdim ki, böyük qeyrəti sayəsində Azərbaycan bir günəş kimi dünyaya sanki yenidən doğdu. Heydər Əliyev ölkə-ölkə, diyarbadiyar gəzərək bütün yer üzündəki azərbaycanlıları toplayıb onlara bildirdi ki, harada olursunuz olun, sizin bircə vətəniniz var – Azərbaycan. Dövləti, vətəni, dili sevməyi hər bir azərbaycanlıya öyrətməkdə şəxsi nümunə göstərən bu dahi şəxsiyyət millətin başını uca etdi ki, hamı indi fəxrlə deyə bilər: “Mən Azərbaycanlıyam”. Heydər Əliyevin bu sahədə gördüyü işlərdən hələ çox deyiləcək, çox da yazılacaq.

Azərbaycan Prezidenti ana dilimizin ən böyük qayğıkeşi idi. O, özü misilsiz bir natiq olduğu kimi, dilimizin böyük imkanlarından bacarıqla istifadə etməyi hamıdan tələb edirdi. Minillik dövlətçiliyimizin tarixində ikinci elə bir rəhbər göstərmək olmaz ki, Heydər Əliyev kimi öz ana dilinin varlığı, inkişafı, tətbiqi sahəsində ardıcıl və qətiyyətli mübarizə aparmış olsun.

Heydər Əliyevin 2001-ci il 18 iyun tarixli fərmanı Azərbaycan dili üçün ən böyük və həlledici tarixi sənəd oldu. Burada dahi rəhbər dilimizin keçmişi və gələcəyi ilə yanaşı, dilçiliyimizin də inkişafı üçün fəaliyyət proqramı müəyyənləşdirdi. Bu sənəddə deyilir: “Çox qəribə görünsə də, Azərbaycan dilçiliyinin sovet dövründə əldə edilmiş

sürətli inkişaf tempi son illərdə aşağı düşmüşdür və bu sahədə bir durğunluq müşahidə olunur. Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələlərinin tədqiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulur. Azərbaycan dilində orfoqrafik, izahlı terminoloji və s. lüğətlərin yenidən latın qrafikası ilə çap olunması, ikidilli tərcümə lüğətlərinin tərtibi və nəşri yubadılır”.

Azərbaycan dilinin və dilçiliyinin inkişafı üçün ümummillə liderimizin müəyyən etdiyi strateji xəttin davamı olaraq Azərbaycan Prezidenti möhtərəm İlham Əliyevin 2004-cü il yanvar ayının 12-də “Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə kütləvi nəşrlərin həyata keçirilməsi haqqında” verdiyi sərəncam xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Cəmi 9 ayda yüzlərlə kitab və lüğət latın qrafikası ilə çap edildi. Ayrı-ayrı müəlliflərin çap etdirdiyi müxtəlif xarakterli kitab və lüğətləri də Prezident arzularının yerinə yetirilməsi yolunda qiymətli addım hesab etmək olar. Bu sırada filologiya elmləri namizədi Nəriman Seyidəliyevin çap etdirdiyi Azərbaycan dilinin frazeoloji lüğətini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Doğrudur, bu sahədə bir çox tədqiqat işləri aparılsa da, monoqrafiyalar yazılsa da, dilimizdə frazeoloji birləşmələri özündə əks etdirən birdilli izahlı lüğət indiyə qədər tərtib edilib çap olunmamışdır. Tam başqa üslubda tərtib olunmuş M. Tağıyevin “Rusca–Azərbaycanca frazeologiya lüğəti” və Ə. Orucovun “Azərbaycanca–Rusca frazeologiya lüğəti” kitabları müstəsna olmaqla, N. Seyidəliyev bu boşluğu nəzərə alıb başqa üsulda – izahlı bir lüğət tərtib edib çap etdirmişdir.

Nəriman müəllimi mən institut illərindən tanıyıram. Tələbəm olub. Hələ o vaxtlar onun Azərbaycan və xarici

dillərə olan marağı məndə böyük təəssürat yaratmış, hətta onun gələcəkdə dilçilik sahəsində uğurlu nailiyyətlər qazanacağını əvvəlcədən demişdim. Görünür, yanılmamışdım. Hazırda Nəriman Seyidəliyevin elmi məqalələri də təsdiq edir ki, o, elmin müxtəlif sahələrində öz qələmini sınaşıdır – bilinqvizm, leksikologiya, üslubiyyat, onomastika, terminologiya, semasiologiya, nitq mədəniyyəti, frazeologiya, ədəbiyyatşünaslıq və leksikoqrafiya. Odur ki, onun hazırkı doktorluq işi frazeologiya ilə bağlı olsa da, namizədlik dissertasiyası üslubiyyatla bağlıdır və “Azərbaycan dilində üslubi sinonimlər” mövzusu üzrə namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir.

N. Seyidəliyev ilahiyyat sahəsi ilə də məşğul olmuş və “Dini terminlər lüğəti” tərtib edib çap etdirmişdir (1996). Bundan sonra o, ədəbiyyatşünaslıq sahəsində yazıçı-publisist O. Qüdrətovun həyat və yaradıcılığından bəhs edən “Romantik həyat və romantik düşüncələr” (2000) kitabını yazmışdır. Bunun ardınca o, S. Abdullayevlə birlikdə “Alman atalar sözləri, onların Azərbaycan və rus dillərində qarşılıqları” (2001) kitabını yazmışdır. Müəllif hətta müasir dövr üçün çox əhəmiyyətli vəsait olan “İnformatika, telekommunikasiya, radioelektronika üzrə İngiliscə–rusca–azərbaycanca lüğət”in (2003) filoloji məsləhətçisidir.

Bütün bunlarla bərabər, N.F. Seyidəliyevin leksikoqrafiya sahəsində xidmətləri dediklərimizdən daha böyükdür. Mən deyərdim ki, o məşhur leksikoqraf-alim, professor Ə. Orucov məktəbinin ən layiqli davamçılarından biridir. Onun lüğətçilik sahəsində xidmətləri bunu sübut edir. Belə ki, N.F. Seyidəliyev 3

cildlik “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin (1997–2000) çapında fəal iştirak etmişdir. Alim, həmçinin, T.Qurbanova ilə birlikdə “Azərbaycan dilinin sinonimlər lüğəti” adlı gözəl bir lüğət yazmış, həmin vəsait Təhsil Nazirliyinin qərarı ilə 2003-cü ildə çap olunmuşdur. Bu yaxınlarda yenidən çapdan çıxmış “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti”nin həmmüəlliflərindəndir.

Bütün bunlarla bərabər, N.F. Seyidəliyevin bu günlərdə gözəl tərtibatda, nəfis şəkildə “Frazeologiya lüğəti” adlı yeni bir kitabı da işıq üzünə görüb. Lüğətin redaktoru filologiya elmləri doktoru İ.O. Məmmədov, rəyçiləri isə filologiya elmləri doktoru, professor A.Q. Ələkbərov və filologiya elmləri namizədi S.Ə. Abdullayevadır.

Lüğətdə dörd mindən artıq frazeoloji birləşmə verilmişdir. Doğrudan da, bu frazeoloji birləşmələr o qədər maraqlı, o qədər cəlbedicidir ki, onu birnəfəsə oxudum. Burada olan ifadələr ona görə nəzəri daha çox cəlb edir ki, vəsait Azərbaycan dastan və nağıllarının dili əsasında hazırlanmışdır. Çünki kitabda verilmiş frazeoloji vahidlərdə milli dilimizin, xalqımızın ruhu, tarixi, adət-ənənələri, həyat tərzi, məişəti, mənəvi və maddi mədəniyyəti, dünyagörüşü və s. öz əksini tapmışdır.

“Frazeologiya lüğəti” izahlı xarakter daşıyır. Belə ki, hər bir ifadənin mənası geniş tərzdə şərh olunaraq, onların hər birinə aid – onun ayrı-ayrılıqda dili saxlanmaqla – Azərbaycan dastan və nağıllarından nümunələr verilmişdir. Müəllif hər bir nümunəni seçərkən elə incəliklə işləmişdir ki, buna ancaq dərin təcrübə, böyük hövsələ, dözüm və uzun bir vaxt lazım gəlir.

Müəllifin müstəqil və özünəməxsus fərdi yaradıcılıq üslubu oxucuda dəqiq düşüncə, dərin fikir oyadır. Çünki bu ifadələrdə ən incə, rəngarəng detallar belə öz əksini tapmışdır.

Lüğətdə həmçinin frazeologiyada mübahisə doğuran bəzi cəhətlər, xüsusilə də çoxmənalılıq və omonim frazeoloji vahidlər açıq-aydın nəzərə çarpır.

Lüğətdə xeyli miqdarda sinonim frazeoloji vahidlər də verilmişdir. Burada hətta atalar sözü və məsəllər kimi formalaşmış frazeoloji vahidlər də öz əksini tapmış, bunlar kitabın sonunda ayrıca başlıq altında göstərilmiş və onların da izahı verilmişdir.

Ümumiyyətlə, dilimizdə ilk dəfə nəşr olunan “Frazeologiya lüğəti” məndə böyük təəssürat yaratdı. Cüzi qüsurlar olmasına baxmayaraq, N.F. Seyidəliyevin tərtib etdiyi “Frazeologiya lüğəti” yüksək dəyərləndirilməlidir və inanıram ki, bu lüğət hər bir azərbaycanlının stolüstü kitabı olacaqdır.

Dilimizin bir çox incəliklərini, saflığını özündə əks etdirən belə bir lüğətin müəllifi alqışa layiqdir və ona təşəkkürümüzü bildiririk.

*“Respublika” qəzeti. 27 fevral.2005.
№46 (2286). səh.6*

ÜMUMİ DİLÇİLİK PROBLEMLƏRİNİN TƏDQIQI VƏ TƏBLİĞİ SAHƏSİNDƏ Prof. A.QURBANOVUN FƏALİYYƏTİ

Görkəmli alim Afad müəllim vətənimizin və ana dilimizin şöhrətini ucaldığı kimi özü də ucalmış, insanlığın, alimliyin kamillik zirvəsini fəth etmişdir. Azərbaycan Elmlər Akademiyasının üzvü, əməkdar elm xadimi, Dövlət mükafatı laureatı, filologiya elmləri doktoru, Respublika Milli Yaradıcılıq Akademiyasının akademiki, professor, ən başlıcası isə, filoloqların və müəllimlərin müəllimi Afad müəllim!

Afad müəllim elmin çox nadir simalarına müyəssər olan genişdiapazonlu alimdir. Cəsarətlə demək olar ki, dilçilik elminin elə bir sahəsi yoxdur ki, bu məhsuldar və əməksevər alim oraya nüfuz etməsin. Buna görə də Afad müəllim haqqında yazmaq, onun yaradıcılığını, habelə ictimai fəaliyyətini əhatə etmək həqiqətən çox çətindir.

Bundan əlavə, alimin şəxsiyyəti, ictimai və pedaqoji fəaliyyəti bir məktəb, zəngin elmi araşdırma obyektidir. İnşallah, bütün bunlar bu yaxınlarda sanballı bir monoqrafik tədqiqatın obyektinə olacaqdır. Biz burada alimin zəngin yaradıcılığının yalnız bir istiqamətinə — ümumi dilçilik fəaliyyətinə toxunmaq istəyirik.

Azərbaycan dilçiliyində ümumi dilçiliyə aid müxtəliflipli əsərlər yazılmasına baxmayaraq, dilçiliyin bu sahəsi konseptual səviyyəyə yüksələ bilməmişdir. Bunun bir neçə səbəbi vardır. Öncə, onu qeyd etməliyik ki, dilçiliyimiz çoxlu praktik məsələləri həll etməli idi. Ana dilimizin nəzəri və təcrübi məsələlərini həll etmədən ümumi dilçilik kimi çətin nəzəri-elmi problemə baş

vurmaq asan deyildi. Bundan əlavə, ümumi dilçilik sahəsində elə mövzular var ki, onlara baş vurmaq ya qadağan olunmuş (Ural-Altay nəzəriyyəsi kimi), ya da pantürkist və ya hindo-yevropenist damğaları yeni sahibini gözləyirdi.

A.M. Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabı 1977-ci ildə çap olundu. Kitab dərhal elmi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi. Həmin əsər keçmiş SSRİ məkanında müsbət əks-səda doğurdu. Əsər Jdanov adına Leninqrad Dövlət Universitetinin professoru, ümumi dilçilik sahəsində görkəmli mütəxəssis olan V.İ. Koduxovun da diqqətini cəlb etmişdi. O, əsərin orijinal fikirlər məhsulu olduğunu qeyd etmişdir. Bu, əslində, Afad müəllimin ilk kitabdan ümumi dilçilik sahəsində öz dəst-xəti, ***konsepsiyası olduğunun*** təsdiqi idi.

Bu əsərin təhlilinə keçməzdən əvvəl, onun uğurlu olmasının bir neçə səbəbini araşdırmaq istərdik. Birinci səbəb ondan ibarət olmalı idi ki, Afad müəllim 20 ilə qədər bu fənni tədris etmiş, rus və xarici ölkə alimlərinin ümumi dilçiliyinə aid fikir və konsepsiyaları ilə dərinlən tanış olmuşdu. Bundan əlavə, müəllifin 1976-cı ildə nəşr etdirdiyi ***“Dilçiliyin sistemi”*** və ***“Dilçiliyin tarixi”*** əsərlərində qələmi püxtələşmişdi. Təsadüfi deyil ki, hər iki kitab haqqında (birinci haqqında 3, ikinci kitab haqqında isə 4) müsbət rəy çap olunmuşdu.

“Dilçiliyin sistemi” kitabında müəllif dil fənlərinin yeri və onların əlaqəsi haqqında orijinal və yaddaqalan mülahizələr söyləyir. Burada müəllif dilçilik elmi, dilçiliyin sahələri, dilçiliyin şöbələri, dilçiliyin sistemi kimi başlıqlar altında bu sahələrin aktual problemlərini

araşdırır. Bu kitabda müəllifin elmi-fəlsəfi mövqeyi də diqqəti cəlb edir.

V.I. Koduxov demişkən, Afad müəllimin “*Ümumi dilçiliyində*” çoxlu orijinal fikirləri vardır.

Kitabın birinci fəslində müəllif dilçilik elmi, onun obyektı, elmi, əməli əhəmiyyəti, mədəni tərəqqi prosesində, başqa dillərin mənimsənilməsindəki rolundan qısaca bəhs edir. Müəllif ikinci fəsil adlandırdığı hissədə dilçilik elminin yaranması və inkişaf tarixindən bəhs edir. Burada müəllif qədim Hind, Çin, Yunan, Roma dilçiliyi ilə yanaşı, haqlı olaraq, rus müəlliflərinin nüfuz edə bilmədikləri şərq dilçiliyindən, onun Xəlil ibn Əhməd Əlfərəndi, Sibaveyhi, Əbu Əli ibn Sina kimi nümayəndələrdən bəhs edir. Müəllifin orta əsr dilçiləri sırasında *Mahmud Qaşqarlıya* geniş yer verməsi və onu türk dilçisi hesab etməsi təqdirəlayiqdir. Afad müəllimin orijinal mövqeyi onda özünü göstərir ki, bir sıra alimlər ərəbcə yazdığı üçün M.Qaşqarlını ərəb dilçiliyi nümayəndəsi hesab etdikləri halda, o, Qaşqarlının türk oğlu olub, əsərlərini türk dillərinə həsr etdiyini göstərir.

Müəllifin intibah dövründə dilçiliyin inkişaf istiqamətləri haqqındakı 3 bənddən ibarət mülahizəsi bəzi alimlərin fikrini alt-üst edir. Belə ki, B.N.Qolovin “В Европе средние века не дали ничего нового в лингвистике”²⁸ deyərək, orta əsrlər və renessans dövründə bir neçə lüğətin adını çəkdiyi halda, Afad müəllim o dövrün dilçiliyi haqqında geniş və ətraflı məlumat verir.

---

²⁸ Головин Б.Н. Введение в языкознание, Москва, 1977, səh. 285

Müəllifin dilçiliyin sahə və şöbələri anlayışlarını tələbələrə daha yaxşı başa salmaq üçün onların hər birinə bir müstəqil fəsil həsr etmişdir. Bu, özünü həm də metodiki cəhətdən doğruldu. Yəni dilçiliyin sahələri – nəzəri və tətbiqi dilçilik, xüsusi və ümumi dilçilik, bunlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr ayrıca tədqiq edilir.

Bu sahələrin daxili şöbələrini isə müəllif xüsusi – IV fəsildə araşdırır. Yəni bu fəsildə nəzəri dilçiliyin əsas şöbələri fonetika, leksikologiya, frazeologiya, semasiologiya, onomalogiya, etimologiya, sözyaratma, habelə morfologiya və sintaksis haqqında ümumi dilçilik aspektində bəhs edilir. Həmin fəslin III hissəsində alim tətbiqi dilçiliyin əsas şöbələri barədə məlumat verir. Burada qrafika, orfoqrafiya, orfoepiya, leksikoqrafiya, tərcüməşünaslıq haqqında bəhs edilir. Burada, habelə “Dilçilik şöbələrinin əlaqəsi” adlı hissə də verilmişdir ki, bu da irəlidə deyilənləri mənimsəmək üçün məntiqi-psixoloji cəhətdən çox kömək edir.

Kitabın V fəslini müəllif dilin mahiyyəti kimi mühüm problemin şərhinə həsr etmişdir. Burada dil və insan, dilin ictimai hadisə olması, dilin xarakteri kimi məsələlər şərh olunur. Müəllif dilin ictimai mahiyyətindən bəhs edərkən qəbilə, tayfa, xalq və milli dil haqqında məlumat verir. Dilin başqa ünsiyyət vasitələri içərisində xüsusi yerlərdən bəhs edir.

“Dilin vəzifələri – funksiyaları haqqında” bəhs edərkən onun kommunikativ, ekspressiv funksiyalarından danışır və göstərir: “Dil bu vəzifələrin hər hansı birində çıxış edir-etsin, insanın fikri fəaliyyətini fonetik, leksik və qrammatik vahidlərlə ifadə edir. İnsan düşünəndə də, danışanda da dil vahidlərinə müraciət edir. Dil vahidindən

kənar fikrin varlığı qeyri-mümkündür. Dilin kommunikativ və ekspressiv vəzifələri bir-birinə üzvi surətdə bağlıdır”.²⁹

Göründüyü kimi, müəllif burada dilin əsas iki funksiyasından bəhs etmiş və bunlar haqqında çox doğru məlumatlar vermişdir.

Müəllif dilin mənşəyi kimi vacib bir problemi də əsərinə daxil etmişdir. Hələ XIX əsrdə Paris Beynəlxalq Linqvistlər Cəmiyyəti belə hesab edirdi ki, dilin mənşəyi məsələsi izahedilməzdir, ona görə də ona heç toxunmaq lazım deyil. Müəllif əsərdə fransız dilçisi Vandriyesin və Amerika dilçisi Eduard Sepirin də dilin mənşəyi barəsindəki fikirlərini verərək cəsarətlə onlara qarşı çıxır və deyir: “Dilin mənşəyi məsələsinin dilçilikdən kənar məsələ olduğunu söyləyənlər, şübhəsiz ki, bu problemin son dərəcə çətin və çoxcəhətli olduğuna əsaslanmışdır. Dilin əmələ gəlməsi nə qədər çətin və mürəkkəb olsa da, bunu dilçiliyin problemləri sırasından xaricdə düşünmək olmaz. Çünki dil dilçilik elminin obyektidir. Dilin əmələ gəlməsinin tam həqiqi və elmi şərhə məhz müvafiq elmlərin qarşılıqlı tədqiqatları əsasında mümkün olacaqdır”.

Bundan sonra müəllif dilin əmələ gəlməsi haqqında səs təqlidi, nidalar, ictimai razılaşma, jestlər, əmək hıçqırıqları kimi “ictimai idealist” (o vaxtlar bu nəzəriyyələr belə adlanırdı) nəzəriyyələrdən bəhs edir. Sonra məsələnin materialist mövqedən şərhini verir.

Kitabın son fəslini müəllif “Dil və yazı” probleminə həsr etmişdir. Göründüyü kimi, müəllif burada dilçilik

---

²⁹ Qurbanov A.M. Umumi dilçilik. Bakı, 1977, səh. 208

metodlarından bəhs etməmişdir. Buna görə də müəllif bu problemə “Ümumi dilçilik”dən bir il sonra, yəni 1978-ci ildə xüsusi əsər həsr etmiş, həmin kitabda ümumi və xüsusi metodlar, metod və üsul haqqında geniş bəhs etmişdir”.³⁰

Müəllif bu kitabdan bir il sonra 1980-ci ildə “Dilçilik” adlı kitabça nəşr etdirir. Yeri gəlmişkən, onu da demək lazımdır ki, Afad müəllim mətn dilçiliyi sahəsində də çalışan ilk alimlərdəndir. Ümumi dilçiliyin başqa sahələrinə nisbətən, mətn dilçiliyinin tarixi o qədər də çox deyil. XX əsrin 20-ci illərində Çexoslovakiyada – Praqa Dilçilik Məktəbində bir filoloji ideya kimi ortaya atılan mətn dilçiliyi ilə sonradan Polşada Petr Seqal, Almaniyada Ziqfrid Smidt, Avqust Dresler, Rusiyada K.Q.Kruşelneyskaya məşğul olmuşlar.

Bəhs etdiyimiz “Ümumi dilçilik” elm və təhsil sistemimiz üçün nə qədər əhəmiyyətli olsa da, Afad müəllimi qane etməmişdi. Buna görə də həmin əsər üzərində yenidən işləyib həcmcə iki dəfə ondan böyük və sanballı bir əsər “Ümumi dilçilik” I cild kitabını nəşr etdirdi.³¹ Bunun ardınca həmin əsərin ikinci cildi çapdan çıxdı.³²

Xatırladığımız kimi, əsərin birinci cildi iki il əvvəl 1977-ci ildə çap edilmiş “Ümumi dilçiliyin” yenidən işlənmiş və çoxlu əlavələr edilmiş nəşri idi. Əgər əvvəlki “Ümumi dilçilik” 6 fəsil, 238 səhifədən ibarət idisə, yeni kitab 16 fəsil 561 səhifədən ibarətdir. Yeni nəşrə edilmiş çoxlu əlavələr sırasında “Dünya dillərinin təsnifi”, “Dilin

---

³⁰ Qurbanov A.M. Dilçiliyin metodları, Bakı, 1978

³¹ Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. I cild, Bakı, 1989

³² Qurbanov A.M. Umumi dilçilik, II cild, Bakı, 1993

sistemi və strukturu” və s. kimi sahələri göstərmək olar. Əlbəttə, başqa kitabları ətraflı təhlil etməyə imkanımız yoxdur. Təkcə bir neçə məqamı qeyd etməklə kifayətlənirik. Dedyimiz kimi, bu əsərin birinci cildində müəllif “Dünya dillərinin təsnifi” adlı bölgü vermişdir. Burada onun öz konsepsiyası özünü hiss etdirir. Bu əsərdə Afad müəllim dünya dillərinin geneoloji bölgüsündə özünəməxsus bir mövqe tutmuşdur.

Dilçilik tarixindən bəllidir ki, keçmiş Sovet hakimiyyətinə qədər Ural-Altay dilləri və bu adda nəzəriyyə mövcud idi. Keçən əsrin 20-ci illərində Ural-Altay dil ailəsi xüsusi bir ailə kimi verilir. Burada türk-moңol-mancur dil qrupları daxil edilirdi. Sonralar bu nəzəriyyə “köhnəlmiş”, “panfinizm”, “pantürkizm” yayan bir konsepsiya kimi qadağan edilmişdir. O dövrün “alimləri”, başabəla ziyalıları bu nəzəriyyədən bir vasitə kimi istifadə edərək düzgün mövqe tutan dilçilərimizi məhv etmişdilər.

“Ümumi dilçiliyin” ikinci cildində tamamilə yeni problemlər şərh edilir. Bu kitab üç bölmə, 14 fəsildən ibarətdir. Birinci bölmədə müəllif “Dillə bağlı olan məsələlərin nəzəri əsasları”nı 8 fəsildə izah edir. Əsərin ikinci bölməsi “Dil tədqiqinin mərhələləri və metodları” adlanır. Bu problemin şərhinə müəllif 4 fəsil həsr etmişdir. Bu əsər də çapdan çıxan kimi elmi ictimaiyyətin diqqətini çəkdi. Mütəxəssis alimlər əsər haqqında 4 rəy çap etdirdilər. Əsərin “Ön söz”ündə deyildiyi kimi, “kitab uzun illərin təcrübəsinin nəticəsidir”. Əsərin ən böyük qiyməti də budur.

Prof. A. Qurbanov daima axtarışında olan çox məhsuldar və geniş fəaliyyətli alimdir. 2000-ci ildən

başlayaraq onun bir neçə əsəri təkmilləşdirilərək, nəfis tərtibatda dövrün tələblərinə uyğun olaraq nəşr edilmişdir. O, bu gün də linqvistik axtarışlarını davam etdirir, yeni-yeni əsərlər üzərində fəaliyyət göstərir, elmi yaradıcılığının şaxələrini bir qədər də genişləndirir. Başqa əsərləri ilə yanaşı 2004-cü ildə ümumi dilçiliyin I və II cildi oxuculara çatdırılmışdır.

Müəllif bu fundamental kitablar üzərində böyük işlər görmüş, ciddi dəyişikliklər, düzəlişlər aparmış, xeyli zəruri əlavələr etmişdir.

Dilçilik üçün ən çətin və maraqlı olan problemlərdən biri dünya dilçiliyinin inkişaf tarixinin dövrləşdirilməsidir. A. Qurbanov bu problemə əsərin yeni çapında xüsusi aydınlıq gətirmiş və inandırıcı təsnifat vermişdir.

Ümumi dilçiliyin yeni çapında müəllif tərəfindən dil ailələrinə xüsusi aydınlıq gətirilmişdir. 20-yə qədər dil ailəsi haqqında sistemli elmi məlumat ilk dəfə bu kitablarda verilir.

A. Qurbanovun yaradıcılığında Altay dilləri ailəsində türk dillərinin mövqeyi də yeni istiqamətdə aydınlaşdırılır. Ümumiyyətlə, onun bu dil ailəsinin türk dilləri, monqol dilləri, mancur dilləri, tunqus dilləri qruplarından və yapon, koreya dillərindən ibarət olmasını göstərməsi elmi cəhətdən yenilikdir. Bununla yanaşı, türk dilləri qrupunun yarımqruplarının dəqiqləşdirilməsində də müəyyən faydalı mülahizə və konsepsiyalar irəli sürülmüşdür.

Prof. A. Qurbanov dilçiliyə məxsus hər bir anlayış üzərində düşünərək orada dəqiqlik müəyyənləşdirməyə çox meyl göstərir. Məlum olduğu üzrə, yazı

nəzəriyyəsində çoxdan “əşya yazısı” termini işlənir. Müəllif bu terminə etiraz edərək onun əvəzində “fikrin əşya vasitəsi ilə ifadə olunması”nın işlənilməsini düzgün hesab edir. Həqiqətən də, əşya yazısı dedikdə orada heç bir xətt, yazı işarəsi işlənmir, elə buna görə də o yazı deyildir. A. Qurbanovun əsərlərində yeni terminlərin işlənməsinə tez-tez rast gəlmək olur. Belə bir keyfiyyət alim üçün gərəkli cəhətdir.

Məşhur dilçi prof. A. Qurbanov hazırda gəncliyin müdrikliyi, qocalığın isə gənclik dövrünü yaşayır. Allaha şükür, o hələ bundan sonra da sevimlisi olduğu xalqımıza sədaqətlə və əvvəlki məhsuldarlıqla xidmət edəcəkdir. İndi onun qələminin daha iti, sözünün daha ötkün illəridir.

*“Dilçi Afad Qurbanov ” kitabında.
B.,2005.səh. 113–120.*

TÜRKOLOJİ QURULTAY VƏ TÜRKÇÜLÜK

Birinci Türkoloji Qurultayın bütün türk xalqlarının tarixində çox böyük tarixi hadisə olmasını hamı qəbul edir: Siyasətçilər siyasi cəhətdən, alimlər elmi cəhətdən, ictimai xadimlər sosial cəhətdən, mədəniyyət işçiləri mədəni cəhətdən, təhsil işçiləri maarifçilik cəhətdən, poliqlaflar – mətbəə işçiləri şriftlərin asanlaşdığı cəhətdən qurultayı çox yüksək qiymətləndirirlər. Biz isə Türkoloji Qurultayda türkçülük probleminə toxunmaq istərdik. Doğrudur, bu, müəyyən qədər uşaq bağçasında uşaq axtarmaq kimi görünə bilər. Amma bir neçə amili nəzərə alsaq, belə bir mövzunun təsadüfi seçilmədiyinə inanırıq.

Əvvəlcə, onu nəzərə almaq lazımdır ki, yuxarı təşkilatlar belə bir qurultayı çağırmağa icazə verməklə bilmək istəyirdilər ki, əgər türk xalqları bir araya gəlsə, özlərini necə apararlar? Buna görə də qurultaya çox güclü partiya, dövlət və xəfiyyə nəzarəti var idi. Partiya nəzarətini Azərbaycan K(b)P MK (onun birinci katibi Levon İsayeviç Mirzoyan), UİK(b)P Zaqafqaziya ölkə Komitəsinin birinci katibi Nazaretyan Amayak (1889–1938) (1. Vərəq 25), xəfiyyə nəzarətini isə o vaxtki Fövqəladə Komissiyanın sədri M.C.Bağirov həyata keçirirdi (2. Vərəq 5,1). Bundan qurultayın kommunist olmayan nümayəndələri xəbərsiz idi. Amma kommunist nümayəndələr bunu bildiyinə görə çox ehtiyatla danışırdılar. Məsələn, S.Ağamalıoğlu qurultayı açanda belə demişdi: “Bu qurultay türkoloji elmi ədəbiyyata böyük və qiymətli hədiyyə verəcək ki, bu da bəşəriyyətin

inkişaf tarixində iz buraxmaya bilməz”. Deməli, “burada siyasi heç nə axtarmaq lazım deyil”.

SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov isə belə demişdi: “Müstəsna şəkildə türkologiya məsələlərinə həsr edilmiş bu qurultayın açılışı türk-tatar xalqlarının həyatında, şübhəsiz ki, çox böyük əhəmiyyəti olan fakt olacaqdır”.

Göründüyü kimi, siyasi xadimlər çox ehtiyatla danışırdılar. Amma qurultayın işinə Kommunist fraksiyasının gizli rəhbərliyindən xəbəri olmayanlar əsl türk kimi çıxış edirdilər.

Burada türkçülük ideyasını bir neçə aspektdən aramaq olar:

1) türk xalqlarının özünü tanıması – türklüyü ilə fəxr etməsi;

2) türk xalqlarının dil, etnoqrafiya, ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət cəhətdən ümumiliyinin yekdilliklə təsdiq edilməsi;

3) türk xalqlarının qədim tarixə malik olmasının (türk və qeyri-türk alimləri tərəfindən) təsdiq olunması;

4) ümumtürk dilinin mümkünlüyü;

5) türk xalqlarının bir-birinin yazısını oxuya bilmək arzusunun güclü olmasının üzə çıxması və s.;

6) qurultayda bütün türk xalqlarının ana dilində danışması və salondakı ən azı 500 nəfərin onları sevgi və sayğılarla, hərarətlə qarşılaması (Bəzən bir-birini yaxşı başa düşməsə belə, hər kəs öz türk qardaşını alqışlayırdı.)

Bu aspektlərin sayını artırmaq da olardı. Amma onların hər birinə bir məqalə məruzə daxilində geniş şərh verməyin çətin olduğunu nəzərə alaraq bunlarla kifayətlənirik.

Bu qurultay bütün türk xalqlarını bir araya gətirdiyi üçün öz türklüyünə inanmayanları inandırdı. Beləliklə, onlar özlərini tanıdılar. İkicə misalla kifayətlənmək istərdik:

1) Yaqut xalqının üç nümayəndəsi qurultayda iştirak edirdi. Onların heç biri öz vətəmindən deyil, Moskvadan gəlmişdi.

a) Baraxov İsidor Nikifiroviç (Rəyasət Heyətinə seçilir).

b) İvanov Aleksey Andreyeviç (jurnalist).

v) Safronov Anempodist İvanoviç (ədəbiyyatçı).

Bu nümayəndələrdən üçünü də Yaqutstan MİK göndərmişdi. Baraxov Yaqutstanda RK(b)P Vilayət Komitəsinin birinci katibi və sonra Yakutstan MİK sədri olmuşdu. Baraxov da Türkoloji Qurultay çağırmağa razı olmuş, sovet demokratizminə inanaraq qurultayda iki dəfə çıxış etmişdi.

Qurultayın 12-ci iclasında çıxış edən İ.N.Baraxov demişdi: “Biz yaqutların latın qrafikasından istifadə etməkdə zəngin təcrübəsi vardır. Təəssüf ki, biz qurultaya xüsusi məruzə təqdim etməmişik. Amma biz indi qurultaya öz tezislərimizi təqdim edir və inanırıq ki, onlar qurultayın “Bülleten”ində çap ediləcək. Hər şeydən əvvəl, qeyd etmək istərdim ki, biz yaqutlar üçün latın əlifbasına keçmək zərurəti olmamışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, bizdə əvvəllər ərəb əlifbası qəbul edilməmişdir. Biz tarixin iradəsi ilə uzaq Şimala atılmışıq, bununla da türk xalqlarının əsas hissəsindən təcrid olunmuşuq. Bir çox halda dil ümumiliyini də itirmişik. Ərəb əlifbasının əsası olduğu İslam dini də bizdə qəbul edilməmişdir. Yaqut xalqı XVIII əsrdə zorla rus dilinə rənglənmişdir. Biz türk

xalqları ilə rastlaşanda, əsasən bizim adımıza görə “İvan”, “Sergey”, “Vasili” adlandığımıza görə bizi rus kimi qəbul edirlər. Amma elə ki, bizim üzümüzə baxırlar, onda inanmıram ki, bir adamda şübhə ola ki, biz türkə oxşamırıq. Dillərimizin uzaqlaşmasına və fərqli cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, bizim Azərbaycan dilini başa düşə bilməməyimizə baxmayaraq, bizim dilimizin kökü birdir. Buna görə də biz bu qurultaya fəvqəladə bir məhəbbətlə yanaşırıq” (3, səh.289–290).

Belə bir çıxışla yazıq İ.N.Baraxov gələcəkdə öz “pantürkist” damğasının əsasını qoymuş oldu.

2) Başqa bir türkün – oyrot Aleksey Makaroviç Sabaşkinin çıxışına baxaq.

A.M.Sabaşkin çox səbirli tərzdə çıxış edir. O deyir: “Türk xalqlarının bir nümayəndəsi olaraq mən etnoqrafiya haqqındakı məruzəni dinlədikdən sonra özümün bəzi arzularımı bildirmək istəyirəm. Burada iştirak edən yoldaşların çoxu öz milliyyətini tanımır. Bunların içində mən də varam – oyrotların nümayəndəsi.

Keçmişdə bizi müxtəlif millətlərə aid edirdilər: kalmık adlandırırdılar, “yadxalq”, altay, teleut kimi adlar verirdilər. Bizim xalqımıza verilən müxtəlif adlar nəticəsində biz əsil milliyyətimizi itirdik.

Ancaq bu yaxınlarda mən ali məktəbdə oxuyanda, bəzi türkoloji qüvvələrlə təmasda olandan sonra öyrəndim ki, mən türkəm. Bizi hörmətli alimlər Radlov, Verbitski elə titullaşdırmışdılar, necə ki, prof. Rudenko “Türkləşmiş monqollar” adlandırdı. Mən belə bir müəyyənləşdirmənin əleyhinəyəm və etiraz edirəm. Çünki mən o xalqın nümayəndəsi olmaq istəyirəm ki, bu qurultayda təmsil olunmuşdur. Bizim türk olduğumuzu tarix özü də təsdiq

edir. Biz rus militarizmi qarşısında geri çəkildə də belə olmuşdur. Bizim tayfa İrtış ətrafında yaşamışdır. Rus militarizmi tərəfindən sıxışdırıldıqdan sonra biz çayboyu geri çəkildik və Sibirin cənubuna çıxmalı olduq, bununla da Yaqutstanı taleyin hökmünə buraxdıq. Onlar deyir ki, biz satqınıq. Mən oyrot xalqının nümayəndəsi kimi mənə bura göndərən yoldaşlar adından bir neçə arzumu bildirmək istədim: Birinci Türkoloji Qurultay oyrotların tarixini tapıb öyrənsin, ikinci, bu Türkoloji Qurultay bizə transkripsiya – yazı tərtib etsin – elə bir yazı ki, bizim spesifik tələblərimizə cavab verə bilsin. Mən ümid edirəm ki, Türkoloji Qurultay bu sahədə bizə kömək edəcəkdir” (3, səh.85).

Özbəkistan Akademik Mərkəzindən gəlmiş olan N.F.Yakovlev Sabaşkinə dərhal öz etirazını bildirdi ki, müasir şərqşünaslıq elmi praktikadan uzaq deyil. Mən Moskva şərq xalqlarının dilini öyrənən institutun və başqa müəssisələrin təcrübəsindən çıxış edərək bildirirəm ki, etnoloji tədqiqatlar qiymətli praktiki – əməli nəticələr verir. O, türk xalqlarının dillərinin statistik cəhətdən öyrənilməsini də vacib saydı, müzakirələr getdikcə qızışırdı. Məruzəçilər qeyri-türk olduğu üçün onların çıxışları bəzi türk nümayəndələrini praktik cəhətdən razı salmamışdı. Buna görə də Sabaşkindən sonra özbəkistan nümayəndəsi Qazi Alim Yunusov daha kəskin danışdı. O dedi:

“Burada türk xalqlarının etnoqrafiyasından, bu sahədəki uğurlardan danışıldı. Amma bu məruzələr o qədər məhdud idi ki, jurnallardan götürülmüş məqaləni xatırladırdı. Bu məruzələr türk xalqlarının maddi-mədəniyyət tarixini əks etdirən faktlarla kifayət qədər

əsaslandırılmamışdı. Mən demək istərdim ki, Orta Asiya türklərinin tarixi və etnoqrafiyası ki, başqa xalqlara, da güclü təsir göstərmişdir, onlar öyrənilməmişdir. Nə Moskva, nə Leninqrad bu məsələ ilə ciddi məşğul olmamışdır. Mən istərdim ki, qurultay bu məsələyə ciddi fikir versin” (3, səh.86).

Krim Universitetinin müəllimi Həbibulla Odabaş məsələni tamam milliləşdirdi, o dedi:

“Türkoloq kadrları türk xalqlarının özündən yetişdirmək lazımdır, onları universitetlərin etnoqrafiya şöbələrinə ezam etmək lazımdır. Bunlardan əlavə, türk xalqlarının etnoqrafiyasını öyrənmək üçün konfrans təşkil etmək lazımdır. Ümumi muzey yaratmaq lazımdır” (3, səh.86).

Qurultayda türk xalqlarının ümumi soykökü, dil birliyi məsələsi də ciddi şəkildə qoyulmuşdu. Türk dillərinin yaxın qohumluğu haqqında B.Çobanzadə tarixi faktlara, tutarlı dəlillərə söykənərək böyük bir məruzə etdi. O, türk xalqlarının eyni soydan törədiyi, yaxın qohum olduğu haqqında Mahmud Kaşqaridən (orijinaldan, ərəbcə) misal gətirib, sonra sitatı rus dilinə tərcümə etdi:

“Türk dilləri arasındakı leksikonun əsası birdir (eynidir). Orada fərq yoxdur. Əgər müəyyən fərq varsa, onda bu yalnız hərflərdə (səslərdə), onların dəyişmələrində ola bilər”.

Bundan sonra məruzəçi 9 səs fərqi götürüb türk dillərində bu fərqlərin səbəbini izah edir.

Sonra B.Çobanzadə Mahmud Kaşqaridən başlamış A.N.Samoyloviçə qədər türk dilləri üzərində tədqiqat aparan alimlərin çatışmayan cəhətlərini göstərdi. Bu

cəhətdən o, 3 qrupa, 6 bəndə böldü. Məruzəçi sözüne davam edərək deyirdi:

“Betling, Radlov, Tomsen, Vamləri Bardenç, Ramsted türkologiyanın müxtəlif sahələrini tədqiq etmişlər. Onlar türk dillərinin qohumluğunu müəyyənləşdirməyə çalışmışlar. Onların xidməti, həqiqətən, böyükdür və şəksizdir. Radlovun yığıdığı material lazımlıca sistemləşdirilməmişdir. Buna görə də biz onun lüğətinin yenidən nəşr edilməsinə sevinərdik. Bu materialın yenidən işlənməsi türk dillərinin tarixi-müqayisəli qrammatikasının yaranmasına kömək edərdi... Akademik Bartoldun və doktor Mesaroşun etnoqrafiya haqqındakı məruzələrindən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, hələ bu zaman (türk dillərinin və etnoqrafiyasının əlaqəli tədqiqi – A.B.) çox da yaxın deyil. Amma hər hansı genişmiqyaslı müqayisəli qrammatikanın yaradılması üçün zəruri yollar müəyyənləşdirilmiş və plan qurulmuşdur. Biz inanırıq ki, hansı elmi təşkilat yaratmasından asılı olmayaraq, belə bir əsər meydana gələcək. Belə bir əsər, şübhəsiz ki, Ural–Altay nəzəriyyəsinin aydınlaşması üçün gur işıq saçaraq, ona kömək edəcəkdir” (3, səh.102).

B.Çobanzadə məruzəsində öz fikirlərini o qədər tutarlı faktlarla izah edirdi ki, ona heç bir sual verilmədi və məruzə ətrafında müzakirə də açılmadı.

Bu məsələ martın 5-də qurultayın 14-cü iclasında İstanbul Universitetinin professoru Mehmed Fuad Köprülüzadənin (1890–1966) “Türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı” adlı məruzəsində də öz əksini tapdı.

Bu məsələdə də tatar qardaşlarımız birtərəfli mövqe tutdular. Belə ki, Neymət Həkimov deyirdi: “Ümumi türk

dili yoxdur və olmayacaq”. Ona cavab olaraq türkmən Bekki Berdiyev bunu “peyğəmbərlik” adlandıraraq Neymət Həkimovun fikrini əsassız hesab etdi.

Akademik A.N.Samoyloviç sanki deyilənləri yekunlaşdırdı. O, çıxışında dedi: “Əgər biz razılaşsaq ki, türk xalqlarının danışdığı dili ümumtürk dili adlandıraraq, onda qəbul etməliyik ki, dil bir neçə dialektə bölünür. Əgər çuvaş və yaqut dillərini istisna etsək, onda yerdə qalan dilləri müstəqil dil yox, dialekt və şivə adlandırmalıyıq. Mən bunu 1925-ci ildə çap etdirdiyim “Anadolu türk dilinin praktik qrammatikası” adlı kitabda da demişəm. Yenə təkrar edirəm: *“başqa dil ailəsinə daxil olan dillərlə müqayisədə türk dilinin dialekt və şivələri arasında elə yaxınlıq vardır ki, Slavyan və German qrupuna daxil olan dillərdə belə yaxınlıq yoxdur. Buna görə də bütün türk dilləri üçün olmasa da, ayrı-ayrı qrupların birləşməsi üçün nəzəri zəmin vardır”* (3, səh.329).

Daha sonra Samoyloviç deyirdi:

“Mən xoşbəxtəm ki, İsmayıl bəy Qasprinski ilə onun sağlığında (İsmayıl bəy 1914-cü ildə ölmüşdür) onunla görüşüb danışmaq imkanı tapdım. Mən ona burada İbrahimovun və başqalarının dediklərini demişdim. O vaxt mən ona demişdim ki, bürokratiya yolu ilə, əmrlə dərhal vahid ədəbi dil yaratmaq olmaz”.

Qurultayda görünməz tərəflərdən olan sıxıntılara baxmayaraq, bütün türk tarixi üçün, bütün türk xalqları üçün misli görünməmiş böyük bir türkçülüyn əsası qoyulmuşdu. Çünki qurultay türk xalqları üçün 10 maddə, 81 bənddən ibarət taleyüklü qətnamə qəbul etmişdi. Belə ki,

1. Yeni Türk Əlifbası haqqında – 2 bənd;
2. Türk dillərinin öyrənilməsi və başqa dillərlə əlaqəsi haqqında – 5 bənd;
3. Ana dilinin (türk dilinin) tədrisi metodikası haqqında – 11 bənd;
4. Türk xalqlarının tarixinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələr haqqında – 12 bənd. Bu məsələ haqqında akademiklərdən V.V.Bartoldun (6 bənd) və Oldenburqun təklifləri vardır. B.Çobanzadə həmin təkliflərin qətnamə kimi qəbul edilməsini faydalı sayır və onları qəbul etdirir;
5. Ölkəşünaslıq məsələləri haqqında – 4 bənd;
6. Etnoqrafiya Komissiyasının qətnaməsi – 9 bənd;
7. Türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında – 9 bənd;
8. Təşkilat Komissiyasının qətnaməsi – 10 bənd;
9. M.Köprülüzadənin məruzəsi üzrə qətnamə hazır deyil. B.Çobanzadə təklif edir ki, məruzə və tezislər qətnamə kimi qəbul edilsin;
10. Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında – 13 bənd.

Qurultay qarşısına qoyduğu Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları N.Nərimanovun, S.Ağamalıoğlunun, C.Məmmədquluzadənin, C.Məmmədzadənin, R.Axundovun, H.Cəbiyevin, H.Zeynallının, B.Çobanzadənin və onlarla türksevər ziyalının arzusunda olduğu məsələləri uğurla həll etdi. Səməd Ağamalıoğlu dərinədən bir rahatlıq nəfəsi alaraq son sözlə qurultayı bağlı elan etdi.

Hamı ayağa qalxıb “İnternasional” oxuyur.

Gecə saat 10.15 dəqiqədir. İsmailiyyə Mədəniyyət Sarayının gur işıqlarının şüaları ilə türk xalqlarının birlik

səsinin dalğaları geniş pəncərələrdən şəhərə yayılır. Türk xalqlarının hamısının nümayəndələri 8 gündən bəri özlərini mehriban bir ailədə hiss etmişlər. Hər kəs ana dilində danışmışdır. Şakircan Rəhimi ilə Əhməd Baytursun, Həbibulla Habitovla Qalimcan Şərəf, Qasım Tınıstanovla Məhəmməd Gəldiyev, Əbdül Cabbarovla, Cambəyovla, Şövqi Bektora, Mehmet Köprülüzadə ilə Bəkir Çobanzadə bir-birini necə gözəl başa düşürdü. Dilləri ayrı-ayrı yarımqrupa daxil olan türklər isə diqqətlə bir-birinə qulaq asır, öz dilinin şirinliyini o birisinin sözündə, ahəngində, morfoloqiyasında, sintaksisində tapanda qəlbində sevinc, çöhrəsində şadlıq oynayırdı. Təsadüfi deyil ki, sədr Katanovdan məhz xakas dilində danışmasını xahiş etmişdi. Tarixin qədim qatlarından gələn türk xalqları hələ heç vaxt bugünkü kimi bir araya gəlməmiş, özlərinin qəblərində əsrlərlə gəzdirdikləri dərdlərini bir-birinə belə açıq və mehriban şəraitdə deməmişdilər...

600 nəfərin oxuduğu “İnternasional” sanki Türksöyün ilk birlik səsi, ilk himni idi!..

ƏDƏBİYYAT

1. Стенографический отчет Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда. Б., 1924.

2. Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi, Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutunun Arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxl. vah. 253, səh. 25.

3. Azərbaycan Milli Arxiv İdarəsi, Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Tarixi İnstitutunun Arxivi. Fond 1, siyahı 1, iş 3, vərəq 5.

4. Yenə orada, vərəq 1.

*Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr edilmiş
Beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, 2006,
23–25 may, səh.103–109*

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК: ИСТОРИЯ И СУДЬБА

SUMMARY

The paper deals with the study of genealogical roots of Azerbaijani language. It briefly describes the historical development of our language and its usages in different historical situations. The issue of the use of Azerbaijani language as a state language and its place among the developed world languages is under consideration.

Key words: Azerbaijani language, history, soviet period, sovereignty.

Азербайджанский язык занимает 21-ое место среди сорока языков по численности говорящих на нем (5, с.289). Число говорящих на азербайджанском языке достигает 49 миллиона человек. Происхождение азербайджанского языка и его носителя, нашего народа, входит в глубь веков (до VII-VI в.в.) до нашей эры.

История и формирование азербайджанского народа и его языка до последних десятилетий умышленно было искажено иранскими шовинистами (С.М. Касреви, Ипастилла, Инсафпур и др.) и другими политиками с имперскими амбициями, которые утверждали, что язык и сами азербайджанцы не являются тюрками. Они стали тюркоязычными после появления Сельджуков в XI веке. По мнению идейных

врагов азербайджанского народа, в южном Азербайджане народ был ираноязычным, а в северном - кавказоязычным. Этим «ученым» - дилетантам следует задать такой вопрос: разве язык является верхней одеждой, чтобы народ снимал старый и одевал новый.

А что говорит истинно объективная наука? До IV-II веков до нашей эры на Кавказе проживали 36 племен, 22 из них являлись тюркоязычными и играли решающую роль в формировании азербайджанского народа (а из остальных 14 племен 7 являются кавказоязычными, 5 ираноязычными, 2 племени не известны по происхождению). В южном Азербайджане в Атропатене в IV-III веках до нашей эры проживали 25 племен, 16 из которых являлись тюркоязычными, 7 ираноязычными, только 2 кавказоязычными (3, с.4-5).

Значит, азербайджанский народ формировался со своим тюркским языком на основе объединения 22 тюркоязычных племен на Кавказе и 16 племен в Атропатене, которые имели между собой близкие языковые сходства. Таким образом, в VII-IV веках до нашей эры азербайджанский народ сформировался территориально и этнически. Наглядным доказательством этому является «Китаби-Деде Коркуд» (книга моего деда Коркуда), отражающая события в VII веке нашей эры художественным образом.

Азербайджанский язык по происхождению входит в Огузско-Селджукскую подгруппу Селджукской группы тюркских языков, а по

грамматической форме агглютинативному типу языков. Азербайджанский язык является самым мелодичным и распространенным языком среди кавказских народов.

Даже идейные враги нашего народа всегда вынужденно говорили о превосходных особенностях нашего языка. Например, армянский ученый Л.М. Лачервя также утверждает этот факт. Он в своей книге «Сравнительная хрестоматия турецкого языка», напечатанной в 1866 г. В Москве, констатирует, что «... язык этот (т.е. — азербайджанский) употребляется и при дворе шаха и во многих персидских провинциях... Следует отметить, что этот язык во всей Азии более употребителен, чем французский в Европе... С помощью этого языка можно пройти всю Азию и европейскую Турцию» (4, с.1).

Аналогичная мысль была высказана Александром Александровичем Бестужевым, прибывшим в Тбилиси 40 лет до появления книги Лазарева. А.А. Бестужев познакомился с известными азербайджанскими мыслителями М.Ф. Ахундовым и А. Бакихановым и имел хорошие дружеские отношения с ними, в результате чего появились тюркские образы (молла Нур, Искендер бек и др.). Благодаря простому грамматическому строю и мелодичности азербайджанского языка, А.А. Бестужев за кратчайшее время смог говорить на азербайджанском языке. Он высоко оценивал красоту и значимость нашего языка и подчеркивал: «...Язык закавказских татар (азербайджанцев) мало отличается

от турецкого. С этим языком можно обходить всю Азию, как с французским в Европе»(1, с.166).

Спустя 9 лет после Бестужева-Марлинского Михаил Юрьевич Лермонтов, высланный царским правительством на Кавказ, в 1837 г. познакомился с творческой интеллигенцией азербайджанского народа, проживающей в городе Тбилиси. Он так близко был знаком с азербайджанской литературой и любил её, что в результате написал повесть «Ашуг Кериб», которая широко распространилась на Кавказе. В те же годы он в своем письме к С.А. Раевскому писал: «...Здесь я познакомился с одним человеком в восточном одеянии и западной культурой (А. Бакихановым - А.Б.), и у него я изучаю татарский язык (азербайджанский), знание азербайджанского языка также важно, как знание французского в Европе».

Х.Абовян пишет: «Моя семья поет песни не на армянском, а на азербайджанском языке». Некоторые исторические факты также утверждают вышесказанное. Например, 1783 году из 219-ти документов, присланных П.С. Потемкину и другим высокопоставленным чиновникам, 195 документов были написаны на азербайджанском языке.

в 100 законах о школе, утвержденных в Петербурге в 1783 г. и 29 октября того же года, отмечается, что «грузинский язык в Тбилиси и в Кутаиси, а азербайджанский в других губерниях и Ставропольской губернии считаются местными языками» (2, с. 78-79).

После восстановления суверенности нашей республики азербайджанский язык стал государственным языком по 21 статье конституции Азербайджана. Основоположник современной суверенной Азербайджанской Республики, общенациональный лидер Азербайджана Гейдар Алиев и Президент Ильхам Алиев оказывали и оказывают повседневную заботу о развитии и употреблении нашего языка.

А в южном Азербайджане 35 миллионный азербайджанский народ не имеет даже ни одной национальной школы.

Список использованной литературы

1. Babayev A.M. Azərbaycan dilçiliyi tarixi. История Азербайджанского Языкознания. II Т. В., 2015.
2. Çobanov M. 1 Türkoloji qurultay və türk dillərinin müasir problemləri. В., 2006.
3. Qeybullayev Q. Azərbaycanlıların etnik mənşəyinə dair. В., 1994.
4. Crystal D. The Cambridge Encyclopedia of Language. 2 ED. 2000.
5. Лазарев Л.М. Сравнительная хрестоматия турецкого языка. М., 1866.

РЕЗЮМЕ

В статье коротко говорится о генеалогическом происхождении Азербайджанского языка. Коротко рассматривается историческое развитие нашего языка употреблении его в разных исторических ситуациях. Рассматривается вопрос о развитии и употреблении Азербайджанского языка в качестве государственного языка и его месте среди развитых мировых языков.

Ключевые слова: Азербайджанский язык, история, советский период, суверенность.

*I Türkoloji Qurultayın 80 illiyi münasibətilə keçirilən
beynəlxalq konfransın materialları.
Bakı, EA nəşri.2006, səh.46–50*

КУЛЬТУРА РЕЧИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ: ВЧЕРА, СЕГОДНЯ И ЗАВТРА

Сегодня мало, кто сомневается в том, что культура речи является одним из элементов общей культуры человека. Люди, обладающие таким высоким качеством как риторика, везде и всегда пользуются большим уважением среди общества. Таких людей общество высоко ценит, позвав их златоустами. Сегодня все национальные языки поднялись до такой высоты, что каждый, кто владеет этим языком, может выступать на уровне хорошего оратора. Развитие всего человечества требует, чтобы люди общались друг с другом красноречиво, культурным образом, пользуясь всеми средствами языка. Здесь уместно было бы напомнить слова Михаила Ростиславовича Львова, о том, что «Физическая культура, справедливо признается важнейшим предметом в школе и в вузе на них тратятся миллиарды, а культура речи считается второстепенным довеском к необъятному курсу грамматики. Как профессиональный предмет риторика необходима во всех социальных сферах; государственным служащим, политикам, педагогам, юристам, журналистам, актерам, писателям, педагогам».

Учеными в области ораторского искусства определены 10 видов красноречия: политическое, дипломатическое, военное, академическое, деловое,

педагогическое, бытовое, судебное и немое (диалог самим с собой).

Все вышеперечисленные виды красноречия должны обладать следующими основными качествами:

1) ясность (в суре таха Корана, предложение 25, 26, 27 пророк Муса просит всемогущего бога, чтобы ему помогал говорить ясно. Пользуясь тем, что большинство участников конференции мусульмане я позволю себе говорить эти слова по арабский-как в самом Коране.

26. Və Yəssir li Amri. 27. Vəxlul üqdətən min al lisani. 28. Yəfqəhu qəvli.

Эти слова в переводе академика Крачковского звучат по следующему.

26. Облегчи мне дело. 27. И развяжи узел в моем языке. 28. Пусть они поймут мою речь.

Логичность, лаконичность, прозрачность без необходимости не пользоваться иностранными слов, избежать от диалектизм, богатство словарного запаса, оживленность, гармоничность, простота, точность. Возникшая и формировавшая как важное качество общества риторика с IV века до нашей эры сегодня приобретает огромное значение в общественной жизни всего цивилизованного мира. Не даром до наших дней прославляются имена таких крупных ораторов как Демосфен, Лисия, Сократ, Парикл, Аристотель и др.

На востоке также известны имена прославленных ораторов как Халил Ибн Ахмед, Абул Хасан Али Ибн Абдулла, сам пророк Мухаммед

(саллаллахи валех) Али Ибн Абу Талиб, Омар Ибн Хаттаб (радиллахи анха).

Афоризмы пророка и сегодня играют решающую роль в исламском мире.

Фундаментальный труд, «Нахчуль-балага» Али Ибн Абуталиба пользуется уважением на исламском востоке.

В Азербайджане история риторики можно начать от всемирно известного гуманиста, поэта-философа Низами Гянджеви. Низами Гянджеви пользовался всеми качествами хорошего оратора и в своих трудах часто напоминал, что человек должен ценить свои слова. Он говорил:

Soxən besər dari, andəki kon

Ekra səd nəmakon, sədra uek kon.

Эти слова в переводе Бертельса звучат так.

Если у тебя много слов, убавь их,

Одно в сто не делай, сто одним делай.

Другой пример:

Soxən kann az sərəndihe nəəəd.

Qoftən ra, nevestən Ra nəşəəd.

У Бертельса эти слова звучат: Слово которое не идет от мысли, не стоит того чтобы его писали и читали.

Почти все классики, Азербайджанской литературы тем и другим образом говорили о вопросах красноречия. Насими, Физули, Хатаи, М.Ф.Ахундов, Джалил Мамедкулузаде, Сабир, Фирудунбек Кечарли, Н.Нариманов часто говорили и сами активно боролись за чистоту и красоту речи на родном языке.

В годы Советской власти, несмотря на пустословия и ложного равноправия народов и их языков, сфера употребления Азербайджанского языка, было достаточно узко. Поэтому сегодня трудно говорить о развитии культуры речи в некоторых областях нашей республики. После приобретения независимости, Азербайджанский язык получил государственный статус, что позволило ему развиваться всесторонне.

Обладающий ораторским искусством, утвердилось почти всеми главами государств мира, покойный президент Азербайджана Гейдар Алиев подписал 4 указа об упорядочении и употреблении Азербайджанского языка.

Первый указ Азербайджанского президента, изданный 18 июня 2001 года открыл новые горизонты для развития и ораторского искусства в республике. 4 июня 2001 следует второй указ президента об образовании под своим председательством государственной языковой комиссии-членом которой являемся и мы. Перед этой комиссией покойный глава нашего государства поставил очень высокие и славные задачи которые выполняются и сегодня.

В первом указе президента в частности говорилось «В некоторых средствах массового средства информации, в официальных переписях, в документах делопроизводства и других документах не на должном уровне соблюдается нормы литературного Азербайджанского языка... Переводческий уровень дублированных кинофильмов очень низка». В Азербайджане выделяется огромное

внимание на культуры речи на Государственном уровне. В Институте языкознания им. Насими АННА создан сектор по культуре речи. Культура речи занимает важное место в учебных планах некоторых вузов Республики.

Уже два года, что Азербайджан присоединился в систему Болонья, в результате чего пришлось ввести значительные изменения в системе обучения. Начиная с этого учебного года наш Азербайджанский Университет Языков тоже строит свои работы по системе Болонья. До сегодняшнего дня мы обучали студентов факультетов иностранных языков не Азербайджанскому языку, а науку о нём. Студенты иностранных языков проходили полный курс современного Азербайджанского языка по 4-ем учебникам. (Правда, удостоенным Государственной премии Республики).

А теперь перед нами новые задачи: по новому интерактивному методу давать студентам краткое знание о лингвистике. Вместо лингвистического знания прививать у студентов навыки ораторского искусства. Для этого требуется: лингвистику проходить на практическом уровне и все лингвистические категории связывать с риторикой. Мы уверены, что каждый наш студент, каждый выпускник будет обладать всеми качествами хорошего оратора.

ЛИТЕРАТУРА

1. Qurani-Kərim. В., 1992.
2. Коран. 1983.
3. М.А.Львов. Риторика, культура речи. Б., 2003, с.5.
4. Указ Президента Азербайджанской республики от 18 июня 2001 г.
5. Указ Президента Азербайджанской республики от 4 июля 2001 г.

*Dillərin və dilçiliyin aktual problemləri
beynəlxalq elmi konfransın materialları.
9–10 noyabr.2007, səh.37–40*

AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KREDİT SİSTEMİNİN TƏTBİQİ

Azərbaycan xalqı öz dövlət müstəqilliyini qazandıqdan, onu əbədi və dönməz etdikdən sonra iqtisadiyyat, sosial siyasət, elm və təhsil kimi məsələlərə münasibəti dünya, Avropa-Amerika sisteminə, onların standartlarına yaxınlaşdırmağa, onlara inteqrasiya etməyə başlamışdır.

Milli liderimiz H. Əliyev təhsilin inkişafından bəhs edərkən demişdi: “Təhsil sistemimiz xalqımızın gələcək inkişafını təmin etməlidir”. Buna görə də Avropa yönümlü inkişaf yolu tutmuş respublikamız köhnə ənənələrin üzərindən qələm çəkmədən Boloniya təhsil sisteminə, kredit üsuluna keçməyə üstünlük verir. Yeni təhsil sisteminin əsas üstünlükləri nədədir? Bu üstün xüsusiyyətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmək olar:

1. Keçmiş dərslərdə müəllim fəal, tələbə passiv olurdu. İndiki interaktiv metodla keçirilən dərslərdə tələbə də müəllimlə bərabər dərsin gedişində iştirak edir. Başqa sözlə desək, hər iki tərəf – öyrədən və öyrənən eyni dərəcədə fəal olur. Eyni dərəcədə sözünü şərti işlədirik. Çünki müəllim tək, tələbə çox (25 -40 nəfər) olduqda, fəallıq bərabər ola bilməz. Yenə müəllim əsas fiqur olaraq qalır.
2. Dərsdə iştirak edən hər iki tərəfin müəllimin və tələbənin bütün dərs boyu fəallığının saxlanması. Burada da müəllimdən xüsusi bacarıq tələb olunur ki, hamının eyni dərəcədə müzakirə olunan problem

ətrafında əvvəldən axıra qədər fəallığını saxlaya bilsin.

3. Dərsin əvvəlində müəllim problem-situasiya yaradır. Burada o, induktiv metodla tələbələrə haqqında bəhs ediləcək problem barəsində bilik verərək onları maraqlandırır. Bundan sonra tələbələr müəllimlə birlikdə həmin problemin şərhinə girişirlər.

4. Dərsdə hər bir mövzu (problem) elmi araşdırma kimi şərh edilir. Tələbədə izah və şərh olacaq problem haqqında maraq oyadılır. Bu zaman subyekt-obyekt modeli yaranmış olur. Subyekt öz obyektini tədricən – dialoq-mübahisə əsasında dərk edir və onun haqqında öz mülahizələrini yürüdür. Bu mülahizələr hələlik düzgün olmaya da bilər. Amma ən əsası odur ki, tələbə özü mühakimə-ümumiləşdirmə və nəticə kimi əqli prosesləri yaşamış olur.

5. Bu məqsədə çatmaq üçün müəllim hamını dialoqa cəlb edə bilməlidir. Belə olduqda tələbənin birinin şərh edə bilmədiyini başqası şərh edə biləcək. Bu vaxt müəllimdən və tələbədən çox şey tələb olunur. İnteraktiv metodla dərs keçilməsi zamanı müəllimdən və tələbədən tələb olunan şərtlər bizim üçün təzə deyil.

Hələ 100 il bundan əvvəl dahi bəstəkarımız, böyük maarif xadimi Üzeyir Hacıbəyov “Tərəqqi” qəzetində bu problemi dərsin əsas tələbi kimi irəli sürmüşdü. O, tələb edirdi ki, dərs əsnasında uşaq dərsdə ciddi surətdə iştirak etsin, yəni uşağın həm əqli işləsin və həm də hissiyyatı nəşvi-nüma etsin, uşaq fəaliyyət göstərsin, uşaqda iqtidar əmələ gəlsin, dərs uşağı həvəsə gətirsin, onun üçün şirin

görünsün, elə olmasın ki, uşaq dinməz-söyləməz oturub müəllimin qulaq taqqıldadan, ya yuxu gətirən, ya əsnətdirən sözlərinə qulaq asmaqdan başqa heç bir həvəs, şövq, fəaliyyət, ciddiyyət göstərməsin və axırda da həvəsdən düşüb dərstdən zəhləsi getsin. Halbuki üsuli – tərcümədə uşağın təlim və təəllüm işində heç bir ciddi iştirakı olmayır, müəllim uşağa deyir ki, “Ucenik çitayət kniqu”, mənası: “Şagird oxuyur kitabı” – yəni (türkcəsi) – şagird kitab oxuyur... Deməli, müəllim dərsi halva qayırib qoyur uşağın ağzına, uşaq da udur. Onun iştirakı ancaq halva alıb-udmaqdır. Halbuki şagird özü tikəni çeynəyib halva halına salmalı və sonra udmalıdır. Sən uşağa “uçenik”in mənasını şagird və yaxud şagirdin mənası “uçenik” olduğunu özün demə, sən dərsi elə bir yola sal ki, uşaq özü “uçenik”in şagird olduğunu kəşf etsin. “Çitayət”in – oxuyur mənasına olduğunu dəxi uşaq özü kəşf etsin. Kəşf etsin ki, əqli, xəyali, dərrakəsi, tərbiyə tapsın və bu kəşfiyyatından dolayı uşaq özündə iqtidar hiss etsin. Dərsə qalib gəldiyini duysun ki, şövqü, həvəsi dəxi artsın; Yoxsa, sən uşağa, “ya” – mən; “idu” – gedirəm dedikdə, uşağa nə tərbiyə verərsən? Uşağın aciz olduğunu bildirib evini yıxarsan.

Tərcümə üsulunun bir yaxşı tərəfi var ki, bu üsul vasitəsilə uşaq öz dilini daha yaxşı öyrənir, lakin rus dərsi deməkdə bizim məqsədimiz, hansı dili öyrətməkdir?

Və bir də tərcümə üsulunun haman o yaxşı tərəfi, eyni zamanda çox qorxulu bir tərəfdir. Çünki əsil tərcümə üsulu ilə dərs demək üçün müəllim öz ana dilini, o dilin qəvaidi sərfiyə və nəhviyyəsinə və dilin hər bir xüsusiyyətini mükəmməl bir surətdə bilməlidir. (“Tərəqqi” qəzeti, 1 aprel № 67, 1909-cu il).

Tələbələrin – bütün qrupun fəallığı heç də Sabirin dediyi kimi:

*Əlli uşaq banladı birdən-birə.
Bir də görürsən ki, olub heyvərə
Dərs demə, gülməli bir məsxərə!
Molla demə, məsxərə cunbandı bu!
Dur qaçaq, oğlum, baş-ayaq qandı bu!*

Əgər müəllim bütün dərs boyu bircə anlığa təşəbbüsü əldən versə, (aparıcılığını itirsə) doğrudan da, dərs məsxərəyə çevrilə bilər. Belə dərsin sakit, effektiv keçməsi üçün tələbənin də üzərinə mühüm vəzifə düşür. Bu vəzifəni hələ XIII əsrin böyük mütəfəkkiri, filosofu, riyaziyyatçısı Nəsrəddin Tusi “Əxlaqi-Nasiri” əsərində belə müəyyənləşdirirdi:

“Çox danışmamalı, başqasının sözünü yarımçıq kəsməməli, başqasının danışdığı hekayət və rəvayəti bilirsə, bunu üzə vurmamalı və onun danışdığı qurtarmasına imkan yaratmalıdır. Başqasından soruşulana cavab verməməli, ümumidən edilən sualda başqalarını qabaqlayıb tələsik irəli düşməməlidir. Biri cavab verməklə məşğul isə, daha qabil cavab verməyə qadir olsa da, səbr etməli, o, sözünü qurtardıqdan sonra öz cavabını verməlidir. Lakin əvvəlkinə tənə etməməlidir... Böyüklərlə (müəllimlə) danışarkən kinayə işlətməməli, nə bərkdən, nə yavaşdan, mülayim səslə sözünü deməlidir. Danışdığı məsələ qəlizdirsə, aydın misallarla izah etməyə çalışmalıdır, qısa və yığcam danışmalıdır”. (Xacə Nəsrəddin Tusi. Əxlaqi-Nasiri. B., 1980, səh.182).

Respublikamızda başlanmış və uğurla həyata keçirilən təhsil islahatı, demokratikləşdirmə, fərdiləşdirmə, inteqrasiya, humanistləşdirmə, differensiallaşdırma, humanitarlaşdırma kimi prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər necə başa düşülür?

a) Demokratikləşdirmə prinsipi tələb edir ki, bu problemlə bağlı olan (maraqlanan) bütün tərəflər bu prosesdə fəal iştirak etsin, dərslər və ümumən təlim prosesi şəffaf olsun.

b) Fərdiləşdirmə prinsipi dərstdə iştirak edən bütün tələbələrin fərdi keyfiyyəti, maraq dairəsi, bilik səviyyəsi və başqa xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda nəzərə almağı və ondan bacarıqla istifadə etməyi tələb edir.

c) İnteqrasiya prinsipi tədris olunan fənnin oxşar fənlər sistemində yerini müəyyənləşdirərək başqaları ilə əlaqədə tədris etməyi tələb edir.

ç) Təhsil islahatındakı humanistləşdirmə prinsipi tələb edir ki, ümumiyyətlə, təlim prosesi, xüsusilə tələbəyə – öyrənənə münasibət humanist səviyyədə qurulsun. Hər bir tələbənin xüsusiyyəti müəyyən edilərək onun inkişafı üçün şərait yaradılsın.

d) Diferensiallaşdırma fənnə aid olmayıb, tələbəyə aiddir. Bu prinsip tələb edir ki, təlim prosesində tələbələrə ümumi şablon mövqedən deyil, xüsusi mövqedən yanaşılsın.

e) Humanitarlaşdırma prinsipi humanistləşdirmə ilə nə eynidir, nə də ondan mücərrəddir. Bu prinsip tələb edir ki, tələbənin bir şəxsiyyət kimi formalaşması və inkişafı təmin edilsin. Bu prinsip

habelə ümumbəşəri və milli dəyərlərin əlaqəli şəkildə öyrənilməsinə tələb edir.

Bu prinsiplər Azərbaycan təhsil sistemi qarşısında geniş perspektivlər açır və orta və ali məktəb proqramlarına, dərslərinə, ümumiyyətlə, tədris edilən fənlərin istiqamətinə və xarakterinə yenidən baxmağı günün ən vacib problemi kimi qarşıya qoyur. Doğrudan da, indiyədək Dillər Universitetinin ingilis, alman, fransız dilləri üzrə ixtisas verən fakültələrdə “Müasir Azərbaycan dili” fənni lazımi səviyyədə tədris olunmurdu. Bu fənn 2 il ərzində 4 semestrə mühazirə və seminar şəklində öyrədilirdi. Bu, əslində, Azərbaycan dilini deyil, onun haqqında elmi öyrətmək idi. Bu fənnin tədrisi zamanı ixtisası Azərbaycan filologiyası olmayan mütəxəssislər üçün o qədər də zəruri deyildi. Düzdür, xarici dillərin fonetikasını, leksikologiyasını və qrammatikasını yaxşı öyrənmək üçün ana dili haqqındakı elmi bilmək çox kömək edirdi. Amma nəzərə alsaq ki, xarici dillərin qrammatik quruluşu ilə Azərbaycan dilinin qrammatik quruluşu arasında fərqlər vardır, onda aydın olar ki, hər hansı bir qrammatik-sintaktik kateqoriyanı bütün quruluş və məna növləri ilə (incəliklərinə qədər) həmin tələbələrə öyrətmək o qədər də əhəmiyyətli deyilmiş. Buna görə də yeni təhsil sistemi və metodu ilə “Müasir Azərbaycan dili” fənninin 4 dərslə (fonetika, leksikologiya, morfolojiya və sintaksis) üzrə tədris edilməsi məqsədəuyğun deyil. Müasir mərhələdə bu fənnin qarşısında Azərbaycan dilçiliyini deyil, dilini öyrətmək vəzifəsi qoyulmuş və o, nitq mədəniyyəti ilə əlaqələndirilmişdir. Başqa sözlə, yeni fənn “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” adlandırılmışdır. Fənnin adından

göründüyü kimi, indi tələbələrə nəzəri kurs yox, praktik Azərbaycan dili keçilməlidir. Sual oluna bilər: Tələbələr öz ana dilini bilmirmi?

Cavab aydındır. Adlarını çəkdiyimiz fakültələrin Azərbaycan bölməsində hamı ana dilini mükəmməl bilir, amma bu fənlə bağlı nitq mədəniyyətinin, ritorikanın elementar problemlərini bilmirlər. Buna görə də yeni fənn tələbələrə Azərbaycan dilinin ən zəruri mövzularını (praktik şəkildə) öyrətməklə nitq mədəniyyətini də öyrədəcəkdir. Yeni eradan əvvəl yaşamış böyük Çin filosofu Konfusi deyirdi: “Mən eşidirəm unuduram, görürəm, xatırlayıram, icra edirəm – dərk edirəm”. Bu fənnin tədrisində də belə olacaq. Tələbə daha çox praktik mətn üzərində işləyəcək, icra edəcək – dərk edəcək. Yeni fənnin adı ilə adlanacaq dərslər aşağıdakı xüsusiyyətlərə malik olacaqdır:

- a) Burada Azərbaycan dilinin ən zəruri məsələləri şərh olunacaq.
- b) Şərh edilən problem praktik xarakterdə olacaq.
- c) Hər bir problem mümkün qədər ritorika ilə əlaqələndiriləcək.
- ç) Linqvistik mövzu ilə əlaqələndirilməsi çətin olduqda ritorikanın müstəqil başqa bir mövzusu haqqında qısa məlumat veriləcək.
- d) Tələblərin nitq vərdişlərini və ritorik qabiliyyətlərini yüksəltmək üçün hər bir dərstdə müxtəlif xarakterli mətnlər veriləcək.
- e) Sonra həmin mətn üzərində linqvistik və ritorik təhlil üçün çalışma veriləcək.
- f) Hər dərslərin sonunda müxtəlif (mümkün qədər mövzu ilə bağlı) tapşırıqlar veriləcək.

Beləliklə, hər bir dərstdə bu məsələlərin əhatə edilməsi nəzərdə tutulur:

- 1) linqvistik məlumat;
- 2) ritorik məlumat;
- 3) mətn;
- 4) həmin mətn üzərində linqvistik və ritorik təhlil;
- 5) tapşırıqlar.

Bu fənnin özü yeni olduğu kimi, onun tədrisi metodları da yeni olmalıdır. Bunu zaman tələb edir.

Yeni proqramın tələblərinə görə, tədrisdə praktik cəhətlərə üstünlük verilməli, öyrətmə tələbələrin tam fəallığı şəraitində həyata keçirilməlidir.

*Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi.
B. 2008, №3, səh.67–70*

DÜNYA TÜRKOLOGİYASININ İLK KORİFEYİ

(I məqalə)

Bu il Türkologiyanın banisi, Şərqdə və bütün dünyada Türk dilinin ərəb, fars və qeyri-dillərdən daha mütəşəkkil, daha normal dil olduğunu sübut etmiş Kaşqari Mahmudun anadan olmasının 1000 illiyi tamam olur. M.Kaşqari haqqında, onun “Divani lüğət-it türk” fundamental əsəri haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır. Amma bu böyük alim haqqında müxtəlif elmi-tarixi məlumatlar Kasqarişünaslıqda qalmaqdadır. Bu müxtəlifliyin bir neçə istiqamətinə baxaq.

Mahmud Kaşqarının milliyyəti haqqında. Sovet dilçiləri onu ərəb hesab etmişlər. Bunu onların iki səbəbdən etdiyini təxmin etmək olar:

a) onlar şərqsünaslığı pis bildikləri kimi, Mahmud Kasqarının da ərəbcə yazdığından dolayı onu ərəb hesab etmişlər;

b) onu bilərəkdən, şovinizmin təsiri altında ərəb hesab etmişlər ki, türk xalqlarının qədim elmi və mədəniyyəti olmadığını iddia etsinlər.

Bunu onların Türk xalqlarının tarixi, elmi, ədəbiyyatı və dili məsələlərinə qısqançılıqla yanaşması ilə sübut etmək olar. Məsələn, Boris Nikolayeviç Qolovin Azərbaycanlıların sayının o taylı bu taylı cəmi 7 milyon olduğunu göstərir.(1, səh.259). Halbuki, 1970-ci il yanvarın 15-də əhalinin siyahıya alınmasında azərbaycanlıların yalnız şimalda yaşayanlarının sayı 5111 min nəfər idi. Cənubi Azərbaycanda isə 3-4 dəfə bizdən çox Azərbaycanlı yaşayır. Azərbaycanlıların sayını ən azı 3-4 dəfə az göstərməklə dünyanın müxtəlif ölkələrinə

yayılmış azərbaycanlıları saya almamaqla Boris Qolovin hansı məqsədi izləmişdir? – Şovinizmdən başqa?!

Azərbaycan tarixini yazmağa mane olmaq da bu şovinizm ideyasından irəli gəlir. Dediymiz hər iki problemin əsasında “Türklər – azərbaycanlılar, siz heç nə idiniz, sayınız-sanbalınız yoxdur, qədim tarixiniz – elminiz yoxdur” desinlər. Eyni məqsədlə də alim və şairlərimizi başqa millətlərə – ərəblərə, farslara aid etməklə mənəvi sərvətimizdən bizi ayırırdılar. Başqa hadisələrdən deyil, yalnız Mahmud Kaşqaridən danışmaq istəyirəm. Həmin Boris Qolovin Şərqi, ərəb dilini, ərəb əlifbasını bilmədiyi üçün daxildən gələn sövqi-təbii ilə M.Kaşqarini ərəb hesab edir. O yazır: «Видимо, серёзно изучали арабы и иностранные языки. Об этом косвенно можно судить по многотомному труду Махмуда аль Кашгари «Диван Турецких языков», написанному в 1073-1074 г.г.» (1, səh.290)

Tərcüməsi: Görünür, ərəblər xarici dilləri də ciddi şəkildə öyrənmişlər. Bu haqda dolayısı ilə Mahmud Kaşqarinin 1073–1074-cü illərdə yazdığı çoxcildli “Divani lüğəti-it-türk” əsəri üzrə hökm vermək olar.

Buradan aydın görünür ki, B.Qolovin M.Kaşqarini ərəb hesab etmişdir. Doğrudan, bəzən ərəb dilində kimin yazmasından asılı olmayaraq ənənə kimi ərəb dilçisi adlandırırdılar. Amma burada Qolovin ilk növbədə əsərdən yox ərəb alimindən bəhs etməklə elmi da çaşdırmış, özünü də pis vəziyyətə salmışdır. Bunun səbəbi aydındır:

Tendensiyalı münasibət! Əsərin yazıldığı ili də düz göstərməmişdir.

Bu fikri Azərbaycan dilçiləri də mənimsəmişlər. Dilçiliyə girişdə oxuyuruq: “Maraqlı burasıdır ki, ərəb dilçiləri, eyni zamanda, başqa dilləri də, məsələn türk, monqol, İran və s. öyrənməklə məşğul olmuşlar. Məşhur dilçi Mahmud Əl Kaşqari ərəb dilində türk dillərinin divanı (Divan al lüğət-it-türk) (1073–1074) adlı çoxcildli kitabını yazmışdır.” (2, səh.26)

Azərbaycanda ümumi dilçiliyin banilərindən biri, görkəmli alim, ustad müəllim N.Məmmədov B.A.Qolovinin mövqeyini tənqid etmək əvəzinə, nədənsə onun fikrini təkrar etmişdir.

Axı Mahmud Kaşqari ərəb olmamışdır!

Eyni fikrə biz F.M.Berezində də rast gəlirik. O da ərəb leksikoqrafları, ərəb dilçiləri deyəndə, Əl-Cavahuri və Əl-Gerəvi ilə bir sırada M.Kaşqarının da adını çəkir. (3, səh.15).

Bu mübahisəli məsələyə Böyük Türkoloq Bəkir Çobanzadə hələ 1924-cü ildə aydınlıq gətirmişdi. “Türk-tatar lisanıyyəsinə mədxəl” adlı kitabında Azərbaycanda M.Kaşqari haqqında ilk dəfə məlumat verən prof. B.Çobanzadə alimin yaradıcılığına layiqli qiymət verərək yazırdı: “Abbasi Xilafəti dövründə Xəlifə Əbülqasim Əbdullah İbn Mühəmməd Əl Müqtədi ba Əmrullah zamanında (1075–1094) Mahmud İbn-əl Hüseyn Mahmud əl Kaşqari tərəfindən yazılmış “Kitabi divani-lüğət-it-türk” adından əsər türk dilinin qaidələrini və lüğətini ərəbcə izah edir. Müəllif kitabının dibacəsində özünün “Türk, türkmən, oğuz, çəki-cəkil, yəgmayi, qırğız” lüğətini və qafiyəsini, yəni dillərini və ədəbiyyatını bildiyini söyləyir. Buxara və Nişapurda eşitdiyi belə bir hadisəni qeyd edir: “Türkcə öyrəniniz, çünki türklər uzun

müddət hökumət sürəcəklər. Dövlət günəşinin türklərin səmasında, türk bürcündə doğduğu bir zamanda M.Kaşqari türkcə öyrənməyi hər kəsə vacib və lazım bilir”. (4, səh.144)

Bütün ərəb və fars ədəbiyyatının mühüm bir qismi türk və tatar üləması və şairlərinin səyi nəticəsidir. (4, səh.142)

Həmin fikri daha da dəqiqləşdirən B.Çobanzadə “Türkcə sərf və nəhv istilahları” adlı əsərində yazırdı: “Sərqdə birinci Türk sərfçisi Mahmud Kaşqari əsərini ərəbcə və ərəblərə türkcəni öyrətmək niyyəti ilə yazmışdır. Bunun arxasınca gələn Cəmaləddin İbn Mühənnə, Məhəmməd İbn Qeys kimi müəlliflər də eyni yoldan, eyni məqsədlə keçmişlər”. (5, səh.48)

Bu sözlər B.Çobanzadənin həm türkçülük mövqeyini, həm də güclü elmi potensialını bir daha təsdiq edir.

Bu fikri düz 80 ildən sonra Kaşqari Mahmudun həmyerlisi doktor, professor S.M.Kaşqari də təsdiq edərək yazır: “Kaşqari Mahmud ilk türk dil bilginimizdir. Ünlü əsəri “Divani-lügət-it-türk” onun ilk sözlük kitabıdır. Bu kitab eyni zamanda türk dilinin ilk sözlüğüdür. Kaşqari Mahmud bu sözlüğü, türkcə sözlüklərin qarşısında ərəbcə anlamlarını yazaraq türkcənin ərəbcədən daha güclü və kapsamlı bir dil olduğunu anlatmaq və ərəblərə türkcəni öyrətmək məqsədi ilə hazırlamışdır. (6, səh.6)

Mahmud Kaşqarinin doğum və ölüm ili haqqında. Son vaxtlara qədər M.Kaşqarinin doğum və ölüm ili, habelə əsərin yazılma tarixi haqqında müxtəliflik hökm sürməkdə idi. Bu müxtəlifliyi 2 qrupa bölmək olar:

A. Tarixləri: bilmədiklərindən onlara heç toxunmayanlar

B. Tarixləri təhrif edənlər.

Alimin doğum və ölüm illərini bilmədiklərindən onu göstərməyənlər sırasında əvvəlcə bu və ya digər anlayış haqqında ensiklopedik məlumat verən Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasına baxaq. Bu oncildliyin 1982-ci ildə nəşr edilmiş VI cildində Mahmud Kaşqari məqaləsində alimin anadan olması və ölüm illəri mötərizədə sual işarəsi ilə verilmişdir. (7, səh.395)

Prof. N.Məmmədov (3, səh.26), prof. A.M.Qurbanov (8, səh.27–28), prof. A.A.Axundov (8, səh.16–17), prof. Ə.Ə.Rəcəbov (10, səh.39), prof. M.İ.Yusifov (11, səh.56), prof. F.N.Zeynalov (12, səh.58), akad. V.V.Bartold (13, səh.44) və onlarla başqa müəlliflər Mahmud Kaşqaridən danışanda alimin doğum və ölüm illəri haqqında məlumat verirlər.

Bəzi müəlliflər isə M.Kaşqarinin doğum və ölüm illərini təhrif edilmiş şəkildə verirlər. Bundan əlavə, “Divani lüğət-it-türk”ün yazılma tarixi haqqında da müxtəlif fikirlər vardır. Mənbələri sadalamadan qeyd etmək lazımdır ki, nə rus, nə də Azərbaycan dilindəki mənbələrdə əsərin yazılma tarixi düzgün göstərilir. Yəne prof. dok., M.Kaşqarinin İstanbulda nəşr edilən Çinar dərgisində çap olunmuş məqaləsini daha düzgün sayırıq. Burada əsərin 1072-ci ildə Türkünstanda yazılmağa başlayaraq, 1075-ci ildə Bağdadada tamamlandığı göstərilir. (6, səh.7)

“Divani Lüğət-it-türk”ün ən son, fikrimizcə, ən mükəmməl tərcüməsi Pamiz Əsgər (bu tərcümə haqqında bəhs edəcəyik) kitabın III cildinin sonunda əsərin yazılma tarixi haqqında ən mötəbər məlumatı verir. Doğrudur,

əsinin yazılma tarixi haqqında ciddi fikir ayrılığı yoxdur. Amma Divanın müəllifi M.Kaşqarinin özü 24 əsinin tamamlanma tarixi haqqında ən düzgün məlumatı verir:

“Əbədi və əzəli olan Allaha həmdü sənə, Məhəmmədə və onun ailəsinə bütün ali övladına səlatu salam olsun.

Savəli, sonra isə Şamlı, ulu Tanrının fəqir qulu Məhəmməd İbn Əbu Bəkr İbn Əbül-Fəth (Allah onu bağışlasın) bu kitabı orijinal nüsxədən köçürüb bitirdiyi gün 664-cü ilin Şəvval ayının 27-si, bazar günü (1 avqust 1266-cı il) idi.

Mahmud Kaşqarinin əl yazısı yazılmış olan nüsxənin son parçasının surətini olduğu kimi verirəm:

“Kitabı 64-cü ilin (hicri 464-cü ilin) cəmədiyül-əvvəl ayının ilk günü (Miladi 25 yanvar 1072-ci il) yazmağa başladım, dörd dəfə yazdıqdan və redaktə etdikdən sonra 466-cı ilin cəmədiyül-axır ayının 10-da bazar ertəsi günü (Miladi 10 fevral 1074-cü il) bitirdim.

La hövlə və la qüvvət ilə billah əl-əliyyül-əzəm və hüvə həsbəna və nimə əl vəkil” (15, səh. 385–386).

Burada əsinin yazılma tarixinin dəqiq göstərilməsindən əlavə, daha bir neçə qiymətli elmi məlumatla da tanış oluruq. Birinci, məlum olur ki, müəllif əsəri dörd nüsxədə yazıb redaktə etmişdir. İkinci, o əsinin üzünü yazılıandan 200 il sonra Azərbaycan alimi Cənubi Azərbaycanın Savə şəhərində anadan olub, sonra Suriyanın paytaxtı Şam şəhərində məskunlaşmış Məhəmməd İbn Əbu Bəkr İbn Əbulfət-as-Savi köçürmüş və onu əbədiləşdirmişdir. Çünki Mahmudun öz əl yazması zamanımıza qədər gəlib çatmamışdır.

Mahmud Kaşqarının şəxsiyyəti haqqında da müxtəlif fikirlər olsa da, alimin özünün əsərdə (cild 1, səh.30–32) dedikləri daha qiymətlidir. Alim burada deyir: “Mən Türklərin gözəl dilləçisi (natiqi – A.B.), ən açıq anladanı, ağıllıca ən incəsi, soyca ən köklüsündənəm”. “Ən açıq və axıcı dil Xaqaniyyə ölkəsindəkilərin dilidir”. Uygurların dili təmiz türkcədir”.

Alimin həmyerlisi olan prof. S.Kaşqari onun doğum ili və yeri haqqında ən düzgün məlumat verməkdədir. O yazır: “Kaşqari Mahmud Karaxanlı hökmdar sülaləsinə mənsub bir şahzadədir. Kaşqari Mahmud Pamir dağlarının ətəyində yer alan, şimdiki Kaşqar əski şəhərinə 40 kilometrə uzaqlıqda olan Toqquzaq İlçesi, Axak Köyünün Opal məhəlləsində 1008 yılında doğmuşdur. 1105 yılında 97 yaşında Kaşqari Opalda vəfat etmişdir. Onun mübarək türbəsi Opalda bulunmaqdadır”. (6, səh.6)

Mənbələrin göstərdiyi və müəllifin özünün dediyi kimi, əsərdə türk dili dedikdə XIII əsrə qədər bütün Şərqi Türküstanın ümumi ədəbi dili olan Xaqaniyyə türkcəsi, uyğur türkcəsi nəzərdə tutulur. Bu haqda prof. Ə.M.Dəmirçizadə hələ 1947-ci ildə yazırdı: “M.Kaşqari, əsasən, Xaqani, Kaşqari və uyğur dillərini türk dilləri adlandırmış və bütün müqayisələrində başqa dilləri türk dilləri ilə tutuşdurmuşdur. (14, səh.6)

Eyni fikri biz prof. S.Kaşqaridə də görürük:

“Kaşqari Mahmud söz konusu eserini yazarkən Karahanlılar devresindəki Türk dili, özellikle Hakaniye Türkcesi denilen Uyğur Türkcesi üzerinde durmuşdur. Bu dilin güc Küdreti, güzelliği hakkında önemli bilgiler vermişdir”. (6, səh.7)

Əsərin elmi dövriyyəyə daxil olması qeyri-adi hadisə ilə bağlıdır. 1914-cü ildə böyük türk maarifçisi mədəniyyət və elm təəssübkeşi Əli Əmiri İstanbulun “Səhhaflar Carçısı”nda qədim naməlum bir əlyazmasının sorağını alır. Sən demə, bu əl yazma o vaxt Türkiyə Maarif Nazirliyinə təklif edilmiş imiş. Baş Maarif İdarəsi əsərə çox ucuz – 40 lirə qızıl qiymət kəsir. Mağaza onu satmır. Bir Nazirliyin edə bilmədiyini bir maarifpərvər edir. O, dostundan 23 lirə borc alıb, 10 lirə qızıl da özü əlavə edərək 33 lirəyə alır (15, 1 c., səh.32). Bu əsərlə bir çox elmsevərlər tanış olur. Amma onu tərcümə etməyi yalnız məşhur alim Kilisli müəllim RUFət boynuna götürür.

Əsəri Kilisli RUFət 1915 –17-ci illərdə 3 cilddən ibarət nəşr etdirir. Bu əsərin çapı türk dünyası üçün, türk xalqlarının elm və mədəniyyət tarixi üçün böyük dönüş nöqtəsi oldu. Bu əsər sonralar dünyanın bir çox dillərinə tərcümə olunduqca nöqsanlardan xilas olmuşdur. Amma bütün tərcümələrin təməli Kilisli RUFətin tərcüməsidir.

“Divan” 1928-ci ildə görkəmli alman şərqşünası, tarixçisi, ərəb ədəbiyyatı, semitologiya üzrə görkəmli mütəxəssis VI–XX əsərlərdə yazıb yaratmış ərəb və ərəbdilli şairlərin və alimlərin bibliografik lüğətini hazırlamış Karl Brokelmanın (1868–1956) diqqətini cəlb etmişdir. K.Brokelman XI əsr ərəbdilli alimlər haqqında bibliografik məlumat verərkən Mahmud Kaşqaridən bəhs etmiş və “Divan”da işlənmiş sözlərin alman dilində tərcüməsinin bir cildlə lüğətini hazırlamış və 1928-ci ildə Macarıstanda “Şərqşünasın Kitabxanası” nəşriyyatında çap etdirmişdir. Alim bu məşhur Şərq “Divan”ı haqqında

çoxsaylı məqalələr, habelə oradakı paremioloji ifadələr toplusunu nəşr etdirmişdir.

Yeri gəlmişkən, göstərmək istərdik ki, divanın tərcüməsi ilə Kilisli Rüfətdən Azərbaycan alimləri maraqlanmışlar. Əsərin orijinaldan (ərəbcədən) tərcüməsi işin 1935-ci ildə SSRİ EA Azərbaycan filialı dilçilik institutunun elmi işçisi Xalid Səid Xocayevə tapşırılmışdır. Bu işdə ona Vəli Xuluflu və Artur Rudolfovic Zifeld Smumyaqi yardım etmişdilər. Bu əsərin tərcüməsi türk xalqları üçün nə qədər əhəmiyyətli idisə, qırmızı imperiyanın milli siyasətinə o qədər zidd idi. Ovaxtkı Moskva heç vaxt razı ola bilməzdi ki, Türk xalqları özünün 1000 illik elmi irsə malik olduğunu bilsin. Lenin Milli siyasəti tələb edirdi ki, türk xalqları elmi və mədəniyyəti üçün “Böyük Oktyabr İnqilabı”na minnətdar olsun. Ona görə də Xalid Səidi “feodal dövrünün əsəri”ni tərcümə etdiyi üçün həbs etdilər. 1937-ci il mayın 27-də Azərbaycan XDİK DTİ-nin birinci şöbəsinin 4-cü bölməsinin əməkdaşı, Dövlət Təhlükəsizliyi leytenantı Klimenciç həmin şöbənin rəisi Sinmanın təsdiqi ilə (Arayış No MN/3) Xalid Səid Xocayevi Azərbaycan SSR CM 72.73-cü maddələri üzrə təqsirkar bilərək həbs edirlər (İş No.12493/73).

Bu hadisədən 13 gün sonra iyunun 6-da müstəntiq Petruninin sualına Xalid Səid cavab verərkən demişdi: “Vəli Xuluflu və Zifeld M.Kaşqarının pantürkist əsəri olan “Kitabi divani lügət-it-türk” əsərinin tərcüməsində mənə kömək edirdilər”. (16, səh.173)

Bu əsərin iki cildi AMEA Nəsimi adına Dilçilik Institutunun arxivində saxlanır. Əsərin iki cildi vərəqləri saralmış və tökülməkdədir. Üzərində “Divan Tyurkskix

yazıkov” yazılmış, Xalid Səidin nə adı, nə də onun əsər haqqında bir qeydi var. Xalid Səidin bu tərcüməsi ilə yaxından tanış olan Ramiz Əsgər öz tərcüməsinin birinci cildində, giriş hissəsində yazır:

“Aradan keçən dövr ərzində əlyazmanın bəzi səhifələri saralaraq oxunmaz hala düşsə də, tərcümə, ümumiyyətlə, keyfiyyətli və səviyyəlidir. Lakin tərcümənin dili müasir dilimizin leksikası ilə səsleşmir, bəzi söz və terminlər artıq arxaıkləşmiş, o dövrdə dəbdə olan yeni türkcə kəlmələr isə bu gün işlənmir, üstəlik 30-cu illərdə latın əsaslı Azərbaycan qrafikasında istifadə olunan bəzi hərflər bugünkü əlifbamıza uymur...Zənnimizcə, bu tərcüməni əhya etmək əsəri sıfırdan tərcümə etməkdən çətindir. “Divan”ın tərcüməsi ilə məşğul olduğuna görə bolşevik repressiyasına tuş gəlmiş və bunu həyatı ilə ödəmiş Xalid Səid Xocayevin ruhu qarşısında sayğı ilə baş əyirik” (15, səh.35)

Bunu da əlavə etmək lazım gəlir ki, Xalid Səidin makinədən çıxmış yazısı üzərində çoxlu qeydlər onun oxunmasını da çətinləşdirmişdir. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun arxivində başqa bir tərcümə də vardır. “Divan tyurkskix yazıkov” adlanan kitabın titul səhifəsində belə bir qeyd vardır:

Perevodili:

1. Prof. P.K.Juze
2. Ə. Ələsgərzadə
3. F. İsmixanov
4. Ə. Dəmirçizadə.

Bu tərcümə də tam deyil.

Divanın sözləri (sözlüyü) əsasında tərtib edilmiş türkcə-rusca lüğət də burada saxlanılır. Bu lüğət də tam deyil.

Əgər 30-cu illərin repressiyası və ümumiyyətlə imperiya rejiminin türk xalqlarının tarixinə və mədəniyyətinə qənim siyasəti olmasaydı, “Divan”ın ikinci tərcüməsi respublikamızla bağlı olacaqdı.

Divanın 1939-cu ildən başlayaraq (1 cild – 1939, II cild – 1940; III cild – 1942-c il) görkəmli türk alimi Bəsim Atalay tərəfindən türk dilinə tərcümə edilməsi türkologiya tarixində mühüm hadisə oldu. “Divan”ın Bəsim Atalay tərcüməsi Kilisli Rüfətın tərcüməsindən bir neçə cəhətdən qabağa getmişdi. O, əvvəlki nəşrdəki bəzi yazı xətalərini islah etmiş, onları məntiqə uyğun şəkə salmışdır. Dünya Kaşqarişünaslığında Bəsim Atalay tərcüməsi ən mükəmməl hesab olunur. Başqa dillər kimi, “Divan”ın Azərbaycan dilinə tərcüməsi zamanı da R.Əsgər əsas olaraq B.Atalay nəşrini götürmüşdür.

“Divan”ın tərcüməsi çoxlarına ağır başa gəlmişdir. Kaşqarının həmyerliləri bu əsərə ciddi maraq göstərməkdə davam edirdilər. Çin Xalq Respublikasının tabeliyində müvəqqəti olaraq qurulan Şərqi Türküstan Respublikasında tərcümə edilmiş “Divan” çap edilməmişdir. 1949-cu ildə Şərqi Türküstan Respublikası Çin xəritəsindən silindi. 1952–1954-cü illərdə “Divan”ı Əhməd Ziyayi tərcümə etmişdir. Bu əsər də Çin millətçiləri tərəfindən yandırılmış, onun tərcüməçisi 20 il həbs cəzası almışdır.

Səkkiz ildən sonra əsəri uyğurcaya U.Sayrami tərcümə etmişsə də, əsər işıq üzü görməmiş və yandırılmışdır. Maonun vəfatı Çində də SSRİ-də olduğu

kimi, adamlara bir qədər fikri azadlıq vermişdir. 1981–84-cü illər arasında böyük bir tərcüməçilər kollektivi “Divan”ı Uyğur dilinə tərcümə edərək çap etdirmişlər.

Əslinə baxılsa, Çində azlıqda qalan xalqların dilinə və mədəniyyətinə qarşı düşmən siyasət bu gün də davam etməkdədir. Doğrudur, Çində Doğu Türkünstan (Sinsizyan) adı bərpa edilmişdir. Amma Çin Kommunist rəhbərləri 2002-ci ilin sentyabrın 1-də Doğu Türkünstandakı Universiteti başda olmaqla bütün Doğu Türkünstandakı Universitet və başqa ali məktəblərdə təlim-tədris dili olaraq Uyğur dilini qadağan etmişlər. Bu barədə belə bir qərarın qəbul edilməsindən 3 ay əvvəl “Çin Xəbər” agentliyi məlumat vermişdi.

Çin Xalq Respublikasının 1982-ci ildə qəbul edilmiş Konstitusiyasının 4-cü maddəsinin 121-ci bəndində deyilir: Çindəki bütün millətlər öz ana dili və yazısını işlətmək və inkişaf etdirmək hüququna malikdir. Habelə, onlar öz adət və ənənələrini qorumaq və yeniləşdirmək hüququna malikdirlər. (6, səh.7) Beləliklə, aydın görünür ki, harada olmasından asılı olmayaraq, kommunist xisləti eynidir. Bir tərəfdən icazə verir, digər tərəfdən qadağan edir.

1960–67-ci illər arasında “Divan” özbək dilinə tərcümə edilir. Bu tərcüməni görkəmli Şərqsünas alim Salih Mütəllibov prof. Qəni Əbdürrəhmanovla birlikdə başlamış, son iki cildi isə təkbaşına tərcümə etmişdir. “Divani lugoti it türk-türkiysuzlar lugati” adlanan bu tərcümə Bəsim Atalayın tərcümə etdiyi “Divan”ı əldə edə bilməyən ovaxtkı Sovet türkoloqları üçün çox böyük əhəmiyyət daşıdı.

“Divan” iki dəfə ingilis dilinə tərcümə edilmişdir. İngilisdilli oxuculara “Divan”ın çatdırılmasına 1972-ci ildə Gerard Klauson təşəbbüs göstərmişdir. O, 1972-ci ildə Oksford şəhərində qədim və orta əsrlər türk dili etmioloji lüğətlərindən bəhs edərkən “Divan”a geniş yer ayırmışdır. Amma bu, “Divan”ın tam tərcüməsi kimi qəbul edilə bilməz. Buna görə də “Divan”ın ingilis dilinə tam və orijinal tərcüməsi Robert Dankhoffun adı ilə bağlıdır. Görkəmli türkoloq R.Dankhoffun bu tərcüməsi (1982–1985) sonrakı tərcümələr üçün bir örnək rolunu oynamışdır.

Sonra “Divan” 1997-98-ci illərdə Əsgər Egebay tərəfindən qazax dilinə, 2002-ci ildə Pekində Alimcan Sabit tərəfindən Çin dilinə, 2004-cü ildə Hüseyn Düzgün tərəfindən fars dilinə, 2005-ci ildə Seçkin Ərdi və Sərap Tuğba tərəfindən orijinal yolla türk dilinə tərcümə edilmişdir. Bu tərcümə başqalarından seçilir. Nəhayət, Azərbaycan dilçiliyi tarixində böyük bir hadisə kimi milli mədəniyyət tariximizə daxil olan Ramiz Əsgərin tərcüməsi haqqında. Ramiz Əsgər özü bu haqda əsərin birinci cildinə yazdığı müqəddimədə deyir:

Mən bu işlə 1986-cı ildən məşğulam. O vaxt “Divan”ın birinci cildini (Bəsim Atalay nəşrindən) tərcümə etmişdim. Lakin Sovet dövründə nəşr işinin çətinliyi, plana salınması və illərlə sürməsi, dəyərli oxuculara yaxşı məlum olduğu kimi, bu təşəbbüs yarımçıq qaldı. Daha sonra bütün ziyalılar və jurnalistlər kimi, mən də ölkəmizdə gedən ictimai-siyasi proseslərə qoşularaq bu işlə məşğul olmağa vaxt tapmadım. Üstəlik Qarabağ olayları, bir-birini təqib edən dövlət çevrilişi cəhdləri, hiperinflyasiya və kağız qıtlığı, maddi vəsaitin yoxluğu

üzündən “Divan”ın tərcüməsi və nəşri məsələsi arzu olaraq qaldı və məcburən arxa plana keçdi”. (15, səh.41)

Divanın tərcüməsi fikri qeyrətli vətəndaş Ramiz Əsgəri bir an belə rahat buraxmamış elmimizin və mədəniyyətimizin təəssübkeşlərinin elmi, texniki və maliyyə dəstəyi ilə əsəri indiyəqədərki tərcümələrin ən nəfisi, ən müfəssəli şəkildə 29 ildən sonra tamamlamışdır. Mütərcim III cilddə yazdığı “Kətəbəy-kolofon” (son söz) ünvanlı kiçik qeydində deyir: ...Amasiyalı, sonra isə Bakılı Ramiz Əsgər ... Həzrəti Mövlana Şəmsəddin Əllamə Şeyx Mahmud İbn Hüseyn Təkin İbn Buqraxan Məhəmməd Yağan Təkin Kaşqarının (Allah onu bağışlasın) “Divanü-lügət-it-türk” əsərinin tərcüməsinə miladi tarixlə 1986-cı ilin payızında başladı, müxtəlif fasilələrlə üzərində çalışaraq, dəfələrlə redaktə edərək 11 sentyabr 2005-ci ildə bazar günü bitirdi. Güc və qüvvət ancaq ulu və böyük Allahındır. (15, III c. səh.386).

Qeyd etmək yerinə düşər ki, belə bir monumental əsərin dilimizə tərcüməsi tarixi hadisə olmaqdan əlavə, türkoqların gələcək elmi fəaliyyətləri üçün bir mayak rolu oynayacaqdır. Arzu edərdik ki, Özbək qardaşlarımızın Salih Mütəllibovun tərcüməsinə verdiyi yüksək qiymətdən nümunə götürərək, Azərbaycanda da belə bir nəcib iş görülsün, Ramiz Əsgərə filologiya elmləri doktoru elmi dərəcəsi veriləsi idi. “Divan”ın Azərbaycan dilinə tərcüməsi elmimiz üçün, mədəniyyət tariximiz üçün, bu sahədə aparılan işlər üçün ölçülməz dərəcədə önəmli bir hadisədir, cəsarətlə demək olar ki, gələcəkdə bu möhtəşəm elmi, ədəbi, tarixi abidəyə söykənərək bir çox elmi əsərlər yazılacaqdır. Əsərin elmə məlum olması hələ 100 il də deyil. Amma bu əsər haqqında elmi məqalə

və kitabların sayı 1100-dən çoxdur. Əsəri oxuduqca ana dilimizin ilkin köklərini, çox vaxt bugünkü vəziyyətini orada tapırıq. Gələcəkdə gənc dilçilərimizə kiçicik kömək göstərmək məqsədi ilə “Divan və Azərbaycan dili” adlı nisbətən irihəcmli bir əsər yazmaq qərarına gəldik. Bu məqalə yazılacaq əsərin başlanğıcıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Qolovin B.N. Vvedenie v yazikoznanie. M., 1973.
2. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. B., 1980.
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М., 1975.
4. Çobanzadə B. Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl. B., 1924
5. Çobanzadə B. Türkcə sərf-nəhv istilahları. “Maarif işçisi”, 1927, №5.
6. S.M. Kaşqari. Kaşqari Mahmudun “Divani-lüğət-it-türk” əsəri və günümüz uyğur türkcəsi. “Çinar” dərgisi. №141, 1907-ci il.
7. ASE. VII cild., 1982.
8. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik, B., 1976.
9. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. B., 1989.
10. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçiliyin tarixi. B., 1987.
11. Yusifov M.İ. Türkologiyaya giriş. B., 2001.
12. Zeynalov F.R. Türkologiyanın əsasları. B., 1981.
13. Бартольд В.В. Сочинения. V том. М., 1968.
14. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilindəki oğuz-qırçaq lisani ünsürləri. “Dil İnstitutunun əsərləri” I cild, B., 1947.
15. M. Kaşqari. “Divani lüğət-it-türk” (tərcüməçi Ramiz Əsgər). B., 2006.
16. Babayev A. Dilçiliyin məbədi. B., 2004.

SUMMARY

The first leading figure of the world Turkology

The author of the article is about “The first *leading figure* of the world Turkology”. The article deals with M.Kashghari’s birth life and his poem “Divanu-lughat-it-turk”. Also, the article says us about the written history of the poem.

РЕЗЮМЕ

Первый корифей мировой тюркологии

Автор статьи опираясь на новые данные уйгурских источников приводит ясность об исторических данных года рождения, жизни и написании монументального труда корифея Мировой Тюркологии Махмуд Кашгарского. В статье, также говорится о разных переводах и издании «Дивану-лугат-ит-тюрк» М.Кашгарского.

ADU, “*Dil və ədəbiyyat*” dərgisi.
B.,2009 №1, səh.11–20

MAHMUD KAŞQARI VƏ ÜMUMİ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ (II məqalə)

Zəmanəsinin görkəmli və istedadlı ziyalı kimi, M.Kaşqari Şərq elmlərini mükəmməl mənimsəmişdi. Onun dünya və axirət, insan və cəmiyyət, təbiət və cəmiyyət haqqında mükəmməl bilikləri olduğu kimi, tarix, etnoqrafiya, coğrafiya, təbiətşünaslıq, ədəbiyyat, dilçilik, kalam, hədis, astronomiya və s. elmlər haqqında mükəmməl məlumatları var idi. Hələ min il bundan qabaq “Kitabu-divani-lügət-it-türk” kitabında özünün ensiklopedik idrak sahibi olduğunu sübut edən M.Kaşqari mütləq mükəmməl təhsil görməli və güclü mühakimə sahibi olmalı idi. O, ərəb Şərfinin, ərəb elminin yetirməsi kim elmi problemlərə də ərəb alimi kimi yanaşır, amma özünün möhkəm türk mövqeyini saxlayır.

Alimin 10-15 il ərzində apardığı müşahidələr, topladığı materiallar və onlar üzərindəki işi sübut edir ki, X əsrdə onun səviyyəsində bilikli alim olmamışdır. Bunun nəticəsidir ki, bu əsərdən demək olar ki, bütün humanitar elm nümayəndələri bəhrələnmə bilərlər. Dilçiliyə gəldikdə, heyretlə demək olar ki, bu əsərdən bütün türk xalqları öz dillərinin payını axtarır, dilçiliyin bütün sahələrinə aid biliklər əldə edirlər. Ona görə də qətiyyətlə demək olar ki, dünyada bu əsərin bənzəri yoxdur. Dünyada elə bir əsər yoxdur ki, onun haqqında bu qədər yazılmış olsun. Filologiya elmləri doktoru Ramiz Əsgərin Mahmud Kaşqari və onun “Divanü lügət-it-türk” əsərində verdiyi tam olmayan ədəbiyyat siyahısından görünür ki, bu kitab haqqında

Azərbaycan dilində – 272

Türk dilində – 429

Özbək dilində – 28

Uyğur dilində – 33

Qazax dilində – 10

Türkmən dilində – 5

Tatar dilində – 3

Başqırd dilində – 1

Tacik dilində – 1

Fars dilində – 1

Çin dilində – 12

Yapon dilində – 3

Rus dilində – 312

İngilis dilində – 36

Alman dilində – 41

Fransız dilində – 6

İtalyan dilində – 3

Macar dilində – 3 mənbə qeydə alınmışdır. (1.s.328–400).

Burada 2 məsələni qeyd etmək lazımdır; birinci bu siyahı tam deyil.

a) Çünki Azərbaycan dilində bu mövzuya həsr edilmiş bir sıra əsərlərin adları buraya düşməmişdir.

b) Təxminən 30 il bu əsərin adın çəkmək, ondan yazmaq yasaq edilmişdi. Ona görə də bibliografiyada Azərbaycan dilində yazılmış əsərlərin sayı türk dilindən və rus dilindən azdır.

c) Bundan əlavə, Azərbaycan və başqa türk alimləri rəsmi əsərlərini rusca yazmışdılar.

Bu əsər, onun müəllifi, elmi görüşləri və həyat haqqında hələ bundan sonra da çoxlu əsərlər yazılacaq,

yeni-yeni tapıntılar olacaqdır. M.Kaşqari 1000 il bundan əvvəl elə bir əsər yazmışdır ki, onun mövzusu heç vaxt köhnələn və tükənən deyil. Zaman keçdikcə, alimlər bu əsərə müxtəlif prizmalardan yanaşıb, müxtəlif məlumatlar əldə edəcək və ya buradakı məlumatlar onların tədqiqatının əsas bünövrəsi olacaqdır. Azərbaycan oxucusunun elmi ictimaiyyətinin bu əsərlə tanışlığı 1924-cü ildən başlayır. Prof. B.Çobanzadə özünün “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” adlı əsərində ilk dəfə Mahmud Kaşqari və onun Divanı haqqında məlumat vermişdir. B.Çobanzadə adı çəkilən əsərdə yazır: “Abbasi xilafəti dövründə Xəlifə Əbdullah ibn Məhəməd əl Müqtədi bə Əmrüllah zamanında (1075–1094) Mahmud ibn əl-Hüseyn Kitabı-divanı-üğət-it-türk” adındakı əsər türk lisanının qaidələrini və lüğətini ərəbcə izah edir. Müəllif kitabının dibaçəsində kəndisinin türk, türkmən, oğuz, çəkiçökil, yəğmayi, qırğız lüğətini və qiyafəsini, yəni dillərini və ədəbiyyatını bildiyini söyləyir. Buxara və Nişapurda eşitdiyi şöylə bir hadisəni zikr edir: “Türkcə öyrəniniz, çünki türklər uzun müddət hökumət sürəcəklərdir. Dövlət günəşinin türklərin simasında, türk bürcündə zühur etdiyi bir zamanda M.Kaşqari türkcə öyrənməyi hər kəsə vacib və lazım bilir” (8–144). Buna görə də M.Kaşqarının türkcəni ərəblərə öyrətmək üçün əsərini ərəbcə yazdığını qeyd edir. “Şərqdə birinci türk sərfçisi Mahmud Kaşqari əsərini ərəbcə və ərəblərə türkcəni öyrətmək niyyətilə yazmışdır. Bunu arxasınca gələn Cəmaləddin ibn Mühənnə, Məhəmməd ibn Qeys kimi müəlliflər də eyni yoldan eyni məqsədlə keçmişdir (2–48).

B.Çobanzadə Mahmud Kaşqari haqqında məlumat verdiyi illərdə türkcülükdən, ümumtürk problemindən danışmaq olmazdı. Bununla belə, Ramiz Əsgərin biblioqrafiyasına düşməmiş başqa bir məlumatında alim Mahmud Kaşqaridən bəhs edərkən incə bir mətləbə aydınlıq gətirir ki, türk dilləri dedikdə heç də osmanlı türkcəsinin şivələri nəzərdə tutulmur. B.Çobanzadə 1930-cu ildə ümumittifaq yeni türk əlifbası komitəsinin hesabatında deyirdi: vaxt var idi ki, bəziləri Azərbaycan dilini osmanlı türkcəsinin pozucu bir şivəsi olmaqdan başqa bir şey deyil... Əlbəttə, belə bəyanlar tarixi və elmi cəhətdən heç bir əsasa söykənmir. Azərbaycan dili də osmanlı dili qədər qədim və müstəqildir. Artıq biz xristian erasının XI əsərində Mahmud Kaşqarının “Divanü lüğət-it-türk” adlı monumental əsərində Azərbaycan dilinin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətləri ilə rastlaşırıq. Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilinin təşəkkülü və oğuz-qıpçaq dialektlərindən ayrılıb müstəqilləşməsi bu dövrə təsadüf edir. Bundan əlavə, Azərbaycan türk dili əsrlərin keçməsi müddətində müxtəlif türk, tatar, Qafqaz və canlı İran dilləri ilə çarpazlaşmışdır (3.5.1 s. 136)

Burada Çobanzadə tam elmi əsaslarla göstərir ki, “Türk dili ailəsi” məfhumu altında osmanlı türkcəsinin şivələri deyil, bu dil ailəsinə daxil olan müstəqil dillər nəzərdə tutulur. Doğrudur, bu məsələlər barəsində türk dillərinin təsnifi hissəsində danışmaq olardı. Lakin təsnifatın ümumi məsələlərindən danışarkən bunları demək lazımdır. Ona görə də həmin fikrin (Azərbaycan dilinin müstəqilliyi) daha geniş faktlara əsaslanan variantı burada misal-sitat almaq yersiz olmaz. O yazır: “Nihilistlər bilmirdilər:

1) Azəri türk dili osmanlı dilindən çox əvvəl təşəkkül etmişdir. Çünki daha XI əsrdə Mahmud Kasqari tərəfindən göstərilən oğuz-qıpçaq ləhcəsinin xüsusiyyətləri bu gün də Azəri türk dili xüsusiyyətlərinin mühüm bir qismini təşkil edir.

Bu xüsusiyyətləri ilə Azəri türk dili, özgə türk-tatar dillərindən və xüsusilə, məlum olduğu üzrə, ancaq XV-XVI əsrlərdə öz ədəbi şəklini almış olan osmanlı dilindən ayrılır. Bu xüsusiyyətlərdən mühümü aşağıdakılardır:

a) Özgə türk-tatar dillərində və osmanlıcada bulunan söz başı ilə “y” səsinin Azəri türkcəsində düşməsi, İL ulduz, üz, ilxı, igit, üpək, üzmək və s.

b) Azəri türk dilində icbari müstəqbel şəklinin bulunması, məs.: küləsi, gedəsi, deyəsi, yazası, oxuyası və s.

2. Azəri türk dilinin lüğətində Qafqaz dilləri üçün müştərək və ümumi olan və olduqca yüksək faiz təşkil edən sözlərə rast gəlirik. Bu cəhətdən də Azəri türkcəsi özgə şərtlər arasında – ərəb, qrek, italyan və s. xalqların qonşuluğunda inkişaf etmiş osmanlıcadan ayrılır. Məs.: muşa – gürcücə və s.

3. Eyni surətdə Azəri türkcəsində, monqol ünsürləri:

a) kəsmər, qayçı, lap, yekə...

b) canlı farscadan -aftafa, kandar...

c) şimal-türk-tatar ünsürləri cır-cırmaq...

4. Semantik (məna) cəhətdən də Azəri türk dilinin xüsusiyyətləri az deyildir: Qoca, kişi, saxlamaq, dayanmaq və s. (4, s.8–9).

Biz belə böyük bir sitati verməkdə Çobanzadənin Azərbaycan və türk-osmanlı dilləri haqqında çox aydın təsəvvürü olduğunu göstərmək məqsədini izləyirik.

Göründüyü kimi, buradakı fikirlərin tezislərini Çobanzadə əvvəlki yuxarıda göstərdiyimiz sitatda irəli sürürdü.

Professor Dəmirçizadə də Azərbaycan dilində çoxlu oğuz qıpçaq ünsürləri olduğunu göstərir. Bununla bugünkü Azərbaycan dilinin vaxtilə ölkəmizin ərazisində yaşamış olan oğuz-qıpçaq qəbilələrinin dilindən təşəkkül tapması məsələsi bir daha aydınlaşması olur.

Professor Ə. Dəmirçizadə yazır: “Tarixi hadisələrdən belə məlum olur ki, türk sistemli yeni Azərbaycan dilinin təşəkkülündə digər türk tayfa lisanı ünsürləri nisbətən daha çox təşkiledici aşqar kimi iştirak etmişdir. Məhz buna görə də qıpçaq-oğuz dillərinə xas olan xüsusiyyətlər, demək olar ki, indi mövcud türk sistemli dillərin hamısından daha çox həm də bütövlüklə Azərbaycan dilində saxlanmış və bu xüsusiyyətlər əsasında Azərbaycan dili inkişaf edib indiki mərhələyə çatmışdır (5.s.3).

M.Kaşqari “Divanı”nın türkologiyanın ilkin mənbəyi kimi şərhini bizim planımıza daxil deyil. Buna görə də belə kiçik icmalla kifayətlənirik. Bu əsər haqqında aşağıdakıları xülasə etmək olar.

1. M.Kaşqarinin “Divani lüğət-it -türk” adlı monumental əsəri özündən əvvəl və sonra yazılmış əsərlərin hamısından fərqlidir. Özündən əvvəlkilərdən öz dərinliyi və orijinallığı ilə seçilir.

2. Bu əsəri qiymətləndirən cəhətlərdən biri budur ki, burada haqqında danışılan türk qəbilələrinin zəngin dil materialları – zərbül məsəllər, idiomatik ifadələri, bədii yaradıcılıq nümunələri öz əksini tapmışdır ki, bu da əsəri təkcə leksikoqrafik mənbə səviyyəsindən daha yüksəyə qaldırır.

3. Bu əsərdən etnoqrafik mənbə kimi istifadə etmək olar.
4. Bu əsərdə toplanmış şeir, şeir nümunələrindən çıxış edərək odövrki türk ədəbiyyatı və poeziyası haqqında ətraflı məlumat almaq olar.
5. Əsərdə diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri budur ki, sözlərin etimologiyası – hansı qəbiləyə mənsub olması göstərilir.
6. Həmin qəbilələrin yerləşdiyi yerlər, onların bir-birinə coğrafi nisbətini müəyyənləşdirən xəritə verilir.
7. Burada təkcə leksik materiallar deyil, həmin dillərin fonetikasını və qrammatikasını haqqında da geniş məlumat verilir.
8. Əsər o vaxta qədər ərəb dilçiliyində formalaşmış sintaktik-qrammatik təhlil mövqeyinə uyğun olaraq fə-fail-məful mövqeyindən də yazılmışdır. Bu təhlil – sintaktik mövqə sonrakı alimlərin yaradıcılığında əsas götürülmüşdür.
9. Coğrafi və linqvistik parametrlərə əsaslanaraq türk dillərini təsnif etmişdir.
10. Faktik materialları və qrammatik vahidləri özünəməxsus üsulla müqayisə etmiş, beləliklə dünya dilçiliyi tarixində müqayisəli – tarixi metodun əsasını qoymuşdur.
11. M.Kaşqari dərin linqvistik biliyə malik olan bir alim kimi, o vaxta qədər heç kəsin bilmədiyi problemləri nəzərə almışdır. Yəni əsərdə biz flektiv və aqqlütinativ dil quruluşu haqqında məlumata rast gələ bilərik.
12. Mahmud Kaşqari dilin quruluşu ilə bağlı olaraq səviyyə – daxili hadisələri də tədqiq etmişdir.
13. M.Kaşqarının əsərində ekstralingvistik problemlərdən, dillərin qarşılıqlı təsiri məsələsindən və s. danışılır.

14. M.Kaşqari dil tədqiqatı zamanı canlı danışiq dilindən istifadə etmə zərurəti haqqında da bu əsərdə tutarlı – inandırıcı məlumatlar verir və onları sübut edir.

15. M.Kaşqarinin bu əsəri özündən əvvəlki yazılı abidələri öyrənmək üçün tutarlı mənbədir.

16. M.Kaşqari ilk və böyük dialektoloqdur.

17. M.Kaşqari qrammatik mənaların ifadə vasitələri kimi şəkilçilər və onların funksiyası haqqında əhəmiyyətli məlumat vermişdir. O, forma və məzmun yaratmaq cəhətdən şəkilçiləri tədqiqi etmişdir.

18. M.Kaşqari danışiq səslərinin xarakterinə də diqqəti cəlb etmiş, onların sait və samit olmasını göstərmişdir.

Bu məziyyətlərin sayını daha da artırmaq olar. Belə cəhətlərinə görə M.Kaşqari “Türkologiyanın pioneri”, “Türkologiyanın bahadırı” əsəri isə “Türkologiyanın ümmanı” da adını almışdır.

M.Kaşqarinin ümumi dilçilik görüşləri

M.Kaşqari ensiklopedik biliyə malik olan dahi şəxsiyyət dövrünün bütün elmlərinə vəqif olan alim idi. Ona görə də təkcə bizə məlum olan Divanında bir neçə elm üçün əvəz edilməz məlumatlar verir. Həmin məlumatlardan biri olaraq alimin ümumi dilçilik görüşlərinə nəzər salaq.

Bəri başdan qeyd edək ki, bu dahi dilçinin “Kitabi cəvahir-ün nəhv fi lügət it türk” adlı əsəri tapılsa idi, orada dilçiliyin bütün qaranlıq sahələrinə işıq salmış olardı. Doğrudur M.Kaşqari Çin və Ərəb dilçiliyi ilə tanış olduğu üçün onun dilçilik görüşləri və lügət tərtib etmə prinsipləri də həmin dillərin təsiri altında ola bilərdi.

Hələ “Qurani-Kərim” də dil haqqında olan fikirlərlə alim tanış idi. Müxtəlif surələrdə və ayələrdə dil haqqında ifadə edilən fikirləri alim belə ümumiləşdirmişdi:

“Ərdəm başı dil” – yəni dil ərdəmin, fəzilətin başıdır”...Bununla gözəl söz qəsd edilir.(R.Ə.1.s.347).

Bu cümlə həm dilçilik üçün, həm də ritorika üçün böyük əhəmiyyət daşıyır.

a) Fəzilət sahibi öz fəzilətini dili ilə ifadə edir.

b) İnsanın fəzilət sahibi olması onun gözəl danışığından asılıdır.

Zaman keçdikcə, alimin bu fikrini başqaları müxtəlif şəkildə ifadə edəcəklər. Məs. fars şairi Sədi Şirazi (1203–1299) deyəcək:

*Zəban ey xirədmənd, dər dəhan çist?
Kelide - sahibi xəzinəyi- nonər.
Gər u bəstə basəd, nə midanəd kəsi,
Ke u zərfruşi ya piləvər...*

*Ey müdrik insan, ağızdakı dil nədir?
Hünər sahibi xəzinəsinin açarı
Əgər bagu olsa heç kəs bilməzki
Bu adam zərgərdir, ya saqqız satan.*

bu kimi fikirlərə bütün klassiklərimizdə rast gəlmək olar. Hətta A. Bakıxanov XIX əsrdə deyirdi:

*Xalq nə bilsin axı sənin ürəyindən keçəni,
Söylədiyən sözlər ilə tanıyacaq o səni.*

Şərqi elə bir böyük sənətkarı yoxdur ki, o dil söz, kəlam haqqında qiymətli fikir söyləməsin. Çox vaxt söz geniş mənada dil kimi qiymətləndirilir.

Dilin cəmiyyətdəki və insan münasibətlərindəki aparıcı rolunu düzgün qiymətləndirən və yüksək dəyərləndirən Mahmud Kaşqari deyirdi:

*Külsə kişi yüzingə
Körklluq yüzün körüngil
Yavlaaq ködhər tilingni
Edhü saviq tiləngil.*

*Gülsə biri üzünə
Göstər görklü üzünü
Ad-san dilə özünə
Diqqətlə seç sözünü.*

(əgər bir adam sənin üzünə gülsə, sən də onu gülər üzlə qarşıla, dilini pis sözdən saxla ki, adın-sanın elə yayılsın (6.5.44).

Bu fikir o qədər real və həyatidir ki, XVI əsrin böyük şairi Şah İsmayıl Xətai heç Mahmud Kaşqarini oxumadan onun fikrini tamamlayır:

*Sözünü bir söyləyanin,
Üzünü edər ağ bir söz.
Pir nəfəsin dinləyanin,
Yüzün edər ağ bir söz.*

*Söz vardır kəsdirər başı,
Söz vardır kəsər savaşı.*

*Söz vardır ağulu aşı,
Edər bal ilə yağ bir söz.*

*Sözünü yaxşı bişi egil
Yaxşı üs ilə düşürgil
Yaramazım şaşır gil
Canına olur dağ söz.*

Belə misalların sayını çoxaltmaq olar.

Mahmud Kaşqari təmiz dil probleminə də toxunmuşdur. Məlumdur ki, xalqlar arasındakı tarixi, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr dillərin də bir-birinə təsirini şərtləndirir. Başqa sözlə, dil ilkin inkişaf mərhələsində yalnız öz sözlərindən və vahidlərindən ibarət olur. Zaman keçdikcə hər bir dil başqasından söz alıb ona da söz verir. Mahmud Kaşqari təmiz hesab etdiyi dil haqqında belə deyir: “Ən təmiz və doğru dil yalnız bir dil bilən, farslarla qarışmayan və əcnəbi ölkələrə gedib gəlməyən adamların dilidir. İki dil bilən şəhərlilərlə durub-oturan adamların dili nöqsanlıdır” (7.s.103).

Sonra alim qeyd edir ki, dillərin ən qıyası, oğuzların ən düzgünü isə toxsi və yəğmaların dilidir (1.s.104). Bu problemdə M.Kaşqari yalnız o dövrün və şəxsi müşahidələrinə əsaslanırdı.

Yuxarıda dediyimiz kimi, Mahmud Kaşqari mükəmməl təhsil görmüş, ərəb və fars dillərini yüksək səviyyədə öyrənmişdi. Ərəb dilçiliyinin əsasını təşkil edən Kufə və Bəsrə məktəbləri haqqında mükəmməl təsəvvürə malik idi. Bəsrə qrammatika məktəbinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, ərəz vəzninin yaradıcısı Xəlil ibn Əhməd əl Faraidi əl Bəsrinin (718–792) bütün elmi irsini

kamil şəkildə öyrənmiş Mahmud Kaşqari onun “Kitabül əyn” əsəri ilə yaxından tanış olmuşdur. Məlum olduğu üzrə Xəlil ibn Əhməd Əbu-Əbdürrəhman əl Fərahidi idi. Sibəveyhinin müəllimi və Bəsrə məktəbinin banisi olmuşdur (9.s.86).

Xəlil filologiya, məntiq, riyaziyyat və musiqi ilə yanaşı, hədis elminin də mahir bilicisi olmuşdur. O cümlədən ilk ərəb dili lüğətini də Xəlil ibn Əhməd yaratmışdır. Bu barədə prof. V.M. Məmmədəliyev yazır:

Xəlil ilk ərəb lüğəti “Kitabül əyn”in müəllifidir. Lüğətin əsas məziyyəti ondan ibarətdir ki, burada sözlər ərəb əlifbası sırasına müvafiq şəkildə deyil, artikulyasiya prinsipi üzrə fonetik-filoloji ardıcılığa (boğaz səslər, damaq səsləri, fişiltı səslər, dil, dodaq səsləri, yarımşaitlər) düzülmüşdür. Lüğət Xəlilin fikrincə ən dərin boğaz səsi “əyn” samiti ilə başlayıb “Əlif”lə bitir (10.s.26).

Mahmud Kaşqari əsərini Xəlilin üsulu ilə yazmamışdır. Amma bu lüğət də əlifba sırası ilə deyil, hərflərin sayı əsasında tərtib edilmişdir. Bu barədə M.Kaşqari özü yazır:

“Türk və ərəb dillərinin atbası bərabər³³ yürüdüklərini bilsin deyə Xəlilin “Kitab ül-əyn”də elədiyi kimi mən də işlək sözlərlə arxaik kəlmələri bu kitabda birlikdə vermək niyyətində idim.

Əlbəttə, bu daha mükəmməl iş olardı. Lakin mənim tutduğum yol daha doğrudur. Çünki bu halda sözləri tapmaq daha asandır və hər kəs bu üsula üstünlük verir.

---

³³ İnkişaf səviyyələrinin eyni olduqları deməkdir.

Buna görə də sözü qısa etmək məqsədilə işlədilməyən kəlmələri kitaba daxil etmədim.

Xəlilin tutduğu yolun türk dili üçün dəxi məqbul olduğunu göstərə bilmək üçün aşağıdakı işlədilən və işlədilə bilməyən misalları verdim.

Arık İrmak (istifadə olunan)

Akur Axır (istifadə olunan)

Raka Raka (buraxılan)

Azuk Azık (istifadə olunan)

Akuz Akuz (buraxılan) (7.3.57).

M.Kaşqari ərəb dili ilə türk dilinin fonetik sistemini müqayisə edərək bu qərara gəlir: ərəbcə sözlərdə yumşaq hərfinin düşməsi ilə anəhq kolın aldı – cümləsindəki kimi, (yə) da belədir. Bütün isim və feillər üçün keçərli ölçüdür.

Görürsənmi türk dili ərəb dili ilə yan-yana yüyürür. Çünki ərəbcə feillərdə yumşaq hərf düşmüşdür.

Türk dilində isə bu qayda həm isimlərə həm də feillərə aiddir. Çünki türk dili genişdir. Ərəb dilində bu qayda ancaq feillərə aiddir, isimlərə aid deyil. Bunu yadında yaxşı saxla (7.s.161).

M.Kaşqari öz dilinin zənginliyi ilə fəxr etdiyi kimi, öz xalqının şərəfi və mentaliteti ilə də fəxr edir. O yazır:

Həm səbatdan sonra bu kəminə Məhəmməd oğlu Hüseyin, Hüseyin oğlu Mahmudun sözlərini dinləyin: Tanrının inayəti ilə günəş türk bürcündə doğdu və göylərin bütün dairələri onların mülkləri üzərində döndü. Tanrı onlara türk adını verdi və onları yer üzünə hakim qıldı. Dövrümüzün xaqanlarını onlardan çıxardı, dünya

mülklərinin idarə cilovunu onların əlinə tapşırıd, onları hamıdan üstün elədi, onları haqq üzrə qüvvətləndirdi. Türklərlə əlbir olanları və tərəfdarlarını əziz tutdu, türklərin sayəsində bütün arzularına çatdırdı, pislərin, qaragüruhun şərindən qorudu. Türklərin oxundan qoruna bilmək üçün onların yolunu tutmaq hər bir ağıllı adama layiq və münasibdir. Dərdini söyləmək və türklərin qəlbini fəth etmək üçün onların dilində danışmaqdan başqa yol yoxdur. Əgər kimsə öz qövmündən ayrılaraq türklərə sığınsa, o, bütün qorxu və bəlalardan xilas olar, o adamlarla birlikdə başqaları da sığına bilər. And içərək deyirəm ki, mən Buxaranın imamlarının birindən və Nişapurlu başqa bir imamdan şəxsən eşitmişəm. Onlar ikisi də sənəd-sübutla bildirdi ki, Peyğəmbərimiz qiyamətin əlamətlərini, axır zamanın fitnə-fəsadlarını və oğuz türklərinin ortaya çıxacağını söylədiyi vaxt “Türk dilini öyrənin, çünki onlar üçün uzun sürəcək hökmranlıq vardır” deyə buyurmuşdur...

Mən türklərin, türkmənlərin, oğuzların, cikillərin... məsgənlərini uzun illər başdan-başa dolaşdım, sözlərini topladım, müxtəlif sözlərin xüsusiyyətlərini öyrəndim, yaddaşıma həkk etdim. Mən bu işləri dil bilmədiyim üçün deyil, əksinə dillərin ən kiçik fərqlərini göstərmək üçün elədim. Yoxsa ki mən dil sahəsində onların ən bəlağətlişi, ən aydın danışanı, ağılca ən incəsi, soyca ən nəcabətlişi, savaşa ən mahir nizəçisiyəm. Mən onlara o qədər diqqət yetirdim ki, türkmən, oğuz, çikil, yəğma, qırğız boylarının dilləri məndə cəm oldu. Mən onları ən yaxşı şəkildə sıraladım. Ən gözəl biçimdə tərtib etdim. Mənə əbədi şan-şöhrət və bitməz-tükənməz savab olsun deyə, Tanrıya sığınaraq bu kitabımı yazdım və ona “Divanü lüğət-it-

türk” (“Türk dillərinin qamusu”) adını verdim (7.səh.54–55).

Göründüyü kimi, burada ümumi dilçilik problemləri də, dilin həyatda mövqeyi də, ana dilinə münasibət də öz əksini tapmışdır.

Mahmud Kaşqarını bu əsəri elə bir dəryadır ki, hər bir türk xalqı ondan öz payını götürə bilər. Belə ki, Osmanəliyeva və Oruzbayev bu əsərdə qırğız dilinin, Kurişyanov – qırçaq dilinin, Kuçkartayev – özbək dilinin, V. Aslanov Azərbaycan dilinin payını axtarmışdır. Bu sahədə Ramiz Əsgərov hamıdan irəli getmişdir (1).

“Divanü lüğət-it-türk”ü Azərbaycan dili ilə müqayisə etmək təşəbbüsündə ilk dəfə prof. V.İ. Aslanov bulunmuşdur. Məlum olduğu kimi, 1971-ci il fevralın 7-də Özbəkistan ali və orta ixtisas təhsili EA və SSRİ EA Leninqradaşöbəsinin şərqşünaslıq İnstitutu Fərqanə şəhərində M.Kaşqarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərinin 900 illiyinə həsr edilmiş ümumittifaq türkoloji konfransında “Divanü lüğət-it-türk” və Azərbaycan dili mövzusunda məruzə etmişdi. Həmin konfransda Frunze şəhərindən B.O.Oruzbayeva, Başqırdıstandan T.M. Qaripov, Qazaxıstandan A.K.Kurişyanov, Bakıdan M.Ş.Rəhimov, Daşkənddən İ.Kuçartayev, Frunzedən B.Osmanəliyeva və başqaları M.Kaşqarının əsərində öz dilinin payını axtarmış və bu haqda məruzə etmişlər.

Ümumiyyətlə, bu monumental əsərdə bütün türk dillərinin payı olduğu üçün bu qrupa daxil olan hərə bir dilin nümayəndəsi olan alimlərin öz dilləri ilə paralellər aparması təbiidir. Bu əsər indiyədək mindən artıq elmi əsər üçün mövzu vermişdir. Qəti şəkildə demək olar ki, bu əsərə heç vaxt elmi maraqlar sönməyəcək, ona minlərlə elmi

əsərlər kitablar həsr ediləcək. Vaqif Aslanov yuxarıda adını çəkdiyimiz məruzəsində 97 leksik vahidin Azərbaycan klassik ədəbiyyatı nümayəndələri Məhəmməd Əmani, Qazi Bürhanəddin, Kişvəri, Nəsimi, Xətai, Füzuli, habelə “Dədə Qorqud” dilində, habelə M.Kaşqari divanında işlənməsindən bəhs etmişdir. O, Divanda işlənmiş sözləri həmin əsərin özündən deyil, Qədim türk dili lüğətindən götürmüşdür.

Həmin konfransda prof. Mirzə Rəhimov Kaşqarının “Divanü lüğət-it-türk” əsərində işlənmiş sözlərin Azərbaycan dili dialektlərinə münasibətini 5 qrupda birləşdirir. Burada o 15 sözün dialektlərimizdə eynilə işlənməsini, 10 sözün fonetik cəhətdən fərqlənməsini, 15 sözün forma və məzmunca yaxın olduğunu, 7 sözün eyni şəkildə işlənilib feildən düzəltdiyini, 9 tərkibi sözün birinci komponentinin ya uyğun, ya da yaxın olduğunu göstərmişdir.

Biz də Mahmud Kaşqarini bu dahiyənə əsərində Azərbaycan dilinin payının olması haqqında yazarkən bu mövzuya nöqtə qoymaq fikrindən uzağıq. Çünki gələcəkdə bu əsər üzərində dilin bütün struktur elementlərini müqayisəli şəkildə tədqiqatlar aparılacağına əminik.

Mahmud Kaşqari dilçi alim kimi lüğətdə dil qanunlarını: fonetik, leksik xüsusiyyətləri, qrammatik qanun və özəllikləri ümumi şəkildə hər cildə vermişdir:

I c. s. 189, 202, 206, 216, 225, 231, 245, 260, 267,305, 342, 402, 425, 440, 485, 496=16

II c. s.35, 120, 123, 140, 145, 161, 163, 176, 178, 187, 206, 208, 230, 239, 254, 257, 258, 265, 274, 288, 295, 305, 308, 325, 339=25

III c. s. 56, 82, 119, 160, 167, 181, 186, 191, 196, 201, 234, 277, 289, 301, 336=15.

Cəmi 56

Ümumiyyətlə “DLT”də 56 qayda verilmişdir. “Kitabi Cəvahirun nəhv filuğat it-türk” əsəri əlimizdə olmasa belə bu 56 qayda ilə Mahmud Kaşqarının böyük dil nəzəriyyəçisi olduğunu sübut etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Ramiz Əsgər. Mahmud Kaşqari və onun “Divanü lüğat-it-türk” əsəri. B.2008.s.4.
2. B. Çobanzadə türk tatar lisanıyyətinə mədxəl. B.1924.
3. Чобанзаде Б. Деятельность ВЧК НТА после 3-го пленума и проблемы языка в сборнике «Культура и письменность Востока» 1930. Книга XI.
4. Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti 1.c.1930.(Baş redaktorlar Çobanzadə, Xuluflu).
5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilindəki oğuz-qırçaq lisanı ünsürləri. Azərb.EA.Dil İnstitutunun əsərləri. 1947.
6. Mahmud Kaşqari. DLT.III.C.
7. Mahmud Kaşqari. DLT.I.C.
8. Adil Babayev. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. B.1996.
9. Adil Babayev. Dilçiliyə giriş. B.2004.
10. Məmmədəliyev Vasim. Ərəb dilçiliyi. Bakı.1885.
11. Б.О.Орузбаева. Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения лексики киргизского языка в историческом плане. «Советская тюркология» №2, 1971.
12. Т.М.Гарипов. Махмуд Кашгари и кипчакские языки Урало-Поволжье. «Советская тюркология» №2, 1971.

13. А.К.Куришжанов. Махмуд Кашгари о кыпчакском языке, «Советская тюркология» №2, 1971.
14. М.Ш.Рагимов «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и древнотюркские элементы диалектах и говорах азербайджанского языка. «Советская тюркология» №2, 1971.
15. И.Кучкартаев.Лексика «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и современный узбекский литературный язык. «Советская тюркология» №2, 1971.
16. Б.Осмонолиева об отрожении лексики киргизского языка в словаре Махмуда Кашгари «Дивану лугат-ит-тюрк». «Советская тюркология» №2, 1971.
17. В.И.Асланов «Дивану лугат-ит-тюрк» Махмуда Кашгари и «Азербайджанский язык». «Советская тюркология» №2, 1971.

SUMMARY

Mahmud Kashqari and his commonlinguistics views

The author tries to explain commonlinguistic views of prominent scientist, founder of world turkology Mahmud Kashqari. The author slightly deals with the study of the history of rich inheritance of Kashqarizm in Azerbaijan. In the article the author paid attention to the word and its role in society on the ground of common linguistic views.

РЕЗЮМЕ

Махмуд Кашгари и его общеязыковедческие взгляды

В данной статье автор старается подвергнуть к анализу общелингвистические мысли великого, ученого, основоположника мировой тюркологии Махмуда Кашгарского. В статье автор бегло касается истории изучения богатейшего наследия гениального ученого в Азербайджане. В числе общеязыковедческих положений, автор обратил внимание на оценку слова и его роли в обществе.

*ADU.Dil və ədəbiyyat dərgisi.
B.,2009, №3 səh.168–179*

DİVANİ LÜĞƏT-İT-TÜRK VƏ AZƏRBAYCAN PAREMIOLOGİYASI (III məqalə)

Məlumdur ki, paremioloji ifadələr dildə dərhal yaranmır. Bu ifadələrin yaranması uzun prosesin məhsuludur. Birinci, ona görə ki belə ifadələrdə tək bir söz iştirak etmir. İkinci hər bir söz öz semantik sahəsində əvvəlki leksik-lüğəvi mənə əsasında ilkin özümlüyündən uzaqlaşır. Bu uzaqlaşma müxtəlif xarakterli ola bilər. Bunu şərtləndirən cəhətlərdən başlıcası xalqın dünya görüşü və təfəkkür tərzində yol verilə bilən özgələşmə prosesidir. Bu proses qanunauyğun şəkildə ilkin kök mənadan uzaqlaşmadan təkamül əsasında gedir. Beləliklə, yeni yaranan paremioloji ifadə tərəfləri də daxil olmaqla yeni anlayış ifadə edər. Bu dəyişmə o dərəcədə kəskin ola bilər ki, tam halında-ifadə tərkibində olan sözlər öz ilkin mənası ilə əlaqəni kəsmiş ola bilər. Bu yenə də həmin paremioloji ifadənin yarandığı dilin daxili qanunları və onu yaradan xalqın milli təfəkkürü çərçivəsində baş verir. Paremioloji ifadələr dilin yüksək çərçivəsində baş verir. Paremioloji ifadələr dilin yüksək layını təşkil edir. Nitqdə onlardan istifadə etmək üçün həmin dildə danışı bilmək kifayət deyil. Məsələn: Azərbaycan dilində danışı bilən deyə bilər ki, yoruldu qoy bir az dincəlim. Amma lap əldən düşdüm qoy, nəfəsimi dərim deyə bilməz.

Paremioloji ifadələrin xarakteri, kökləri haqqında çox deyilmiş çox da yazılmışdır. Biz burada Mahmud Kəşqari Divanında işlənmiş bəzi paremioloji ifadələri verməklə aşağıdakı məqsədləri izləyirik:

a) Sübut etmək ki, XI əsrdə divanda işlənən atalar sözləri, zərbi-məsəllər, frazeoloji ifadələr Azərbaycan dilinə yad deyildir.

b) Əgər o vaxtlar belə ifadələr var idisə deməli Azərbaycan dili XI əsrə qədər təkamül və inkişaf dövrü keçirmişdir.

c) Divanda işlənmiş həmin ifadələr 9 yüz il dilimizdə işlənmişsə, deməli xalqımızın dünya baxışı dəyişməmişdir.

ç) Gələcək tədqiqatlar üçün müəyyən istiqamət və stimül verilməlidir ki, bu mövzunun araşdırılması dilimizin tarixi üçün çox zəngin elmi və faktiki material verə bilər. Vaxtilə prof. H.A. Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının əsaslarından bəhs edərkən DLT işlənmiş frazeoloji birləşmələrə toxunmuş və onları müasir dilimizdə işlənən həmin tipli birləşmələrlə müqayisə edərək onları beş qrupa bölmüşdür: (20)

H. Bayramov frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi qruplaşdırdı:

1. Eynilə işlənənlər

Öc almaq

Könlü açılmaq

Öyüd almaq

Öyüd vermək

Könül vermək

II ikinci komponentlə-feillə seçilənlər

Sözün tutmaq (söz almaq mənasında)

Ara çəkmək (ara vurmaq mənasında)

Könlün acıtmaq (könlün incitmək mənasında)
At atmaq (at oynatmaq mənasında)

III Birinci tərəflə-isimlə seçilənlər
Tirtu bakmaq - əyri, kəc baxmaq
Sav kadırmaq-söz qaytarmaq
əlik tutmaq - əl tutmaq

IV mənaca seçilənlər
Yuxarı turmaq-ayağa durmaq
Öndə gəlmək-irəli gəlmək

V Komponentin fonetik fərqi ilə
Küzi yolka bulmaq-gözü yolda qalmaq
Yuxarı komak-özünü çəkmək, yuxarı qoymaq
Kam kuzumak-gam qurunaq

Biz bu məqalədə M. Kaşğari lüğətinin bir neçə Bəsim Atalay, Salih Mütəllibov və Ramiz Əsgər nüsxəsində işlənmiş paremioloji ifadələrin klassik və müasir ədəbiyyatımızda, bayatılarımızda: bir sözlə dilimizdə işləndiyini göstərməyə çalışacağıq.

Ev yıxmaq   ol əv bozdı - o evi yıxdı
(RII s. 38. BA-1-85: S.M.1.-112.)
Ol annın qəvin yıktırdı -o
onun evini yıxdırdı
(R. 111. 109)
ol əvin yıkdı. (R.III. 62)

Ovçu dursa üz-üzə
Toru qursa üz-üzə

Yar evim onda yıxar
Dinmaz dursa üz-üzə (“Bayatılar” səh.25.)

* * *

Sən kimi düşünsə bütün qadınlar,
Gündə min ev uçar, min ev yıxılar. (S. Vurğun.
“Aygün”)

* * *

Əzizim, namərd əli,
Heç tutma namərd əli,
Mərd olan evlər tikər,
Ev yıxar namərd əli. (“Bayatılar” səh.55.)

* * *

Mən aşiq gülə-gülə,
Gül əkdim gülə-gülə.
Evimi düşməni yıxdı,
Üzümə gülə-gülə. (“Bayatılar” səh.18.)

* * *

Əzizim ara sözü,
Sərraf ol. Ara sözü.
Öz sözün özün bil,
Ev yıxar ara sözü. (“Bayatılar”)

* * *

Qurbanam xan gözüne
Məlul baxan gözüne
Yenə sürmə çəkibsən
Evlər yıxan gözüne (“Bayatılar” 1960. səh.27.)

* * *

Dəryalarə hökm etmədə tıfan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər kibi axmaqda qızıl qan
Canlar yaxar, evlər yıxar insan (H. Cavid “İblis”)

* * *

Üz görmək (R.Ə. 1. 75)
Qohumdan, tanışdan pis üz görəndə
Sən anam olmusan,
Bacım olmusan. (Nüsrət Kəsəmənli)

* * *

Dərd məndə üz görübdür
Meydanı düz görübdü
Gedir, gedir, qayıdır
Məni yalqız görübdü (“Bayatılar” 1985. səh. 130)

* * *

Əl tutmaq
Aşiqəm, butam hanı? Ol manqa sliğ tutdu. O mənə
əl tutdu

Bəzəkli odam hanı? (B.A. 2. 252; S.M. 2. 337; R.Ə.
11.288)

Qaldım dərya üzündə,
Əlimdən tutan hanı? (“Bayatılar” 1985, səh. 12)

* * *

Eləmi, kotanım yox,
Kəndirim, kotanım yox.
Düşmüçəm qəribliyə,
Əlimdən tutanım yox. (“Bayatılar” 1985, səh. 37)

* * *

Rəhm qıl saibə, saqi, mey ilən dut əlini,
Necə içsin qanını bu ürəgi qan olmuş? (Saib
Təbrizi. 2004, səh. 28)

* * *

Zə'fdən düşdüm ayaqdan, yox əlimdən tutanım,
Göz yaşım çöp kimi hər dəm məni yerdən götürər.
(Füzuli. III cild, 2005. səh. 263)

* * *

Açmaz ləbimi, məgər kitabım,
Dutmaz əlimi məgər xəzabım? (Məsihi. “Vərqa və
Gülşa” səh. 219)

* * *

Köməyi dəyməyən şirindil insan,
Yaxşıdır acıdil əl tutanlardan. (Nizami Gəncəvi)

* * *

Cəfalar çəkmişəm artıq ölümdən
Pərişan olmuşam sən tut əlimdən. (Fə dai
“Bəxtiyarnamə” səh. 61)

* * *

Üz vermək - üz sözü Divanda yüz şəklində
işlənmişdir. (B.B. III-143; SM-III-156. R.Ə. III-145)

* * *

Gərçi, ey dil, yar üçün üz verdi min möhnət sana,
Zərrəcə qət-i- məhəbbət etmədin, zəhmət sana. (M.
Füzuli)

* * *

2. Hər ləhzə verər üz bizə bu dəhrdə yüz qəm
Bivəch deyil, şamü-səhər mey içərik biz. (M.
Füzuli)

* * *

Kim ki göz dikmiş gözəl bir
Dilbərin rüxsarinə
Üz verən hər bir bəlanı
Çəkməyə imkanı var. (M. Füzuli)

* * *

Göz yaşına yüz vermişəm, amma bilirəm kim
Ol seyl ilə könlüm viran olacaqdır. (Qövsi Təbrizi)

Öc almaq (B.A.1. 51; S.M-1, 53; R.Ə. 1.117; R. II-133)

Dostun dar günündə dost üz çevirməz
Ey könül, bir quş ol, ellər dolan gəz.
De ki, yağılardan öc almayınca
Qisas qılincımız qınına girməz. (Ə. Cəmil)
* * *

İndən belə onu bura gətirən əsgərlərdən, onların
Böyüklərindən də öc almaq yollarını axtarmalı
olacaqdı. (Fəxri Uğurlu “Dərviş” VII hissə)
* * *

Bir tülək tərəlni ələ salmağa
Düşmən öldürməyə, öc almağa
Qoçaq olur igidləri Dərbəndin. (Aşıq Abbas
Tufarqanlı)

Öcəşmək-ol məniñq birlə öcəşdi (R.Ə. 1. 231)
Öc-intiqam. Qaynayır qəlbimdə içimdə ocum (A.
Şaiq)

Öcəşkən, öcəşkənlik, öcəşmək (çəkişmək,
sürtüşmək, sataşmaq, mübahisə etmək)

Çəkməsilən mənimlə öcəşməyə və məni ələ
salmağa başladı (ADIL. I. III. 473) dt (AI stp. 376)

Göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dilində söz
başında y səsinin düşməsi dilimizin özünə məxsus
xüsusiyyətidir. Amma XX əsrin əvvəllərinə qədər üz-yüz,
ulduz-yıldız, il-yıl şəklində işlənməsinə də rast gəlmək
olur. Müasir türk və tatar dilləri üçün bu cəhət
xarakterikdir.

ol məniñq könülcaydı - o mənim könlümü meyl
etdirdi. Açırdı (R. III. 232)

Könlü açılmaq (B.A. 1-194; S.M. 1-200. R.Ə. 1-241)

* * *

Ey qəlbim açan həmdəminim insan,
Qaldır göyə min kəsə duyaq bəlkə sazından
("Füzuli əsərləri" səh. 153)

Gər istərsən açılıns könlümüz, sən
Dağıt zülfün üzərə. Qıl səlasil. (Füzuli. 2005. III
cild səh. 252)

* * *

Bağda güllər biçildi,
Bir-birindən seçildi.
Bircə yol səni gördüm,
Tutqun könlüm açıldı ("Bayatılar" səh. 82)

* * *

Sən də, a Müğənni, dilə gəl, könlümü bir aç,
Ney ilə bu ətrafı işıqlandır, alov saç! (Füzuli
"Yeddi-cam" səh. 141)

* * *

Könlümün qönçəsi xari-sitəm ilə açılır,
Bu məhəbbət bağının zinətidir cövrü sitəm. (Füzuli
III cild 2005.)

Açılır yurduma baxdıqca mənim
Ürəyim gül kimi yarpaq-yarpaq. (S. Rüstəm)
Könglüm Tolqardı-könlüm bulandı (11, 191.)
Könglüm köyüp, kanı kırıp (könlü yanıp, qanı
quruyub) (R.Ə. 11. 199)

Burada sinonim sözlərlə frazeoloji ifadələr
yaranmışdır. Qəlbi açılmaq, könlü açılmaq, ürəyi açılmaq
və s.

Frazeoloji birləşmələrin komponentləri arasına söz daxil olması da poeziya üçün təbii haldır.

Könül vermək (bağlamaq) B.A. III-309;, S.M. III-324. R.Ə. III-276

Qeys onu gördükdə heyrətə qaldı,
Ona Könlünü verdi, könlünü aldı (N. Gəncəvi)

* * *

Onlar bir-birinə könül verdilər,
Tezəcə dildən-dilə düşdü bu xəbər. (N. Gəncəvi
“Leyli və Məcnun”)

* * *

Yəlkin bolup barduki
Könglün angar bağlaya
Kaldın ərinç kadmuka
İşinə udhu kadmuka
Yolçu olub yüyürdü.
Könlüm ona bağladım
Qayğı məni bürüdü
Hey dalınca ağladım (b 3. III. 276)

* * *

İncidən bəydi məni,
Saraldan meydi məni
Dost bilib könül verdim
Bəd yerdə əydi məni (“Bayatılar” 1960. səh. 220)

* * *

Öksüz taleyimtək gecikdin nədən?
Kərvanqıran doğdu, görünmədin sən.
Oxşatdım, yanıldım, könül verdim mən.
Bilmədən vuruldum ey dan ulduzu (C. Cabbarlı
2005. I cild, səh. 74)

* * *

Dünya mülkünə, Füzuli, könül vermə buraya,
Çoxları gəlmiş, lakin qalan bir kimsə yoxdur.
("Füzuli əsərləri" səh. 165)

* * *

Səyyarələrin seyrinə baxdıqca tutulma,
Ver könlünü bu yeddi dənə mey dolu cama! (Füzuli
"Yeddi cam")

* * *

Bir sənəm zülfünə guya ki, veribdir könlün,
Ki Füzulinin ikən hali pərişan görünür. (Füzuli-
1999. səh. 53)

* * *

Göz açıban gördüyüm,
Könül verib sevdiyim,
Qoç igidim, şah igidim (Kitabi-Dədə-Qorqud)

* * *

Könül Berü yaq ymadınc (könül verib meyl
etmədin (R.Ə. III. 231)

At oynatmaq (çapmaq) B.A. III-250, S.M. 3-267,
R.Ə. III-179

Ol atın kovdı-capdı,
Ati oynadıb çapsan əgər sən,
Göylərə gedərək geri gələrsən.
Marağalı əhvədi "cami-cəm"
Ər atın kovdu. (R.Ə. III.179)

* * *

Dünya yaratmağa qüdrəti çatan,
"Ol" əmri atım çapar, bigüman
Marağalı Əhvədi "Cami-Cəm"
Fərqəd öz atını çapırdı yenə

Gəmissi çatmışdı şətt sahilinə (Nizami “Leyli və Məcnun”)

* * *

Əfsanə dəhlizi dar olsa əgər,
Sənətin sözü də yolda ləngiyər
Gərək söz meydanı gen olsun müdam
Atini dördnalla oynatsın ilham (Nizami Gəncəvi)

* * *

Eynəkli kişi: “Yeni il fındufürüş cavanlarçün,
Stilyaqaqlar üçündür-atılıb düşsünlər, at oynatsınlar.
(Anar “Keçən ilin son gecəsi”)

* * *

Daşqın çayı andıra xəyalları qaçaq düşdüyü
Gündən bu günəcən heç uyuşa bilmədiyi
Bu zəmanədə elə bil at oynadırdı (Fərman Eyvazov)

* * *

Könlünü acıtmaq (incitmək, sındırmaq) R.Ə.(1.251)

* * *

Ol könlün acıtdı
Eləmi, inci könlüm
Dur könlüm, inci könlüm
Düşdün nakəs toruna
Bəxtindən inci könlüm (“Bayatılar” 1985. səh. 31)

***

Onun könlünə kim dəyib, ay oğul? (V. Babanlı
“Vəcdan susanda” səh. 31)

* * *

Hicrin cəfası eylə yıxıbdır bu könlümü,
Hər şəb qapunda naləvü əfğan yetər mana.
(Ş.İ.Xətai 2005. səh. 28)

* * *

Nə oğlunun “hə” sözünə “yox” dedi bir an,
Nə də onun bircə dəfə qəlbinə dəydi. (S.Vurğun
“Aygün” səh. 334)

* * *

Qəlbinə dəyməsin sözüm, söhbətim,
Səndə məhəbbət də, namus da vardır. (S. Vurğun
“Aygün” səh. 341)

* * *

Budur sözüm sənə məndən əmanət,
Könül yıxma, vəli eylə imarət. (Ş.İ.Xətai
“Nəsihətnamə”)

* * *

Kəm baxmaq kəc baxmaq
Kadaş tarafa it kibi Kengru bakar (B.A. II-252;SM-
11-338 R.Ə. 384)

Mən aşiq, düzdən olar,
Qəlb sınmaq düzdən olar,
Ustadına kam baxan,
Hər iki gözdən olar. (“Bayatılar” 1985. səh.18)

* * *

Eləmi, bir çən gələ,
Duman gələ, çən gələ
Ustada kəc baxanı,
Keçirəsən çəngələ. (“Bayatılar” 1985. səh. 31)

* * *

Üzərliksən, havasan,
Hər bir dərdə dəvasan.
Balama kəc baxanın
Gözlərini ovasan. (“Bayatılar” 1960. səh. 101)

* * *

Bülbül gələ, bağ dola,

Tərən qona, dağ dola.
Yarıma kəc baxanın,
Gözlərinə dağ dola. (“Bayatılar” səh. 17)
* * *

Lay-lay, a balam, lay-lay.
Alınmaz qalam, lay-lay.
Sənə kəc baxanları
Yandırsın nalam, lay-lay. (“Bayatılar” səh. 99)
* * *

Kadhaş (qohum-qardaş) Taba (tərəfə) it kibi kinqrü
bakar - Qohum-qardaş tərəfə it kimi kac baş baxar. (R.II.
384)

Gözü yolda qalmaq (B.17. 11. 188, S.M.22-218;
R.Ə, 11.190)

Közü yolka bölmək (bolur)
Aşiqəm, xəstə mənəm.
Dərdi dərd üstə mənəm.
Gözü yollarda qalan,
Qulağı səsdə mənəm. (“Bayatılar” 1985. səh. 12.)
* * *

Qoy gedim yurda məni,
Tapşırma qurda məni.
Gözü yolda balam var,
Öldürmə burda məni. (“Bayatılar” 1985. səh. 118)
* * *

Vədeyi-vəsl verib qoyma gözüm yollarda,
Keçsə bir ömür, əzizim, nigaran ləzzəti yox.
(Füzuli. 2005. III cild səh. 204)
* * *

Eldən aralar məni,
Vurar, yaralar məni.

Gözlərim yolda qalıb,
Basir qalalar məni. (“Bayatılar” səh. 37)

* * *

Sözü sözdən alan var,
Zülfün üzə salan var.
Gözəl oğlan tez böyü,
Gözü yolda qalan var. (“Bayatılar” səh. 94)

* * *

Əzizim, hər ay gəl,
Hər həftə gəl, hər ay gəl.
Gözüm yollarda qaldı,
Çağırırım, haray gəl. (“Bayatılar” səh. 197)

* * *

Ayağa durmaq
Yuxarı turmaq ər yukan turdu (R.III. 177)
Qulluqçu naharın hazır olduğunu xəbər verəndə
Artur bir yüngüllük hissilə köksünü ötürüb ayağa qalxdı.
(E.V. Voynic “Ovod” səh. 36)

* * *

Ellər ayağa durdu,
Düşməne zərbə vurdu.
Faşistləri məhv etdi
Qəhrəman Qızıl Ordu (“Bayatılar” səh. 244)

* * *

Alsın bu fəqirin yükünü dərdli dilindən,
Qaldırsın ayağə, tutaraq meylə əlindən. (Füzuli
“Əsərləri” “Yeddi-cam” səh. 138)

* * *

Dur ayağə eyləmə zəbuni
Olgil mənə qəl'ə rəhnümuni (Məsihi “Vərqa və
Gülşa” 2005. səh. 164)

Sözü qurtarmaq (B.A. 1. 507, S.M. 1. 465. R.Ə:
484)

Eşitip ata-ananq savlarım kadırma
Nənq kurt bulub kövəzlik kılınıp yana kudurma
Ata ananın öyüdlərini (sözlərini eşidib qaytarma)
Nemət tapsan, ərköyünlük edib qudurma (R.Ə.

1.484)

* * *

Sözü qurtarmaq B.A. 1. 507, S.M. 1. 465. R.Ə. 484.
Söz ki, bitdi, daha sındı pəri balın necədir?
Gələcək səhnə üçün fikri xəyalın necədir? (C.
Cabbarlı 2005. I cild. səh. 141)

Söz açmaq

Tamu Kapugin acar tavar, Rüşvəti Cəhənnəmin
qapısını açar (III. 219) çapı açdı (1, 217)

Əmirxanın qısqanc olan təbiətini

Bildiyindən söz açmadı Aygün bu haqda (S.
Vurğun “Aygün” səh. 353)

* * *

Söz açma mənə, çox çalışıb az yeməyindən (Sabir)

Atalar sözləri

Divanda çoxlu atalar sözləri və zərbi məsəllər işlənmişdir ki, onların əksəriyyəti bu gün Azərbaycan dilində işlənməkdədir. Onların müasir dilimizdə geniş şəkildə işləndiyini göstərmək üçün Azərbaycan dilinin izahlı lüğətləri (IV cild) və Ə.Hüseynzadənin tərtib etdiyi, atalar sözləri kitabı ilə müqayisə edilmişdir.

Fikir eyni, deyim başqa

1. mus (pişik) yakrika (asılmış yaga) Tağısməş (əli çatmaq, ayır (deyər): elin kişi nəngi (başkasının - elinməli) yaraşmaz) -Pişik əli asılı yağa çatmayanda deyər elin malı mənə yaraşmaz (R. 1.s. 134); Pişiyin ağzı ətə çatmayanda deyər: iy verir (A.S. 552)

1) Yılan yarpuzdan kacar, kanca barca yarpuz utzu gəlür. (R.Ə. 111. 41)

İlan yarpızdan qaçar, hara getsə qabağına yarpız çıkar.

İnanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da bitər yuvasının ağzında (P.S. səh. 360) bu sözün aşağısında yarpız sözünün bir mənasının da manqus firon siçanı olduğu verilir. Atalar sözünün etimoloji mənası aydınlaşmış olur. Çox vaxt yanlış olaraq xalq əzcaçılığına əsaslanır, belə yazırdılar ki, yarpızın qoxusundan ilanın başı ağrıyır.

2. Topuğ taş yarar, taş başığ yarar. Xidmət (indi tamdı) daş yarar daşda qayıdıb baş yarar (R.ə. III s. 58–59)

Artıq tamah daş yarar, daş qayıdıb baş yarar. (AS. S. 70) (A.U. 1. 214)

3. Kanın kan bilə yumas qanı qanla yumazlar.

Qanı qan ilə yumazlar. (A.S. 172)

Kicikdə əvlənir ulqadun səvnür – gənc ikən evlənən yaşlaşanda sevinər (R.Ə. III.80).

Tez duran tez evlənən peşman olmaz. (A.S. S. 597)

Közden yırasa köngüldən yəmə yırar. (gözdən iraq olan, könüldən də uzaq olar (R.O. III. S. 317) Gözdən iraq, könüldən uzaq) (D.S. 461) AL. III. S. 177

Süsəgən udlika tənqri münguz bermos (RƏ. III. 316) Vuran öküzə allah buynuz verməz.

İki kocnqar başı bir aşacta pişmaz (B. III 330). İki (qoçun) başı bir qazanda qayalnguk (Adəmin adıdır) oğlu yokodnur (olər), ednugi (yaxşı) adı kalı R.Ə. III. 332) igid ölər, adı qalar, müxənnətin nəyi qalar (A. S. 356)

Köş kılıc kınka sığmaz-qoşa qılinc bir qına girməz-sığmaz (R.Ə. 1. 365)

Tağ tağqa kovuşmaz, kişi kişiğə kovuşar. (R.III. 153). Dağ-dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar (A.S. 233)

Kani kan birlə yumas, qanı qanla yumazlar (III. 157). Qanı qan ilə yumazlar (P.S. 177)

Yesin katıqlansa, kışın səvvür, yayda çalışan qışda sevinər (III. 159). Yayda işləyən qışda dişlər. D.S. 387.

Kür eldinq kirsə, törü tünq lüktən çıxar (zorakılıq qapıdan girsə, ədalət insaf bacadan çıxar (P. 1. 46)

Zor qapıdan girəndə dad bacadan çıxar // zor gələndə qanun qaçar (A.S. 346)

-Öldəci sıçğan mus t-in kaşır (ölümü gələn siçan pişiyin xayasını qasiyar (K. III. 246)

Kicinin əcəli çatanda buynuzunu cobanın camağına sürtər. (Atalar sözü. B. Yazıçı 1985)

SUMMARY

“Divani lughat-it-turk” by Mahmud Kasgari and the Azerbaijanian polemiology

In this article the author deals with parallels between retined divans of Kasgari and the Azerbaijanian language which was founded on the basis of the oghuz-

gipchak dialect of the turkish languages. On the basis of historical facts taken from diferent sources during the century, the author proves that there is enough share of the Azerbaijanian language in the divan mentioned above.

РЕЗЮМЕ

“Дивани лугат-ит-турк” Махмуда Кашгарского и Азербайджанская Паремиология

В данной статье автор ведет некоторые параллели между известным диваном Кашгарского и Азербайджанским языком сформировавшимся на основе огузско-кыпчакского диалекта тюркских языков. Опираясь на исторические факты, взятые из разных источников в течении тысячелетия, автор доказывает что в названном диване имеется довольно достаточная доля Азербайджанского языка.

*ADU. “Ədəbiyyat” jurnalı. Bakı, 2010,
№1 (12). səh.59–70*

VƏTƏNDAŞLIQ MÖVQEYİNDƏN MİLLİ MƏNAFƏ NAMİNƏ

Ötən sayımızda xəbər verdiyimiz kimi, martın 9-da Azərbaycan Dillər Universitetində “Ədəbiyyat qəzeti”nin redaksiya heyəti üzvləri ilə professor-müəllim kollektivi və tələbələrin görüşü keçirildi. Tədbiri universitetin rektoru, Milli Məclisin Beynəlxalq Münasibətlər və Parlamentlərarası Əlaqələr daimi Komissiyasının sədri, professor Səməd Seyidov giriş sözü ilə açdı.

Səməd Seyidov: Bu gün kollektivimiz böyük sevinc içindədir. Çünki universitetimizə respublikamızın görkəmli şəxsləri – şair və yazıçıları təşrif buyurublar. Bu ziyalıların birgə əməyi sayəsində “Ədəbiyyat qəzeti” araya-ərsəyə gəlir. Məhz elə buna görə də “Ədəbiyyat qəzeti” çox böyük nüfuza malik olan bir mətbu orqan kimi mənəvi dəyərlərimizin inkişafı və qorunması sahəsində mühüm rol oynayır.

Hörmətli və əziz qonaqlarımız, kollektivimiz sizin gəlişinizdən böyük qürur duyur və iftixar hissi keçirir. Biz bu görüşü akt zalında da keçirə bilərdik. Lakin belə fikirləşdik ki, masa arxasında fikir mübadiləsi aparmaq daha faydalı, daha səmərəli ola bilər. Görüşün burada keçirilməsinin başlıca səbəblərindən biri də odur ki, bu muzey-lektoriya cənab Heydər Əliyevin adını daşıyır. Hörmətli Prezidentimiz Heydər Əliyev dilimizə, ədəbiyyatımıza və mədəniyyətimizə sonsuz qayğı göstərir. Onun dilimiz və ədəbiyyatımızla bağlı söylədiyi fikirlər və verdiyi tövsiyələr hələ bundan sonra da təhlil olunacaq və araşdırılacaqdır. Məhz bu baxımdan “Ədəbiyyat

qəzeti”nin redaksiya heyəti üzvlərinin, bu qəzetlə əməkdaşlıq edən hər bir ziyalının və hər bir tələbənin Heydər Əliyev muzey-lektoriyasında fikir mübadiləsi aparmasının özü də əlamətdar bir gün kimi adamda qürur hissi doğurur.

Sonra professor Səməd Seyidov görüşü idarə etmək üçün sözü elmi işlər üzrə prorektor, professor Zeydulla Ağayevə verdi:

Zeydulla Ağayev: – Bu yaxşı bir fürsətdir ki, xalqımızın qədim və əziz günü olan Novruz bayramı ərəfəsində milli dəyərlərimizin keşiyində duran “Ədəbiyyat qəzeti”nin redaksiya heyətinin üzvləri ilə görüşürük. Bugünkü görüşdə ölkəmizin sayılıb-seçilən ziyalıları – xalq şairi, MEA-nın həqiqi üzvü, millət vəkili Bəxtiyar Vahabzadə, MEA-nın müxbir üzvü, millət vəkili, professor Nizami Cəfərov, “Ədəbiyyat qəzeti”nin baş redaktoru, füzulişünas alim, şair Ayaz Vəfalı, qəzetin məsul katibi Atababa İsmayıloğlu, həmçinin universitetimizin məzunu, Azərbaycan Televiziyasının əməkdaşı Sakit Ocaqlı iştirak edir.

Universitetimizdə xarici dil müəllimləri ilə yanaşı, tərcüməçilər də yetişdirildiyi üçün yaradıcı ziyalılarımızın çoxu “Ədəbiyyat qəzeti”, “Azərbaycan”, “Ulduz” və “Qobustan” kimi mətbu orqanlarla əməkdaşlıq edir. Onların əksəriyyəti bu qəzet və jurnalların abunəçisidir.

Adil Babayev (professor): – Mən həqiqət olan belə bir fikirlə çıxışıma başlamaq istəyirəm: bizim universitet xarici dillər universiteti olsa da, həmişə doğma Azərbaycan ədəbiyyatına, Azərbaycan mədəniyyətinə, Azərbaycan mənəviyyatına sıx şəkildə bağlı halda

fəaliyyət göstərmişik. Çünki bu kök üstündə budaqlanmayan ağac öz ətrafına kölgə sala bilməz.

Düz iyirmi üç il bundan qabaq Bəxtiyar müəllimlə bir görüş gecəsi keçirmişdik. Onun gənclərdə milli vətənpərvərlik duyğusunu alovlandıran həmin çıxışı yazılmış lenti özündə olmadığından yadigar vermək üçün gətirmişəm.

Bu gün biz çox əhəmiyyətli bir hadisənin şahidiyik. Əvvələn, onu deyim ki, indi ədəbiyyata gələnlərin, demək olar ki, hamısı qələmini ilk əvvəl elə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə sınıamışdır. Mən “Ədəbiyyat qəzeti”nin tərcümeyi-halını üç dövrə böldüm:

İlk mərhələ – 1934-cü ildə – keşməkeşli bir dövrdə fəaliyyətə başlayan “Ədəbiyyat qəzeti” ki, birinci redaktoru Məmmədqazım Ələkbərli oldu. Həmin dövrdə yaranan ədəbi məhsullar başlıca olaraq repressiyaya hazırlıq dövrünün ədəbiyyatı idi, təbii ki, “Ədəbiyyat qəzeti” də ondan yazırdı. O dövr ədəbiyyatı kimi, demək olar ki, qəzet də təxminən siyasi qəzet idi. Hətta bir şeirdən belə bir misranı müzakirəyə qoymuşdular: “Tülkü girə bilməz aslan yurduna”. Bu misranı rus dilinə tərcümə edəndə belə çıxırdı ki, lev (aslan) Trotskidir, tülkü də bu biriləridir. “Necə yəni biz Trotskinin yurduna girə bilmərik?” – deyə o vaxt Yazıçılar İttifaqının katibi bir polis mayoru olan şairi çağırırdı yanına ki, bax siz qəzətdə belə materiallar dərc edirsiniz... Buna oxşar ab-hava Stalinin vəfatına qədər müxtəlif şəkildə davam etdi. 1953-cü ilə qədərki vaxtda həmin dövr təxminən qurtardı. 1953-cü ildən sonra qəzet oldu “Ədəbiyyat və incəsənət”. Bu dövrdə də “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti müəyyən mənada partiya qəzeti idi. Baş məqalələr mütləq

partiyanın proqramı, partiyanın tədbirləri haqqında getməli idi. Bununla belə, həmin dövrdə milli ruhda çoxlu şeirlərimiz, hekayələrimiz də qəzetin səhifələrində işıq üzü gördü. Amma indi Allaha şükür, müstəqillik dövründə “Ədəbiyyat qəzeti” əsil mənada ədəbiyyat qəzetidir. Buna görə də redaksiyaya mən bir oxucu kimi təşəkkür etmək istəyərdim. Xalqın milli-mənəvi, bədii təfəkkür ruhunun qəzetin səhifələrində layiqincə ifadəsinə kifayət qədər yer verirsiniz. Bu çox yaxşıdır. Azərbaycan dilinin, demək olar, elə bir problemi yoxdur ki, “Ədəbiyyat qəzeti” o barədə yazmamış olsun. Məsələn, Nizami müəllimin Azərbaycan dilçiliyinin tarixi haqqında və bir sıra başqa məqalələri; bu son nömrəni götürsək, Türkan Əfəndiyevanın üslubiyyətə dair əsəri barədə Sevil xanımın maraqlı rəyini və s. misal göstərmək olar.

Bunu demək istəyirəm ki, ədəbiyyata gələn hər bir adam ilk növbədə sizin qəzetdə qələmini sınaıyır. Əgər son dövrü götürmüş olsaq, 1996-cı ili mən dönüş dövrü adlandırırdım – qəzetdə dönüş dövrü. Çünki məhz bu ildən Azərbaycan Prezidentinin sərəncamı ilə Yazıçılar Birliyinin digər ədəbi orqanları kimi, “Ədəbiyyat qəzeti” də dövlət büdcəsindən maliyyələşdirilir. Bildiyimiz kimi, Azərbaycan Prezidenti cənab H.Əliyev həmişə ədəbiyyatımızın, incəsənətimizin, mədəniyyətimizin inkişafına çox yüksək diqqət və əhəmiyyət verib. Və bu qayğı da öz əksini ədəbi həyatda, eləcə də “Ədəbiyyat qəzeti”ndə tapır. “Ədəbiyyat qəzeti” indi istədiyimiz səviyyədədir. Amma necə deyərlər, umacağımız da var. Məsələn, bilirsiniz ki, ilk əvvəllər – bu, 1945-ci ilə qədər davam eləyib – deyək ki, bir konfrans təşkil edirdilər, ədəbiyyata aid, yaxud musiqiyə aid konfrans təşkil

olunurdu, orada yazıçılar və şairlər öz fikirlərini deyirdilər. 1924-cü ildə təşkil olunan belə konfransların birində Əli Nazim demişdi ki, gəlin tarı Azərbaycan musiqi alətləri arasından çıxaraq. Mikayıl Müşfiq: “Oxu tar, səni kim unudar?!” deyə cavab vermişdi. Ayrı vaxt bir başqası Azərbaycan xanəndələrinin falset səsle oxumalarını təklif etmişdi. Amma Bülbül durub demişdi: “Ay qardaş, Azərbaycanda falset səs yoxdur”. Üzeyir bəy də etirazını əsəbi halda bildirir, deyir – necə yəni, biz gözəl zəngülərimizi falsetləmi əvəz edəcəyik?”

Vacib milli-mədəni problemlərə cəsarətli ziyalı münasibəti ənənəsinə başqa bir misal. 1940-cı ilin sentyabrında belə yad təsirlərə kor-koranə qapılmamaqla əlaqədar S. Vurğunun dediklərini burada oxumaq istəyirəm. Çünki bu indi də aktualdır: “Mən Avropa kulturasını çox sevirəm. Bütün Avropa yazıçılarını bacardığım qədər oxumuşam. Ancaq öz yaradıcılığımı ölənə qədər Vaqifin, Füzulinin üzərində aparacağam. Belə deyirlər ki, bir adamda gərək qeyrət olsun. Öz millətini sevməyən, onun qədrini bilməyən biqeyrətdir. Uzağa getməyə. Bizim Azərbaycan kompozitorlarını götürək. Avropa musiqi mədəniyyətinə Üzeyir hamısından çox hakimdir. Bu mədəniyyəti o, öz milli mədəniyyətimiz yolu ilə üzə çıxarır. Ancaq elə yazıçılar var idi ki, həmişə Avropa deyirdilər. Odur ki, onların yazdıqları özlərindən tez öldü getdi. Belə şey musiqidə daha çoxdur.

... Bizim gənclikdə belə bir tendensiya vardır. Onu tənqidə almaq lazımdır. Elə etməliyik ki, musiqi məktəbinin bütün işlərinin 90 faizi Azərbaycan dilində olsun. Madam ki onun adı Azərbaycan Musiqi Məktəbidir, o cür olmalıdır. İncəsənət idarəsi – Üzeyir bəy

bu işlə məşğul olmalıdır. Əgər kim yaxşı bir sənətkar kimi inkişaf etmək isəyirsə, o gərək ayağını öz torpağına bassın. Ayağını torpağından uzaqlaşdıran adam xalqından da uzaqlaşmış olacaq. Musiqi də!”

Mən özüm “Ədəbiyyat qəzeti”nin daimi abunəçisiyəm. Bu qəzetin böyük ziyalı auditoriyası var. Arzu edirəm ki, qəzetimiz həmişə ruhunu Füzuli ruhundan, Mirzə Cəlil ruhundan, böyük Üzeyir bəy ruhundan alsın və biz müəllimlər də gənclərimizə bu böyük Füzuli şeiriyyətini, Üzeyir bəy musiqisini çatdırıb bilək. Siz gənclər arasında bizim qədər olmursuz. Təəssüf ki, bizim cavanların çoxu ədəbi-mədəni dəyərlərimizi lazımınca bilmir. Niyə? Ona görə ki, lazımınca təbliğ edə bilmirik. Bax, bu təbliğ bizdən də, sizdən də çox asılıdır. Bu mənada sizinlə bizim birgə əməkdaşlığımıza böyük ehtiyac var.

“Ədəbiyyat” qəzeti, 2002-ci il, 16 mart

NİTQ-ÜNSİYYƏT PROSESİNDƏ KİMLİK PROBLEMİ

Nitq sənətinin bütün sahələrində kimlik məsələsi əsas problemdir. Məlumdur ki, nitq-ünsiyyət prosesində iki tərəf (kim-şəxs) iştirak edir:

Birinci tərəf – birinci kim – danışan

İkinci tərəf – ikinci kim – dinləyən

İlk baxışda elə görünə bilər ki, bu problemin nitq-anlaşma prosesində rolu yoxdur və ya azdır. Bu, tamamilə yanlış fikir olardı. Bu tərəflərin, yəni danışan və dinləyən münasibətlərinin anlaşmada nə qədər rolu varsa, fikir ifadəsində də rolu bir o qədərdir. Məsələni aydınlaşdırmaq:

Deyək ki, bir nəfər alim danışır. Kimə, nə vaxt, harada, hansı mövzuda, hansı mövzuda, hansı münasibətlə – bax aparıcı problem budur. Yəni alim mühazirə otağında öyrədəndir, evdə atadır, qohumlar içində savadlı insandır və s.

Dinləyənlər üçün – passiv “kim”lər üçün aktiv “kim”in kim olduğu və nəyi necə danışdığı çox önəmlidir. Əgər danışan – aktiv kim lap böyük alim olsa belə o, dinləyənin passiv kimin kim olduğunu nəzərə almazsa, ona qulaq asmazlar.

Danışan və dinləyən arasındakı anlaşmadan bəhs edərkən C.Məmmədquluzadə hələ 1907-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının 8-ci sayında orta məktəb şagirdlərinin adından yazırdı: “A Molla Nəsrəddin əmi! Bizim də sənə bir işimiz düşübdür. A kişi, sən Allah bizim fəryadımıza çat... Bax bizim müəllimimiz var, bir də görürsən ki, əlində bir kitab gəldi birinci klasa dərs

verməyə. Əvvəl deyir ki, bu şəriət kitabıdır, özünü də türk alimi sizlərdən ötrü lap türk dilində yazıbdır, çox da asandır. Başlayır dərsə deyir ki, "...Cümlə övsafı - həmi də də səraməd olub əxlaqi-rəzilədən arı və bəri ola". Durur beynimiz qaralmağa. O başlayıb deyir ki, "Gərəkdir xilqəti eyblərdən və əmrəzi-misriyyə və mütənəffirədən arı olub... və illa onun üçün qəlblərdə məhəl qalmayıb mətləb müntəfə olur", ... Deyirik: Cənab müəllim, bu nə dildir. Başlayır acığı tutub çığırmağa: "Bunlar xalis türk dili, lap ana dili, nə olacaq?" Deyirik: A kişi insaf elə, nə bizim analarımızın belə dili var, nə də nənələrimizin... Belə adamlar indi də vardır. Elə bilirlər ki, çoxlu terminlərlə və xarici sözlərlə nitqini doldursan, sənə zəka sahibi deyərlər, əslində, isə belələrinə qulaq asmırlar.

Bir sözlə, nitq prosesində danışanla dinləyən arasında səmimi anlaşma olmalıdır. Bu da natiqdən yuxarıda dediklərimizi tələb edir.

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

TÜRKÜN BİRLİK SƏSİ İLK DƏFƏ BAKIDAN UCALDI

Bu məqaləni yazmaqda məqsədimiz var.

Eyni kökdən törəyən xalqlar zamanın tələbi ilə bir-birindən aralı düşür, dilləri, adət-ənənələri özgələşir. Beləliklə, onlar arasında güclü diferensasiya yaranır. Bu proses türk xalqlarından da yan keçməmişdi. Otuzdan çox türk kökənli xalq bir-birindən tarixin hökmü ilə uzaq düşmüşdür. Doğrudur, XI əsrdə M. Kaşqarı bu türk tayfalarının dil elementlərini müqayisəli şəkildə tədqiq etmişdir. Amma indi ondan min il ötür. Yazısı olmadığı üçün bir sıra türk xalqı öz kimliyini belə müəyyənləşdirə bilməmişdi (bu haqda biz bir qədər sonra bəhs edəcəyik).

Azərbaycanda isə Ərəb əlifbası əleyhinə M. Füzulidən başlamış M. F. Axundov tərəfindən bir hərəkətə çevrilmişdir. XIX əsrdə M. F. Axundov yazırdı:

“Mən əminəm ki, gələcək nəsillər Kəmalüddövlənin arzularını həyata keçirəcək və məhvi yolunda illər uzunluğunda çalışdığım köhnə ərəb əlifbasını da dəyişəcəkdir”.

Bundan sonra Məhəmməd ağa Şahtaxtı, M. Cəlil və onlarla böyük Azərbaycan ziyalısı Ərəb əlifbasının Azərbaycan dilinin fonetik sisteminə uyğun olmadığı üçün yeni əlifbaya keçməyi təklif etmişlər.

XX əsrin əvvəllərində Molla Nəsrəddinçilərin yeni əlifba uğrunda mübarizə tarixi də məlumdur. Azərbaycan bolşevik işğalından sonra bu məsələ yeni bir xarakter aldı. 1921-ci ilin dekabrında XKS yeni əlifbaya keçmək

qərarını verdi. Q.Musabəyovun sədrliyi ilə komissiya da yaradıldı. Bu vaxt hamının fikri eyni deyildi: Bəziləri ərəb əlifbasını saxlamağı, bəziləri onu islah etməyi, bəziləri isə tamamilə yeni əlifbaya keçməyi təklif edirdi.1922-ci il yanvarın 6-da keçirilən iclasda N.Nərimanovun sədrliyi ilə bu məsələ yeni istiqamətdə öz həllini tapdı.Yəni latınçılar üstünlük qazandılar.Yeni latın əlifbasına keçmək üçün bir komissiya da yaradıldı.

- 1.Fərhad Ağazadə (sədr),
- 2.Xudadat bəy Məlikaslanov (sədr müavini),
- 3.Məhəmmədəmin Əfəndizadə (katib),
- 4.Həmidbəy Şaxtaxtinski (üzv),
- 5.Ağabəy Əmirov (üzv),
- 6.Əhməd bəy Pepinov (üzv),
- 7.Abdulla Tağızadə (üzv),
8. Hüseyn İsrafilbəyov (üzv).

Bir neçə aydan sonra yeni Türk əlifbası komitəsi yaradıldı.Bu komitənin 8 üzvü oldu. S.Ağamalıoğlu yeni türk əlifbası komitəsinin sədri seçildi.Onlara məvacib də təyin edildi.

Komitə çox məhsuldar işləyirdi. Belə ki,1922-ci ilin aprelindən 1923-cü ilin oktyabrına qədər komitənin 33 iclası keçirilmişdi.1922-ci ildən komitənin orqanı olan “Yeni yol” qəzeti latın qrafikası ilə nəşr edilməyə başladı.1923-cü ilin sentyabr ayında uzun mübahisələrdən sonra belə qərara gəldi ki, latın qrafikasına keçid məsələsini elmi şəkildə hazırlayıb həyata keçirmək lazımdır. Bunun üçün çox yüksək elm sahibi bir adam bu işə rəhbərlik etməlidir. Belə bir adamı tapmaq üçün 4 nəfərdən ibarət bir heyət yaradıldı:

- 1.Səmədəğa Ağamalıoğlu – sədr

2.Cəlil Məmmədquluzadə (üzv)

3.Vəli Xulufli (üzv)

4.Xalid Səid (üzv)

Bu komissiya müxtəlif şəhərləri dolanaraq 1924-cü ildə iyunun 3-də Simferapola (Ağməscid) gəldi: Burada keçirilən iclasda Ağamalıoğlu Şərqdə ilk elmlər doktoru – professor Bəkir Çobanzadəni iclasda görüb onu Bakıya yeni türk əlifbası komitəsinə elmi rəhbərliyə dəvət etdi. B.Çobanzadə bu dəvəti qəbul edərək həmin ilin sentyabrında Bakıya gəldi. Bakıda geniş iş aparan Bəkir Çobanzadə yeni əlifbanın türk dillərinə uyğunlaşdırılması işini elmi şəkildə həll etdi. Nəhayət, il yarımından sonra, yəni 1926-cı ilin fevralın 26-da Bakı şəhərində Türk xalqları tarixində ən böyük hadisə baş verdi. Bütün türk xalqları bir yerə toplaşaraq bir-birinin üzünü gördü, sözünü eşitdi. Bu sovet rejiminin də nəzərindən qaçmamışdı.

Yeri gəlmişkən, demək istərdim ki, görkəmli alim, gözəl şəxsiyyət Calal Qasimov məndən düz 50 il sonra bu mövzuda gözəl bir tarixi əsər yazmışdır. Amma nədənsə kitabın əvvəlində hər ikisinin şəklini verərək belə bir cümlə işlətmişdir.

“Birinci Türkoloji Qurultay bu iki şəxsin – İ.Qaspirinski və V.Radlovun şərəfinə keçirilmişdir”. Halbuki, o iki şəxsin Qurultayın keçirilməsində Azərbaycan ziyalılarının onda biri qədər rolu olmamışdır.

Qurultaya 131 nümayəndə gəlmişdi. Rusiya tərkibində olan türk xalqlarının nümayəndələrini Moskva özü seçib göndərmişdi. Burada Saxa (Yaqutstan) MSSR-dən 3 nəfər gəlmişdi.Özləri Saxa MSSR-də yaşamasına

baxmayaraq 3 nəfər Moskvadan qurultaya nümayəndə gəlmişdi:

- 1.İsidor Nikifiroviç Baraxov (yak. M.İ.K. Moskva)
- 2.İvanov Moisey Andreyeviç (yaq. MİK. Moskva)
- 3.Safronov Anempodisk İvanoviç (yaqut.MİK.

Moskva)

Bu məqaləni yazmaqla məqsəd Birinci Türkoloji Qurultayın Türksöya nə dərəcədə xidmət etdiyini göstərməkdir. Burada Oyrot Sabaşkin Aleksey Makoroviçin sözlərini birinci vermək istərdik. Fevralın 27-də Qurultayın 2-ci iclasında çıxış edən Aleksey Sabaşkin dedi: Burada iştirak edən xalqların çoxu öz milliyyətini bilmir. Onların sırasında mən də varam. Keçmiş zamanda bizi müxtəlif millətlərə aid edirdilər. Gah Kalmık, gah “yad xalq”, gah altaylı, gah teleut və s., lakin ali məktəbdə türkologiya dərslərində öyrəndim ki, mən Türkəm. Mən o millətin nümayəndəsi olmaq istəyirəm ki, bu qurultay ona həsr edilmişdir. Bizim türk olduğumuzu tarix özü təsdiq edir və bizim rus militarizmi qarşısında geri çəkildiyimiz yaxın keçmiş bunu təsdiq edir...Vaxtilə vahid bir xalq olan oyrotlar öz yurdlarını ruslara verib, oranı tərk etmişlər¹. Buradan çox geniş nəticə çıxarmaq olar.Daha başqa bir misal.Qurultayın 12-ci iclasında çıxış edən Yaqut Baraxov İsidor Nikifiroviç demişdi:

“Biz yaqutlar üçün latın əlifbasına keçmək üçün zərurət olmamışdır. Bu onunla əlaqədardır ki, bizdə əvvəllər ərəb əlifbası qəbul edilməmişdir. Biz tarixin iradəsilə Uzaq Şimala atılmışıq. Bununla da türk

1.Bax.Adil Babayev. “Türksöyun birlik səsi” B.2006, səh. 18

xalqlarının əsas hissəsindən təcrid olunmuşuq. Bir çox halda dil ümumiliyini də itirmişik. Ərəb əlifbasının əsası olan islam dini də bizdə qəbul edilməmişdir. Yaqud xalqı XVIII əsrdə zorla rus dilinə və dininə rənglənmişdir. Biz türk xalqları ilə rastlaşanda, əsasən, bizim adıma görə “İvan”, “Sergey”, “Vasili” adlandığımıza görə bizi rus kimi qəbul edirlər. Amma elə ki, bizim üzümü baxırlar, onda inanmıram ki, bir adamda şübhə ola ki, biz türkə oxşamırıq. Dillərimizin uzaqlaşmasına və fərqli cəhətlərinin olmasına baxmayaraq, bizim Azərbaycan dilini başa düşə bilməməyimizə baxmayaraq, bizim dilimizin kökü birdir. Buna görə də biz bu qurultaya fəvqəladə bir məhəbbətlə yanaşırıq”.²

Bu çıxışla yazıq Baraxov gələcəkdə öz “pantürkist” damğasının əsasını qoymuş və güllələnməsinə zəmin yaratmışdı.

Nəinki İ.N.Baraxov, (cəmi iki nəfər öz əcəli ilə ölmüşdür) habelə qurultayın bütün iştirakçıları sonradan pantürkist damğası ilə güllələndilər. Bununla belə, bu hadisə bütün türk xalqlarının tarixində ilk – birləşdirici hadisə oldu. Bütün türk xalqları bir-birini gözəl başa düşür və qardaş olduqları üçün qürur duyurdular. Bu hadisə bu qurultayda Türk qardaş birliyinin nə səviyyədə olduğunu göstərdi.

Martın 5-i axşam saat 10.15 dəqiqədir. Səməd Ağamalıoğlu qurultayı bağlamaq üçün son söz deyir. Elə bu vaxt uzaq Xakasiyadan gələn Türkoloq Katanov qapıda görünür. (Neçə gün yol gəlib qurultayın son dəqiqələrində

buraya çatıb). Hamı onu sevinclə qarşılayır və xahiş edirlər ki, tribunaya gəlib Xakas dilində danışsın, Katanov belə də edir. Onun bu çıxışı bütün iştirakçıların sevincinə və gurultulu alqışlarına səbəb olur.

Bu qurultayda iştirak edən Yaqutstan MİK sədri İsidor Nikifiroviç Baraxov bu qurultay haqqında vətənə qayıdan kimi “Хозяйство Якутии” jurnalında 13 səhifəlik bir məqalə dərc etdirir.³ Bu məqalədə o, qurultayın Türk xalqları üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığından, qurultayın gedişi, buradakı çıxışlar, xüsusilə professor Bəkir Çobanzadənin məruzələrindən bəhs edir.

Mənim (Adil Babayevin) bu qurultayın materiallarını ilk dəfə bağlı fondan çıxarıb monoqrafiyalar yazdığım və stenoqrafik hesabat çap etdiyimdən elmi mətbuat vasitəsilə öyrənən Yaqutstan Dövlət Universitetinin dosenti, filologiya elmləri namizədi Yuri Vasilyev Bakıya gələrək məni axtarıb tapdı. 1998-ci ilin aprel ayının 30-da mənimlə görüşən Yuri Vasilyev İ.N.Baraxovun adı çəkilən məqalənin üstündə avtoqraf yazaraq mənə təqdim etdi: Avtoqrafda İ.Vasilyev yazırdı: ”Hörmətli Adil Babayevə Bakı görüşü haqqında xoş xatirə olaraq”.

Sonra görkəmli Yaqut dilçisi, Yaqutstanda dilçilik elminin banisi S.Novqorodovun «Во имя просвещения родного народа» (“Doğma xalqımın maariflənməsi naminə”) adlı kitabını verdi.

Burada da Azərbaycan haqqında məlumatlar vardır. Bu kitabın üstündə İvan Vasilyev belə bir avtoqraf da yazdı: ”Hörmətli Adil Babayevə Azərbaycan– Yaqutstan əlaqələrinin daha da inkişafı naminə böyük

təşəkkürlər və bu əlaqələrin gələcək inkişafı məsələsində böyük uğurlar arzusu ilə”.

Bundan əlavə İvan Vasilyev Türk xalqlarının bir-birini daha da yaxşı başa düşmələri üçün tərtib edilmiş ”Türkcə-Saxaca (yaqutça) sözlük kitabını da gətirmişdi. Bu kitabın üstündə də səmimi avtoqraf yazılmışdır.

Bütün bunlara görə və Birinci Türkoloji Qurultayın türk xalqları tərəfindən necə yüksək sevinclə qarşılandığını göstərmək üçün İsidor Nikifiroviç Baraxovun “Birinci Qurultayın yekunları” adlı məqaləsini dərc etməyi lazım bilirik:

*Дорогому Адилю Бабаеву на добрую память о встрече
в Баку*

Ю.Васильев

31. IV. 98

ИТОГИ 1-ГО ВСЕСОЮЗНОГО ТЮРКОЛОГИЧЕСКОГО СЪЕЗДА.

I. Вступление

С 26 февраля по 8 марта 1926 года в г. Баку, в столице братской нам Азербайджанской СС Республики, происходит - Всесоюзный Тюркологический съезд. На него съехались с решающим голосом 131 делегат. Были представлены

все тюрко-татарские народности СССР, от Татаристана и Чувашской республики до Узбекистана и от Тюркских народностей Северного Кавказа до нашей Якутии. Кроме того, принимали активное участие в работах Съезда многие, как русские академики и профессора, так и иностранные ученые: (2 константинопольских профессора, 1 венгерский профессор, 2 немецких, 1 австрийский и 1 персидский).

Были заслушаны доклады и содоклады по следующим вопросам:

1. Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории тюркских народов,
- 2) современное состояние и ближайшие задачи изучения тюркских народов в этнографическом отношении,
- 3) родственные связи тюркских языков между собой и с монгольскими, тунгусскими, фино-угорскими и яфетическими языкам,
- 4) современное состояние и ближайшие задачи изучения тюркских языком,
- 5). система научной терминологии и терминология на тюркских языках,
- 6) общие основы орфографии и орфография на тюркских языках,
- 7) основы построения алфавита с точки зрения лингвистической и технической и алфавиты тюркских народов,
- 8) развитие литературного языка у тюркских народов,
- 9) новейшие течения в методике преподавания родного языка и методы преподавания тюркских языков,
- 10) итоги и перспективы изучения литератур тюркских народов,
- 11) современное состояние, организационная структура и ближайшие задачи тюркологических научных учреждений СССР,
- 12) методы

краеведческой работы среди тюркских народов, 13) последние культурные достижения тюркских народов и 14) организационные вопросы.

Большое практическое значение из всех этих вопросов имеют, главным образом, 3 вопроса: терминология, орфография и алфавит.

Нечего говорить о том, что эти вопросы имели ни одно только практическое значение, они имели и известный научный интерес. Но в то время, как другие доклады носили информационно-научный и итоговый характер, поэтому они за исключением одного-двух случаев, принимались к сведению, доклад по этим трем вопросам; вызвал оживленные, а порой и страстные прения и решения по ним, безусловно, будут служить руководящим указанием для работы во всех местных тюркских республиках и областях.

По этим 14-ти вопросам, съездом заслушаны не менее 40- докладов и содокладов. Наибольшее количество докладов приходится опять таки на те-же указанные выше 3 вопроса. Между прочим, мы, якуты, имея богатый опыт проведения в жизнь латинского алфавита, могли выступить на съезде с своим содокладом, но нам этого по многим причинам, не удалось сделать. Поэтому мне пришлось представить съезду особые тезисы по вопросу об якутском алфавите, которые будут опубликованы в отчетах о съезде. Вообще приходится здесь указать на то обстоятельство, что якутская делегация на съезде оказалась наименее подготовленной. Причины этому нужно искать в том, что во 1-х, вопросы, поставленные на съезде не были подвергнуты у нас

предварительному обсуждению, как это имело место во многих других крупнейших тюркских республиках, за исключением, разве, одного Казакстана, где, как это выяснилось на съезде, вопросы эти ставились лишь на рассмотрение Коллегии Наркомпроса и во вторых, состав якутской делегации был подобран так, что среди нее не оказалось ни одного тюрколога и лингвиста. Это обстоятельство, также во многом мешало активному участию нашему на: съезде, на котором речи, в большинстве случаев, произносились на тюркских языках и не переводились на русский язык. В этом отношении, в одинаковом с нами положении, оказались Чуваши и некоторые тюркские народности Северного Кавказа. Обо всем этом я сообщаю, чтобы учесть их к следующему тюркологическому съезду.

Подвести итоги и попытаться в кратких словах передать сущность всех докладов представляет из себя задачу в данный момент для меня невыполнимую, потому что в печати пока еще не появилась ни одна резолюция съезда по всем этим вопросам; кроме того, сама по себе такая задача представляет из себя большую трудность, когда имеешь дело с научными докладами.

Нечего говорить о том, что такое большое количество докладов и содокладов возможно было заслушать в течении 8 дней только благодаря жесткому соблюдению и без того крайне урезанного регламента. Поэтому все доклады носили конспективный характер. Это обстоятельство также говорит за то, что целесообразнее всего самим

ознакомиться с ними, когда они (я надеюсь, в недалеком будущем) выйдут из печати. Не оставляя себе надежды еще раз вернуться к ним впоследствии, перехожу к выделенным мною трем наиболее животрепещущим вопросам.

II. Об орфографии

Основным докладчиком по этому вопросу выступал проф. Щерба. Подробно разобрав четыре принципа орфографии: 1) фонетический, 2) морфологический или этимологический, еще иначе словопроизводственный, 3) исторический и 4) идеографический, профессор Щерба приходит к тому выводу, что «самым демократическим из них является принцип фонетический». «Но, однако, в большом круге лиц, неминуемы значительные колебания в говоре, а потому, фонетический принцип в чистом виде теряет смысл, приписываемый ему на первый взгляд».

И поэтому практически для турецких народов правильное всего комбинация фонетического и этимологического принципов, комбинация в каждом отдельном случае своеобразная и разная. Общих правил дать нельзя. Вопрос практический, вопрос жизни и жизнь должна подсказать правильное решение в каждом отдельном случае»³⁴⁾

Содокладчиками выступали т.т. Галимджан - Ибрагимов, профессор Жирков, Рахими и Ага-Заде.

---

³⁴ Здесь и выше, везде, где не указаны источники цитирую газ. «Бакинский рабочий».

Они, не возражая в основном против выставленных докладчиками положений, даю ряд дополнительных указаний или ставят новые вопросы.

Так, м. Ибрагимов, чтобы покончить с анархией в области орфографии, предлагает объявить «борьбу с тенденцией провинциализма правописания в отдельных наречиях».

«Дальше, признавая заслуги Радлова в составлении научной транскрипции для тюркских языков, но принимая во внимание некоторые ее неудобства, он предлагает на основе создать арабским шрифтом (т. И. — сторонник арабского алфавита) другую научную транскрипцию, что будет служить не для практического употребления, а для точного изображения звуков и их оттенков, что является характерной особенностью тюркских наречий».

В конце своего доклада, он выдвигает принципы культурно-литературной федерации тюркских языков, на следующей основе. „каждый язык должен быть автономен в своем строении, но у всех тюркских языков есть общие основы, которые и должны быть приняты во внимание“.

Проф. Жирков останавливается, главным образом на вопросе о необходимости подчинения фонетическому письму позаимствованных, как европейских, так и в особенности арабских и персидских слов, которые (последние) до сих пор «пишутся не так, как произносятся», что создает два слоя языка: нижний народный и верхний литературный. Такое положение должно быть изжито.

Ага-Заде, в своем интересном докладе, останавливается на целом ряде моментов, отчасти повторяющих или суммирующих основные мысли предыдущих ораторов, отчасти дополняющих или новых.

Из новых его положений можно отметить следующее: «для установления рационального фонетического правописания тюркского языка, необходимо создание групповых словарей тюрко-татарских областей, каковые словари при слиянии дадут общий словарь, отражающий как весь лексикон, так и фонетическое правописание всех тюрко-татарских наречий.

Рахими ничего нового не внес и говорил лишь о законах сингармонизма и др., применительно к узбекскому языку.

Принятая по этому поводу резолюция ³⁵ в основном фиксирует указанные выше положения, затронутые докладчиками, ³⁶ за исключением вопросов о культурно-литературной федерации, который оставлен открытым. Нечего говорить о том, что необходимость создания единой фонетической научной транскрипции принять не на основе арабского шрифта, как предлагал содокладчик, а на основе латинского алфавита.

---

³⁵ Резолюции съезда пока не появились в печати, поэтому я лишен возможности воспользоваться ими в своей статье, отложить же составление ее до выхода их в свет я не могу, т.к. иначе она будет получена в Якутске слишком поздно.

³⁶ Я сознательно стремился здесь и ниже брать только те основные мысли докладчиков, которые не вызывали споров и целиком вошли в резолюции.

III. О терминологии

Докладчик, молодой тюркский ученый, профессор, Азербайджанского государственного университета, Чобан-заде, говорит на тюркском языке "о системе научной терминологии". Из его блестящего доклада я считаю необходимым привести лишь некоторые наиболее интересные и имеющие практическое значение мысли. Он указывает на существование в Европе единого научного языка "если взять научные, терминологии в узком смысле". Путь создания научной терминологии для всех тюркских наречий должен идти в этом же направлении. Но терминология имеет не только научное, но и педагогическое значение. Докладчик указывает, что "при составлении терминов для школ 1-й ст следует ориентироваться на местном наречии; для школ 2-й ступени на групповые наречия и, наконец, для высших школ – на общеевропейский источник. Оставляя ассимилированные арабско-персидские и принимаемые в дальнейшем европейские заимствования и выдвигая одновременно общие элементы тюркского словаря, можно создать единую терминологию".

Следующий докладчик ученый секретарь Общества Изучения и Обследования Азербайджанов Зифельдт-Симуяги говорит "о принципах образования научной терминологии в тюркских языках".

Кратко остановившись на естественной эволюции языков, т. Зифельдт указывает, что "В наши дни нет времени ждать развития³⁷ языка; науки и литературы, «естественным» путем, т. е. стихийно, а необходимо это развитие регулировать сознательной силой, — Государственными терминологическими комиссиями и другими научными органами, при содействии широкой общественности".

Попытки реформы старого крайне несовершенного и до отказа засоренного арабскими и персидскими терминами тюркского литературного языка идут по четырем направлениям: 1) Панисламисты стремятся сохранить максимально большое количество арабско-персидских терминов, 2) европеизаторы — максимум европейских слов, 3) пантюркисты стараются навязать или константинопольский литературный язык или носятся утопическим планом создания единого литературного языка для всего тюркоязычного мира и 4). "Народники" предлагают — предлагают восстановить в литературе народный язык. Докладчик считает правильным последнее течение и предлагает "при выборе терминов, прежде всего, обращаться к народному рабоче-крестьянскому языку. В случае отсутствия элементарных терминов в народном языке, возможно заимствование из других родственных языков и наречий, как подчиняющихся тем же языковым законам".

---

³⁷ Бюллетень Орг. Ком. по созыву Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда, №2, Баку, 28 февр. 1926 года.

Далее возможно заимствование из Европейских языков, но при этом необходимо соблюдать следующие условия: а) заимствованное слово не должно выходить за границу определенных звуков, свойственных заимствующему языку, б) в заимствуемых словах могут быть лишь такие сочетания и чередования звуков, которые свойственны заимствующему языку, в) заимствуемые слова должны укладываться в правила сингармонии и г) ударение должно быть поставлено на последнем слоге". Докладчик приводит в своих письменных тезисах в качестве примера, следующие слова: istaqan от стакан, uskuyla от школы и т. д. (следовательно, эти слова по якутски должны быть написаны так: ustaqa:n, oskiola).

Содокладчик т. Зейналлы указывает на необходимость "установить для всех тюркских народов однообразную систему и принципы в установлении терминологии". В качестве источников он указывает те же языки, какие указывались и предыдущим оратором. "Усвоенные широкой массой арабско-персидские слова-термины, в случае отсутствия соответствующих понятий в тюркских словах, остаются", а остальные изгоняются, если они легко поддаются замене татарскими или международными терминами.

Относительно формы приема заимствуемых слов, в основном указывает на те же положения, что и т. Зифельдт, новое и его положениях заключается в том, что он разбивает общеевропейские термины на две категории: 1) На термины, принятые всеми

народностями Европы, без изменения и 2) на термины, измененные, а отчасти и переведенные. Термины первой категории должны быть приняты в том же виде, а второй категории должны быть созданы на родном языке за исключением лишь тех, для которых подобрать или производить подходящие оболочки на тюркских языках пока не возможно³⁸.

"Нет возможности создать единую во всех отношениях терминологию, вследствие различных условий жизни, создавших неодинаковые диалекты. Но этим, однако думается, нельзя отрицать возможности создания групповой терминологии для 3-х - 4-х главных ветвей тюркских наречий, все же остальные подгруппы, подходящие под ту или другую ветвь, связать с одной из них³⁹.

Далее, докладчик останавливается на необходимости установления пределов научного языка. В прежнее время "язык науки настолько был узкоопределенным, что смысл его слов мог понимать, только работник данной дисциплины". Само собой разумеется, что теперь, когда наука «выходит за пределы тесных кабинетов и становится достижением «широких слоев», допустить такое же положение во вновь создаваемой терминологии нельзя, поэтому необходимо для выработки терминологии придерживаться одного основного принципа: брать слова, употребляемые среди народных масс, конечно, не забывая общегрупповой особенности данного говора и учитывая распространенность, а также

---

³⁸ См. Бюллетень, № 2

³⁹ Бюллетень №3

наибольшее соответствие понятию и благозвучие данного слова⁴⁰

"Нужно стараться не создавать искусственно сокращенных слов, ибо это большей частью не принимается массой, с другой стороны, противоречит закону сингармонии в тюркских языках".

Дальнейшие содокладчики: Адабаш (Крым), Байтурсун (Казакстан), Махсудов (Татаристан), и Хасапов (Башкирия) ничего нового не вносят и делятся своими опытами создания научной терминологии на местах, которые почти совпадают с изложенными выше положениями. Серьезных принципиальных расхождений не оказалось, поэтому единогласно принятая резолюция суммирует доклады и прения. Из практической части резолюции укажу здесь лишь на два пункта: а) о необходимости создания общетюркского словаря терминов, б) о создании на местах терминологических комиссий и о желательности периодических совещаний между ними.

IV. Об алфавите

Одним из вопросов, который привлек наиболее пристальное внимание не только тюркских народностей, населяющих СССР, но и за границей, вне всякого сомнения, является вопрос об алфавите. Как мы видели выше, он не является единственным и далее самым главным пунктом повестки съезда, но он имеет огромное культурное и общественное значение,

---

⁴⁰ См. там же

ибо затрагивает широкие слои, населения, поэтому вызывает более оживленные прения, чем другие вопросы. Вопрос этот был поставлен лишь в плоскости выяснения преимуществ латинского или арабского алфавитов.

Выступления первых двух докладчиков, проф. Яковлева и проф. Жиркова носили научно-академический характер. Так, проф. Яковлев поставил перед собой задачу, выяснить, во-первых, ту культурно-социальную обстановку, при которой придется проводить реформу алфавита среди тюркских народностей и, во-вторых, установить систему письма вообще.

Народы не мусульманские, сравнительно легко переходят на латинский алфавит, тогда как среди мусульманских народностей вопрос встречает большие затруднения, так как здесь он связан религиозными предрассудками. Тот факт, что Азербайджан одним из первых ввел у себя латинский шрифт, докладчик объясняет тем обстоятельством, что, во-первых, до революции здесь национальная письменность находилась на очень низком уровне, от 1 до 1 1/2 проц. ("Легкость проведения латинского алфавита обратно пропорционально наличному развитию национальной письменности") и, во-вторых Азербайджане имеется более высокая городская культура, чем в других тюркских республика, например, процент городского населения в нем равен, приблизительно 13 и кроме того, имеется крупный национальный пролетариат, сконцентрированный в

одном промышленном районе, создавшейся благодаря нефтяным промыслам.

В то же время, в такой Республике, как Татаристан, письменность доходит до 25 %, городское его население определяется 4,3 %, национальный же пролетариат в пределах его почти отсутствует, будучи рассеян в других промышленных районах СССР. Этим обуславливается сравнительная трудность перехода там к латинскому алфавиту⁴¹).

Остановившись на вопросе об арабском алфавите⁴²) доклад между, прочим, подчеркивает, что "арабский алфавит» не выходит за пределы мусульманских народов, что он даже и в этих пределах уступает территорию за территорией. Кто не наступает, тот уже побежден".

"Культурная история письменности, - говорит он далее, - показывает, что письменность, в частности шрифт и наука подчинены религии лишь в эпоху типичного средневековья. Переходя к национальному культурному строительству и техническому усвоению

---

⁴¹ На съезде почти вся татарская делегация выступала яростной речью перехода к латинскому алфавиту. Один из делегатов объяснял это отчасти тем, что в Казани имеется крупнейшая полиграфическая промышленность, которая снабжает печатным словом почти весь Тюркский Восток. Ясное дело, что Татаристан не хочет терять это свое фактическое положение.

⁴² Я сознаю, что вопрос о судьбах арабского алфавита не имеет большого значения в условиях Якутии, но тем не менее считаю необходимым привести здесь и ниже некоторые наиболее интересные мысли за и против его, в виду их научного интереса. Я надеюсь что они вызовут интерес и со стороны читающей публики. Кроме того, знакомство с ними будет небесполезно и даст углубленного подхода к вопросу о создании нового алфавита на латинском языке.

европейской литературы все народы неизбежно проходили через реформу отмежевания письменности и науки от религии и через приспособления шрифта к европейской технике воспроизведения. На этой стадии находятся сейчас большинство тюркских народов".

Далее, докладчик, касаясь русского алфавита, останавливается на той стороне его, которая делает его неприемлемым, на том, что он, "исторически связан с руссификаторской и миссионерской политикой при царизме. Это обстоятельство дало ему такой привкус, что большинство народов СССР, при создании своей письменности, не принимает его и, даже приняв его, отказывается от него потом".

По вопросу о системе письма, основные мысли его сводятся к тому, что, выбор наиболее удачной графики должен определяться:

а) соображениями наибольшей простоты графических движений при достаточной различимости знаков и букв; б) сознательным выбором определенной системы восполнения недостающих знаков в принятом за основу алфавита, т. е. система сочетаний, или надстрочных знаков, или новых букв и пр.; в) соображениями наибольшей экономии в смысле пространственного протяжения начертаний слов⁴³.

Проф. Жирков рассматривает со всех точек зрения и в особенности с точки зрения чисто

---

⁴³ «В борьбе за новый тюркский алфавит», сб.ст, изд. В.Н.А.В. Москва, 1926 г. стр.39

технических достижений 3 главных конкурирующих между собой алфавита — латинский, русский и арабский — и приходит к тому выводу, что необходимо предпочесть первый алфавит пред остальными двумя.

Мотивы у него следующие: Латинский и русский алфавиты имеют много общих достоинств, а именно:

1. Выдерживают ровную строку, буквы лишь незначительно выступают вверх и вниз, тогда как арабский алфавит по самому своему характеру противоречит этому принципу; 2. Обладают большой различимостью букв, начертания, которые могут путаться в рукописной форме, особенно в русском алфавите, например, т и ш и др., составляют небольшое исключение; 3. Буквы имеют очень простую форму и не имеют вычурности и 4. Легко поддаются обработке в разных графических стилях (универсальность стиля).

Остановившись особо на русском алфавите, докладчик указывает на отдельные, только ему присущие достоинства и недостатки. В качестве последних можно-указать: 1. Наличие одной буквы имеющей очень вычурную форму, это - ж (в Новгородском алфавите таким знаком является очень упорно сохраняемая буква эе Ис. Б.). 2. Наличие двухзначного начертания для одного звука Ы и 3. Некоторые буквы имеют в высшей степени интернациональное начертание, но значение их неинтернациональное, например, р, в, н, и т.д.

К достоинствам русского алфавита можно отнести сравнительно большее количество букв в нем и одинаковую форму начертаний заглавных и строчных букв (исключения из этого правила незначительны). Эти два достоинства отсутствуют в латинском, но зато этот последний имеет то несомненное преимущество перед русским алфавитом, что, во-первых, не имеет никакого одиозного прошлого для тюркских народов СССР и во-вторых, имеет то драгоценное для современности качество, как высокая степень интернациональности. Поэтому преимущество остается вне всякого сомнения за ним.⁴⁴

Что касается арабского алфавита, то к его достоинствам можно отнести:

1. "Графическую красоту и 2) большую степень стенографичности. Его недостатки: 1. Малая различимость букв, 2 обилие диактрических знаков и 3. Он не выдерживает ровной строки", далее, его курсивный характер противоречит, типографскому набору и технике пишущей машины, и, наконец, имеет исторически объяснимое недостаточное выражение гласных в письме.

Попытки реформы арабского алфавита, благодаря своей половинчатости и принципиальной несмелости, приводят к тому, что алфавит теряет все достоинства арабского, не приобретая взамен никаких других достоинств"⁴⁵

---

⁴⁴ См. сб.ст. В борьбе за новый тюркский алфавит. Стр-23:28

⁴⁵ См. Бюллетень №3

Первый содокладчик Замнаркомпрос Азербайджана тов. Мамедзаде, в начале своего доклада, дает краткий обзор движения среди тюркских народов в пользу нового тюркского алфавита, и, остановившись на культурном и революционном значении этого движения, переходит к разбору 2-х созданных им течений: за реформу старого арабского алфавита и за переход к новому на латинской основе. Докладчик дает уничтожающую критику реформистов (ислакистов), которые своими десятками реформ в течение нескольких десятилетий, если и добились чего либо, то только того, что во 1-х, отбросили несколько букв, соответствующих чисто арабскому произношению и вместо четырех начертаний многих согласных букв приняли два начертания. Они до сих пор никак не могли освободить старо-арабский алфавит от системы точек, диактрических знаков и т.д., но, наоборот, осложнили его введением многих знаков для получения соответствующего количества гласных букв, звуки которых имеются на тюрко-татарском языке и для коих не имеется соответственного буквенного начертания в старом арабском алфавите". Далее, он указывает на то, что ислакисты- доходят до таких абсурдов, как например, придерживаясь письма справа налево, они вместо того, чтобы писать корень квадратный из двух целых пять десятых, пишут: Две целых и пять десятых а затем уже корень квадратный, но в обратном направлении" и т.д.

Переходя к разбору течения в пользу нового тюркского алфавита, главным образом, в

Азербайджане, т. Мамед-Заде перечисляет основные достижения сторонников этого течения: "1. На новом тюркском алфавите имеется соответствующее количество гласных букв, нужных для тюрко-татар. 2. Алфавит без системы точек и диакритических знаков. 3. Достигнуто письмо слева направо что легко и быстро может приобщить широкие массы тюрков к европейской культуре. 4. Достигнута нотная запись музыки. 5. Уменьшено количество букв в алфавите. 6. Облегчена ликвидация неграмотности".

В конце своего доклада т. Мамедзаде останавливается на достижениях Азербайджана в течение трёх летнего периода проведения в жизнь нового алфавита. Так, например, "За короткое время ликвидирована неграмотность среди 70.000 рабочих и крестьян и по всей Красной Армии".

Из следующих содокладчиков можно отметить тов. Галимджана Шарафова (Татарстан)⁴⁶ выступившего с обстоятельной речью в защиту письма арабского алфавита, т. Тюрякулова (Центроиздат), давшего критику, реформированного арабского алфавита и т. Омара Алиева (Сев. Кавказ), который поделился опытами введения латинского алфавита среди горцев Северного Кавказа и дал подробный разбор отрицательных сторон арабской графики.

В прениях выступали более 20 ораторов. Большинство ораторов высказывается в пользу перехода к новому алфавиту, на латинской основе.

---

⁴⁶ К сожалению у меня под руками не имеется текста выступления тов. Шарафова. Речь его не опубликовано в «Бакинском рабочем»

Вся татарская делегация и часть из делегатов Казакстана, в частности Байтурсун, высказываются по многим причинам в пользу реформированного арабского алфавита.

После заключительных слов т. т. Шарафова, Тоюрякулова, Алиева, профессора Жиркова и профессора Яковлева, Предсовнарком Дагестана т. Коркмазов от имени делегаций Азербайджана, всех республик Закавказья, Узбекистана, Киргизской, Дагестанской, Туркестанской, Якутской, Башкирской и автономных областей Северного Кавказа вносит следующую резолюцию:

1. "Констатируя преимущество и техническое превосходство нового тюркского (латинского) алфавита над арабским и реформированным арабским алфавитом, а также огромное культурно-историческое и прогрессивное значение нового алфавита по сравнению с арабским, — вместе с тем Съезд считает введение нового алфавита и метод проведения в отдельных тюрко-татарских республиках и областях делом каждой республики и каждого народа.

2. В связи с этим, Съезд констатирует факт огромного положительного значения, заключающегося - в Введении Азербайджаном, областями и республиками СССР. (Якутией, Ингушетией, Карачай-Черкесской, Кабардинской, Балкарской и Осетией) нового тюркского алфавита.

3. Отмечая и горячо приветствуя огромную положительную работу, проделанную означенными областями и республиками СССР в области введения нового тюркского (латинского) алфавита, — Съезд

рекомендует всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод Азербайджана и других областей и республик СССР для возможного проведения этого у себя".

Резолюция эта принимается большинством 101, против 7, при 6 воздержавшихся. Воздерживаются русские ученые, которые считают себя не компетентными принимать участие при вынесении окончательного решения по этому вопросу, являющемуся делом самих тюрко-татарских народов.

Так принимается это имеющее колоссальное революционно-историческое значение для всего мусульманского Востока решение (подч.-В.П.). Для нас, якутов, не имевших вопроса о переходе от арабского к латинскому алфавиту, не вполне может быть ясен тот громадный культурный сдвиг и огромное значение этого решения, связанного с религиозным фанатизмом, с национальными чувствами и многовековым культурным прошлым мусульманских народов. Непосредственно жизненный интерес этого вопроса начинается для нас лишь с того момента, как принято это решение. Это - вопрос с согласования всех пока что по необходимости разрозненных попыток создания новых алфавитов на латинской основе.

Этот же вопрос, безусловно не мог не стать перед всеми остальными тюркскими народами. Буквально на другой день после принятия указанного выше решения. На Съезде он не мог быть поставлен в тот момент, когда спор шел по линии принципиального выяснения преимуществ, того или

иногo алфавита. Требуется некоторое время для того, чтобы подробнее разработать этот вопрос, продискуссировать на местах и принять окончательное решение. Поэтому пришлось обсуждать его на частном совещании делегатов; в котором было вынесено следующее решение:

1. Для пропаганды и для всестороннего обсуждения вопроса о едином тюркском алфавите, на основе латинского алфавита, создать в отдельных республиках и областях комитеты нового тюркского алфавита.

2. Руководство деятельностью этих Комитетов передать Комитету Нового тюркского Алфавита при Азербайджанском ЦИК-е, которому поручить:

а) издавать дискуссионные сборники, в которых обсуждать все вопросы, связанные с созданием единого алфавита и

б) созвать не позже, как через три месяца совещание из представителей всех тюркских республик и областей, для окончательного принятия текста этого алфавита.⁴⁷

V. Организационные и другие вопросы

В нескольких словах считаю необходимым остановиться на решениях Съезда по организационным вопросам, а также и на некоторых других его решениях, имеющих наиболее животрепещущее практическое значение.

---

⁴⁷ Этой резолюции у меня тоже нет. Я передаю лишь его смысл.

Съезд после себя не оставил никакого выборного органа и ограничился пока тем, что рекомендовал всем тюркским республикам и областям организовать у себя на местах Тюркологические Комитеты, для собирания и систематизирования материалов по тюркологии, учета и хранения рукописей, изучения местных говоров и диалектов т. д. Эти комитеты должны постепенно поддерживать между собой связь и производить обмен своими печатными изданиями.

Далее, Съезд признал, желательным переиздание ставшего библиографической редкостью пока единственного в своем роде словаря тюркских наречий ак. Радлова.

Что касается второго Всесоюзного Тюркологического Съезда: то Съезд высказался за созыв его не позже, как через 2 года, в столице Узбекистана, в г. Самарканде.

Из других вопросов, обсуждавшихся на съезде, пока отмечу чрезвычайно интересные доклады профессора Кепрюлю-Заде "О развитии литературного языка у тюркских народов", професс. Щерба "О новейших течениях в методике преподавания родного языка " и ак. Ольденбурга "О методах краеведческой работы среди тюркских народов"(подч.-В.П.).

Профессор Константинопольского университета Ккпрюлю Заде начинает свой доклад указанием, что "тюркский язык ещё до принятия ислама распался на ряд наречий". "В настоящее время определить и точно установить эти наречия не представляется

возможным". "Язык орхонских надписей представляет собой разработанный литературный язык".

На основании различных исторических и лингвистических источников можно прийти к выводу, что уже к V веку мусульманской веры существовало два литературных тюркских наречия: восточное или наречие "хакание" и западное или огузское наречие, между которыми имелась чувствительная разница.

Наречие "хакание", которое впоследствии, после Монгольского нашествия, получило название джагитайского, получило широкое распространение, главным образом, в Средней Азии (Хорезма) и в районе Золотой Орды.

Огузское наречие в VII веке, распалось на две группы: восточное и западное, из них последнее, известное в настоящее время, как анатолийское наречие, "в течение 8-ми веков дало тысячи, научных и литературных произведений, нисколько не стоящих ниже произведений, написанных на арабском или персидском языках".

В связи с докладом проф. Кепрюлю Заде возник интересный обмен мнений по вопросу возможности создания общего "для всех тюрков литературного языка. Особенный интерес представляет из себя выступление проф. Самойловича, который говорил: "то, что мы условились называть общетюркским языком, распадается на несколько диалектов, с одной стороны мы видим зарождение чувашского, с другой якутского. Если не считать этих двух языков, которые сильно отличаются от остальных тюркских наречий, то эти последние представляют собой не особые

языки, а только диалекты и говоры, находящиеся между собой еще в более близком родстве, чем славянские и германские группы.

Поэтому, теоретическая почва для объединения, если не всех, то по группам отдельных тюркских диалектов, безусловно весьма благоприятна. "В настоящее время, на основе факторов экономического порядка", процесс сближения не только литературного, но даже разговорного языка, фактически уже происходит": "Поэтому нет оснований пессимистически смотреть на вопрос о выработке литературного языка. Поскольку язык является средством общения, как явление социальное, то, конечно, его объединение явится совершенно необходимым и желательным".

Из доклада проф. Щерба, здесь остановлюсь лишь на его взглядах на звуковой метод и на американский метод целых слов.

Каждый из них, по его словам, имеет свою сферу применения. "Американский метод возник на почве английского языка, в силу того, что этот язык имеет историческую орфографию, к которой очень трудно применить звуковой метод в чистом его.

Что касается звукового метода, то таковой, главным образом, приспособлен к фонетической орфографии и там, где орфография фонетична, применение звукового метода даёт наилучшие результаты.

Увлечение наших педагогов американским методом, который сам по себе не имеет преимуществ перед звуковым, объясняется, главным образом, тем,

что при применении его в значительной мере достигается наглядное обучение.

Академик Ольденбург в начале своего краткого доклада подчеркивает, что "в виду необыкновенно сложного этнического состава тюркских народов, краеведении получает у них исключительное значение, потому что только самой тщательной дифференциацией и детализацией возможно выделить все те наслоения, которые накопились в быте тюркских народов за долгий период их существования". Например, необходимо точно установить названия местностей, так как по ним можно делать очень важные исторические выводы. Далее необходимо уяснить себе план той или иной местности для выяснения причин расселения того или другого народа в ту или иную эпоху и т. д. и т. д. Все это может выполнить краеведение. Оно должно стать массовым явлением и из ученого термина сделаться обыденным явлением.

Города и деревни, необходимо покрыть густой сетью низовых краеведческих рабочих крестьянских ячеек; для жизненности этих ячеек, особенно последних, "важна непосредственная связь их со школой, при участии в работе их учителей и учительниц". Эти ячейки могут существовать на слои средства и ограничиваться лишь небольшими субсидиями для привлечения работников со стороны.

Для более ясе крупных центров, нужны сравнительно большие библиотеки музеи, значение которых громадно и выходит за пределы краеведения. Тут уже нужны даже Институты Краеведения,

которые могли бы научно консультировать и на специальных курсах готовить периодически краеведческих работников. Здесь, без активного морального содействия Наркомпросов мы ничего не сделаем. Поэтому мы надеемся, что в бюджетах их будут отведены определенные расходы на краеведение".

Для объединения работы низовых ячеек должны, как можно чаще созываться небольшие местные, краеведческие съезды, имеющие отчетно-организационный характер, которые должны готовить работников к более широким съездам.

Несколько слов необходимо уделить также вопросу об изучение тюркских языков. По этому вопросу я хочу отметить то обстоятельство, что почти все выступавшие докладчики, особенно проф. Самойлович и проф. Ашмарин, указывали на сравнительно большую ценность якутского языка, по сравнению с другими тюркскими наречиями, и в частности на громадное значение научной грамматики якутского языка, составленной ак. Бетлингом, которая, являясь классическим трудом, положила основу для будущей сравнительной грамматики тюркских народов, о необходимости которой съезд и вынес пожелание в своей резолюции.

Между прочим, с сожалением приходится констатировать, факт, что эта грамматика, написанная на немецком языке и напечатанная в сборнике трудов Миддендорфа, до сих пор не появлялся отдельным изданием и не переведена на русский язык, благодаря чему доступна лишь научным работникам,

владеющим немецким языком и недоступна для практических работников из среды якутов. Такое положение должно быть в ближайшем будущем устранено. Необходимо принять меры к переводу этой грамматики на русский язык и к выпуску ее из печати отдельным изданием.

VI. Значение съезда

В заключение необходимо остановиться в немногих словах и выяснении того огромного культурно-исторического значения, которое имеет съезд не только для тюрко-татарских народов, населяющих в СССР, но и для Турции, Персии и Афганистана, а также для всего научного мира, которому, как это подчеркнул в своей приветственной речи председатель ЦИК Союза ССР и председатель Совнаркома Азербайджана тов. Мусабеков "представляется возможность подчеркнуть результат работ за ряд лет и наметить дальнейшие пути развития тюркологии".

Величайшее историческое значение съезда заключается в том, что впервые представители тюрко-татарских народностей имели возможность встретиться, на своем братском съезде и разрешить свои наболевшие культурные вопросы. "В великое дело создания нового освобожденного человечества" - говорил председатель организационной комиссии по созыву съезда и председатель ЦИС Азербайджана, тов. Агамали - Оглы, - съезд, несомненно, внесет свою

лепту. Ведь, дать верную научную основу культурному развитию многомиллионных народов на рубеже Востока, того Востока, где большая часть человечества, находится под, ярмом иностранного гнета и собственных предрассудков, это значит — потрясти этот самый Восток".

Молодой тюркский ученый, профессор Чобан-Заде, один из наиболее активных участников съезда задолго до съезда писал:

Главное значение съезда следующее:

"Тюркология, служившая до сих пор в руках западных империалистов, пользовавшихся темнотой Востока, орудием эксплуатации и колонизаторской политики, отныне станет ценным результатом мышления честных и серьезных людей, совместно работающих над самыми неведомыми и вместе с тем интересными документами истории цивилизации человечества, съезд тюркологов является новым шагом к интернационализму, соединяющим отсталую часть человечества с лучшей частью современной цивилизации и займет место в истории человеческой культуры".

В самом деле, присутствие на съезде иностранных ученых придавало ему интернациональный колорит, не только по своему содержанию, но и по своей форме.

Съезд безусловно, не мог не иметь в своей значительной части несколько академический характер. Но помимо того огромного научного значения, решения его имеют и громадное практическое значение. Советские республики и

области СССР с тюрко-татарским населением, ныне находятся на пути к небывалому культурному подъему. Ясное дело, что при таких условиях перед нами не могли не встать вопросы о неудовлетворительном состоянии и несовершенстве алфавита, терминологии, орфографии, методов преподавания и. т. д. Требовалось совместное разрешение всех этих вопросов, на основе того богатого опыта, который имеется на местах и при свете научного освещения со стороны представителей науки эти задачи выполнены съездом.

Практика покажет в какой мере это выполнение отвечает насущным потребностям тюрко-татарских народов. Одно только несомненно, что сделано огромное культурное дело сближения всех тюрко-татарских народностей, не только внутри СССР, но и по ту сторону границы Советского союза и заложен прочный фундамент того мощного сдвига к культурной жизни, на пути к которой стали и идут отсталые тюрко-татарские народности.

Наконец одно то обстоятельство, которое несколько раз подчеркивал Председатель Всесоюзной Научной Ассоциации Востоковедения тов. Павлович, "что величайшие представители и светила науки, как академик Бартольд, ак. Ольденбург, Крымский и другие собрались совместно с представителями трудовых масс, является фактом небывалым в истории человечества и возможным лишь в условиях жизни в Советском Союзе".

В частности, по вопросу об алфавите нужно указать, что он, не являясь единственным и главным

вопросом съезда, имеет, безусловно, громадное значение для культурной жизни тюрко-татарских народностей. Съезд, конечно, не мог вынести обязательного для всех решения по этому вопросу, потому, что это противоречило бы национальному самоопределению этих народов; он лишь констатировал с научной точки зрения техническое преимущество латинского перед арабским, признал удачу опыта Азербайджана и др. и подчеркнул, что проведение в жизнь нового алфавита является "делом каждой республики и каждого народа".

Несовершенство прежнего арабского алфавита приводило к тому, что наука и знание являлись достижением только верхов, этой своеобразной "Жреческой касты наших дней". Вполне естественно, что в советских республиках, где все строительство зиждется на творчестве трудовых масс населения, оставлять такое положение было немыслимо: нужна была коренная ломка, алфавита для того, чтобы облегчить вовлечение этих масс в дело культурного строительства.

Заканчиваю свою статью словами, проф. Чобан-Заде: "С принятием нового алфавита тюркские народы вошли в культурную семью европейцев. Обладая европейскими средствами фиксирования передачи мысли, тюрко-татарские народы признаны будут играть роль передатчика культурно-революционных идей СССР на Востоке".

"Хозяйство Якутии", 1926, № 5, сс.37–50.

DƏDƏ QORQUD ŞƏXSİYYƏT VƏ KİTAB KİMİ

Biz burada Dədə Qorqudun kimliyi, onun adı ilə bağlı olan dastanın necəliyi və əsas keyfiyyətləri haqqında bəhs acmaq fikrindən uzağıq. Çünki bu haqda minlərlə məqalə yazılmış araşdırmalar aparılmış, dissertasiya və monoqrafiyalar ortaya qoyulmuşdur. Məlumdur ki, məşhur əşyaya sahib çıxan çox olduğu kimi, məşhur şəxsiyyətin dost və düşməni də çox olar. Biz bu məsələ haqqında bir qədər danışmaq istərdik. Türk dünyası həmişə hücumlara, təhdidlərə məruz qalmış, çox vaxt ölkə talan edildiyi kimi xalq da qılıncdan keçirilmişdir. Bunun nəticəsi olaraq ulu babalarımızın xəzinəsi kimi maddi-mədəni abidələrimiz də talan edilmişdir. “Bilgamiş” dastanları, “Tomisin məktubları”, “Astiaqın səltənəti” və s. buna misal ola bilər “Dədə Qorqud kitabı”nın taleyi də belə olmaqdır. O, öz doğma türk xalqından, türk torpağından oğurlanaraq (yağmalanaraq) Almaniyanın Drezden şəhərinə və İtalyanın Vatikan şəhərinə aparılmışdır. Böyük Alman alimi – Şərqsünas, Türkoloq Fridrik fon Dits əsəri 1815-ci ilk dəfə tapıb üzə çıxarmışdır. Dits əsəri “Kitabi-Dədə Qorqud” işıq üzü görün kimi məşhurlaşdı. Bu əsər əvvəllər “Kitabi-Dədəm Qorqud-əla lisani Tayifeyi Oğuzan” adlanırdı. Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” dastanlarının daha qədim dövrlərə aid olduğunu ilk dəfə elə Dits təsdiq etmişdir. Dədə Qorqud dastanlarında dünya ədəbiyyatının ən möhtəşəm əsərləri ilk paralellər aparılır. Belə təcrübələrdən birini də görkəmli Azərbaycan alimi

professor Əli Sultanlı aparmışdır. Alim 1955-ci ildə yazırdı:

Bu ədəbi müqayisədən aşağıdakı nəticələri çıxarmaq lazımdır:

1. Dədə Qorqud” Təpəgözü, Fon Ditsin rəyinə rəğmən, Polifemə qəti surətdə bənzəmir. Təpəgöz tamamilə fərdi xüsusiyyətə, xüsusilə sikloplar üçün xas olan əlamətlərə malik bir bədii surətdir.

2. Fon Ditsin doğru olaraq qeyd etdiyi kimi, Təpəgözün yaranmasında Polifemin heç bir ədəbi təsiri yoxdur və ola da bilməz. Azərbaycan ədəbiyyatında Təpəgözün sələfləri olmuşdur. Bu sələfləri təyin edə bilməsək də, deyə bilərik ki, bədii cəhətdən belə mükəmməl bir surətin yaranması üçün qədim xalq nağıllarında onun bir silsilə sələfi olmalı idi. Təpəgöz “Dədə Qorqud”dan sonra Azərbaycan dastanlarında və nağıllarında fasiləsiz olaraq yaranır. Ozanlar, aşıqlar, nəqqallar öz qəhrəmanlarını divlərlə, əjdahalarla qarşılaşdırdıqları kimi, Təpəgöz və kəlləgözlərlə də qarşı-qarşıya gətirmişlər. Nümunə üçün Novruz” dastanını almaq olar. Bu dastanda Kəlləgöz hərami, yolkəsən verilmişdir. Kəlləgöz yenə Qaradağda öz mağarasında cəmiyyətin hesabına yaşayır. Kəlləgöz Novruz ilə hər bə-zorbaya gəlir, at oynadır, qılınc vurur.

Dədə Qorqud Təpəgözü ailəyə, eyşə yabançıdır. Kəlləgöz, Azərbaycan nağıllarında bizə tanış olan divlərə çox yaxındır. O, qızları oğurlayıb qaçırır, Novruzun sevgilisi Qəndəfi əlindən almaq istəyir. Bu dastanda Təpəgözün səciyyəsi nisbətən dəyişsə də, yenə “Dədə Qorqud” Təpəgöz obraz tipoloji yaxınlığını saxlayır.”

Böyük rus alimi V.V Bartold 1894–1914-cü illərdə – on il müddətində əsərin 4 boyunu rus dilinə tərcümə etmişdir. Alim bu sahədə işlərini davam etdirərək 1922-ci ildə Dədə Qorqudun bütün boylarını tərcümə edib qurtarmışdır. Bundan sonra Qazax alimi Divayev, rus alimləri Tumanski, İnostansev əsər haqqında məqalələr yazmışlar. Doğrudur, “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında ilk məlumatı Azərbaycan oxucusuna görkəmli alim Əmin Abid (1898–1938) vermişdir (bu haqda sonra bəhs edəcəyik). Amma burada Akademik H.M.Araslının tarixi-xronoloji məlumatını qeyd etmək istərdik. H.Araslı yazırdı: “1916-cı ildə Kilisli Müəllim Rifət eposu Berlin nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə nəşr etmişdir. Lakin nəşir əsərin bir sıra yerlərini oxuya bilməmiş, açıq buraxmışdır.

1938-ci ildə yenə də türk alimi Orxan Şaiq Kökyay əsəri nəşr etmişdir. Eyni ildə əsəri Azərbaycanda latın əlifbası ilə biz çap etmişdik.

Son illərdə, İtaliya şərqşünası professor Rossi bu abidənin başqa bir variantını tapıb 1952-ci ildə Vatikanda italyanca tərcüməsi və böyük bir müqəddimə ilə nəşr etmişdir.

Bu vaxta qədər çap olunanlar içərisində ən qiymətli, elmi əhəmiyyətə malik nəşr 1958-ci ildə Türk Dil Qurumunun nəşridir ki, bunu əvvəlkilərdən fərqləndirən əsas xüsusiyyət əlyazmalarının foto surətinin nəşri və iki nüsxə əsasında tənqidi mətnin hazırlanması təşəbbüsüdür.

Yeri gəlmişkən, qeyd etməliyik ki, biz də belə bir tənqidi mətni hələ 1957-ci ildə bitirmiş və bu haqda Türk Dil Qurumunun 1957-ci ildə Ankarada çağırılmış qurultayında məlumat vermişdik. Bizim tənqidi mətnimiz

M.Ərginin hazırladığı mətndən müəyyən dərəcədə fərqlidir.

Hər şeydən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Məhərrəm Ərgin Vatikan nüsxəsini Drezden nüsxəsindən köçürülmüş zənn etdiyindən bu mühüm nüsxəyə o qədər də əhəmiyyət vermir. Biz isə hər iki nüsxənin üçüncü bir nüsxədən köçürüldüyünü yəqin edirik. Buna görə də hər iki nüsxə tənqidi mətndə bərabər hüquqla iştirak edir. Drezden nüsxəsinin nöqsanlarını düzəltməkdə Vatikan nüsxəsi mühüm kömək edir. Eyni zamanda biz müqayisəni ərəb əlifbası ilə apardığımızdan mətn əslinə daha yaxındır.

Onu da qeyd etmək yerinə düşərdi ki, dastan çap olunan kimi hamı ona sahib çıxmağa başladı. Bu mövzudan danışarkən ilk növbədə oğurluğun bütün növlərinin “qlobal” ustası ermənilər yada düşür. Onlar istər qonşu xalq olsun, istərsə də uzaq, fərqi yoxdur. Onlar harada nə varsa bizimdir deyəcək. Onlar bizim nəyimizə sahib olmaq istəməmişlər? Yemək növlərinə, mifologiyamıza, tariximizə, Milli musiqimizə, torpağımıza hətta dilimizin sözlərinə sahib çıxmışlar. Burada biz yalnız mövzu ilə bağlı erməni oğurluğundan bəhs edəcəyik. M.İmrani “SMOMPK məcmuəsində paremioloji vahidlər” mövzusunda yazdığı Namizədlilik dissertasiyasında (B.2007, səh.21) yazır: “ermənilərin və ermənipərəstlərin XIX əsrdəki bu saxtalaşdırmaların arxasında rus imperiyası və beynəlxalq erməni təşkilatlarının, əslində, Qafqazda yad olan erməni etnosunun burada yalançı qədim tarixinin təsdiq edilməsi niyyəti dururdu. Bunun üçün təkə yalançı tarix əsərləri yazılmamış, eyni zamanda Azərbaycan folklor nümunələri

erməni folkloru kimi qələmə verilmişdir. Erməni ideologiyasının Azərbaycan tarixi ilə yanaşı, folklorlara qarşı yönəlmiş bu işinin arxasında çox ciddi niyyətlər gizləndirdi. Belə ki, ermənilər və onların ağası olan rus imperiyası folklorun hər bir xalqın tarixində oynadığı rolunu gözəl dərk edirdilər. Folklor öz arxaik-funksional mahiyyətinə görə, əslində, tarixdir: onu yaradan etnosun bədii sözlə reallaşmış tarixi. Folklorun bütün məzmununu və formasını ilə bağlı olduğu mifologiya onu yaradan və yaşadan xalqın necə meydana gəlməsini təsvir edir... Ermənilər XIX əsrdə rus imperiyasının türklərin milli oyanışının əleyhinə yönəlmiş mənfur siyasətinin nəticəsində Azərbaycan ziyalılarının hələ bu məsələlərə çox az fikir vermələrindən və ümumiyyətlə, azərbaycanlı folklorşünas kadrların olmaması faktorundan istifadə edərək folklorumuzu mənimsəmiş və “erməni folklor tarixinin” yaradılması istiqamətində xeyli işlər görmüşdülər” (İmrani. Yuxarıda göstərilən əsər, s.21).

M.İmrani ilə tam razılaşmaq olar.

Ermənilərin “Sarı gəlin”, “Uzundərə”, “Köçəri” kimi xalq havalarını, musiqi alətlərindən ney, kaman, tar, zurna, əmək alətlərindən bel, bıçaq, dəhrə və s. kimi sözləri mənimsədiyini ucadan deyə bilmirdik. Çünki yuxarı sovet totalitar rejimi onların hamısı idi. Dədə Qorquda təşəbbüs göstərsələr də çox girişə bilmədilər. Amma “Koroğlu” dastanımızı özlərinkiləşdirmədilər, hətta H.Berberyan öz arqumentinin möhkəmliyinə inanmadığı üçün qəti fikir deyə bilməsə də, hər halda “Koroğlu”nu erməniləşdirərək 1938-ci ildə Parisdə erməni dilində çap etdirdiyi “II Arsak-Koroğlu” adlı əsərində

Koroğlunun Qafqazın Hind-Avropa mənşəli xalqlarına, ilk növbədə ermənilərə aid edir.

Erməni daşnak Q.Ağayan göstərir ki, Türklər onu (Koroğlunu – A.B) Türk, Kürdlər – Kürd, Ermənilər isə Türkləşmiş erməni hesab edirlər. Bu qədər elmi əxlaqsızlıq olarmı? Axı Koroğlu 1602–1609-ci illərdə Türkiyədə baş vermiş aclıq zamanı əvvəlcə Gizir oğlu Mustafa bəyin, sonra isə Koroğlunun rəhbərliyi ilə gedən hərəkətdən götürülmüşdür.

Erməni vicdansızlığı o həddə çatmışdı ki, Azərbaycan folklorşünaslığı ilə bağlı araşdırma aparən alimlər Ə.Abid, V.Xulufu, H.Əlizadə, M.Təhmasib, H.Araslı, Ə.Dəmirçizadə təqib edilir, bütün keçmişimiz inkar edilir. Ermənilər isə bundan sərbəst şəkildə istifadə edirdilər. Təkcə bir faktı qeyd edək. Məlumdur ki, folklor nümunələri xalqın geniş təbəqələri içərisində yaşayır. Folklorşünas alimlər onları toplamaq üçün xalqın içərisinə gedirlər. H.Əlizadə 1939-cü il 25 iyun da Kəlbəcər-Qubadlı rayonunun Əliuşağı kəndində Xdik tərəfindən həbs edilir (Yəqin ki, onu həbs edənlər erməni serjantları olmuşdur). Tərtib olunan aktda görün nə yazırlar: “H.Əlizadə xalqa qarşı düşmən sifətini uzun illər folklor toplamaq adı altında gizlətməmişdir. O, xalq düşməni Vəli Xulufunun qardaş erməni xalqından oğurladığı “Koroğlu” kitabındakıları guya yenidən xalqdan topladığını göstərmək istərkən ifşa ediləcəyini biləndə evinə qonaq düşdüyü kəndin sakini Axundov Ələddinin tövlədən atını oğurlayıb. Aradan çıxmaq istəmişdir.

Ermənilər nəinki xalqımızın milli-mədəni irsini mənimsəyir, eyni zamanda müəlliflərin də əsərlərini özlərinə çıxırırlar. Bunu təkcə Ü.Hacıbəyovun “Arşın mal

alan” əsəri haqqında da demək olar. Dahi bəstəkarımız – dünya musiqisi tarixində bərabəri olmayan Ü.Hacıbəyov (ona görə belə deyirik ki, dünyanın heç bir bəstəkarı Ü.Hacıbəyov kimi bəstəkar, dramaturq, şair, nasir, publisist və s. olmamışdır). Dahi bəstəkar yazırdı: “Azərbaycanda özlərindən əsər yaradan bir çox Avropa musiqişünaslarından başqa, bir neçə Şərqi musiqişünasları vardır. Bu musiqişünaslardan Avropada təhsil görmüş və Bakıda xormeystr olan Anton Mailyandır ki, bir neçə kiçik nəğmələri vardır. Bununla fəxr etmək kafi deyilmiş kimi başqalarının əsərlərini də xorda oxudaraq öz musiqisi adlandırır. Bu nəğmələrdən biri “Şah İsmayıl” operasından “haydı qızlar!” nəğməsidir ki, mussamirə vaxtı proqramda öz musiqisi olduğunu göstərir. Bundan əlavə, “Ay yoldaşlar!” nəğməsini notaya alaraq, öz musiqisi hesab edir. Bu nəğmə, əvvələn, bir neçə il bundan əqdəm fars dilində oxunan və fars ahəngi ilə gedən bir nəğmədir. Sonra nəğmə Bakıya gətirilərək, burada 1924-cü ildən etibarən türkcə qoftələnilib məktəblərdə oxunur”.

Onsuz da ermənilər o dərəcədə anormal düşüncəyə malikdir ki, özlərindən başqa heç nəyi heç kimə aid olduğunu deməzlər. Çünki bu, yeganə xalqdır ki özündə milli xəstəlik daşıyır: Buna erməni xəstəliyi deyirlər. “Большая медицинская энциклопедия”nın (akad, Piatrovskinin redaktəsilə Moskvada çap olunub). Bu ensiklopediyanın I cildində “Армянская болезнь” haqqında deyilir: “Симптомы Армянской болезни проявляет себя ранном возрасте, независимо от пола”. Bu xəstəlik dünyanın heç bir xalqında yoxdur. Təkcə bir Avropanın qərbində bir xalqda vardır.

Bu xalqa yer versəy deyəcək mənimdir.
İş görmək üçün alət versən – deyəcək mənimdir.
Yeməyə xörək versən – deyəcək mənimdir.
Çalmağa musiqi aləti versən – deyəcək mənimdir.
Yəni hər şey mənimdir.

Dədə Qorqud kitabı çap olan kimi Qazax və türkmən xalqları da əsərə sahib çıxdılar. Qazaxlar “Xorxud ata” deyə dastanı özəlləşdirdilər. Əlbəttə, bir türk xalqı olaraq onları qınamaq olmaz. Çünki bu elə ana kitabdır ki, burada bütün türkün payı və izi vardır. Türkmən qardaşlarımız ondan daha irəli getdi. Türkmən alimləri B.Kariyev və M.Kosayev “Qorqud ata”nın əlyazmasını çap etdilər, əsər tezliklə oxucu kütləsi içərisində geniş yayıldı. Onlar göstərdilər ki, “Qorqud ata” əvvəlcə Orta Asiya şəraitində yaranmış sonra Qafqaza keçmişdir. Bu haqda sonra bəhs edəcəyik. Dastanın qədimliyi və dərin məcmunu hər bir xalqı (hətta türk olmayanları da) məcbur edirdi ki, bu böyük abidəni özünüküləşdirsin.

Əsəri ilk dəfə 1916-cı ildə Kilisli müəllim Rüşət Berlin nüsxəsi əsasında ərəb əlifbası ilə çap etdirmişdir. Lakin müəllim Rüşət əsərin bir sıra yerlərini oxuya bilməmiş, bəzən sözlərin mənalarını təhrif etmişdir, oxuya bilmədiyi sözlərin mənalarını açıq qoymuşdur.

1938-ci ildə yenə türk alimi Orxan Şaiq Gökyay əsəri latın əlifbası ilə Bakıda nəşr etdirmişdir. Bir neçə ilə sonra prof. Rossi Vatikan nüsxəsini kitabxanadan taparaq 1952-ci ildə geniş müqəddimə ilə nəşr etdirmişdir.

Dastanın şöhrəti getdikcə artmaqda idi. Hətta Mehmed Fuad bəy Köprülüzadə deyirdi ki, əgər bütün türk dastanlarını tərəzinin bir gözünə “Dədə Qorqud”u isə başqa gözünə qoysan “Dədə Qorqud” əyər.

Azərbaycanda isə Dədə Qorqudun ən böyük fədaisi akad. H.Araslı olmuşdur desək yanlışdır (Amma bu bir qədər geniş mövzu olduğu üçün bir qədər sonra bu məsələyə qayıdırıq).

Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında ilk araşdırma apararı və əsərin dilinin Azərbaycan türkcəsi ilə çox yaxın əlaqəsi olduğunu deyən alim Əmin Abid olmuşdur. O, 1920-ci ildən başlayaraq “Dədə Qorqud” haqqında professional araşdırmalar aparmışdır. O, hər şeydən əvvəl özündən əvvəlki araşdırmaçıların işlərinə tənqidi yanaşmış və çox düzgün nəticələrə gəlmişdir. Onun ardınca M.Mirbağirov, A.Musaxanlı, R.Əfəndizadə, İ.Hikmət, Salman Mümtaz və başqaları “Kitabi-Dədə Qorqud” üzərində obyektiv araşdırmalar aparmışlar. Bu proses sovet imperiya rejiminin gizli agenturasının diqqətini cəlb etmişdi. Buna görə də bu dövrün xarakteri haqqında nə qədər geniş məlumat verilsə də, adi oxucu o mənfur rejiminin xarakterini tam başa düşə bilməz. Təsadüfi deyil ki, Böyük Mirzə Cəlil 1932-ci ildə öz sevimli həyat yoldaşı Həmidə xanıma örtülü şəkildə yazırdı ki, “Hətta qəpikləri sayanda belə ehtiyatlı olmaq lazımdır”. Lakin bolşevizmin yeni fitnəsindən xəbəri olmayan Azərbaycan alimləri də Əli Sultanlı habelə F.Ditə əsaslanaraq təsdiq edir ki, savadsız türk tayfaları Hömerdən heç bir süjet götürə bilməzdilər. Amma Homer şərq-türk abidələri ilə tanış ola bilərdi. Bu əsər türk tayfalarından hansına aiddir? sualına belə cavab vermək olar – Hamısına! Çünki burada türk tayfalarının hamısının mifik təfəkkürünün izləri vardır. Amma hamıdan çox bu qiymətsiz abidə Azərbaycan türklərinə aiddir. Çünki bu

dastanın formalaşdığı məkan məhz Azərbaycandır. Bu məsələni hətta türk olmayan alman alimləri dastanın tapılmasından iki əsr əvvəl görkəmli alman alimi səyyah Oleari Elştəga Adam (1603–1671) Qafqaza səyahəti zamanı xüsusilə qeyd edirdi. Alim Dərbənddə olarkən yerli əhalidən Qorqud adlı müqəddəs bir imam – alim haqqında maraqlı rəvayət eşitdiyini qeyd edir. Hətta Qorqud atanın qəbrinin də bu şəhərdə olduğunu qeyd edir: “Burada biz daha iki müsəlman müqəddəsinin məzarlarını gördük: onlardan – Pir Mühərriki düzənlikdə, İmam Qorqudunku isə dağ yamacında idi. Qorqud haqqında deyirlər ki, o, Məhəmməd peyğəmbərin dostu olmuş, həmişə yan-yörəsində dolanmış, ondan öyrənmiş və onun ölümündən sonra daha üç yüz il yaşamışdır. Danışirlər ki, o, Həsən şahın yanına yollanmış, onun üçün qopuz çalaraq nəğmələr oxumuş və bununla şahı ləzgilərə qarşı döyüşə inandırmışdır. Əvvəllər bütperəst olmuş, ləzgilərə və ya Dağıstan tatarlarına müraciət etdikdə və onların arasında islamı təbliğ etməyə başladığında qətlə yetirilmişdir. Onun qəbri dörd taxtadan quraşdırılmışdır; hər yerdən görünən məzarına çox acınacaqlı mənzərə açılırdı. Dünən mən oraya baş çəkmiş, hər şeyi diqqətlə nəzərdən keçirmiş, heç bir bəzək əşyası tapmamışdım. Qəbrin mühafizi qoca bir qadın idi. Lakin həmin gün, qurban mərasiminin baş verdiyi zaman yerə həsirlər salınmış, qəbrin qarşısında qızılı rəngdə parça qırığı asılmışdı. Şəhərdən və uzaqdan çoxlu qadın və qızlar gəlir, ayaqyalın mağaraya keçir, qəbri öpür və yerdə oturaraq öz diləklərinin həyata keçməsi üçün dua edirdilər”.

Dədə Qorqudun Azərbaycana aid olduğunu böyük türk səyyahı, tarixçisi coğrafiyaşünası Övliya Çələbinin (1611–1682) sözləri bir daha təsdiq edir. Alim 1640–41-ci illərdə Qafqazda olarkən və ikinci dəfə 1646–1648-ci ildə buraya gələrkən Dərbənddə “Dədə Qorqud”un müqəddəs qəbri və 40-lar barədə indi də öz əhəmiyyətini itirməyən rəvayətlər qələmə alınmışdır. KDQ-nun tarixi boy təşkilatının coğrafiyasını onomastik sistemini öyrənməkdə ən mühüm qaynaq Ö.Çələbinin səyahətnaməsidir.

Rus alimləri də başqa bitərəf alimlər kimi “Dədə Qorqud”un hamıdan çox bizə aid olduğunu sübut edirdilər. Yuxarıda dediyimiz kimi, Qorqud bütün türk xalqlarına aiddir. Amma onun vətəni Azərbaycandır. Bunu ilk əvvəl akademik V.V.Bartold təsdiq edib.

“Nə kiçik Asiyada, nə Balkan yarımadasında epik rəvayətlərin saxlanması (hifz edilməsi) üçün əlverişli şərait yox idi. Qorqudun mənşəyi haqqında əfsanələr, Qorqud haqqında şaman nəğməkarı kimi qopuzda çalıb-çağrılrsa da, Qorqud haqqında epik sikl Qafqaz şəraitindən başqa yerdə yarana bilməzdi. (Bartold əsərləri. V c., 1968. m. iz-vo “Nauka”, str.485).

Əsərin başqa bir yerində Bartold deyirdi: “Türkmənlər orta əsr oğuzlarının bilavasitə – birbaşa nəslidir və bu günə qədər Qorqud haqqında rəvayətlər indi də qalmaqdadır. Bu ad Qazaxların xoxudu ilə tamamilə eynidir. Mən Qorqud haqqında, rəvayətlər haqqında A.Q.Tumanskiyə minnətdaram. O göstərir ki, “türkmənlərdə bu günə qədər belə bir məsəl yaşayır ki, “Qorqudun qəbrini qazmayın”. Bu məsəlin mənası onda aydınlaşır ki, bu əfsanəyə əsaslanmaq: Qorqud igid olub,

uzun zaman özünə qəbir tapa bilmir. Buna görə də ona qəbir qazmaq xeyirsizdir.

Belə bir rəvayət vardır ki, Xorxudun boyu 2 sajen olmuşdur. Belə bir rəvayət vardır ki, onun yarımüçmüş abidəsi yanında – cəsədin olduğu yerdə 2 sajenlik tabut düzəldilir. Onun bir hissəsi bayırda qalır.

Rəvayət var ki, Qorqud özünə qəbir axtarır. Hətta 100 il ədyala bürünüb tambur çalır.

Azərbaycan qorqudşünaşları isə yalnız fərziyyədən deyil, dil faktlarından və toponimik materiallardan istifadə edərək sübut edirlər ki, bu əsər Azərbaycan türkcəsindədir. Belə ki, “Yüzinə”, “Sillə, ağırlamaq, bələmək və onlarla başqa söz yalnız Azərbaycan türkcəsində olduğu üçün başqa türk dillərində anlaşılmır.

Türkiyəyə gətirilmiş əlyazmasının üzünü köçürmüş Kilisli müəllim Rifətlə razılaşmayan Ə.Abid “Azərbaycan, türklərinin ədəbiyyatı tarixi” əsərində yazır: “Müəllim Rifət istisna əsasında mənasını anlıyamadığı kəlmə və ifadələrin yanında tapdığı təshihlərin bir çoxu doğru degildir. Çünki Qorqud kitabının dili bizim Qafqaz və azərbaycanlıların qonuşduğu Şərqi oğuz ləhcəsi olduğundan bizim indi belə qollandığımız (kullandığımız, istifadə etdiyimiz – C.Q.) bir çox kəlmələri, ifadələri müəllim Rifət bilmədiyi üçün bunları yanlış olduğu halda, Osmanlı türkcəsinə görə təshih etmişdir. Məsəl üçün, bir qaçını göstərelim:

65-ci səhifəyə “dəxi sənin yüzinə mən gülmərəm” cümləsindəki “yüzinə” kəlməsi “yurdinə” şəklində tamamilə səhv olaraq təshih ediliyor. Halbuki bu ifadə imdi belə bizim ləhcəmizdə vardır. “Şillə” (sillə)

kəlməsini də anlamıyan müəllif (qətiyyən) yanlış işarətilə göstərmişdir.

Halbuki “mərə nooldunuz, didi, bir şillə birinə, bir şillə birinə urdi” (səhifə 143) cümləsinin özü də göstərir ki, “şillə” gəlməsi bizim ləhcəmizin hazırda belə yaşayan kəlmələrindəndir”.

Alim abidənin toponimikasını tədqiq edərək onun Azərbaycanla bağlılığını təsbit və təsdiq edir: “Qorqud kitabının tərtibi əsasında oğuzların yaşadığı yer bir tərəfdən sərhədi – Bayburd və Trabzon sahəsi, o biri tərəfdən Gürcüstan, Bərdə, Gəncə, Dəmir Qapu Qara Dərbənd keçən xətdir. Hekayədəki mövzulara görə oğuzların yalnız Qərb və Şimal sərhədləri məlum oluyor, Şərq və Cənub sərhədindən heç bəhs edilmiyor. Bununla bərabər “Dədə Qorqud”un bütün mövzularının bizim şərqli Oğuz ləhcəsinin (Azərbaycan oğuz - türkcəsinin – C.Q.) hakim olduğu yerlərdə vaqe olduğu açıq və qəti bir surətdə anlaşılıyor”.

Bundan sonra müəllif Gəncə, Dəmirqapı Dərbənd, Trobzon, Bayburd, Dərsanə, Əgrək, Qaracığ, Əlincə və s. kimi yer adlarını da misal çəkməklə sübut edir və Dədə Qorqudun vətəni Azərbaycandır.

Bu haqda Azərbaycanda araşdırma aparən ikinci alim prof. B.V.Çobanzadə idi. O, Dədə Qorqudun dilinin tamamilə Azərbaycan türkcəsi olduğunu sübut etmiş və 1934-cü ilə aid elmi-tədqiqat hesabatında yazmışdı ki, “Kitabi-Dədə Qorqud dastanlarının dili” üzərindəki elmi-tədqiqat işini tamamlamışam”. Ancaq 1937-ci ilin yanvarında evi axtarılarda çoxlu əlyazması ilə birlikdə yandırılmışdır. Sonradan Bəkir bəy bu məsələyə

toxunmadı. Çünki o, yuxarıdakı gələn repressiya küləyini hiss edirdi.

Artıq hiss olunurdu ki, humanizm və demokratiya marksist-leninçi qəlibə yad bir təlim; kimi kənara itələnilir, yasaq edilir. Bəşər iblisə uyanda proletar maşınının tırtılları altında dövlət də, şəxsiyyət də, mənəvi sərvət də, torpaq altında qalır, nəticədə hamısı məhv edilir. Totalitar rejimlər zamanı şəxsiyyətə tuşlanan güllənin hədəfi sənət, ədəbiyyat, mədəniyyət, tarix olursa, mənəvi sərvətə tuşlanan güllənin hədəfi isə daha geniş və daha qlobal olur, burada şəhidə, qurbana sənət və şəxsiyyət yox, genin, yaddaşın və şəcərənin özü çevrilir.

Bolşevik siyasəti daha çox bir millətin zaman-zaman, damla-damla toplanmış və inkişaf etmiş mədəniyyətini, onun çox qədim və zəngin tarixi keçmişi ilə əlaqəsini qırmağa, yaddaşdan, kökdən, dünəndən qoparmağa xidmət edirdi. Digər tərəfdən isə kitab və əlyazma ağıla, zəkaya işıq çilədiyindən, ictimai-siyasi həyatda baş verən hadisələri dərk etməyə şərait yaratdığından və nəhayət, həmin kitab; və əlyazmalarda xalqa “azadlığı dadızdırmaq” (M.Ə.Rəsizadə) ideyaları olduğundan onlar götürülməli və yandırılmalı idi. Böyük imperiyaya azadlıq toxumu səpən, ayıq və oyaq düşüncəyə səsləyən kitab və sənət adamları deyil, manqurd və itaətdə duran, kölə yetişdirən yeni kitablar və sənətkarlar lazım idi. Ona görə də siyasi repressiyaya məruz qalan kitabların – mənəvi dəyər və sərvətlərin sayı adamların sayından qat-qat çox idi.

Bu mənada Azərbaycanın Hüseyn Cavid və Əhməd Cavad, Müşfiq və Seyid Hüseyn, Zeynallı və Xulufu, Əli Razi və Əli Nazim itkisi fərdin, şəxsiyyətin, sözün geniş

mənasında Azərbaycan ədəbiyyatının itkisi və ağrısıdırsa, onlardan, xüsusilə də S.Mümtazdan götürülmüş kitablar, cümlələr və əlyazmalar Şərqi, türk və islam dünyasının faciəsidir. Çünki həmin mədəni sərvətlər türk və islam xalqlarının, eləcə də bəşəriyyətin malı idi.

Elə zənn etməyin ki, sovet repressiyası 1937-ci ildə bitdi. Əslində sanki erməni lobbisinin diktəsi ilə işləyən sovet-bolşevik rejimi getdikcə türk müsəlman xalqlarına qarşı ölüm təhdidlərini sərtləşdirirdi. Əlimizə Sov.İKP MK-nın siyasi bürosunun 1947-ci il iyunun 2-də Moskva şəhərində SSRİ və Dünya Kommunist partiyalarına müraciətlə “Tamamilə məxfi” yarlıqlı (K.AA/SS113. XRəmzi (003) 47 sayılı dəsturəl-əməl-fəaliyyət proqram xarakterli bir sənəd keçmişdir. Bu sənədin bir neçə maddəsinə nəzər salaq.

1. Təşkilatçılığı və xalq arasında nüfuzu olan adamlara xüsusi diqqət yetirməli. Belə adamları ələ keçirməli (deməli şpion hazırlamalı – A.B.), ancaq əməkdaşlıqdan boyun qaçırsalar, onların yüksək vəzifələrə keçməsinin qarşısını almalı”.

2. İdarəetmə orqanlarında müəssisələrin əksəriyyətində (yerli hakimiyyət orqanlarının razılığı olmadan) bütün vəzifələrə bizim bütün xidmətlərimizdə əməkdaşlıq edən adamları təyin etməli”.

Deməli, hər bir adam filan-filan orqanda xüsusi təlim keçdikdən sonra vəzifəyə irəli çəkilir. İstedad və bacarıq heçdir.

3. “Əkin və həyətyanı sahələri olan vətəndaşlara torpağın sahibi olduğu deyil, onlara torpaq verildiyini təsdiq edən sənəd verilməlidir” (Bəs elan edirdiniz ki, torpaq kəndlinin olacaq!) nə oldu?

4. “Rəhbərin rolu (söhbət əyalətlərin rəhbərlərindən gedir) ancaq sərəncamları yerinə yetirməklə məhdudlaşmalıdır. Eyni zamanda elə rəhbərlər seçilməlidir ki, onlar fəaliyyət dairəsindən kənara çıxan problemləri təhlil edə bilməsinlər.

5. Təhsil prosesində daha çox fikir orada milli ruhlu adamların olmamasına verilməlidir. “İbtidai və xüsusi məktəblərdən (ancaq hər şeydən əvvəl orta və ali təhsil müəssisələrindən) milli ruhlu müəllimləri uzaqlaşdırmaq lazımdır. Onların yerinə bizim müəyyən etdiyimiz adamları qoymalı.

6. “Tarix dərslərində diqqəti Şahların qəddarlığına və xalqın onlar əleyhinə mübarizəsinə cəmləşdirilməlidir. Xüsusi məktəblərdə çox məhdud ixtisaslaşmaya (heç kəs öz tarixini bilməməlidir – A.B.) keçməli. Yerli əhalinin yadellilərə, xüsusən alman işğalçılarına (ruslar əleyhinə mübarizədən yan keçməli) və sosializm uğrunda mübarizəni tərənnüm edən mədəni-idman tədbirlərini müdafiə etməli”.

7. “Ali məktəblərə xalqın aşağı təbəqələrinə aid, öz ixtisasına uyğun biliklər almağa yox, ancaq diplom almağa marağı olan adamları qəbul etməli”.

Görün bu maddələrin hər biri nə deyir.

1. Biz kimi istəsək sizə rəhbər göndəririk. Ona görə də 1933-cü ildə qədər Azərbaycan Partiya təşkilatının rəhbəri V.Nenayşvili, Y.Stasova, Q.Kamenski, S.M.Kirov, Levan İsayeviç Mirzoyan, Qikalo, Polonski və b. oldu. Niyə? Bəs niyə Ermənistan və Gürcüstana rəhbərlər özündən olurdu.

2. Deməli, yalnız müəyyən orqan (xidmət orqanı tərəfindən sınaqdan çıxmış (millətinin, xalqının, vətəninin

mənafeyini öz vəzifəsindən aşağı tutan) adamlar – xainlər işləyə bilər... Bu haqda çox söz demək olar...

3. Özünü fəhlə – kəndli hökuməti hesab edən, bunu konstitusiya maddəsinə salan bir diktator, nə tez torpaq sənindir day onu öz qohumuna – sahibkarına qarşı qaldıran necə oldu ki, cəmi 200 m. həyətyanı sahə 500m² dirrik yeri kimi ayrılan torpağı sənə mən vermişəm deyirsən. Axı sənın torpağın var idimi.

4. Bu bənddə əyalət. Bəlkə də respublika rəhbərliyinə təyin olunan adamların heç nə etməmələri, heç bir təşəbbüs göstərməmələri haqqındadır. “Onlar fəaliyyət dairəsindən (yəni dar çərçivədən kənara çıxa bilən problemləri təhlil edə bilməməlidir (yəni o dərəcədə savadsız olmalıdır ki, yalnız əl çalıb ura deməyi bilsin”.

5. Təhsil müəssisələrindən milli ruhlu müəllimləri uzaqlaşdırmalı, onların yerinə bizim müəyyən etdiyimiz adamları qoymalı. Belə də oldu. Milli ruhlu ziyalılarımızı ali və orta məktəblərdən uzaqlaşdırıb, həbs etdirən, yerinə vətənsiz və vicdansız (təəssüf ki, belələri var idi) azərbaycanlıları və ya erməniləri təyin etməli. BDU-nun tarix kafedrasının müdiri erməni idi. Buna görə də biz tələbələr öz keçmiş tariximizi bilmir və onunla fəxr etmirdik. Bəzi qəhrəmanlıq məqamlarına isə əfsanə deyirdik.

6. Bu bənd də əvvəlki kimi, diqqəti milli mənlikdən, tarixi-mədəni, əxlaqi dəyərlərdən gəncləri uzaq tutmağı tələb edirdi. Xalqın başını qatmaq rus cəlladları (Sisiyanov, Paskeviç və onlarla belələrindən yan keçməli, yalnız kütləvi idman tədbirləri futbol, voleybol, qaçış və s. bu kimi işlərlə başımızı qatmalı idik. Bir misal deyəcəyəm. Kənd orta məktəbində səhər 7-10-cu sinif

şagirdləri səhər idman keçirdilər (yəni dərsdən yarım saat qabaq hamı gəlib düzülməli idi. İki dəfə oxuya-oxuya dairəvi qaçışdan sonra gəlib dayanırdılar. Bir nəfər gözəl səsi olan əlaçı tələbə irəlində dayanıb oxuyurdu:

*Heç vaxt enməz Lenin ucaldan,
Sosializmin al bayrağı.
Düşməyə verməz bir parça torpaq,
Enməz qızıl ordunun bayrağı!
Bütün xor oxuyurdu:
Haydi cərgələn boy atdıqca sən,
Baxıb sevinir anamız vətən!*

Yeri gəlmişkən deyim ki, düz iki il solo hissəsini mən oxumuşam.

7. Direktivin bu bəndi lap adamı şok edir. Əvvələn xalqın aşağı təbəqəsindən seçməyi başa düşmək olar. Necə yəni, öz ixtisasına uyğun biliklər almağa yox, ancaq diplom olmağa marağı olan adamları qəbul etməli. Bəs nə oldu Lenin? Axı sən deyirdin ki, oxumaq, oxumaq, yenə də oxumaq! Deyə bilərlər ki, onda artıq Lenin çoxdan – 23 il idi ki, ölmüşdü. O, ölsə də yolu qalırdı o qoyduğu yolla gedirdik. Gündə bir heykəli qoyulur əlini qaldırıb özü də bilmədən sonsuz və naməlum bir istiqamət göstərirdi. 1998–90-cı illərdə Sovet ittifaqında və sosialist ölkələrində 1600-dən artıq heykəli vardı. Nə oldu?

Bəs Sov.İKP MK Leninin arxasında gizlənərək deyirdi ki, inqilabın ən böyük alimi – Lenin

Elmin ən böyük inqilabçısı – Lenin

Bütün bu kimi direktivlər ölkədə yeni bir repressiya tufanının qopacağından xəbər verirdi. Belə də oldu. Stalin

rejimi xalqımıza qarşı öz qəddar əməllərini davam etdirirdi. Onun hədəfində bütün müsəlman-türk xalqları olmasına baxmayaraq ən böyük zərbə bizə dəyirdi (bu haqda bəhs etmişik).

Bu hücum isə gizli olmuşdu. Milli mənəvi dəyərlərimizə milli əxlaqımıza olan sui-qəsd yenidən özünü göstərdi.

N.Təhməzyanın və başqa “yanlar”ın Dədə Qorqudu erməniləşdirə bilməmələri bu əsərə qarşı bir hücumun başlanmasına səbəb oldu.

Ermənilərin bir xasiyyəti də vardır ki, özünü küləşdirə bilmədiyini, yəni oğurlaya bilmədiyini məhv edir. Buna görə də Dədə Qorquda qarşı ümumittifaq repressiyasının baş qaldırmasında erməni amilinin də rolu vardır. Bu səbəbdən də hər yerdə “Dədə Qorqud”a qarşı siyasi və “elmi” hücumlar başladı.

Sovet-bolşevik rejiminin məqsədi Azərbaycan (o cümlədən digər türk- müsəlman) xalqlarının genetik kimliyini unutturmaq üçün iki üsuldən istifadə edirdi: 1) Xalqın tarixini etnomental xüsusiyyətlərini təhrif etmək və yasaqlamaq. 2) Özünü savadsızlaşdırmaq.

Bu ikinci üsul haqqında bir az əvvəl danışdıq. Hansı vasitələrdən və necə istifadə etməklə xalqı savadsız saxlamaq olar. Birinci üsul daha dəhşətli idi. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, a) 1923-cü ildə Məhərrəmlik və Aşura kimi dini ayinlər qadağan edildi. b) 1924-cü ildə. “Allah yoxdur” şüarı ortaya atıldı və allahsızlar cəmiyyəti yaradıldı. Görün Lenin nə qədər böyük bir zat imiş ki, - yəni Allahdan da böyük (əstəğfərullah). Onun istəyi ilə. 1927-ci ilə qədər Azərbaycanda 13 min məscid uçurulmuş, qalanların çoxu müxtəlif məqsədlər üçün

istifadə edilməkdən ötrü kolxozların ixtiyarına verilmişdi. Mollalar, adi Quran oxuyanlar panislamist damğası ilə güllələnirdi.

Çadra örtmək yasaqlanmışdı.

Papaq qoymaq, çarıq geymək olmazdı.

Bütün adət-ənənəmizdən imtina etməli idik.

Keçmişimizlə fəxr edə bilməzdik.

Tomris və Astiaq kimi tarixi şəxsiyyətlərə əfsanə adı qoymuşduq. Çünki tariximiz – dövlətçiliyimiz çoxundan qədimə gedib çıxırdı. Beləliklə, biz tarixi yaddaşı unudub yeni – istedadsız bir kölə olurduq.

1924-cü ildə Lenin öldükdən sonra Stalinin terror, repressiya fəaliyyəti üçün geniş meydan açıldı. Belə ki, əvvəllər olan qəddarlıq xalqa qarşı nifrətli və acımasız münasibət daha da gücləndi. İnqilabdan qabaq “Torpaq kəndlinin olmalıdır” deyən kommunist rejimi, indi “Torpaqlar kolxozun olmalıdır!” dedi. Buna görə ölkədə kəndli hərəkatı başladı. Başqa respublikalarla işiniz yoxdur. Azərbaycanda müxtəlif partiya və cəza orqanlarına soxulmuş ermənilər xalqımıza qarşı amansız qırğın siyasətində fəal iştirak etdilər. 1929-cu ilin yazında Sovet tarixşünaslığının rəhbəri M.N.Pakrolski mətbuatda çıxış edərək sovet dövlətinin mövqeyini belə bildirdi: “Bütün elm cəbhəsində dinc-yanaşı yaşama son qoymaq onların axırına çıxmaq lazımdır:

Həmin kitabın 546-cı səhifəsində V.M.Molotov elan edirdi ki, 1930-cu il köhnə ziyalılar üçün axırıncı il olacaq”. Beləliklə, repressiyanın açıq xarakter olması üçün şərait yarandı. Qolçomaq, millətçi, panislamist,

pantürkist, kolxoz düşməni və s. damğalarla xalqımızı məhv etməkdə davam etdilər (1920–1950-ci illər arasında 30 ildə 480 min azərbaycanlı məhv edildi. Bu iş Moskvadan Stalin özü dirijorluq edirdi. Stalin 3 mart 1937-ci il tarixdə trotskizmə qarşı mübarizəyə həsr edilmiş plenumdakı çıxışında 30-cu illəri belə xarakterizə edirdi. “Partiyalı yoldaşlarımıza izah etmək lazımdır ki, xarici kəşfiyyat orqanlarının diversantlıq – ziyankarlıq işinin aktiv elementləri olan trotskiçilər daha 5 işçi sinfinin interesləri ilə bir yerə sığacaq hər hansı bir ideyaya çoxdan bəridir ki, daha xidmət etmirlər, onlar xarici kəşfiyyat orqanlarına prinsipsiz və ideyasız ziyançılar, diversantlar, casuslar və qatillər başdaşına çevrilmişlər.

İzah etməlidir ki, hazırkı trotskizmə qarşı mübarizədə indi köhnə metodlar deyil, diskussiyalar metodu deyil, yeni metodlar, kökünü kəsmək və darmadağın etmək metodu lazımdır” (Şərq qadını, 1937, №1, səh.6).

Mövzumuz Dədə Qorqudla bağlı olduğu üçün bu sahəyə qayıdaq. Yuxarıda dediyimiz kimi, “Dədə Qorqud” meydana çıxan kimi ermənilər başda olmaqla bir sıra xalqlar bu tarixi salnaməni özlərinə çıxdılar. 1937-ci ildə (görünür yuxarıdan işarə verilmişdi) hamı bu əsərə qarşı müharibə elan etdi.

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

DƏDƏ QORQUDU ZAMAN ÖZÜ YAŞADIR

Əsərin dili türk dilində danışan bir sıra xalqlar üçün də tam və yaxud qismən anlaşıqlı olsa da, lüğət tərkibi, frazeologiyası və qrammatik quruluşu etibarilə digər türk dillərinin hamısından daha çox Azərbaycan dili ilə bağlıdır. Elə bunun nəticəsidir ki, abidəni ərəb əlifbası ilə nəşr edən Müəllim Rifət, eləcə də bunu yeni türk əlifbasına köçürmüş olan Orxan Şaiq bir sıra sözləri, ifadələri, hətta bütöv cümlələri, fikirləri başa düşə bilməmişlər. Yuxarıda deyildiyi kimi ya təhrif etmişlər, yaxud da başa düşmədiklərini qeyd etmişlər.

Misal üçün, Müəllim Qiyafət “bələmək” (uşaq bələmək) sözünü “bəllmək” mənasında başa düşmüşdür. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, türkmənlərdə də bu söz “qundamaqdır”. “Şillə” sözü Türkiyədə heç anlaşılmamış, türkmənlərdə isə bu “şappatdır”.

Məqalənin sonunda müəlliflər deyirdi: “Dədə Qorqud” dastanları xalqımızın tarixində baş vermiş bir sıra mühüm hadisələri əks etdirən qiymətli bir abidədir. Belə bir abidədən imtina etmək, onu zərərli bir şey kimi qələmə vermək tarixi abidələrə vicdanla yanaşmamaq deməkdir.

Biz əminik ki, alimlər bu abidənin üzərində daha ciddi işləyərək onun əsil qiymətini verə biləcəklər. Uzun müddət şərqşünaslıq aləmini maraqlandırmış olan bu abidənin öyrənilməsi işi davam etdiriləcəkdir” (“Kommunist qəzeti”, 26 mart 1955).

Bu məqalədən sonra əsər yəndən tədris planlarına salındı. Elmi araşdırmalar üçün cəlb edildi.

Bu böyük xalqımızın əxlaqını, milli mədəniyyətini, əxlaqı dəyərlərini, həyata və insana münasibətlərini əhatə edir. Aşağıda F.Zeynalov və S.Əlizadənin 1988-ci ildə tərtib etdiyi kitabda yuxarıda dediklərimiz keyfiyyətlərin səhifələrdə ifadə edildiyini veririk.

Dədə Qorqud kitabı

<i>Adaxlanmaq</i>	– 7
<i>Adət-ənənə</i>	– 7
<i>Böyüyə hörmət</i>	– 7,18
<i>Advermə</i>	– 9
<i>Ağac</i>	– 12
<i>Axır zaman</i>	– 15
<i>Axirət – sonuc</i>	– 16
<i>Ər arvad münasibəti</i>	– 17
<i>Namus</i>	–
<i>Təvazökarlıq</i>	– 20
<i>Allah</i>	– 21
<i>And</i>	– 30
<i>Ata</i>	– 40
<i>Nağullar</i>	– 50
<i>Xızır</i>	– 66-65
<i>Cəbrayıl</i>	– 68
<i>Demokratiya</i>	– 82
<i>Dözümlülük</i>	– 124
<i>Təmizlik – sədaqət</i>	– 125
<i>Əxlaq</i>	– 131
<i>Gəlin</i>	– 160
<i>Xatun</i>	– 166
<i>İslam dini</i>	– 176
<i>Kərbəla</i>	– 187

Qadın-ana – 191
Qapaq – 195(nicab)
Qazlıq Dağı – 205
Qəza – cihad – 215
Qorqud Ata – 221
Qurol – 229
Məkkə – 242
Tanrı – 316
Təşbeh – 324
Toy-Düyün – 335

Məlumdur ki, Dədə Qorqud Peyğəmbər əleyhüssalam zamanında yaşamışdı. Amma islam əxlaqı bu dastanın bütün fəsillərində özünə yer alır. Bunun səbəbini biz yuxarıda haqqında danışdığımız “Avesta”da axtarmağı qəbul edirik. Çünki xiristianlıq və islamın bir sıra tesizsləri “Avesta” da verilmişdir. Ona görə bəzi cəhətləri Quran ayələrini də əvvəlki əxlaq normalarımızla müqayisə etmək üçün bəzi məlumatları verməyi lazım bilirik.

Söz.dil-səs 14-15,19,23,68
Quranın 36 adı var
Dağ – 54, zeytun – 54
DQ- Məhəmməd – ƏhZab.(33\21)
Namus – 73(23\5)
Əmanət – (23\8)
Yalan – 262(2\10)
Nəfsin istədiyinə tabe olmana – 78(6\56), 5\77,
45\23, 38\26
Təkəbbür – 77(39\22), cəhalət, 11\53
Namaz – ibadət – 82.83

Oruc – 85
Zəkət – fitir – sədəfa, ehsan, kəffarə (86-87)
Xəsislik – 93
Kasıba yardım – 93(2\177)+94(2\272+2) 254
Ədalət – orta ümmət – 215(2\143)
Dəyişmək – adət – 121 (13-11)
Halal-haram – 123
Bilənlərlə bir olmayanlar (124.39/9)
Ataları təqlid etmək (2-70)
Ölçüsüz qayğı (9-31)
Elmsiz hərəkət
Şəhvətə əsir olmaq
Zənginliyi sevmək
Düşünməmək
Adət-ənənələrə sorğu-sualsız itaət
Məndən istəyin ki verim 40/60
İstəyən iman etsin – Kufi 18/19
Tolerantlıq – 134-8/61; 2/208
Tək din islamdır – 138 – 3/19
İsraf-pisdir – 17/28
And içmək – 53/1

Burada Quran ayələri ilə Dədə Qorquddakı əxlaq normalarını müqayisə etməyə imkan yoxdur. Oxucu bunları özü tutuşdura bilər.

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

DƏDƏ QORQUDUN VƏTƏNİ AZƏRBAYCANDIR

Keçən əsrin axırlarında “Dədə Qorqud”un məhz Qafqaz-Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu sübut etmək lazım gəldi. Bu dəfə Respublikanın rəhbəri xalqını, vətəninə mili mənsubiyyətini sevən bir adam H.Əliyev idi. O vaxtilə Nəsimini də başqalarından almaq üçün 3 il əvvəl yubileyini keçirmişdi. Bu dəfə də belə oldu. Böyük rəhbər Dədə Qorqudun 1300 illik yubileyini keçirmək üçün 27 fevral 1997-ci ildə fərman verdi. Yubileyi keçirmək üçün komissiya da ayrıldı. Nəhayət böyük işlər görüldükdən sonra 8 aprel 2000-ci ildə Dədə Qorqudun YUNESKO səviyyəsində yubileyi keçirildi. Burada çoxlu çıxış və məruzələr oldu. Amma biz təkcə ən mötəbər fikirlər ifadə etmiş H.Əliyevin sözlərinə geniş yer vermək niyyətindəyik. H.Əliyev Dədə Qorquda olan məhəbbətini belə ifadə edirdi:

“Dünya qorqudşünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik, mənşə, istər tarixi-coğrafi, ərazi, istərsə də dil və məfkurə baxımından Azərbaycan xalqına mənsub olması fikrini qəti şəkildə təsdiq edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük, ən əsas və ən birinci xidməti bundan ibarətdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq eposudur, özü də bir cəngavər, bir igid haqqında yox, bütöv bir xalqın qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Onun ən böyük ideyası baş sərkərdədən tutmuş böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanlarının doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir. Eposun əsas mahiyyətini qəhrəmanlıq

ideologiyası təşkil edir. Ölkəmizin yaşadığı bugünkü mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, o cümlədən respublikanın suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiyasından faydalanmasının nə dərəcədə vacib olduğu gün kimi aydındır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir. Böyüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman və etiqad, namus, və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətənə sədaqət – bu insani keyfiyyətlər, mənəvi məziyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir. Dədə Qorqud dünyasındakı milli dəyərlər, stereotiplər, rituallar sistemi əslində hər bir azərbaycanlının varlığının ayrılmaz hissəsidir. Müasir dövrdə azərbaycanlıların mentalitetində milli və ümumbəşəri dəyərlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi də Dədə Qorqudun etik prinsiplərindən çıxış etməklə gerçəkləşir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir.

Gözəllik və eybəcərlik, ülvilik və alçaqlıq, komiklik və faciəvilik, məhəbbət və nifrətlə bağlı olan fikirlər, bizim əcdadlarımızın estetik duyumu lakonik ədəbi formalarda eposun müxtəlif boylarında ifadə olunur. Gözəllik və hikmətin, gözəllik və qeyrətin, gözəllik və sədaqətin qırılmaz daxili harmoniyası da “Kitabi-Dədə

Qorqud”a xas olan estetik və etik kateqoriyaların mahiyyətini açıqlayır.

Eposun müqəddiməsinin ilk sözlərindən Dədə Qorqud gözümüz önündə keçmiş, bu günü və gələcəyi bilən bir şəxsiyyət kimi görünür.

Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yaddaşının, arxaik təfəkkürünün güzgüsü olan “Kitabi-Dədə Qorqud” nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi kimi də böyük mədəni-estetik əhəmiyyət kəsb edir. Kitab elə bir qüdrətə malikdir ki, özündən sonra gələn söz sənətimiz, ozan-aşıq sənətimiz, yazılı ədəbiyyatımız onun təsirindən kənarda qala bilməmişdir. Ensiklopediya da “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu təsir gücünü əyani şəkildə nümayiş etdirir...

Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli-mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla, haqlı olaraq, fəxr edə bilər. Dastanın məzmununu, mənasını, onun hər bir kəlməsini hər bir azərbaycanlı məktəbdən başlayaraq bilməlidir. Bu, bizim ana kitabımızdır və gənclik bu kitabı nə qədər dərinləndirə bilsə, millətini, xalqını, vətənini, müstəqil Azərbaycanı bir o qədər çox sevməkdir”.

Möhtərəm oxucu, təkcə Dədə Qorqudun taleyini daim göz önündə saxlasan, dünya fəlsəfəsini dərk etmiş olarsan. Mən “Kitabi-Dədə Qorqud” haqqında yazdığım məqalələri və etdiyim məruzələrin tezislərini də buraya əlavə edirəm.

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

QORQUDŞÜNASLIQDA YENİ HADİSƏ

Yeni hadisə deyərkən iki vacib problem nəzərdə tutulur: 1) Ulu əcdadımızın şəxsiyyəti, həyat tərzi, insanlara düzgün yol göstərməsi sahəsində açılan dəqiq məlumatlar; 2) Əsərin məzmun zənginliyi, dil məzmunu və dəqiqliyi və s. “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazmasının tapılması, onun öz vətəninə çap edilməsi, doğrudan da, hər iki istiqamət üçün yeni səhifədir. Bu qədim dastanın – Oğuz türklərinin “Ana kitabının başına nələr gəlməmişdir?”. 1815-ci ildə böyük alman Şərqsünas alimi, türkoloqu və diplomatı Fridrix fon Ditsin əsəri tapıb onun bəzi boylarını çap edəndə qədər bu Cahansumul dastanın başına nələr gəldiyini bilmirik. Amma əsas məsələ odur ki, bəzi fars şovinistləri və milli heysiyyatdan məhrum olan adamlar xalqımızın tarixinin XI-XII əsrdən başladığını söyləyib bizi alçaltdığı halda “Kitabi-Dədə Qorqud”un nəşri onların mənfur fikirlərini alt-üst etdi. Bu əsəri 30 illik zəhmət nəticəsində V.V.Bartold 1922-ci ildə rus dilində çap etdirir. 1916-cı ildə Kilisli müəllim Rüfət Türkiyədə, 1939-cu ildə isə Bakıda H.Araslı çap etdirmişdir. Kitab halında çap olana qədər Azərbaycanda bu əsər haqqında Əmin Abid, B.Çobanzadə tədqiqat aparmışdır. B.Çobanzadə bu əsərin bir boyunu tapdığı kimi, 1934-cü ilə aid elmi-tədqiqat işini əsərin dilinə həsr etmişdir, lakin onların üzə çıxmasına, çap edilməsinə 1937-ci ilin repressiyası mane olmuşdur (onun bütün əsərləri yandırılmışdır).

Dədə Qorqud haqqındakı dastanın qədimliyi və məzmunu bir çox xalqın xoşuna gəldiyi üçün ona sahib

çıxanların sayı çoxaldı. Ermənilər, onun qan qardaş farslar və başqaları bu möhtəşəm əsərə sahib çıxdılar. Beləliklə, Qorqudşünaslıqda III mərhələ –səhifə başladı.

Bu bolşevik rejiminin heç də xoşuna gəlmədi. Necə yəni oğuzların elə bir dastanı olsun ki, tarixi VII əsrə gedib çıxsın? Necə yəni türk xalqları öz tarixini öyrənib onunla fəxr etsin?

Buna görə də 1950-ci ildə Qorqud dədənin başının üstündən repressiya tufanı əsməyə başladı.

Dədə Qorqud repressiya tufanında. 1937-ci ildən başlayaraq Dədə Qorquda qarşı repressiya hücumları başladı. 1951-ci ildə bu hücum artıq dövlət səviyyəsində aparıldı. Azərbaycan KP MK-nın 1951-ci il mayın 24-də keçirilən plenumunda MK-nın birinci katibi özünün hesabat məruzəsində demişdi: “Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissələrini itirərək uzun müddət ərzində bu təhlükəli, xalqa zidd olan kitabı Azərbaycan dastanı adı altında təbliğ etmişlər. “Dədə Qorqud” xalq dastanı deyil. O, əvvəldən axıra kimi Azərbaycan torpaqlarına qatil və soyğunçu kimi gəlmiş oğuz köçəri tayfalarını idarə edən yuxarı təbəqələrin tərifinə həsr olunub. Kitab büsbütün millətçilik zəhərinə hopdurulmuşdur. O, müsəlmanlara qarşı deyil, başqa dinə mənsub olan, əsasən də qardaş gürcü və erməni xalqına qarşı yönəldilmişdir. Bu kitabın nəşr olunması Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyaya rəhbərliyinin və ədəbiyyat institutunun kobud səhvi hesab edilməlidir” (6).

Bundan sonra o vaxtkı Azərbaycan K(b)P MK katibi Həsənov da “Dədə Qorqud” və onu tənqid edən Mir Cəfər Bağırovun səsinə hamıdan əvvəl cavab verdi. O, “Kitabi-Dədə Qorqud”un xalqa zidd düşmən əsər olduğunu

partiyanın kəşfi adlandırır. Bayağı fikirlər dünyasında qanad çalan başqa partiya funksionerləri kimi Həsən Həsənov da belə düşünürdü: “Sənaye şəhəri haqqında, fəhlə sinfinin həyatı haqqında, elm və istehsalatda yeniliklər yaradanlar haqqında, kolxoz kəndinin adamları haqqında, qabaqcıl sovet ziyalıları haqqında, xalqların Stalin dostluğu haqqında, Zaqafqaziya xalqlarının öz azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda, sovet hakimiyyəti uğrunda birgə mübarizələri haqqında böyük əsərlər yaratmaq Azərbaycan yazıçılarının mübariz vəzifəsidir. Azərbaycan yazıçıları bununla əlaqədar olaraq sosialist realizmi üsuluna dərinlən yiyələnmək uğrunda, öz bədii yaradıcılıq ustalığını təkmilləşdirmək uğrunda daim mübarizə aparmalıdır” (3).

MK katibi Həsən Həsənov Azərbaycan yazıçıların bu sahədəki vəzifələrini müəyyənləşdirərək “Pravda” qəzetinin 1951-ci il 7 may nömrəsində yazırdı: “Xalqına tamamilə yabançı olan və sırf mürtəce xarakter daşıyan “Dədə Qorqud” kitabı da bu qəbildən idi. Respublikanın partiya təşkilatı, Zaqafqaziyanın qardaş xalqlarına qarşı milli ayrı-seçkilik və ədavət ruhunda olan bu kitabın zərərli, xalqa zidd mahiyyətini ifşa etmək vəzifəsini Azərbaycan ədəbiyyat ictimaiyyəti qarşısında çox kəskin şəkildə qoydu”.

“Dədə Qorqud” kitabı ilə əlaqədar olaraq SSRİ Sovet Yazıçıları İttifaqı rəhbərliyinin yanlış mövqe tutduğunu qeyd etmək lazımdır. SSRİ Sovet Yazıçıları İttifaqının rəhbərliyi, bu kitabın zərərli mahiyyətini ifşa etməklə Respublika Yazıçıları İttifaqına kömək etmək əvəzinə 1948-ci ildə xüsusi müşavirə çağırmaq və “Dədə Qorqud”un hansı millətə məxsus olduğu barədə

mübahisələr təşkil etmək istəyirdi. Azərbaycan KP(b) Mərkəzi Komitəsi qəti surətdə belə bir cəhdə qarşı çıxdı.

“Dədə Qorqud” kitabının bir çox illər ərzində ifşa edilməmiş qalması və bundan əlavə Azərbaycan xalqının “vətənpərvərlik” yaradıcılığı kimi təbliğ edilməsi bir daha göstərir ki, Azərbaycan ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığı sahəsində hələ ciddi nöqsanlar vardır. Respublikanın partiya təşkilatı ictimai-siyasi və fəlsəfi fikrin tarixinin öyrənilməsində bir sıra burjua millətçiliyi meyllərini ifşa etdi.

Vaxtilə “Kitabi-Dədə Qorqud” bizimdir deyən ermənilər də bu əsərdən üz çevirib onu çirkaba atdılar. Bakıda erməni dilində nəşr edilən “Kommunist” qəzetinin redaktoru N.Əmirxanyan M.C.Bağirovun tənqidi məruzəsindən oğurladığı cümləni belə verirdi: “Öz-özlüyündə aydındır ki, əgər ədəbi tənqidçilərimiz, ədəbiyyat cəbhəsi rəhbərləri və mətbuat işçiləri öz vəzifələri başında durmuş olsaydılar, bu kitab yayılmazdı və onun təbliğatçıları vaxtında ifşa edilərdilər” (7).

Məsələ ciddiləşirdi. Hər vasitə ilə “Dədə Qorqud bizimdir” deyənlər indi ondan imtina edirdilər. Bəzi alimlər ifrata varıb “Azərbaycan variantlı” Dədə Qorqudun Qafqazda zibilləndiyini yazırdılar, M.Koşayev və B.Karıyev əvvəlcə bu əsəri özlərinə çıxardı. Sonra Partiya orqanları onu tənqid etdiyi üçün iddia edirdilər ki, “Qorqud ata orta Asiya şəraitində yaranmış və sonra buradan Qafqaza köçmüş və orada da müxtəlif zərərli qatlarla zibillənmişdir” (1).

Hörmətli alimlər M.Kosayev və V.Kamyev heç bir misal göstərə bilmir ki, bizim variant budur, Qafqazın “zibili” isə budur.

Türkmənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi O.Şıxmuradov da bolşevik üsulu ilə Dədə Qorquda qarşı hücum edərək 1951-ci ilin sentyabrında demişdi: “Türkmən xalqına yad olan “Qorqud Ata”nın təbliğ olunmasında və yayılmasında Respublika Yazıçılar İttifaqının, Türkmən Dövlət Nəşriyyatının Dil və ədəbiyyat institutunun, Maarif Nazirliyinin rəhbərlərini siyasi sayıqlıqlarının aşağı olmasında günahlandırmış və onların bir çoxunu cəzalandırmışdır: “Aşqabad partiya fəalllarının yığıncağında (fevral, 1952), K P (b)-nin XI qurultayında (sentyabr, 1951), KP(b) MK plenumunda (yanvar, 1953) və başqa yığıncaqlarda “Dədə Qorqud”u Türkmənistanda nəşr edən, onun haqqında araşdırmalar aparan, qədim türkmən folkloru ilə məşğul olan Məti Kosayev Baymühəmməd Kamyev, O.Abdalov, A.Kekilov kimi görkəmli alimlər “xalq düşməni” adlandırıldı” (1).

Repressiya tufanı SSRİ miqyasında ən güclü şəkildə Azərbaycanda təzahür edirdi. Çünki burada rəhbərlik daha qəddar idi, Azərbaycan Dövlər Universiteti yuxarıya yazdığı məktubda bildirdi ki “Dədə Qorqud” bütün tədris proqramlarından və elmi araşdırmalar sferasından çıxarılmışdır. Hətta “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dili mövzusunda yazılmış hazır dissertasiya (Müəllifi Şəki şəhər məktəbinin müəllimi Sadəddin Xəlilov və elmi rəhbəri prof. Ə.M.Dəmirçizadə) işi ləğv edilmişdir (8). Bundan sonra tənqid hədəfinə silah tuşlayan həm də məcburi alimlər oldu.

Buna görə də Azərbaycan yazıçılarının ümumi yığıncağı Dədə Qorquda qarşı böyük mübarizə və hətta

təhqir meydanı oldu. Yazıçıların ümumi toplantısı keçirildi. Orada deyilirdi:

Partiyamız ədəbiyyatın və ictimai-fəlsəfi tənəkkürün öyrənilməsindəki burjua-millətçilik meyillərini ifşa edərək bizi burjua millətçiliyinin hər cür təzahürlərinə qarşı bolşevik barışmazlığı ruhunda tərbiyə edir. Klassik irsin öyrənilməsi sahəsindəki burjua millətçilik təhriflərinə qarşı mübarizə - Azərbaycan tənqidçiləri, ədəbiyyatşünaslarımız və dilçilərimiz ədəbiyyat və dil sahəsindəki burjua millətçilik təzahürünə qarşı mübarizədə barışdırıcı mövqe tutur, klassik irsi izah etmək işində burjua millətçiliyinin təzahürlərini ardıcıl surətlə ifşa etmirlər. Bunu belə bir fakt aydın surətdə sübut edir ki, pantürkistlər tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatının qədim abidəsi kimi qələmə verilən “Dədə Qorqud” eposunun mürtəce burjua millətçilik mahiyyəti son zamanlaradək ifşa edilməmişdir.

“Dədə Qorqud” eposunun Azərbaycan xalqı ilə, onun tarixi folkloru və dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. “Dədə Qorqud”da Azərbaycan xalqı üçün yabançı olan həyat tərz, adət və ənənələr təsvir edilmişdir. Eposda təsvir olunan adamlar azərbaycanlılar deyil, oğuz qəbilələrinin Qafqaza soxulmuş yuxarı təbəqələrinin nümayəndələridir.

“Dədə Qorqud” eposunun “qəhrəmanları” soyğunçuluq və basqınçılıqla məşğul olan, Zaqafqaziya xalqlarına qarşı ədavət və dini fanatizmi qızıqsıdaran oğuz xanları və bəyləridir. Eposun məzmunu və ideyası Zaqafqaziya xalqları arasında əsrlərdən bəri davam edən dostluğa ziddir və bu sovet adamlarının dostluq və qardaşlıq ruhunda tərbiyə edilməsinə yardım göstərə bilməz.

“Dədə Qorqud” eposunun açıqdan-açığa mürtəce və burjua millətçilik mahiyyəti daşmasına baxmayaraq, bəzi ədəbiyyatşünaslar və dilçilər, xüsusilə H.Araslı və Dəmirçizadə bu eposu geniş təbliğ etməyə başlayaraq onu Azərbaycan xalq yaradıcılığının “görməli” abidəsi kimi, Azərbaycan xalqının X və XI əsrlərdəki həyat tərzini, adət və ənənələri haqqında guya ən mötəbər təsəvvür yaradan “çox böyük tarixi abidə” kimi qələmə verirdilər. “Dədə Qorqud”un mətnini nəşr edən H.Araslı eposun yalnız ideyasını deyil, onun dilini də saxtalaşdırmış və Azərbaycan dilinə süni surətdə uyğunlaşdırmışdır.

Dəmirçizadə isə Azərbaycan dilinin tarixi sahəsindəki öz “tədqiqatçılıq” fəaliyyətində bu “eposa” əsaslanaraq Azərbaycan xalqını gəlmə bir xalq kimi, onun dilini isə oğuz-qıpçaq ünsürlərinin qarışığı kimi qələmə vermişdir. Dəmirçizadə bununla kifayətlənməyərək uşaqlar üçün “Qaraca çoban” adlı zərərli pyes yazmış və Azərbaycan Dövlət Filarmoniyası üçün xüsusi konsert proqramı tərtib etmişdir.

Yazıçı M.Rzaquluzadə “Dədə Qorqud”un bir neçə rəvayəti üzərində işləmiş və “El gücü” adlı hekayələr kitabı nəşr etmişdir (2).

Yığıncaqda yazıçılar ittifaqının şədri Mirzə İbrahimov da çıxış edərək öz “səhvlərini” etiraf etdi və göstərdi ki, “Dədə Qorqud” eposunun qiymətləndirilməsində mən və S.Vurğun ciddi səhvlər buraxmışıq.

Alimləri məcbur edirdilər ki, Siz MK-nin mövqeyini müdafiə etməlisiniz. Ona görə də filoloqlar bu sahədə müəyyən mənada yarışa girirdilər ki, MK-nin qara siyahısına düşməsinlər. Buna görə də prof. Cəfər xəndan

və filologiya elmləri namizədi Mirzəağa Quluzadə Ümumittifaq miqyasında “Dədə Qorqud”u ifşa etmək məqsədilə “Литературная газета”nın 7 iyun nömrəsində “Xalqa zidd bir kitab haqqında” adlı məqalə ilə çıxış etdilər. Məqalədən geniş sitatı veririk (tərcüməsi “Ədəbiyyat” qəzetinin 17 iyul 1951-ci il nömrəsində verilmişdir) məqalədə oxuyuruq: Azərbaycan KP(b) MK-nın katibi M.C.Bağirov yoldaş Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının XVIII qurultayındakı hesabat məruzəsində “Dədə Qorqud” kitabı haqqında demişdir: “Bəzi ədəbiyyatşünaslar və yazıçılar siyasi sayıqlığını və məsuliyyət hissini itirərək uzun illər ərzində bu zərərli, xalqa zidd kitabı Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ etmişlər. “Dədə Qorqud” xalq eposu deyildir. Bu kitab başdan-başa soyğunçuluq və qırğın məqsədilə Azərbaycana gələn oğuz köçəri tayfalarının hakim yuxarı təbəqəsini tərifləməyə həsr edilmişdir. Bu kitab tamamilə millətçilik zəhəri ilə doludur, müsəlman olmayan başqa xalqlara, əsasən qardaş gürcü və erməni xalqlarına qarşı yazılmışdır”.

“Dədə Qorqud”un “qəhrəmanları” kimlərdir? Vaxtlarını qarətçilikdə, quldurluqda, ovda keçirən yuxarı təbəqədən olan feodallar, bəylərdir. Köçəri qəbiləsinin başçısı – Bayındır xan – ən zəngin feodaldır; onun yeznəsi Salur Qazan da belə bir feodaldır. Bu “qəhrəmanlar” vəhşi talanlarla və dinc qonşu xalqlar üzərinə - ermənilər və gürcülər üzərinə basqın etməklə öz sərvətlərini artırmışlar. Onlar nəinki talan etmişlər, həm də öz qonşularını – müsəlman olmayan xalqları amansızcasına qırmışlar.

Oğuz bəyləri kitabda yalnız ona görə “qəhrəmanlar” deyə qələmə verilir ki, onlar “kafirlərin” başlarını kəsir,

qanını axıdır, qarət edir və onların var-yoxunu əllərindən alırlar.

“Dədə Qorqud” eposunun “qəhrəmanları” hərbi səfər ərəfəsində dini ayinlər icra edirlər. Kitabın hər bir fəsli dua ilə qurtarır.

Kitabda yeganə bir əməkçi adamın - çobanın obrazı vardır. Bu obrazın təsviri isə “Dədə Qorqud”un sinfi mahiyyəti haqqında, bu kitabın xalqa nə qədər zidd bir ruhda olması haqqında olduqca aydın təsvür verir.

Bu “nəzəriyyə” Ə.Dəmirçizadəyə ona görə lazım idi ki, o, “Dədə Qorqud”u Azərbaycan əsəri elan etsin. Ə.Dəmirçizadə Marrın dili stadial inkişafı “nəzəriyyəsi”nə istinad edərək Azərbaycan xalqını gəlmə xalq, onun dilini isə oğuz-qıpçaq ünsürlərinin qatışığı elan etmişdir.

Ə.Dəmirçizadə bu qüsurlu tədqiqatları ilə kifayətlənməyərək, 1945-ci ildə “Dədə Qorqud” motivləri əsasında burjua-milliyətçiliyi ruhunda pyes yazmış və oğuz qəbilələrinin feodal, patriarxal təbəqələrini idealizə etmiş, tarixi həqiqəti kobudcasına təhrif etmişdir.

“Dədə Qorqud” kitabını diqqətlə oxuduqda, burada öz əksini tapan yarım köçəri, patriarxal qəbilə həyatının XI əsrdə Azərbaycan xalqının həyatı olmadığını görmək çətin deyildir. Çünki o dövrdə Azərbaycan artıq özünün inkişaf etmiş şəhər mədəniyyəti, ədəbiyyatına, memarlıq sənətinə və sairəyə malik idi. XI əsrdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi həyatı “Dədə Qorqud” kitabında öz əksini tapan oğulların-qıpçaqların feodal-qəbilə haqqına qətiyyənlə oxşamır.

Azərbaycan mədəniyyətini bu xalqa zidd, Zərərli əsərlə “zənginləşdirmək” üçün H.Arslı və Ə.Dəmirçizadə kitabın dilini saxtalaşdırmış, oğuz dilinin qrammatikası ilə

əvəz etməyə çalışaraq, onu süni surətdə
“azərbaycanlaşdırmışdır”.

Bu kitabın Azərbaycan eposu adı ilə təbliğ edilməsi
ədəbiyyatımıza, tariximizə və dilçiliyimizə ciddi zərər
vermişdir.

Bu kitab dil və ədəbiyyat sahəsində, xalqımızın
qədim dilini və qədim xalq yaradıcılığını öyrənməyə mane
olmuşdur. Dilşünaslarımız müasir Azərbaycan dilinin
əmələ gəlməsini aydınlaşdırmaq üçün uzaq keçmişə tədqiq
etmək əvəzinə, XI əsrlə məşğul olmuşdur. Lakin Stalin
yoldaşın ümumxalq dilinin inkişafı haqqındakı dahiyənə
göstərişlərindən çıxaraq, cəsarətlə demək olar ki, müasir
Azərbaycan dilinin tarixi kökləri XI əsrdən xeyli əvvəllərə
bağlıdır.

Bu sitatların şərh etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki
mövzu ilə tanış olan hər kəs buradakı hər bir söz və
ifadənin zahiri və batini mənalarını başa düşür. Çunki,
repressiya tufanı elə güclü və sürətli idi ki, ona
müqavimət göstərmək olmazdı. Mikayıl Rəfilin sovet
rejiminə daha meyilli olduğu üçün belə məsələlərdə
həmişə fəal iştirak edirdi. O, Dədə Qorqud probleminə
həsr etdiyi məqalədə Qorqud atanı və başqalarını ifşa
edirdi:

Ədəbiyyat tariximizi yenidən yoxlamaq onun
qaranlıq səhifələrinin marksizm-leninizm cəbhəsindən,
İ.V.Stalin yoldaşın dilçiliyə dair dahiyənə əsərləri,
M.C.Bağirov yoldaşın Azərbaycan ziyalılarının qarşısına
qoyduğu vəzifələr nöqtəyi-nəzərindən yoxlamaq, marksist
ədəbiyyat tariximizi yaratmaq - qarşımızda duran mühüm
vəzifələrdən biridir. Bu məsələlərlə “Kitabi-Dədə
Qorqud”da əlaqədardır. Bu xüsusda mənim də ciddi

səhvlərim olmuşdur, mən də bu feodal eposunu idealizə etməklə səhv buraxmışam. Həmid Araslı, Dəmirçizadə, M.Rzaquluzadə və başqaları bu köçəri-feodal eposuna tənqidi yanaşmamışlar, zərərli xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmamışlar, qeyri-elmi bir şəkildə Azərbaycan ədəbiyyatına daxil etmişlər. İlk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud”u Həmid Araslı nəşr etmiş və bu barədə məqalə yazmışdır. H.Araslının ən böyük səhvi bundadır ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilini süni bir şəkildə dəyişmiş, saxtakarlıqla məşğul olmuşdur. Əsərin rusca çapı da 1949-cu ildə H.Araslı və M.H.Təhmasibin tərtibi ilə nəşr edilmişdir. Mikayıl Rzaquluzadə isə “Kitabi-Dədə Qorqud” motivlərindən ruhlanaraq zərərli, süni və uydurma hekayələr yazmış və onu yaymaqda canfəşanlıq göstərmişdir. Dəmirçizadə kitablarında və dil tarixinə aid məqalələrində “Kitabi-Dədə Qorqud”u Azərbaycan dilinin kökü, bünövrəsi kimi götürməklə kifayətlənməyərək, “Qaraca çoban” adı ilə zərərli bir pyes də yazmasıdır. Əli Sultanlı da Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun “Əsərləri”ndə bu feodal eposunu “tipik bir qəhrəmanlıq dastanı” kimi qələmə vermişdir. Hətta, o, belə bir “elmi” nəticəyə gəlmişdir ki, “bu qədim Azərbaycan dastanı epik, lirik, drama ədəbi növlərini özündə birkəlməmişdir”. Əli Sultanlı dramının başlanğıcını belə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da axtarır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bizə, epoxamıza, xalqlar qardaşlığına yad bir əsərdir. Bu əsəri idealizə etməklə biz burjua millətçiliyinin mənfur təsirlərindən yaxamızı qurtara bilməmişik. Hamımızın borcumuz “Kitabi-Dədə Qorqud”un ideya yabançılığını dərinlən anlayaraq, onun Azərbaycan xalqının böyük və zəngin, klassik

ədəbiyyatının patriotik və humanist ənənələrinə yad olduğunu başa düşməkdir. Biz öz keçmişi tariximizi, eyni zamanda ədəbiyyat və mədəniyyət tariximizi Lenin-Stalin nəzəriyyəsinin parlaq şəfəqlərilə işıqlandırmalıyıq. Klassik ədəbiyyatımızın marksist-leninçi tarixini yaratmaq, Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixini Ümumittifaq miqyasına çıxartmaq biz ədəbiyyatşünasların şərəfli vəzifəsidir.

Ədəbiyyat tariximizin bütün hadisələrini M.C.Bağırov yoldaşın Bakı ziyalılarının yığıncağında irəli sürdüyü məsələlər əsasında yenidən qiymətləndirmək - ədəbiyyat elminin qarşısında duran əsas iş sayılmalıdır. Etiraf etməlidir ki, Həsən oğlu, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif hələ öz həqiqi marksist qiymətini tapmamışdır. Həmid Araslının məqalələri və dərc olunan kitablarına bu günə qədər təzkiyəçilik mülahizələri özünü açıqca göstərir. “Böyük sovet ensiklopediyası” üçün M.Arifin və M.Quluzadənin yazdığı məqalədə “Kitabi-Dədə Qorqud”a yanlış bir qiymət verilmişdir.

1953-cü ildə Stalin öldü. Dünyada yeni, müəyyən mənada azad aura yarandı. İndi Azərbaycanda da repressiya səngidi və dayandı. Biz Dədə Qorqud haqqında gedən müzakirələrdə bir sıra alimlərin məcburi şəkildə bu böyük abidəyə qarşı iftiralər yağdırmasını verməklə heç də həmin alimləri oxucunun gözündən salmaq fikrində deyilik. Amma bunu da qeyd etmək lazım gəlir ki, H.Araslı və Ə.M.Dəmirçizadə onlara atılan böhtanlara və bəzən təhqirlərə baxmayaraq, öz yollarından-əqidələrindən dönmədilər. Nəhayət, 1957-ci ildə martın 26-da “Kommunist” qəzetində öz haqlı mövqelərini yenidən bildirdilər. Məqaləni onlar daha iki nəfər

görməli araşdırıcını da dəvət edərək (məslək qardaşı kimi) çap etdirdilər. Onlar professor M.Arifi və dos. M.H.Təhmasib idi. Bu 4 nəfər görkəmli alim bir daha sübut etdi ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” bütün türk xalqlarına aid olsa da, onun Vətəni Azərbaycandır. Bundaqn sonra bu kitab dəfələrlə çap olundu, onun üzərində araşdırmalar aparıldı.

Dədə Qorqudun Vətəni Azərbaycandır. Keçən əsrin axırlarında “Dədə Qorqud”un məhz Qafqaz-Azərbaycan türklərinə mənsub olduğunu sübut etmək lazım gəldi. Bu dəfə Respublikanın rəhbəri xalqını, vətənini milli mənsubiyyətini sevən bir adam H.Əliyev idi. O, vaxtilə Nəsimini də başqalarından almaq üçün 3 il əvvəl yubileyini keçirmişdi. Bu dəfə də belə oldu. Böyük rəhbər Dədə Qorqudun 1300 illik yubileyini keçirmək üçün 27 fevral 1997-ci ildə fərman verdi. Yubileyi keçirmək üçün Komissiya da ayrıldı. Nəhayət böyük işlər görüldükdən sonra 8 aprel 2000-ci ildə Dədə Qorqudun YUNESKO səviyyəsində yubiley keçirildi. Burada çoxlu çıxış və məruzələr oldu. Amma biz təkcə ən mötəbər fikirlər ifadə etmiş H.Əliyevin sözlərinə geniş yer vermək niyyətindəyik. H.Əliyev Dədə Qorquda olan məhəbbətini belə ifadə edirdi:

Dünya qorqudsünaslığı “Kitabi-Dədə Qorqud”un istər etnik, mənşə, istər tarixi-coğrafi, ərazi, istərsə də dil və məfkurə baxımından Azərbaycan xalqına mənsub olması fikrini qəti şəkildə təsdiq edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un Azərbaycan tarixi üçün ən böyük, ən əsas və ən birinci xidməti bundan ibarətdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” qəhrəmanlıq eposudur, özü də bir cəngavər, bir igid haqqında yox, bütöv bir xalqın

qəhrəmanlığını özündə cəmləşdirən bir eposdur. Onun ən böyük ideyası baş sərkərdədən tutmuş böyükdən kiçiyə kimi bütün qəhrəmanlarının doğma torpaqlarını qorumaq uğrunda canlarından keçməyə daim hazır olduqlarını göstərməkdir. Eposun əsas mahiyyətini qəhrəmanlıq ideologiyası təşkil edir. Ölkəmizin yaşadığı bugünkü mərhələdə xalqımızın qarşısında duran ən ümdə problemlərin həlli, o cümlədən respublikanın suverenliyinin və müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi, ərəzi bütövlüyünün qorunması baxımından müasir Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının bu qəhrəmanlıq ideologiyasından faydalanmasının nə dərəcədə vacib olduğu gün kimi aydındır.

“Kitabi-Dədə Qorqud” həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir. Böyüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman və etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətənə sədaqət - bu insani keyfiyyətlər, mənəvi məziyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ata nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir. Dədə Qorqud dünyasındakı milli dəyərlər, stereotiplər, rituallar sistemi əslində hər bir azərbaycanlının varlığının ayrılmaz hissəsidir. Müasir dövrdə azərbaycanlıların mentalitetində milli və ümumbəşəri dəyərlərin yerinin müəyyənləşdirilməsi də Dədə Qorqudun etik prinsiplərindən çıxış etməklə gerçəkləşir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” bizim milli estetikamızın mötəbər qaynağı olaraq mənəvi və estetik dəyərlərin vəhdətini özündə əks etdirir.

Gözəllik və eybəcərlik, ülvilik və alçaqlıq, komiklik və faciəlik, məhəbbət və nifrətlə bağlı olan fikirlər, bizim

əcdadlarımızın estetik duyumu lakonik ədəbi formalarda eposun müxtəlif boylarında ifadə olunur. Güzəllik və hikmətin, güzəllik və qeyrətin, güzəllik və sədaqətin qırılmaz daxili harmoniyası da “Kitabi-Dədə Qorqud”a xas olan estetik və etik kateqoriyaların mahiyyətini açıqlayır.

Eposun müqəddiməsinin ilk sözlərindən Dədə Qorqud gözümüz önündə keçmiş, bu günü və gələcəyi bilən bir şəxsiyyət kimi görünür.

Azərbaycan xalqının tarixinin, etnik yaddaşının, arxaik təfəkkürünün güzgüsü olan “Kitabi-Dədə Qorqud” nitqimizin, dilimizin, mənəviyyatımızın, ruhumuzun nəğməsi kimi də böyük mədəni-estetik əhəmiyyət kəsb edir. Kitab elə bil qüdrətə malikdir ki, özündən sonra gələn söz sənətimiz, ozan-aşıq sənətimiz, yazılı ədəbiyyatımız onun təsirindən kənarda qala bilməmişdir. Ensiklopediya da “Kitabi-Dədə Qorqud”un bu təsir gücünü əyani şəkildə nümayiş etdirir...

Bizim zəngin tariximiz, qədim mədəniyyətimiz və milli mənəvi dəyərlərimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda öz əksini tapmışdır. Bu epos bizim ümumi sərvətimizdir və hər bir azərbaycanlı onunla haqlı olaraq fəxr edə bilər.

Qorqudşünaslıqda son və uğurlu səhifə. Qorqudşünaslıqda açılan ən yeni (son) səhifə istedadlı, zəhmətkeş ustad türkoloq alim Ramiz Əsgərin adı ilə bağlıdır. Ramiz Əsgərin adı Azərbaycan Türkologiyası tarixinə qızıl hərflərlə yazılmışdır. Cəmi 36 il ərzində türk dillərindən 49 kitab tərcümə etmək, 16 kitab yazmaq hər alimin işi deyil. Hələ bu azdır, Azərbaycan dilində Mahmud Kaşqarlının 4 cildə ibarət (3 cild) lüğət (cild

indeks) kitabını Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi dilçiliyimizdə böyük hadisə hesab edilə bilər. Türkologiyanın şah əsəri olan “Kitabi-Divanu lüğət-it-türk”ü 1933-cü illərdə Xalid Səid Xocayev dilimizə tərcümə etmişdi. Amma bu iş sovet-bolşevik qanlı diktaturasının qəzəbindən yayına bilməzdi. Çünki,

1) Nə üçün türkün belə bir dahiyənə elmi-ədəbi-tarixi abidəsi olsun?

2) Nə üçün bu feodal dövrünün əsəri üzə çıxarılsın?

3) Nə üçün türklərin ortaq dəyərlər toplusu üzə çıxarılıb Türklərin bir soydan bir boydan olduğu sübut edilsin.

Buna görə də Xalid Səid güllələndi. Əsəri isə çapa layiq olmayan bir vəziyyətə salındı. Bundan 70 il sonra ustad türkoloq Ramiz Əsgər bu böyük və faydalı işi öz öhdəsinə götürüb 2006-cı ildə əsərin tərcüməsini və nəşrini həyata keçirə bildi. Hələ bu azdır. Divani-lüğət-it-türkün 3 cildini rus dilinə də tərcümə edib 2009-cu ildə nəşr etdirmişdir. Biz indiyədək Azərbaycanda heç bir böyük türkoloqun edə bilmədiyi böyük bir məsələdən qısaca bəhs etmək istərdik. R.Əsgər 12 türk dilinə və ya 12 türk dilindən 49 tərcümə etmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

Azərbaycan dilindən – türkcəyə – 1

Türkcədən – Azərbaycancaya – 18

Ruscadan – Azərbaycancaya – 3

Azərbaycandan – ruscaya – 3

Türkməncədən – Azərbaycancaya – 11

Özbəkcədən – Azərbaycancaya – 1

Qaqauzdan – Azərbaycancaya – 1

Tatarcadan – Azərbaycancaya – 3

Çağataycadan – Azərbaycançaya – 1

Almancadan – Azərbaycançaya – 1

Kırım-tatarcadan – Azərbaycançaya – 2

Qırğızcadan – Türkcəyə – 1

Qazaxcadan – Türkcəyə – 1

Bundan əlavə, Ramiz Əsgər klassik türkoloqların əsərlərinin, habelə ədəbi abidələrin biblioqrafiyalarının hazırlanmasında böyük zəhmət və vaxt sərf etmişdir. Belə ki, Mahmud Kaşqarlının anadan olmasının 1000 illiyi münasibətilə 2 cildlik biblioqrafik məlumat kitabı nəşr etdirmişdir. 1916 və 1917-ci illərdə Yusif Balasaqunlunun özü və məşhur əsərin “Kutadqu Bilig” haqqında 2 cildlik biblioqrafik məlumat kitabı nəşr etdirmişdir. Alim 2017-ci ildə “Kitabi-Dədə Qorqud” biblioqrafiyasını 2 cildə çap etdirmişdir.

Zəhmətkeş və məhsuldar alimin dərin və geniş yaradıcılıq qabiliyyətinin son məhsulu olan “Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması üzərindəki işi Qorqudşünaslıqda yeni və böyük addımdır. Əsərin müqəddiməsindən öyrənirik ki, “Ana Kitabımızın” bu üçüncü əlyazmasının da tapılması 100 il fərqlə “Kitabi-Divani-lügət-it-türk”ün taleinə bənzəyir. 1914-cü ildə böyük ziyalı Əli Əmiri İstambula gələrkən bukinist mağazasında M.Kaşqarlınin əsərini əldə etdiyi kimi, Kitab sevər Vəli Məhəmməd Xoca da Tehrandə kitab mağazasına baş çəkdiyi vaxt burada çoxlarının maraqlanmadığı bir əlyazmasını görür. Düz 104 il fərqlə eyni təsadüflə müxtəlif ziyalının bütün türk dünyasının elminə, mənəvi dəyərlərinə, dil tarixinə, əxlaq dünyasına və Azərbaycan türklərinin bütövlükdə varlığına bərabər

olan bu əsəri əldə etməsi elmimiz və özlüyümüz üçün böyük hadisədir.

Əsəri 1919-cu ildə İstanbulda Simpoziumda iştirak etdiyi zaman Timur Qocaoğlu R.Əsgərə hədiyyə vermişdir. Əlyazma kitab halına gəlincə Ankara Universitetinin doktorantları Nasir Şahoğlu, Vəli Yullah Yaqubi, Şahrüz Ağatabay və Sara Behzad Əlyazma üzərində işləmişlər. Əlyazma üzərində Tədqiqatçı İstanbulda Yusif Azmun İzmirdə Mətin Əkici tərəfindən aparılmışdır. Onların nəşr etdirdiyi kitab haqqında müxtəlif fikirlər söylənmişdir. Bizə elə gəlir ki, müxtəlif, kiçildici fikirlərin meydana gəlməsi əsərin məzmununu tam dərk etməməkdən irəli gəlmişdir. Doğrudur, əsər Türkiyədə və İranda (Əlirza Sərrafi tərəfindən) çap edilmişdir. Amma əsəri daha çox doğma dilində çap etmək böyük qiymət ala bilərdi. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud” oğuz yurdu olan Azərbaycanın şah əsəri, milli varlığımızın inikası, dilimizin və mədəniyyətimizin güzgüsü türkologiyanın təməl qaynaqlarından biridir (5, s.3).

Ramiz Əskərin əsərə yazdığı müqəddimədən öyrənirik ki, üçüncü əlyazma 61 səhifədən ibarətdir. Yəni Mətin Əkinci əlyazmanı 1a-1b-dən başlayaraq 31a-31b-dək nömrələmişdir. Beləliklə, Əlyazmanın 2 mətni (orijinal və transkripsiya) şəklində verilmişdir. Əsərdə əsil mətnin türkçə çevirişi də verilmişdir. R.Əsgər haqlı olaraq qeyd edir ki, Əlyazmanın Azərbaycan dilinə çevirisini verməyə ehtiyac yoxdur. Çünki burada hər bir cümlə Azərbaycan oxucusu üçün anlaşılıqdır.

Əlyazmanın təsvirində bəhs edən R.Əsgər yazır: “Əlyazmanın kənarları yıpranmış, oksidləşmiş və

ləkələnmişdir. Ölçüləri 236x146 mm olan mətn gözəl nəstəliq (ara-sıra şikəstə nəstəliq) xətti ilə tünd sarı rəngli keyfiyyətli kağıza yazılmışdır. Əlyazmanın hər səhifəsində dastanın Drezden və Vatikan nüsxələrində olduğu kimi 14, nadir hallarda 12-13 sətir vardır... Özünün qacarlar xanədanına mənsub olduğunu bildiren satıcısının dediyinə görə, əlyazma Ağa Məhəmməd xan Qacarın kitabxanasına mənsub imiş. Əsərdəki soy/soylamalar kiçik həcmlidir. Bəzən soylamalar 1-2 səhifə-dən ibarətdir. Təkcə son boy 5 səhifədən ibarətdir ki, onu türkiyəli alimdər “Qazan xanın yeddi başlı əjdahanı öldürdüyü boy adlandırmışdır. Əlyazmanın Mətin Əkinçi çapında soylamlar sıra ilə nömrələnmiş, Əlirza Sərrafi isə hər boyu-soylamı məzmunundan çıxış edərək adlandırmışdır. Əlirza Sərrafinin boyları-soylamları adlandırması əsərin məzmununu başa düşməyə kömək edir. Boylar-soylamlar belə adlandırılmışdır.

1. Munacat.
2. Bir Allahın adını kim adamaz.
3. Yalquzluq.
4. Ozan qopar.
5. Qatlanmış yoq.
6. Nəyə yarar, nəyə yarar.
7. Güni doğar, günü boğar.
8. Yavuzi.
9. Ər olaydı, yeg olaydı.
10. Usal baxan.
11. İgid xası.
12. Ərdəmidir.
13. Ərdəm gərək.
14. Bir Allaha güvən.

15. Bu yerləri kim açdı.
16. Sevinir.
17. Qazan idim.
18. Garmuş kimi söylərəm.
19. Minməsə yeg.
20. Yaxşılarda nə yaxşıdır.
21. Mani andan.
22. Çoq sozli idi.
23. Nə çaglarda.
24. Qazan der (səh.8).

Əsərin giriş hissəsindən öyrənirik ki, əlyazma 1347-ci ildə yazılmış əsərin meydana gəldiyi, hadisələrin cərəyan etdiyi coğrafiya Cənubi Azərbaycanın Təbriz-Ərdəbil əraziləridir.

Əsərin dilinə gəldikdə heç şübhə etməyə belə ehtiyac yoxdur ki, Azərbaycan türkcəsidir. Əsər ya Səfəvilər dövründə (1501–1722) ya da əvvəllər deyildiyi kimi Qacarlar dövründə (1785–1975) qələmə alınmışdır. Əsərdə qəhrəmanlıq ideyası birinci yerdədir ki, bu ideya Qazan xan surəti ilə reallaşır. Mənəvi böyüklük, müdriklik, dini baxışlar isə Qorqud atanın şəxsiyyəti və sözləri ilə reallaşır.

İgidlik. Sağ əlimdən sol əlimə piyaləni təprətmədim, qarularımı qarşu verib qara daşı saxlayan Qazan idim. Ala Dəmir Kafir xandan gələn altı dəgil, altmış batman Qazan idi, İç Oğuzun, Dış Oğuzun ağaları boş yerindən götürə bilməzdi... Adum Dəlü Dönməz ikən ad qazanan Qazan idim, Ala Dəmir Kafir Xondan gəlmiş idi, ol kafirün sarı yayı on altı təkə boynurdan qurulmuş idi. Qatı yayı iç Oğuzun bəgləri, Dış oğuzun ağaları təprədə

bilməzdi. Keçirüni ağ biləkdə, gen dalıda yumşaldıb çəkdim. Padşahdan vəkillugi alan Qazan idim... Padşah qızı boyu uzun Burla Xatuni Cüldü qopan Qazan idim (səh.92).

Son Əlyazmada da Dədə Qorqud Drezden və Vatikan variantlarında olduğu kimi müdrik bir ağsaqqal kimi verilir, hətta əvvəlki əlyazmalarda olduğu ifadələrin bəziləri işlədilir. Məsələn,

Dunyada nə yaşadım mən Dədə Qorqud? Üç yüz altmış altı yil yaş yaşadım, günorta ilə ikindinin arasında gün görmədim. Yeddi qoyun o bir idi gündə mənim şölənimdə, bağır-öpkə qədərincə ət yemədim. İki qapulu karvansara tək bu Cahanı bir ev gördüm mən Dədə Qorqud, bu qanudan girəndə ol qapudan çıxar gördüm.

Sarq yügürür Sollar atlar ər qanatı, minə bilməz, çapa bilməz,

Bu müxənnəs ol atları savaşı günü minincə, minməsə yeg.

Calar, kəsər, götürür qara polda sav qılıclar ər arzusu, anı çala bilməz, yetirə bilməz, muxənnəsin əlində qılıcdan isə mərd igidin əlində bir ağac yeg. Otu bitməz qara dağlar yıxılrsa yeg.

At yeməyi acı otlar qara yerün üzərində bitincə bitməsə yeg. Adam içməz bulanıq sası su damarından çəkilsə yeg. Bizə miskin xeyir görməz kür ilə nakəs baylar Dədəm der Talanıban pozulsa yeg...

Yaxşılarda nə yaxşıdır? Yeri-gögi yaradanda Allah yaxşı.

Əvvəl Allah, axır Allah (səh.100, 102).

Əsərdə son cümləni də Dədə Qorqud deyir:

Dədəm Qorqud der: Qazan kimi qoçaq igid,

Dunyadan gəldi, keçdi (səh.136).

Bəzən sual oluna bilər doğrudanmı bu üçüncü əlyazma elmimiz, tariximiz və mədəni dəyərlərimiz üçün çox önəmlidir?

Axı daha müfəssəl Drezden və Vatikan nüsxələri var idi!

Bu Əlyazmanın tapılması və Azərbaycan türkcəsinə çevirilməsi bir neçə cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyır.

1. Üçüncü əlyazma əvvəlkiləri təkrar etmədən onları tamamlayır.

2. Obrazların xarakteri və fəaliyyət istiqamətləri bir-birindən fərqlənir. Bu o deməkdir ki, üçüncü katib həm yaşadığı yer, həm milli mənsubiyyət cəhətdən əvvəlki katiblərin yanındadır.

3. Əsərin dili əvvəlki nüsxələrin dili ilə eynidir.

4. Əsərin mənsub olduğu coğrafiya bir daha sübut edir ki, bu əlyazma da məhz Azərbaycanda baş verən hadisələri, Azərbaycan türkcəsində təqdim etməklə onun vətəninin Azərbaycan olduğunu sübut edir.

5. Əsərin dili isə heç şübhəsiz ki, türk dili ailəsinin Oğuz qrupunun Oğuz-Səlcuk yarımqrupuna və bu yarım qrupa daxil olan Azərbaycan türkcəsinə aiddir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazmasını Azərbaycanca nəşr edənlər elmimiz, mədəniyyətimiz tarixində böyük xidmət göstərmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1.“Azadlıq” qəzeti, 21 may 1999.

2.“Ədəbiyyat” qəzeti, 5 may 1951, №13.

3.“Ədəbiyyat” qəzeti, 26 iyul 1951.

- 4.Dədə Qorqud dünyası (məqalələr). Bakı, 2004.
- 5.“Kitabi-Dədə Qorqud”un üçüncü əlyazması (nəşrə hazırlayan R.Əsgər). Bakı, 2019.
- 6.“Kommunist” qəzeti, 26 may 1951.
- 7.“Kommunist” qəzeti, 29 may 1951.
- 8.MDA. Fond 1640. Qovluğu, səh.65.

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

DƏDƏ QORQUDUN FEİLİ BAĞLAMALARI BUGÜNKÜ DİLİMİZDƏ

Qədim türk dastanları içərisində ən geniş yayılan “Kitabi-Dədə Qorqud”dur desək yanılmırıq. “Dədə Qorqud”un dili oğuz qrupu türk dillərinin orta q ünsiyyət vasitəsi ola bilər. İstər leksik cəhətdən, istərsə də qrammatik quruluş, qrammatik forma cəhətdən “Dədə Qorqud”un dili müasir dilimizin əsasıdır. Biz yalnız bircə məsələdən – “Dədə Qorqud” dilində işlənən feili bağlamaların bugünkü Azərbaycan türkcəsində və Türkiyə türkcəsində işlənməsindən bəhs edəcəyik.

Əvvəlcə onu qeyd edək ki, “Dədə Qorqud” dilində işlənən feili bağlama şəkilçilərinin hamısı bugünkü Azərbaycan və Türk dillərində fəal şəkildə işlənməkdədir. Dilimizin tarixi boyu 16 feili bağlama forması müasir Azərbaycan dilində, kiçik fonetik dəyişikliklə yenə 16 şəkilçi, müasir Türkiyə türkcəsində də eyni şəkilçilər (eklər) kiçik fonetik dəyişikliklə işlənir. Bu formalardan bir neçəsinə baxaq:

1. ıb, ib, ub, üb, türkcədə ıp, ip, up, üp. Dilimizin tarixində bu şəkilçi iban, ibən, uban, übən şəkilçiləri ilə paralel işlənmişdir. Məsələn, Ulaşıban sular taşa dəniz olmaz. (s.31)

Bu şəkilçinin “Dədə Qorqud”da ib, ıb, ub, üb formaları ilə paralel işləndiyini görürük. Məsələn, Dədəm Qorqud gəlibən boy boyladı... Ağlayıban, sısqaıyıban evinə gəldi; Qulaq urub dinləyəndə ummət görkli. (3.2.)

XVIII əsr Vaqifin dilində:

Yarım saat bir arada qalmadıq,
Eşq odunu şirin cana salmadıq.

Yalvarıban yar könlünü almadıq,
Elə gəldik, belə getdik ayrıldıq.

Müasir Azərbaycan və Türk dillərində ıban forması arxaikləşmişdir. Məsələn, Durub dolanım başına, sən bu diyara xoş gəldin. (A. Ələsgər)

Süzdürüb ala gözləri, qaşları qara xoş gəldin

Y.Emrede: Ne kadar kuvvetli olsa dapınar varmayıb
denizelere sizar

Türkcə: Kapıyı açıp içeri girdim, bir az konuşup
ayrıldılar.

2. anda, əndə. Bu şəkilçi heç bir dəyişikliyə uğramadan həm Azərbaycan, həm də Türk dilində geniş şəkildə işlənir. “Dədə Qorqud”da: Qolabdıq kafirə girəndə Allah- taala sənin oğluna fürsət versin.

Müasir dilimizdə: Danışanda sözünün yerini bil
(nəsihət)

Öfke gəldiyində iman ne olur, o da düşüb yanar, ya
can noolur? (Y.Emre)

Türkcə: Sen gəldiyində saat yedi idi.

İkən forması. İş, hərəkət proses bildirir.

Bitər sənin otların, Qazlıq Tağı

Bitər ikən bitməz olsun!

Qaçar sənin Keyiklərin, Qazlıq Tağı

Qaçar ikən qaçmaz olsun.

Burada ikən formantı “çox” mənasında deyil, feili bağlama funksiyasında işlənir. Füzuli dilində isə ikən sözünün çox mənasında işləndiyini görürük. Məsələn,

Nazik bədənində bərgi gülsən

Əmma nə deyim, ikən yünulsən

və yaxud:

Ol səbəbdən farsî ləfzi ilə nəzm çoxdur kim

Nəzmi-nazik türki ləfzi ilə ikən düşvar olur. (Füzuli)

Xətai dilində isə ikən kəlməsi feili bağlama məqamında işlənir. Məsələn, Bu Xətai qanını tökməkdə ikən tökmədin.

İkən şəkilçisi Türk dilində kən formasında işlənir. Həm “Dədə Qorqud” dilində, həm müasir dilimizdə feildən sonra işlənir. A.N.Kononov bu şəkilçinin əvvəllər müstəqil söz kimi işləndiyini göstərməkdə haqlıdır. Məsələn,

Yenə Füzulidən: Ol səbəbdən farsî ləfzilə nəzm çoxdur kim,

Nəzm-nazik türki ləfzilə ikən düşvar olur.

İkən forması müasir dövrdə Azərbaycan və Türk dillərində kən şəklində işlənir. Məsələn,

Türkcə: Dün kahkahalar yükseliyorken evinizden

Bendim geçen ey sevgili, Sandolla denizden (Yehya Kemal)

M.Hüseynzadə qeyd edir ki, bu şəkilçidən kan, kən, arkən, ərkən, ırkən, irkən, ürkən, ürkən, yirkən, yirkən, yurkən, yürkən, müşkən, müşkən formaları meydana gəlmişdir. Məsələn, Vuruşarkən uzun danışmaq mənə çox baha başa gəldi.(H. Mehdi)

Burada şəkilçinin keçmiş formaları asanlıqla seçilir.

4. dıqca, dikçə, duqca, dükcə. Bu şəkilçilər Azərbaycan dilinin tarixində çox geniş işlənmişdir. Məsələn, Gördükçə onun yüzün günəş zavalın arzular. (Nəsimi)

Füzulidə: Getdikçə eylə husnun ziyadə nigarımın,

Gəldikçə eylə ona mübtəla məni.

Müasir Azərbaycan dilində: Yarpaqlar tərpendikcə elə bil, iki sevgili haradasa gizlənilib yavaşcadan pıçıldaşırdı. (H. Mehdi)

Müasir türk dilində: Hakkın yüzü güldükce gülümser beşəriyyət (Tevfik Fikret).

5. madan - mädən. Bu formatlar dilimizin tarixində madın, mädin formasında da işlənmişdir. Məsələn, Oğlun səni öldürmədin sən oğlanı öldürü gör gil (37).

Zaman keçdikcə bu forma madan, mädən şəklinə düşür. Məsələn, XVI əsrdə Füzuli deyirdi:

Sirrimi rüsvalığım faş etmədən aləmlərə,

Yar Cismin eşq girdabında pünhan olsa yeg!

Müasir Azərbaycan dilində: Ah azadlıq!... insanın qəlbində min həvəs və ehtiras oyadaraq yorulmadan yaratmağa, ağrı və əzab hiss etmədən yaşamağa, ülvî, müqəddəs bir həyatla yaşamağa ruhlandırır (M.İbrahimov).

Müasir türk dilində: Daha ben ağzımı açmadan ne diyeceyimi anladı və ya: Siz gitmeden bu işi bitirelim.

5. inca, incə, unca, üncə. Bu şəkilçilər həm “Dədə Qorqud”un dilində, həm sonrakı dövrlərdə və müasir Azərbaycan və Türk dilində məhsuldardır.

Dədə Qorqudda: Qadir Allah vermeyincə ər bayınmaz.

Qaraqoca qıymayınca yol alınmaz.

Y.Emrede: Çağırdı Sel getmeyince dışarı

Vaz keçdi bu işdən bağırılmaz qayrı

Azərbaycan dilində:

Narınca bax narınca

Saxlaram saralınca

*Heyva kimi saraldım
Yardan cavab alınca.*

Məruzəmin həcm və xarakteri yol vermədiyi üçün bütün feili bağlama şəkilçiləri haqqında bəhs etmək, misallar vermək mümkün deyil. Ona görə də aşağıdakı cədvəldə fikrimizi yekunlaşdırırıq:

Feili bağlama şəkilçisi	Feili bağlama	İndi işlənənlər	Azərbaycan dilində arxaikləşənlər
ıb4	gəlib	ıb4	
ıban	Qalıban	-	+
ıbani (ibəni)	gəlibəni	-	+
anda - əndə	gələndə	+	-
kan, kən (ikən)	gəlirkən	+	-
duqda	oturduqda	+	-
dikcə	gəldikcə	+	-
incə	gəlincə	+	-
ali - əli	gələli	-	+
madan-mədən	gəlmədən	+	-
madin - mədin	gəlmədin	-	+
caq - cək	gəlcək	+	-
gac - gəc	görgəc	-	+
andan - əndən	gələndən	+	-
yu, yü	Deyi	-	+

*Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası
Sempozyumu” Eskişehir,
4-8 Kasım 2013*

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD” VƏ DİLİMİZİN DİGƏR YAZIYAQƏDƏRKİ ABİDƏLƏRİNDƏ FEİLİ SİFƏT

Feili-sfət termininin özü öz məzmunu haqqında müəyyən məlumat verir.

Yəni bu feil formasında həm feillik, həm də sifətlik xüsusiyyəti vardır. “Burada əşyanın elə əlaməti nəzərdə tutulur ki, o özlüyündə hərəkət mənası da daşıyır və ya əksinə eyni zamanda həmin hərəkət başqa bir cəhətdən müəyyən bir predmeti, əşyanı, subyekti də əlamətləndirmiş olur”. Buna yaxın bir fikri V.H.Əliyev tərif şəklində verir: “Əşyanın əlamətini bildiren, feilə və sifətə xas xüsusiyyətlərə malik olan, cümlədə, əsasən, təyin, substantivləşdikdə isə digər cümlə üzvlərinin vəzifəsində işlənən sözlərə feili sifət deyilir.

Onu xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, feili sifətlərdə feillik əlaməti (hərəkət əlaməti) daha güclü olur. Bu feil formasının dediyimiz cəhəti çox vaxt nəzərə alınmamışdır. Buna görə də feili sifəti sifət qrupunda vermişlər. Belə ki, prof. Ə.M.Dəmirçizadə 1947 və 1951-ci illərdə feili sifət haqqında yazarkən hər iki halda feili sifətdə sifətliyə üstünlük vermiş və onu sifət qrupunda araşdırmışdır.

Bizi feili sifətin bugünkü vəziyyəti, araşdırılma dərəcəsi deyil, yazıyaqədərki ədəbi abidələrimizdə bu feil qrupunun necə işlənməsidir. Bu gün müasir Azərbaycan dilində 8 feili bağlama şəkli qeyd edilir. Bu rəqəm dilimizin müxtəlif dövrlərində müxtəlif cür olmuşdur. Belə ki, bu gün feili sifət yaradan malı-məli şəkli çox məhsuldar olduğu halda, yazıyaqədərki abidələrimizdə

rast gəlinmir. Prof. Ə.Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin tarixindən bəhs edərkən deyir ki, malı-məli şəkilçisi dilimizdə son dövrlərin məhsuludur. Ədəbi dilimizin ilkin dövrlərində bu şəkilçiyə təsadüf edilmir . Eyni fikrə H.Mirzəzadə də şərik çıxır. Doğrudan da, belədir. Ədəbi dilimizin ilk (yazıyaqədərki) abidələrində bu şəkilçi ilə düzələn feili sifətə rast gəlmədik. Nə “Kitabi-Dədə Qorqud”da, nə “Dastani-əhməd-Hərami”də, nə də Quli Əlinin “Qisseyi Yusif” əsərində bu şəkilçi ilə düzələn feili sifət yoxdur. Hətta “Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası” mn yaradıcısı H.Mirzəzadənin “Kitabi-Dədə Qorqud”a istinadən verdiyi “Gəlməli-görməli dünya, son ucu ölməli dünya” cümləsi düzgün deyildir. Burada iki anlaşılmazlıq özünü göstərir. Birinci bu misal hansı nəşrdəsə düzgün verilməmişdir. Prof. H.Mirzəzadə də mənasına fikir vermədən misalı götürmüşdür. İkinci mətnşünaslıq cəhətdən yanaşdıqda da bu misal özünü doğrultmur .”Gəlməli-getməli və ölməli dünya” fikri məntiqsizdir. “Kitabi-Dədə-Qorqud”da 5 yerdə. Bu ifadə 9 gəlimli-gedimli şəkildə işlənmişdir. Prof. F.Zeynalov və S. Əlizadənin işləyib nəşr etdiyi Azərbaycanda “Kitabi-Dədə Qorqud”un ən nəfis və elmi nəşri 1988-ci ildə çap olunmuş nəşrdir. Burada həmin məna (yuxarıda dediyimiz kimi 5 yerdə) aşağıdakı kimi verilmişdir:

Qanı dediğim bəğ ərənlər?!
Dünya mənim deyənlər!
əcəl aldı, yer gizlədi;
Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya,
Axirət-son ucu ölümlü dünya!..

Şeiri bütöv mətndə verməkdə məqsədimiz bundan ibarətdir ki, “gəlməli-getməli” sözləri bu mətndə mənasız görünür. Əslində, prof. H.Mirzəzadə bu şəkilçinin XVIII əsrdən xalq dilində geniş işləndiyini qeyd edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da belə bir cümlə vardır. “Baba, bu sözü sən mana diməmək gərək idin. Çünki dedin, əlbətdə varsam gərək.

Bu cümlədə işlədilmiş “Diməmək gərək idin” ifadəsi əvəzinə, deməməli idin” işlənməsi lazım gəlirdi. Bu onu göstərir ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dilində malı-məli ilə düzələn feili sifət axtarmaq düzgün deyil.

*Müxtəlifsystemli dillərdə dilin tədrisinin
lingvodidaktik məsələləri Respublika
elmi-praktik konfransın materialları.
Bakı, 28 may 2014.*

BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAY – 90. RƏSMİ DAİRƏLƏRİN BİRİNCİ TÜRKOLÖJİ QURULTAYA MÜNASİBƏTİNİN AÇIQ VƏ GİZLİ TƏRƏFLƏRİ

1926-ci ildə çağırılmış I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay türk xalqları tarixində ilk və misli olmayan (misli-bərabəri olmayan) bir hadisə idi. Qurultayda Azərbaycanla yanaşı, Türkiyə, Macarıstan, Tatarıstan, Almaniya və digər ölkələrdən geniş tərkibdə nümayəndə heyətləri iştirak etmişdilər. Burada türkologiyaya ən geniş baxışlar nümayiş etdirilmişdir. Qurultayın Latın əlifbasına keçidlə bağlı olan qərarı xüsusi qeyd olunmalıdır.

Azərbaycan dilinin yazısı problemi, demək olar ki, bütün savadlı ziyalıları düşündürən elmi-praktik məsələ idi. M.Kaşqaridən üzü bəri özbək Ə.Nəvidən, azərbaycanlı M.Füzulidən, türk Münif Paşadan başlamış türk dilinin tədrisi ilə məşğul olanların hamısı Ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını göstərmişlər. XIX əsrdə M.F.Axundzadə bu məsələni bütün Qafqaz, İran və Türkiyə miqyasına çıxarıb böyük bir hərəkata çevirmişdi. Bu hərəkat öz ardınca M.Şahtaxlı, M.Mahmudbəyov, S.Vəlibəyov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli və onlarca başqa ziyalıları da aparırdı. Lakin yeni əlifba ideyası çoxlarının şüuruna hakim kəsilə də, bu iş dövlət səviyyəsinə qaldırılmadığı üçün səmərəsiz qalırdı. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra 1 il 8 ay sonra XKS tərəfindən bu məsələnin müzakirəsi edilib dövlət səviyyəsində həll olunmasına qərara verildi. Rəsmi dairələr üzə də bu qurultayı dəstəkləsə

də, gizli olaraq ona mane olmaq və qurultay iştirakçılarını izləmək yolu tutmuşdular. Bunun isə çox acı nəticələri oldu.

Rəsmi dairələrin açıq münasibəti məlum olsa da, həmişə alqışlarla qarşılanırsa da, bunun gizli tərəflərinin də olduğu çoxlarına məlum deyildi. Buna görə də bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılması və ya bir çox suallara cavab verilməsi çətin idi. Belə ki, nə üçün yeni əlifba ideyasını ilk dəfə olaraq qaldıran, bu yolda uzun mübarizə aparan Azərbaycan yeni – Latın əlifbasına, demək olar ki, başqa respublikalardan sonra (1930-cu ildə) keçdi? Nə üçün qurultayın qətnaməsinə görə hər iki ildən bir Beynəlxalq Türkoloji Qurultay çağırılmalı idi? Nə üçün 2 nəfərdən başqa (çünki onlar 1930–1931-ci illərdə öz əcəlləri ilə ölmüşdülər) qurultayın bütün iştirakçıları repressiya qurbanı oldu və s.?

Rəsmi dairələrin açıq münasibətinə gəldikdə isə, bu ideya Azərbaycanda meydana gəlidiyi üçün N.Nərimanov, S.Ağamalıoğlu, Q.Musabəyov və başqa rəsmi şəxslər yeni əlifba ideyasını və qurultay çağırılmış məsələsini alqışlayırdılar. Hələ 1922-ci il avqustun 21-də S.Ağamalıoğlu Leninlə görüşəndə ona xalqımızın yeni əlifbaya keçmək arzusunu bildirmişdi. Lenin bundan sevinmişdi ki, Şərqi xalqları Quran əlifbasından uzaqlaşır. Deməli, onlara inqilabi doktrinanı qəbul etdirmək üçün asan yol açılır. Buna görə də həmin işi alqışlamış və “Şərqdə böyük inqilab” adlandırmışdı. Bundan ruhlanan Azərbaycan rəhbərliyi (Azərbaycan XKS) 1921-ci ilin dekabrında yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etdi. 1922-ci il yanvarın 6-da F.Ağazadənin sədrliyi ilə komissiya yaradıldı. 1922-ci ilin aprelinə Yeni Türk

Əlifbası Komitəsi təşkil edildi. Sonra bu komitənin sədri S.Ağamalıoğlu oldu.

Qurultayın açılışında SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov təbrik nitqi söylədi. ÜK(b)P MK-ya Stalinə təbrik teleqramları göndərildi və s. Moskva istisna olmaqla bir sıra təşkilatlar qurultay iştirakçılarını təbrik etdi. Hətta S.Ağamalıoğlu 2 il əvvəl ölmüş Leninin xatirəsini yad etdi, amma vəfatının ili tamam olmamış, yeni əlifba və qurultay ideyasının böyük himayəçisi Nəriman Nərimanovun adını da çəkmədi. Bu fakt haradasa gizli tərəflərdən xəbər verirdi.

Rəsmi dairələrin gizli münasibətinə gəlincə isə, Azərbaycan K(b)P MİK Rəyasət Heyətinin 1926-cı il 25 yanvar iclasında (protokol №9) qurultayın çağırılma tarixi ilə yanaşı, onun gedişinin bütün detalları müəyyənləşdirilmişdir. Burada Azərbaycandan qurultayda iştirak edəcək nümayəndələrin siyahısında S.Ağamalıoğlunun adı da yoxdur. Burada göstərilirdi ki, bütün məsələlər MK ilə razılaşdırılsın. Qərarda nümayəndələrin 120 nəfər olması qeyd edilir. Bu iclasdan 2 gün sonra AK(b)P MK katibi Ə.Qarayev Moskvaya Stalinə yazmışdı ki, Bakıda Türkoloji Qurultay çağırılacaqdır. Sizin direktivlərinizi gözləyirik. Ondan üç həftə əvvəl isə türklərin bir araya gəlməsini istəməyən, lakin buna mane olmaq iqtidarında olmayan AK(b)P MK-nın birinci katibi Levon İsayeviç Mirzoyan RK(b)P Rostov Vilayət Komitəsinin birinci katibi, öz həmməsləki, daşnak qardaşı Anastas İvanoviç Mikoyana məktub göndərərək onunla məsləhətləşir və mümkünsə onu qurultayda iştirak etməyə çağırırdı.

Ə.Qarayevin 1926-cı il 27 yanvar tarixli məktubuna cavab olaraq Tbilisidən 1926-cı il fevralın 19-da yazırdılar.

1. Kommunistlərə tapşırılsın ki, onlar elə xətt aparsınlar ki, “Qurultay yalnız latın əlifbasına keçmək imkanları ilə məhdudlaşdırılsın və latın əlifbasına tezliklə keçmək haqqında qərar qəbul etməsin”.

2. Qurultay özündən sonra daimi fəaliyyət göstərən orqan yaratmamalıdır.

3. Qurultayı keçirmək üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya təklif edilir. Sədr: Orconikidze, Üzvlər: Ağamalıoğlu, Pavloviç, Naqoviçin və AK(b)P nümayəndəsi.

4. Zaqafqaykomdan (Zaqafqaziya ölkə komitəsindən) xahiş edilsin ki, komissiyanın tərkibinin tamamlanması və dəyişməsi haqqında MK katibi Stalinə məlumat versin.

Artıq bu sənəd Moskvanın türk xalqlarının mədəni inkişafına münasibətini əyani şəkildə göstərir. Qurultaydan bir gün əvvəl – fevralın 21-də ÜİK(b)P MK-nın təklif etdiyi komissiya (S.Ağamalıoğlu, R.Axundov, M.D.Hüseynov, Ə.Qarayev, L.Mirzoyan, Noqoviçin, Pavloviç) təşkil edilmişdir. M.C.Bağirov, H.Cəbiyev, Y.Qasimov, C.Qorxmazov (Dağıstan XKS sədri), Məmmədzadə və Y.Musabəyov tərəfindən isə qurultayın gündəliyi təsdiq olunmuşdu.

I Türkoloji Qurultayda həm ÜİK(b)P MK-nın, həm Zaqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi A.Nazaretyanın iradəsindən kənarında heç bir qərar qəbul edilməsin deyə özlərinin təklif verdiyi 120 nəfər nümayəndədən 53 nəfərlik kommunist fraksiyası yaradıldı. Onlar qurultayın iş reqlamentini

müəyyənləşdirir və ona ciddi nəzarət edirdilər. Bu fraksiyaya daxil olanlar fevralın 25-də toplaşaraq bütün komissiyaların tərkiblərini, kimin nə deyəcəyini müəyyənləşdirdilər. Kommunist fraksiyası qurultay keçirildiyi günlərdə 3 dəfə iclasa toplaşmışdı. Təbii ki, kommunist olmayanların bundan xəbəri yox idi. Əks təqdirdə ehtiyatlı olardılar. Fraksiyanın iclasında qurultaya heç bir qərar qəbul etməməyə, yuxarı partiya təşkilatlarının iradəsini yerinə yetirməyə söz verən S.Ağamalıoğlu və başqaları qurultaydakı demokratizm və sevinc şəraitində möhkəm psixoloji gərginlik keçirməli olurdular.

Məsələn, kommunist fraksiyasının 3-cü iclasında (son gün, yəni qurultayın 17-ci iclası başlamazdan əvvəl) belə bir mübahisə olmuşdur. Qalimcan İbrahimov (Kazan tatarı) soruşur: “Bəs ikinci qurultay?”

Bu vaxt Azərbaycan KP(b)P MK-nın birinci katibi Levon Mirzoyan işə qarışır: “Belə çıxır ki, biz ÜİK(b)P MK direktivlərini həyata keçirmək istəmirik. Biz bu formulirovkanı ÜİK(b)P MK-ya göndərmişdik. Onlar icazə vermədi”.

Buna görə də qurultayda əvvəlcə çox ehtiyatla davranırdılar. Belə ki, S.Ağamalıoğlu məclisi açarkən belə demişdi: “Bu qurultay türkoloji elmi ədəbiyyata böyük və qiymətli hədiyyə verəcək ki, bu da bəşəriyyətin inkişaf tarixində iz buraxmaya bilməz. Deməli, burada siyasi heç nə axtarmaq lazım deyil”.

SSRİ MİK sədri Q.Musabəyov da çox ehtiyatla çıxış etmişdi. O, qurultayı təbrik edərək belə demişdi: “Müstəsna şəkildə türkologiya məsələlərinə həsr edilmiş bu qurultayın açılışı türk-tatar xalqlarının həyatında,

şübhəsiz ki, çox böyük əhəmiyyəti olan fakt olacaqdır”. Bu çıxışın da mənasından anlaşılır ki, burada siyasi rəng ola bilməz. Həmin çıxışların belə bir məzmununda olması təsadüfi deyildi. Çünki qurultaya gizli partiya, dövlət və xəfiyyə nəzarəti vardı. Partiya nəzarətini ÜİK(b)P Zaqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi Amayak Nazaretyan, Azərbaycan K(b)P MK birinci katibi Levon İsayeviç Mirzoyan, xəfiyyə nəzarətini isə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri M.C.Bağirov həyata keçirirdi. Qurultayın gedişinin siyasi cəhətlərini L.Mirzoyan Tiflisə A.Nazaretyana ötürür, o isə ÜİK MK xüsusi şifrəsi ilə “Türk xalqlarının böyük dostu” ÜİK(b)P MK-nın birinci katibi Stalinə ötürürdü. Qurultayın işindəki “antisovet”, “cinayətkar” cəhətləri isə Azərbaycan Təhlükəsizlik Komitəsinin sədri çox “uğurla” qeyd edirdi.

Siyasi Partiyalar və ictimai hərəkatlar tarixinin arxivində fond 1, siyahı 88, 3 nömrəli məktub bu cəhətdən çox diqqətçəkəndir. Demə, 1922-ci ildən qurultaya hazırlıq keçirildiyi iclaslardan tutmuş, qurultaya kimlərin çağırılmasına kimi materiallar toplanmış. Məktub Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası sədri tərəfindən 1926-cı il aprelin 26-da “Tamamilə məxfi” şəkildə Orconikidzeyə və Azərbaycan rəhbəri L.Mirzoyana, habelə Ə.Qarayevə ünvanlanmışdır. Burada göstərilir ki, indi bizim ifşa etdiyimiz cinayət faktlarının çoxu ifşa edilmiş xalq düşmənlərinin ifadələri, xüsusilə B.Çobanzadə, Ə.Qubaydulinin və başqalarının ifadələri göstərir ki, cinayətkar fəaliyyət o vaxtdan (qurultaya hazırlıqdan) davam edirmiş. Faktlara keçməzdən əvvəl bir məsələni qeyd etmək maraqlı olardı. Ümumittifaq Birinci

Baş Siyasi İdarəsinin təhriki ilə bu sahədə iş davam etdirilir. On bir ildən sonra, yəni 1937-ci il iyulun 20-də 205 nömrəsi ilə həmin məktubun surəti Azərbaycan SSR XDİK-nin müavini Gerasimova göndərilir və qeyd edilir: “Xahiş edirəm Azərbaycanda əks-inqilabi, panislamist, pantürkist üzlərin tam mənzərəsini müəyyən etmək üçün əvvəlki məktubda göstərilən faktlara xüsusi diqqət yetirəsiniz. Yeni Türkoloji Qurultayla əlaqəsini nəzərə alınız”. Bunlardan məlum olur ki, dəvət edilən hər bir nümayəndə haqqında ayrıca təhqiqat aparılmış. Çoxlu faktlardan tək birinə diqqəti cəlb etmək istərdik. Böyük türkoloq M.F.Köprülüzadə haqqında yazılırdı: “O Bakıya gəlmək ərəfəsində Türkiyə hökuməti tərəfindən Ankaraya dəvət edilmiş, Türkoloji Qurultay haqqındakı müşavirədə (daxili işlər naziri, maarif naziri iştirak etmişdir) qərara alınır ki, öz səfərlərində türk nümayəndələri aşağıdakı məsələləri öyrənsinlər:

1. SSRİ müsəlmanlarının müasir Türkiyəyə münasibətləri aydınlaşdırılsın.

2. Türk ziyalılarının yüksək təbəqəsinin fikrini öyrənmək, dəyişmək, ümumtürk dilinin əsasını qoymaq, bununla bütün türkləri birləşdirmək, beləliklə Türkiyənin təsirini gücləndirmək üçün əsaslar yaratmaq və s.”

Məktubda Azərbaycanın yuxarı təşkilatlarının işə qeyri-ciddi münasibəti tənqid olunur. Məktubda deyilir: “Keçmişdə olduğu kimi, indi də Azərbaycan ziyalıları məsələsi xüsusilə diqqət çəkir. Tamamilə aydındır ki, belə ziyalıların Azərbaycan xalqının geniş təbəqələrinə güclü təsiri var. Azərbaycan sovetləşənə qədər onun ziyalılarının böyük əksəriyyəti müsavətçilərin təsiri altında olub pantürkist və türkçülük istiqamətinə yönəldilmişdi. Son

təsir Azərbaycanın sovetləşməsindən sonra daha da güclənmişdir. Xalq Maarif Komissarlığının bütün müəssisələri – ali məktəblərdən başlamış orta məktəblərə qədər, kitabxanalar, oxu zalları, bir sözlə, hər yer müsavətçilərlə dolmuşdur. Onların türk gəncliyinə güclü təsiri var. Bu təsirə əhalinin loyallıq təbəqəsi, hətta kommunistlər çox asanlıqla düşürlər.

Bundan əlavə, ali məktəblərdə müsavət qruplaşmalarının olması haqqında bizdə çoxlu məlumatlar vardır. Mən burada göstərmək istərdim ki, gəncləri sovet məcrasına salmağa böyük ehtiyac vardır... XMK öz məktəblərinə xaricdən, xüsusilə Türkiyədən müəllim və alimləri dəvət edir. Bu ad altında bizə Türkiyədən öz ideyalarını təbliğ edən casuslar gəlir” (bir neçə alimin adını göstərir – A.B.).

Bunların sırasında professor B.Çobanzadə də vardır ki, onun şəxsiyyəti Türkoloji Qurultayla bağlı əvvəlki təqdim edilmiş qeydlərdə göstərilmişdir. B.Çobanzadə M.Köprülüzadə və Mesaroşla əlaqədardır. Hələ onun yerli müsavətçilərlə də əlaqəsini bura əlavə etsək, məsələ tam aydınlaşar. Bu qrup təkcə təhsil alan gənclər arasında deyil, habelə yüksək dairələrdə, xüsusilə XMK-da böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Bu iş Türkoloji Qurultaya hazırlığın bütün dövrlərində təşkilat komissiyasının işində, habelə fərdi şəkildə dəvət olunanların siyahısının tərkibinin müəyyənləşməsində özünü bariz şəkildə göstərir. Yeni bu siyahıya SSRİ-nin bütün türk-tatar xalqlarının millətçi şovinistləri və xaricdəki M.Köprülüzadə, Ə.B.Hüseynzadə və b. daxildir.

Sonra məktubda oxuyuruq: “Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycanda aparılan əks-inqilabi, pantürkist,

panislamist işin tarixini daha yaxşı işıqlandırmaq üçün gələcək dindirmələrdə bu məktubda qeyd olunanlara xüsusi diqqət verməyinizi xahiş edirəm. (AzK(b)P MK katibi M.C.Bağirov)”.

Bu, o demək idi ki, heç nə sübut edə bilməsəniz deyin ki, Türkoloji Qurultayda iştirak etmişən. Kifayətdir. Bu, qurultayçıların qırğınına yol açdı. Bununla belə, qurultay çox səmimi, türk xalqlarının qardaşlıq birliyi şəraitində keçdi. Hamı bir-birini başa düşür və qarşı tərəfin uğurları ilə sevinirdi.

Türkoloji Qurultayın tarixi rolundan və əhəmiyyətindən çox danışmaq olar. Bu barədə Fransa şərqşünası professor Mosinyonun sözləri daha diqqətəlayiqdir: “Avropa artıq Şərqi tanımır, onu anlaya bilmir. Bir neçə ilin ərzində Şərq tamamilə dəyişilmişdir. Şərqi zəifliyi onun donmuş orta əsr ənənələrində idi. Amma indi həmin ənənələr məhv olur. Şərq canlanmaqdadır. O, öz üzərindən keçmişin kabusunu qovur. Köhnə, namünasib ərəb əlifbasını atır. Azərbaycan türkləri artıq neçə ildir ki, yeni latın əlifbası ilə yazır. Anadolu türkləri artıq üç aydır ki, özlərinin bütün rəsmi sənədlərini yeni əlifba ilə yazır. Albanlar bundan artıq 15 ildir ki, istifadə edirlər. Onların dalınca başqa xalqlar da gedir, bütün Şərq gedəcək. Şərq ayağa qalxır. Şərq güclüdür. O, tezliklə bizə deyəcək, biz də siz avropalılar qədər mədəniyik, biz sizdən qədimik, biz sizə qalib gələcəyik”.

Artıq 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS yeni türk əlifbasına keçmək haqqında qərar vermişdi ki, bununla da əlifbanın məcburi tətbiqi təsbit edilirdi. Bütün SSRİ miqyasında türkdilli xalqların yeni latın əlifbasına

keçməsi haqqında SSRİ MİK sədri Q.Musabəyovun 7 avqust 1929-cu il qərarı həlledici rol oynadı. Bu gün 90 illiyini qeyd etdiyimiz qurultay qarşısına qoyduğu Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları N.Nərimanovun, S.Ağamalioğlunun, C.Məmmədquluzadənin, C.Məmmədzadənin, R.Axundovun, H.Cəbiyevin, H.Zeynallının, B.Çobanzadənin və onlarca türksevər ziyalının arzusunda olduğu məsələləri uğurla həll etdi. Səməd Ağamalioğlu dərindən bir rahatlıq nəfəsi alaraq son sözlə qurultayı bağlı elan etdi.

Hamı ayağa qalxıb “İnternasional” oxuyur.

Gecə saat 10:15-dir. İsmailiyyə Mədəniyyət Sarayının gur işıqlarının şüaları ilə türk xalqlarının birlik səsinin dalğaları geniş pəncərələrdən şəhərə yayılır. Türk xalqlarının hamısının nümayəndələri 8 gündən bəri özlərini mehriban bir ailədə hiss etmişlər. Hər kəs ana dilində danışmışdır. Şakircan Rəhimi ilə Əhməd Baytursun, Həbibulla Habitovla Qalimcan Şərəf, Qasım Tınıstanovla Məhəmməd Gəldiyev, Əbdül Cabbarovla, Cambəyov və Şövqi Bektora, Mehmet Köprülüzadə ilə Bəkir Çobanzadə bir-birini necə gözəl başa düşürdü. Dilləri ayrı-ayrı yarımqrupa daxil olan türklər isə diqqətlə bir-birinə qulaq asır, öz dilinin şirinliyini o birinin sözündə, ahəngində, morfologiyasında, sintaksisində tapanda qəlbində sevinc, çöhrəsində şadlıq oynayırdı. Elə bu vaxt uzaq Xakasiyadan uzun yol gələrək son anda qurultay sarayına girən Katanov qapıda göründü. Sədr S.Ağamalioğlu Katanovu alqışlar altında tribunaya dəvət etdi. Sədr Katanovdan məhz xakas dilində danışmasını xahiş etmişdi. Tarixin qədim qatlarından gələn türk xalqları hələ heç vaxt həmin kimi bir araya gəlməmiş,

özlərinin qəlblərində əsrlərlə gəzdirdikləri dərdlərini bir-birinə belə açıq və mehriban şəraitdə deməmişdilər...

600 nəfərin oxuduğu “İnternasional” sanki Türksöyün ilk birlik səsi, ilk himni idi!..

Qurultay 75 bənddən ibarət 10 qətnamə qəbul etdi. Amma onların hamısı həyata keçmədi. Türkcə danışanların nitqi yazılı şəkildə katibliyə verilsə də, sonra onlar məhv edildi. Qurultayda iştirak edənlər təqib edildi.

“Azərbaycan” qəzeti, 8 noyabr 2016, səh.4

**AZƏRBAYCAN ELMLƏR AKADEMİYASI
NƏSİMİ ADINA DİLÇİLİK İNSTİTUTU**

Əlyazması hüququnda

Babayev Adil Məhəmməd oğlu

UDK 808.1:809.436.2

**AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAF
YOLLARI**

10.02.19 – Dilçilik nəzəriyyəsi

**Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün
təqdim edilmiş dissertasiyanın
AVTOREFERATI**

Bakı – 1996

Əsər Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunun Ümumi və Azərbaycan dilçiliyi kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponetlər:

Azərbaycan EA müxbir üzvü, Azərbaycan Respublikasının əməkdar elm xadimi, filologiya elmləri doktoru, professor A.M. Qurbanov

Filologiya elmləri doktoru, professor Ə.Ə. Rəcəbov

Filologiya elmləri doktoru, professor H.M.

Zərbəliyev

Aparıcı müəssisə: M.F. Axundov adına Rus dili və Ədəbiyyatı İnstitutu

Müdafiə 3 aprel 1996-cı il saat 14-də
Azərbaycan Elmlər Akademiyası

Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəzdində filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyaların müdafiəsini keçirən Elmlər Akademiyası və Təhsil Nazirliyinin birləşmiş (D.004.07.01) İxtisaslaşdırılmış Şurasının iclasında olacaqdır.

Ünvan: 370143, Bakı, H. Cavid prospekti 31, V mərtəbə, Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu.

Dissertasiya ilə Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat 29 yanvar 1996-cı ildə göndərilmişdir.

**Birləşmiş İxtisaslaşdırılmış Şuranın
elmi katibi, filologiya elmləri doktoru:**

Q.İ. Məşədiyev

İŞİN ÜMUMİ SƏCIYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Müasir dövrdə Azərbaycan dilçiliyi sürətlə, eninə və dərininə inkişaf etməkdədir. Azərbaycan dilçiliyinin elmi nailiyyətləri ölkəmizin xaricində də çoxdan məlumdur. Göstərmək lazımdır ki, dilçiliyimizin bütün sahələri ahəngdar şəkildə inkişaf etməmişdir. Dilimizin quruluş ünsürlərini öyrənən fonetika, leksikologiya və qrammatika sahələri yüksək səviyyədə inkişaf etməsinə, bu sahələrə çoxlu dərslik, dərs vəsaiti, namizədlik və doktorluq dissertasiyaları həsr edilməsinə baxmayaraq, onun ekstralinqvistik problemləri, demək olar ki, lazımi səviyyədə öyrənilməmişdir. Yəni dilçilik tarixi, sosiolinqvistika, dilçilik metodları və s. sahələrə aid bir sıra əsərlər yazılmasına baxmayaraq, bu problemlər lazımınca tədqiq edilməmişdir. Konkret olaraq Azərbaycan dilçiliyinin tarixini götürmüş olsaq, bu mövzuya həsr edilmiş bəzi əsərlərin əhəmiyyətini kiçiltmədən demək olar ki, minillik tarixə malik olan dilçiliyimizin keçirdiyi inkişaf və təkamül tarixi sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Məlumdur ki, ümumi dilçilik üç əsas problemi əhatə edir: dilçilik tarixi, dilçilik nəzəriyyəsi və dilçilik metodları /1-7/.

Ümumi dilçiliyin mühüm bir sahəsi olaraq dünya dilçiliyi tarixi çoxdan sistemli şəkildə tədqiq edilmiş və həmin tarix artıq yaradılmışdır /2, 3, 4, 5/. Azərbaycan dilçiliyinin tarixinə gəlicə, bu sahədə müəyyən boşluq hiss edilməkdədir. Azərbaycan dilçiliyinin qaynaqları, onların müəyyənləşdirilməsi, sistemləşdirilib araşdırılması

milli filologiyamızın birinci dərəcəli vəzifələrindəndir. Dissertasiya işinin bu mövzuya həsr edilməsi, müəyyən mənada, dilçilik elmimizdə yaranan həmin boşluğu doldurmaq zərurətindən irəli gəlmişdir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Hər hansı bir elm öz tarixini yaratmaq üçün müəyyən tarixi inkişaf yolu keçməlidir. Azərbaycan dilçiliyi minillik bir inkişaf yolu keçmişdir. Doğrudur, dilçiliyimizin inkişaf yolu bir yüksələn xətt üzrə olmamışdır. Bununla belə, qədim tarixə malik olan dilçiliyimiz orta əsrlərdə meydana gəlib, müxtəlif ölkələrdə, müxtəlif dillərdə, müxtəlif səpgidə inkişaf etmişdir. Son vaxtlar Azərbaycan dilçiliyinin bu və ya digər nümayəndəsi haqqında monoqrafik tədqiqat əsərləri yazılmış /6/, bəziləri haqqında dissertasiya işləri müdafiə edilmiş (7-8), M.C.Rzayevin, Mirzə Abdulla Qafarovun elmi pedaqoji fəaliyyəti tədqiq edilmiş (9), ərəbcə (10) və farsca (11) yazan alimlərin elmi irsi araşdırılmışdır. Hətta sovet hakimiyyəti illərində dilçiliyimizin inkişafına dissertasiya işi (12) həsr edilmişdir. Amma dilçiliyimizin tarixində elə alimlər də olmuşdur ki, onların özü və yaradıcılığı haqqında bu vaxta qədər filoloji ictimaiyyətin məlumatı olmamışdır. Belə alimlər, onların dilçiliyə aid əsərləri haqqında, heç olmasa, icmal xarakterli məlumat toplamaq və onları sistemləşdirmək də tədqiqatın əsas məqsədlərindəndir. Bundan əlavə, Azərbaycanın görkəmli ədib və mütəfəkkirlərinin əsərlərində dilin bir sıra ekstralinqvistik problemlərinə toxunulmuşdur. Tədqiqatın əsas məqsədi bunları sistemli şəkildə tədqiqata cəlb etmək, dilçiliyimizin bu sahəsinə aid elmi ədəbiyyatı sistemləşdirməkdir. Dilçiliyin müəyyən sahələrinin

meydana gəlməsi və onların müxtəlif alimlərin əsərlərində necə tədqiq edilməsi də dissertasiyanın məqsədlərindəndir. Bir sözlə, milli dilçilik elmimizin tarixini yaratmaq dissertasiya işinin əsas vəzifəsi kimi qarşıya qoyulmuşdur.

Dissertasiyanın nəzəri-metodoloji əsasını müasir Azərbaycan və ümumi dilçilik elminin son nailiyyətlərinə söykənmək prinsipi təşkil edir. Tədqiqat işində görkəmli Azərbaycan alimləri B.V. Çobanzadənin, M.Ş. Şirəliyevin,

Ə.M Dəmirçizadənin, A.A. Axundovun, C.B. Qəhrəmanovun və başqalarının dilçi alimlərimizin yaradıcılığına yanaşma mövqeyi dissertantın metodoloji platformasının əsası olmuşdur. Məlumdur ki, hər bir tarixi faktı və ya hadisəni müasir mərhələdə qiymətləndirərkən üç cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Yəni hər bir müddəaya gərək tarixən, yerli şəraiti nəzərə alaraq və başqa bənzərləri ilə əlaqəli şəkildə yanaşasan. İstər dilçi alimlərimiz olsun, istərsə də onların əsərləri, fərqi yoxdur, hər biri öz dövrünün məhsuludur. Bu səbəbdən də onları qiymətləndirmə - elmi təhlilə cəlb etmə zamanı yuxarıda dediyimiz kimi üç cəhəti göz önündə tutmuşuq.

Tədqiqatın metodları onun xarakterindən irili gəlmişdir. Tədqiqat boyunca biz müqayisəli-tarixi metodun tələblərindən çıxış etmiş, yeri gəldikcə, təsvir, müşahidə və tutuşdurma üsullarından istifadə etmişik.

Tədqiqatın elmi yeniliyi hər şeydən əvvəl ondan ibarətdir ki, yuxarıda dediyimiz kimi, Azərbaycan dilçiliyinin tarixi sahəsində müəyyən boşluq özünü göstərir. Bu əsərlə həmin boşluğun müəyyən dərəcədə aradan qaldırılması elmimizə yenilik gətirə bilər. Müxtəlif

dövrərdə yaşamış Azərbaycan dilçiləri və onların əsərləri haqqında məlumatlar çoxlu məlum və qeyri-məlum mənbələrdə qalmaqdadır. Belə məlumatları bacardıqca üzə çıxarmaq, milli filologiyamızın inkişafı istiqamətinə yönəltmək də əsərin yeniliyi demək olardı. Bundan əlavə, dilçiliyimizin inkişaf tarixi indiyədək sistemli şəkildə öyrənilmədiyindən bu vaxta qədər həmin tarixin dövrləşdirilməsi də müəyyənəşdirilməmişdir. Dissertasiya işində dilçiliyimizin tarixi müəyyən əlamətləri ilə bir-birindən seçilən aşağıdakı dövrlərə bölünür:

XI-XVIII əsrlər Azərbaycan dilçiliyi, XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilçiliyi, Sovet dövründə (1920-1992-ci illər) Azərbaycan dilçiliyi, müasir (1992-ci ildən bu günə qədər) Azərbaycan dilçiliyi.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti dilçiliyin mühüm bir problemi kimi ali məktəblərin filologiya fakültələrində tədris edilən “Dilçilik tarixi” kursu üçün tədris vəsaiti ola bilməsidir.

Tədris planlarında müəyyən saat miqdarı ayrılmasına baxmayaraq, yuxarıda dediyimiz kimi, dünya və rus dilçiliyi tarixinə aid çoxlu vəsait varsa da, Azərbaycan dilçiliyi tarixi haqqında bunu demək olmaz. Dünya və rus dilçiliyi müxtəlif səpkidə tədqiqat əsərlərində – monoqrafiyalarda, müntəxəbatlarda, dərslik və dərs vəsaitlərində əks olunduğu halda, Azərbaycan dilçiliyi sistemli şəkildə və ardıcılıqla tədqiq edilməmişdir. Bu səbəbdən də, dilçilik tarixindən bəhs edərkən ali məktəblərdə milli dilçiliyimizin tarixi haqqında tutarlı mənbə tapa bilmirdik. Bu da həm müəllimin, həm də tələbənin işini xeyli çətinləşdirirdi.

İnanırıq ki, bu tədqiqat işindən ali məktəb tələbələri və aspirantlar bir vasitə kimi, orta məktəb müəllimləri və dilçilik tariximizlə maraqlananlar bir mənbə kimi istifadə edə biləcəklər.

Dissertasiyanın əsas mənbələri tədqiq etdiyimiz dövrün dilçi alimlərinin (bəzi şair və mütəfəkkirlərin) öz əsərləri olmuşdur. Təkrar məlumata yol verməmək üçün əsərlərin orijinalına müraciət etməyə çalışmışıq. Tədqiqat zamanı mətbu əsərlərdən, məktublardan, arxiv sənədlərindən, kiçik qəzet məqalələrindən istifadə edilmişdir. Rəsmi sənədlərdən də tədqiqat prosesində geniş istifadə edilmişdir. Bu, həmişə mümkün olmadıqda onlar haqqında yazılan əsərlərdən də istifadə etmişik. Eyni zamanda tədqiq etdiyimiz dövrlərin alimləri və onların əsərləri haqqında bizdən əvvəl yazmış olan tədqiqatçıların əsərlərindən də bir elmi-metodoloji mənbə kimi faydalanmışıq. Yeri gəldikcə, rus və Avropa alimlərinin də əsərlərindən tənqidi şəkildə istifadə etmişik.

Tədqiqatın nəticələrinin əməli təsdiqi – aprobasiya və nəşr işi. Dilçilik tariximizin bu və ya digər dövrünə və probleminə həsr edilmiş məqalə və məruzələrdə müəllif 30 ildən artıqdır ki, elmi mətbuatda və konfranslarda çıxış edir. Belə ki, 1966-cı ildən başlayaraq, M.F. Axundov adına APDİ-də ənənəvi olaraq hər ilin fevral ayında elmi-tədqiqat işlərinin yekununa dair keçirilən elmi konfranslarda, 1983-cü ildə “Ali məktəblərdə dilin kompleks tədrisinin linqvistik və metodik əsasları”na həsr edilmiş elmi konfransda, 1984-cü ildə ADU-nun ümumi dilçilik və türkologiya kafedrasının birgə iclasında, 1985-ci ildə Xarici Dillər İnstitutunda “Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasının

şərtləri və faktorları” ünvanlı elmi konfransda, 1987-ci ildə V.İ. Lenin adına API-də keçirilən “Azərbaycan nitq mədəniyyəti” problemlərinə həsr edilmiş elmi konfransda, yenə həmin institutda 1988-ci ilin aprelində keçirilən “Azərbaycan onomastikası” problemlərinə həsr edilmiş II elmi-nəzəri konfransda, həmin ilin noyabr ayında, yenə həmin ali məktəbdə keçirilən “Azərbaycan terminologiyası” problemlərinə həsr edilmiş elmi-praktik konfransda, Bakı şəhər Xalq Maarifi İdarəsinin keçirdiyi iki elmi-praktik konfransda dilçiliyimizin və dilimizin tarixi və müasir problemlərinə aid məruzələrlə çıxış etmişik. Müəllifin tədqiq olunan mövzuya aid 20-dən artıq məqaləsi, ali məktəblər üçün 30 çap vərəqi həcmində “Dilçiliyə giriş” adlı dərslisi nəşr edilmişdir. “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi” adlı dərslisi vəsaiti nəşriyyata təqdim edilmişdir.

Dissertasiya işinin quruluşu giriş, dörd fəsil, nəticə və bibliografiyadan ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

“XIX əsrə qədərki Azərbaycan dilçiliyi” adlanan birinci fəsildə, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan dilçiliyi tarixinin dövrləşməsi məsələlərindən bəhs edilir. Burada ilk dəfə müəllif milli dilçilik tariximizi dörd dövrə bölməyi təklif edir. **Birinci dövr** Azərbaycan dilçiliyinin ilkin təşəkkül dövründən XIX əsrə qədərki dövrüdür. Bu, eyni zamanda türkologiyanın təşəkkül tapıb formalaşması dövrüdür. Bu dövrdə Azərbaycan dilçiliyi daha çox ərəb dilçilik ənənəsinə söykənirdi.

İkinci dövr Azərbaycan dilçiliyinin elm kimi formalaşması, nəzəri problemlərin tədqiqata cəlb edilməsi

dövrüdür. Bu dövr XIX əsrin əvvəllərindən XX əsrin 1920-ci ilinə qədərki dövrü əhatə edir. Bu dövrdə Azərbaycan dilçiliyi rus və Avropa dilçilik ənənələrindən (qismən də Şərq ənənələrindən) qidalanırdı. Bu dövr milli dilçi kadrlarımızın yetişməsi, başqa dillərlə yanaşı, ana dilimizin tədqiqata cəlb edilməsi ilə səciyyəvidir.

Dilçilik tariximizin üçüncü dövrü Sovet hakimiyyəti illərini əhatə edir. Bu dövr öz ziddiyyətləri, coşqun inkişafı və tənəzzülləri ilə diqqəti cəlb edir. Bu dövr Azərbaycan dilçiliyinin dünya miqyasına çıxması ilə də səciyyəyəldir. Dilçiliyimizin ən yüksək templərinə və dərininə inkişafı məhz bu dövrə aiddir.

Müasir adlandırdığımız **dördüncü dövr** 1992-ci ildən bu günə qədərki dilçilik tariximizi əhatə edir. Bu dövr elmlərin, o cümlədən də dilçiliyin siyasətsizləşməsi, azad şəkildə inkişaf edə bilməsi ilə səciyyəyəldir.

Dissertasiya işində göstərilir ki, Azərbaycan dilçiliyi ümumi, mücərrəd anlayışlar zəminində deyil, dünya və xüsusilə Şərq ərəb dilçiliyi ənənələri zəminində yaranmışdır. Bu səbəbdən də çin, hind, yunan və ərəb dilçiliyi haqqında qısa məlumat verilir. Tədqiqat işində Azərbaycan dilçilik elminin ilkin qaynaqlarından biri kimi şair və mütəfəkkirlərimizin dil – söz – kəlam haqqındakı fikirləri verilir. Şair və mütəfəkkirlərin söz – kəlam haqqındakı fikirlərini dilçilik qaynağı kimi qəbul etməkdə ehtiyat edənlər vardır. Amma müəllif belə hesab edir ki, dilin ekstralingvistik problemləri – cəmiyyətdə rolu, təfəkkürlə əlaqəsi, üslubi problemləri haqqındakı fikirləri cəsarətlə dilin fəlsəfəsi hesab etmək və onu dilçiliyə daxil etmək olar. Məsələn, çox danışmaqla özünü hörmətdən salmaq haqqında Xəqaninin, Nəsiminin, Füzulinin və

onlarla başqa şairlərin fikri dilçiliyə daxil deyil mi? Buna görə də dissertasiyada klassik Azərbaycan şairlərinin dil – nitq – söz haqqındakı fikirlərindən müfəssəl şəkildə bəhs edilir. Nizaminin söz – kəlam haqqındakı fikirlərindən bəhs edərkən müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, böyük şair dilin bütün fəlsəfi problemləri haqqında danışıbmışdır. Onun əsərləri fars dilində olduğundan həmin şeirlər üzərində linqvistik əməliyyat apararkən tərcümələrdən istifadə etmək düzgün deyil. Çünki ən qüdrətli tərcüməçi belə vəzn və qafiyə xatirinə əlavə sözlər daxil etməli olur ki, bu da şairin fikrindən uzaqlaşmağa səbəb olur. Tədqiqat işində Nizami əsərlərindən bir neçə misal gətirməklə yuxarıda dediklərimiz əsaslandırılır. Məsələn, Nizami deyir:

Soxən kan əz sərəndişe nə ayəd,
Neveştən ra və roftən ra nə şayəd.

Bu şeiri R. Rza belə tərcümə etmişdir:

Boş, mənasız sözlər kimə gərəkdir,
Kim belə sözləri dinləyəcəkdir.

Şeir gözəl tərcümə edilib, poeziya güclüdür. Amma dilçilik mövqeyindən yanaşdıqda bunu demək olmaz. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Nizaminin dil haqqında fikirləri ayrıca tədqiqatın mövzusudur.

Dissertasiya işində Nəsiminin də sözün qüdrəti haqqındakı fikirləri şərh edilmişdir. Məsələn, şair deyir:
Ari göftar, ey könül, görcəklərin nitqi durur,
Hər dili əgridə yoxdur ari göftar, istəmə.

Bununla şair göstərir ki, heç vaxt nitq fikirdən, söz anlayışdan təcrid oluna bilməz. Yəni gözəl, düzgün söz əməli və fikri düzgün-təmiz adamların nitqində ola bilər, dili əyri (yalançı) adamdan düzgün, doğru, gözəl söz tələb etmək olmaz.

Məlum olduğu kimi, böyük Füzuli də söz, onun qüdrəti, az söz işlətməyin lüzumu, onun həyatda, cəmiyyətdə insan qiymətini müəyyənləşdirməsi, sözün əhəmiyyəti və s. haqqında çoxlu fikir söyləmişdir. Şair belə hesab edir ki, insan özünün nəyə qabil, nəyə qadir olduğunu, idrakının nə dərəcədə dərin və ya dayaz olduğunu öz sözü-danışığı ilə bildirir:

Sözdür guhəri-xəzineyi-dil

İzhari-sifati-zatə qabil.

Can sözdür, əgər bilirsə insan,

Sözdür ki, deyirlər, özgədir can.

Füzuli bəzən bir dilçi kimi çıxış edərək sözün siqnikativ funksiyasını açır. Sözlə mənə arasındakı əlaqəni elə şərh edir ki, müasir dilçilərin heyrətinə səbəb ola bilər. O, yazır: “Allah, Allah. Mənalər necə bir xəzinədir ki, ... Xilqətin əvvəlindən bəri ... doğru və ya yanlış fikirləri – hökmləri ifadə etmək üçün onları sərf edirlər, yenə də qətiyyənlə pozulub əksilmir: Kəlam (söz) necə bir nazik səpdir ki, o xəzinənin dürləri dönə-dönə bu sapa elə bir nizamla düzölmüşdür ki, heç bir mənə onsuz surət ola bilmir:

Söz mənədan asılıdır, mənə sözdən hər zaman,

Bir-birindən asılıdır necə ki, cism ilə can.

Uca tanrı... Dil necə bir meşşətədir ki, o sapa düzölmüş cəvahirləri zəmanə gözəlinin boynuna həmayil

edir, həm cəvahlərə qiymət verir. (dil – A.B.), həm də gözəli zinətləndirir”. (13-15)

Tədqiqat işində dilin bir çox problemləri haqqında Füzulinin fikirləri açıqlanır.

Əsərdə Marağalı Əvhədi (XIII-XIV əsrlər), Qazi Bürhanəddin (XIV əsr), Şəmsəddin Məhəmməd Əssar Təbrizi (XIV əsr), Qasimi Ənvar (XIV əsrin axırı, XV əsrin əvvəli), Mirzə Cahənşah Həqiqi (XV əsr), Şah İsmayıl Xətai (XV əsrin axırı, XVI əsrin əvvəli) kimi klassik şairlərin söz, kəlam – nitq haqqındakı fikirləri şərh edilir. Klassik şairlərimizin dil haqqındakı mülahizələri müəyyən sistem təşkil edir. Bu sistemləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

1. Sözü qüdrəti haqqında
2. Dil və təfəkkür məsələsinə dair
3. Sözü az işlətmək – qənaət etmək – çox danışmamaq haqqında
4. Sözü yoxdan var olması
5. Ana dili məsələsi
6. Sözü insan vücuduna – ləyaqətinə bərabər tutmaq
7. Dilin incə mətləbləri ifadə edə bilməsi, çoxmənalılıq, məna müxtəlifliyi və s.

Dissertasiya işində bu problemlər haqqında şairlərin fikirləri ümumiləşdirilmiş şəkildə verilmişdir.

Birinci fəsildə **orta əsrlərdə türkologiya** adlı başlıq verilmişdir. Burada türkologiyanın bir dilçilik sahəsi kimi meydana gəlməsi Azərbaycan dilçiliyinin inkişafını şərtləndirən amil kimi verilir. İlk türkoloq alim kimi M. Kaşğarının şəxsiyyəti və elmi fəaliyyəti haqqında V.İ. Koduxov, V.N. Peretruxin, B.N. Qolovin, Amirova

T.A., Olxovikov B.A., Rojdestvenski Y.B. və s. kimi rus alimlərinin mövqeləri ciddi şəkildə tənqid edilərək alimin həyatı, elmi fəaliyyəti, “Kitabi Divani-lügəti-it türk” adlı əsəri haqqında müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq geniş məlumat verilir. M.Kaşqarının “Kitabi Divani-lügəti-it türk” əsərinin elmi məziyyətləri 18 bənddə ümumiləşdirilir.

Tədqiqat işində Əsirəddin Məhəmməd İbn Yusif Əbu Həyyan əl-Qərnati əl-Əndəlusi haqqında da geniş danışılır. Əbu Həyyan əl-Əndəlusi 1256-cı ildə Qrenadada doğulub, 1344-cü ildə Qahirədə vəfat etmişdir. O, Əbu Cəfər bin əz-Zubeyrin və ibn əl-Dainin şagirdidir. Əbu həyyan qrammatika ilə yanaşı, hədisləri, Quranın təfsirini, müxtəlif qiraət üsullarını və tarixi də gözəl öyrənmişdi. O, ibn Malikdən sonra Əndəlis məktəbinin ən görkəmli nümayəndəsi sayılır (16-254).

Əbu Həyyanın “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak” (Türk dilini anlamaq barəsində kitab) əsərini 1931-ci ildə doktor Əhməd Cəfəroğlu tərcümə edərək İstanbulda övqaf məktəbində nəşr etmişdir. Müəllif əsərin müqəddiməsində M.Köprülüzadənin həmin lügət haqqındakı fikrini epigrafla kimi vermişdir. Orada deyilir: “Əbu Həyyanın əsəri türk filologiyası tarixində bir mərhələdir.”

1936-cı ildə Kostəmənolu Vələq İzbudaq lügətin haşiyəsini hazırlamışdır. Dissertasiyada kilisli müəllim Rüfətin əsər üzərindəki işi haqqında da bəhs edilir.

Əbu Həyyanı, onun ərəbcə yazdığı “Türk dilini anlamaq haqqında kitab”ını Azərbaycan elminə tanıtdırmaqda akad. Z.M. Bünyadovun və prof. V.İ. Aslanovun xidmətini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onlar bu əsəri 1992-ci ildə dilimizə tərcümə edərək ona qiymətli

bir müqəddimə də yazmışlar. Bu müqəddimədən aydın olur ki, Əbu Həyyan türk dillərinə aid beş əsər yazmışdır, amma onlardan təkcə biri zamanımıza qədər gəlib çatmışdır.

Əsər iki cümlədən (hissədən) ibarətdir. Birinci cümlə sözlər adlanır. Burada sözlük, türkcə - izahı isə ərəbcədən tərcümə hissəsi olaraq lüğət verilmişdir. Əsərin ikinci cümləsi (hissəsi) qrammatika – təsrif adlanır. Təsrif sözü haqqında deyilir: “Təsrif – sözün başqa sözlə birləşənə qədərki quruluşu haqqında elmdir. Söz hərflərdən hasil olur.” Tədqiqat işində əsər haqqında geniş danışılır.

Əsərdə məşhur alim Cəmaləddin ibn Mühənnə və onun “Kitab haliyyətul-nisan və haliyyətul lisan” adlı əsəri haqqında bəhs edilir. Əsərin Melioranski, A.Battal tərəfindən nəşr edilməsi göstərilir.

Əsərdə Xivəli Əbül Qasim Mahmud ibn Ömər əz-Zəməxşari və onun “Müqaddimat-ul-adab” əsərindən də bəhs edilir.

Dissertasiyanın birinci fəslində **“Ərəbcə yazan Azərbaycan dilçiləri”** adlı xüsusi başlıq verilmişdir. Əsərdə göstərilir ki, ərəblər Azərbaycanı işğal etdikdən sonra öz dillərini yerli xalqa qəbul etdirmişdilər. Ərəbcə bilmədən Xilafətin sənədlərini, Qurani Kərimi və dinin başqa tələblərini başa düşmək çətin olardı. Buna görə də, başqa müsəlman ölkələrində olduğu kimi, Azərbaycanda da ərəb dili geniş yayılmışdı. Azərbaycandan ərəb şərqinin məşhur şəhərləri olan Bağdad, Kufə, Bəsrə və başqa şəhərlərə gedən Azərbaycan alimləri əsərlərini ərəbcə yazırdılar.

Dissertasiya işində bu barədə müfəssəl məlumat verilir. Müəllif bu mövzudakı başqa əsərlərlə yanaşı, N. Ağayevanın «Азербайджанские языковеды средневековья» (Orta əsr Azərbaycan dilçiləri (10)) adlı əsərinə daha çox əsaslanmışdır. X əsrdən başlayaraq, azərbaycanlı alimlər ərəb dilində leksikoqrafiyaya, qrammatikaya çoxlu əsərlər həsr etmişlər. Bunun sayəsində də V.M. Məmmədəliyevin qeyd etdiyi kimi, “Ərəb dilçiliyinin Azərbaycan məktəbi” yaranmışdı (14). Əsərdə ərəbcə leksikoqrafiyaya və qrammatikaya əsər həsr etmiş çoxlu Azərbaycan alimi haqqında məlumat verilir.

Ərəb dilçiliyi Azərbaycan məktəbinin görkəmli nümayəndələrindən “IX-XV əsrlərdə yaşayıb yaratmış Məhəmməd ibn Maraqi, Xətib Təbrizi, həm musiqişünas, həm də dilçi Səfiəddin əl Urməvi, Mahmud əl-Ərani, Hubeş ət-Tiflisi, Sədəddin Sədullah əl-Bərdəi, Əbu Bəkr əl-Maraqi və başqalarının adlarını çəkmək olar (14-244).

Ərəb dilçiliyinin inkişafına kömək edən azərbaycanlı alimlərdən Əbu Zəkəriyyə Yəhya ibn Əli Muhəmməd Əli Şeybani əl-Xətib əl-Təbrizi haqqında xüsusi bəhs edilir. O, 1030-cu ildə Təbrizdə anadan olmuş, elmini artırmaq üçün Suriyaya (Şama) getmişdir. Burada o, məşhur alim, dövrünün böyük filosofu Əbül Üla əl-Müərridən dərslər almışdır. M. Tərbiyət Xətib Təbrizi haqqında yazır: “Xətib ərəb dili qrammatikasına aid “Əsrül sənə” (Sənətkarlıq sirləri), əruz və qafiyə elmlərinə aid “Kitabül kari”, eləcə də “Erabul Quran” (Quranda fleksiya məsələləri), “Təfsirul Quran” (Quranın izahı), “Məqatilul fursan” (Atlılar öldürülən yer) və s. əsərlərin müəllifidir (15-368).

Ərəb dilini tədqiq edən azərbaycanlı alimlər içərisində Ət-Tiflisi Əbu əl-Fəzl Hubeys ibn İbrahim ərəb dilçiliyində leksikologiya və leksikoqrafiya sahəsində görkəmli alim kimi diqqəti cəlb edir. O, dövrünün kamil ensiklopedik alimi olmuşdur. İran alimi Əli Əkbər Dehxoda özünün لغت نامه adlı tərtib etdiyi 100 cildlik biblioqrafik lüğətində Hubeysi Mühəndis həkim, dövrünün bütün elmlərinə vəqif alim kimi təqdim edir (16-264). Hubeys Tiflisi ərəb dilinin leksikologiyasına “Tarcümanul-Quran”, “Vucuhul-Quran”, Ət-Tərcuman” və “Qanunul-ədəb” kimi əsərlər həsr etmişdir. Hubeysi Tiflisinin “Kəvamül ət tabir” adlı əsəri haqqında ilk dəfə C. Qəhrəmanov və R.M. Əliyev məlumat vermişlər. Görkəmli alim Katib Çələbinin ərəbcə yazdığı “Kəşf üz-zünun” adlı əsərində bu barədə məlumat verir və göstərir ki, Hubeysin bu əsərini Xızr Əbdul hadi oğlu Bevazici tərcümə etmək istəmiş, lakin bu işin çətin olduğunu görüb həmin mövzuda yeni bir əsər yazmışdır. Əsəri bir neçə dəfə yoxlayıb 1547-ci ildə Sultan Süleymana təqdim etmişdir. Bu lüğət istər tərtibinə, istərsə də genişliyinə görə əvvəlki anaoqlarından fərqlənir. XVI əsr dilimizin tarixini, leksik sistemini öyrənmək işində bu əsər qiymətli mənbə rolunu oynaya bilər. Belə ki, burada verilmiş aşuq, ağu, xurma, ditrəmək, düdük, dovşan, darlıq, sağsağan, dəvə sözlərinin verilməsi və yozulması bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Dissertasiyada habelə əz-Zəncani İzzəddin Əbu əl-Fədail Əbd əl-Vahab bin İbrahim bin Əbu əl-Məali, Hüsəməddin Əbdulsəlimin oğlu Həsən, Şihabəddin Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Əhməd ibn Xəlil Zülfunun Şafii

Xoylu, Təbrizli Əmircan Məhəmməd, İbrahim Şəbüstari Burhanəddin və başqa alimlər haqqında məlumat verilir.

Dissertasiyanın birinci fəslində “Fars dilçiliyinin əsasını qoyan Azərbaycan alimləri” başlığı altında Qətran Təbrizi, Hinduşah Naxçıvani və onun oğlu Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani haqqında müfəssəl məlumat verilmişdir. Məlumdur ki, XII əsrdən başlayaraq Azərbaycanda ərəb nüfuzu zəifləməyə başlamışdı. Azərbaycanın cənubunda Atabəylər, şimalında isə Şirvanşahlar mədəniyyətin inkişafına çox fikir verirdilər. Buna görə də XII əsrdən başlayaraq, Azərbaycanda elm, sənət və sənətkarlıq inkişaf etməyə başladı. Ömər Gənci, Yusif ibn Tahir, Eynəlqüzzat Miyanəçi, Əbülülə Gəncəvi, Əbu əl-Nizam Məhəmməd Fələki Şirvani, Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və başqaları farsca yazırdılar (11). Fars dilçiliyinin əsasını qoyan Azərbaycan alimləri leksikoqrafiyaya daha çox üstünlük verirdilər. Buna görə də burada lüğətçilik qrammatikadan daha əvvəl yaranmışdır. Belə ki, Qətran Təbrizinin “Əttəfasir” əsəri XI əsrdə, fars dilinin qrammatikası isə XIII əsrdə yaranmışdır. Dissertasiyada Qətran Təbrizinin özü və əsəri haqqında müfəssəl məlumat verilir və belə bir fikir yürüdülmür ki, M. Kaşğarının “Kitabi Divani lüğət-it-türk”ü türkologiya sahəsində hansı rol oynayarsa, Qətran Təbrizinin “Əttəfasir” adlı izahlı lüğəti də İran qrupu dilləri üçün həmin rolu oynayır.

Fars-türk leksikoqrafiyası tarixində əhəmiyyətli yerlərdən birini də XIII-XIV əsrlərdə yaşamış Hinduşah ibn Səncər Abdulla Əssəhabi Naxçıvaninin “Əs-Sihahul-əcəm” adlı əsəri tutur. Bu əsərdə 5117 söz və onun mənası verilir. Tədqiqat işində bu lüğət və onun müəllifi haqqında

dilçilik ədəbiyyatında olan mübahisələrdən də bəhs edilir. Məlumdur ki, Hinduşah Naxçıvaninin oğlu da dövrünün görkəmli alimlərindən olmuşdur. Bu səbəndən də bir sıra alimlər, o cümlədən M. Tərbiyə, İ.Y. Kraqkovski, F.Ə. Koratay və başqaları ata və oğul Hinduşah Naxçıvanilərin əsərlərini yanlış olaraq birini digərinə aid etmişlər. Dilçilik tarixindəki belə mübahisələrə C. Sadıqova və T. Ələsgərova son qoymuşlar. Bu iki alim Məhəmməd ibn Hinduşahın əsərini tərtib edib, 1993-cü ildə nəşr etmişdir. Onlar belə bir qəti qənaətə gəlmişlər ki, “Ata – Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvani “Əs-Sihahul əl-əcəmiyyə” adlı farsca-türkcə lüğət, oğul Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani isə “Sihahul-fars” adlı farsca izahlı lüğət yazmışdır (17-4).

Fəxrəddin Hinduşahın bu əsəri (“Əs-Sihahul əl-əcəmiyyə”) XIV əsr dilimizi öyrənmək üçün faydalı bir mənbədir. Lüğətin sonunda 61 səhifəlik sözlük siyahısı və hər sözün getdiyi səhifə göstərilmişdir.

Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvani (Fəxrəddin Hinduşahın oğlu) da dövrünün görkəmli alim və dövlət xadimi olmuşdur. Məhəmməd ibn Hinduşah iki cildlik “Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib” adlı əsərində dövrünün ən mühüm siyasi-iqtisadi, ictimai və mədəni problemlərinə toxunmuşdur. Alim tərtib etdiyi “Sihahul fars” adlı izahlı lüğəti ilə fars dilçiliyində əhəmiyyətli bir rol oynamışdır.

İran alimi Əli Əkbər Dehxoda öz “Lüğətnamə”sində Məhəmməd ibn Hinduşah haqqında yazır: “Məhəmməd ibn Hinduşah ibn Səncər Əbdullah Sahibi Naxçıvani Monşi pəsər Hinduşah moəllefətəcaribul sələfeu rast: “Dəstur əl-Katib fi təyin əl-Məratib

ke dər əhdə Soltan Uveys Bahadurxan təlif kərde və ketabe dər loğət darəd. Bename (“Sihahul fars”) be der 727 hicri təlif kərde əst və dər Tehran be təshihe doktor Taqəti dər “İdareye nəşriyyate “Bonqah” tərçüme və nəşre ketab” çap şodə əst. Və an be estesnaye fərhənge Qətran sevvamin fərhənge-farsist. Yəni pəs əz Loğatnameye əsəri (təlif bəd əz 458 hicri) və fərhənge Qəvas (təlif bəd əz 690 hicri) və hodude 2200 loğət darəd” (18-207).

FARS DİLİNİN QRAMMATİKASININ YARANMASI

Şərqdə lüğətlərin haşiyələrində, təfsirlərdə dilin qrammatik qaydaları haqqında qeydlərə rast gəlmək olur. Əslində, belə qeydlər qrammatikanın ilkin yaranması hesab edilə bilər. Əks təqdirdə, A. Bakıxanov demişkən, sırf “fars dili qanunlarını” axtarsaq, onda qrammatikanın XIX əsrdə yarandığını təsdiq etmək lazım gələr. Bu isə fars dili qrammatikasının yaranmasını 6 əsr geri çəkmək olardı. Məlum olduğu kimi, Hinduşah Naxçıvaninin lüğətinin son hissəsi məhz fars dilinin qrammatikasına həsr edilmişdir. Bu hissə 20 səhifədən ibarətdir. Yəni 3 səhifə Azərbaycan dilində, 17 səhifə isə ərəb dilində yazılmışdır. Bu hissədə fellərin təsrifi ilə bağlı şəxs kateqoriyası şəkilçiləri, felin zamanları, məsdər, fel formaları, inkarlıq kateqoriyası, felin növləri və s. haqqında məlumat verilir.

Fars dilinin ilk qrammatikası haqqında dilçilik ədəbiyyatında müxtəlif fikirlər vardır. Məs, Ə. Dehxoda ilk qrammatika müəllifi kimi Şəmsəddin Məhəmməd bin Qeys Razini, Ə. Dəmirçizadə isə A. Bakıxanovu göstərirlər. Şəmsəddin Razinin “Əl-mucəm fi məari əşari-

l-əcəm” adlı əsərində qrammatik systemsizliyi nəzərə alsaq Hinduşahın əsərini fars dilinin ilk qrammatikası hesab etmək olar. Əsərdə bu problemlərdən geniş bəhs edilir.

Dissertasiyanın ikinci fəslı “XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilçiliyi” adlanır. XIX əsr bütün elmlərin tarixində inkişaf və formalaşma əsridir. Azərbaycan dilçiliyi də XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq eninə və dərininə inkişaf etməyə başladı. Azərbaycan alimləri indiyədək, əsasən, Şərç dilçilik ənənələrindən bəhrələnirdilərsə, indi rus və Avropa dilçilik konsepsiyasından istifadə etməyə başladılar. Avropada olduğu kimi, Azərbaycanda da dilçi olmayan ziyalılar belə dil problemləri ilə məşğul oldular. Bunlardan M.F. Axundovu, A. Bakıxanovu, H.B Zərdabini, C. Məmmədquluzadəni, N. Nərimanovu, Ü. Hacıbəyovu və başqalarını göstərmək olar.

Bu ziyalılar içərisində Abasqulu ağa Mirzə Məhəmməd xan (ikinci) oğlu Bakıxanovu xüsusi qeyd etmək lazımdır. A. Bakıxanov Azərbaycan ədəbiyyatını “Mişkətül-ənvar” adlı poema, mənzum hekayələr, qəzəl, qəsidə və s. ilə zənginləşdirdiyi kimi, dil haqqında da maraqlı fikirlər söyləmişdir. Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi” adlı əsəri fars dilinin qrammatikasına həsr edilmişdir. O, əsəri farsca yazmış, sonra rus dilinə tərcümə etmişdir. 1829-cu ildə tamamlanmış bu əsər imperatora həsr edilmişdir. 1931-ci ildə nəşr edilənə qədər çox maraqlı proseslərdən keçmişdir. Bu tədqiqat işində bu məsələlərdən ətraflı danışılır. “Qanuni-Qüdsi” 41 səhifədən, əsərin rusca variantı isə «Краткая история персидского языка» adlanıb 97 səhifədən ibarətdir. Əsərin farsca olan nüsxəsinin üstündə yazılıb: Padşahın

mübarək əmrilə çap olundu”. Əsər ənənəvi olaraq “Bismillahir-rəhmanir-rəhim” ilə başlayır. Əsərdə ümumi dilçilik problemlərinə də toxunulur. Müəllif, özünün dediyi kimi, əsərə gənclərə ünvanlandığı üçün dilini asan etmiş, hər şeyi ibtidadan başlamışdır. İlk əvvəl ərəb hərflərinin başda, ortada, axırda və tək yazılma qaydalarını verir. Ümumiyyətlə, fars dilinin müxtəlif məsələlərinə aid əsərdə 10 cədvəl verilmişdir ki, bu da problemin ümumiləşdirilməsinə və asan mənimsənilməsinə kömək edir. Əsərdə Şərqi-ərəb dilçiliyi ilə yanaşı, rus dilçiliyinin də təsiri hiss edilir. Əsərdə xəbərlilik kateqoriyaları və feili sifətdən bəhs edilir.

Müəllif nitq hissələrinin təsnifində deyir:

Hər an ləfz ke dər qoftən şəvəd, sərf

Be dan esm əst, ya fel əst, ya hərf.

Bu beytin mənası belədir: hər söz ki, deyilmiş olur, bil ki, o, qrammatikada ya isimdir, ya fel, ya da hərfdir. Müəllif isim və fəldən bəhs etdikdən sonra, “hərf” başlığı altında köməkçi nitq hissələrindən danışır. Cümlə haqqında deyir: “Comlə an əst ke be səbebe an mətləb təmām məfhum mişəvəd” (Cümlə odur ki, onun səbəbinə mətləb təmām anlaşılmış olsun).

Cümlə üzvlərində müəllif ərəb dili sintaksisində olduğu kimi, fel – fail – məful mövqeyindən çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, cümlə üzvlərinə belə yanaşma sonrakı dilçilərdə də özünü göstərir. Belə ki, Hacı Əbdülkərim İrəvani Təbrizinin “Qəvaede sərf və nəhve zebane-farsi” əsərində də bu halın şahidi olduq. 1846-cı ildə yazılmış olan nüsxəsi (68 səhifədən ibarət) Azərbaycan Əlyazmalar İnstitutunda saxlanır. Bu əsər 14 fəidədən-bölmədən ibarətdir. Əsərin müqəddiməsindən

aydın olur ki, müəllif A. Bakıxanovun əsərindən xəbərsizdir. Burada da Sədidən, Hafizdən, N. Tusidən şərlər vardır. Əsərdə fars dilinin qrammatikası, söz yaradıcılığından, dil, söz, cümlə, üslubiyyət məsələlərindən bəhs edilir. Dissertasiyada bu əsərin 14 bölməsindən müfəssəl bəhs edilir.

Fars dilinin qrammatikasını yazan alimlərdən biri də Zaqafqaziya darülmüəllimində din və islamşünaslıqdan dərs deyən Əbdülsəlim Axundzadədir. Onun keçən əsrin axırlarında yazdığı “Müftahe lisane farsi” (Fars dilinin açarı) əsərində də nitq hissələri üç qismə bölünür. İsim babı, fel babı, zərf və ədatlar babı. Əsərin birinci babı on fəsildən ibarətdir. Müəllif son və ön qoşmaları qrammatik hal kateqoriyası əlaməti kimi qəbul edir. Ə. Axundzadə, çox güman ki, Ə. İrəvaninin əsərindən xəbərsiz olmuşdur. Amma “Esmə zaman” və “esmə məkan” anlayışlarına yanaşmaqda onların mövqeyi eynidir. Ə. Axundzadənin əsəri təxminən 60-65 il sonra yazılmasına baxmayaraq, A. Bakıxanovun “Qanuni-Qüdsi”ndən və Ə.İrəvaninin “Qəvaede sərf və nəhve zəbane farsi” əsərlərindən irəli gedə bilmişdir. Hər üç əsər, əsasən praktik məqsəd üçün – tələbələrə dil qanunlarını öyrətmək üçün yazıldığından burada dərin tədqiqat səciyyəsi aparmaq olmaz. Eyni məqsədlə fars dilinin qrammatikasını görkəmli maarif xadimi Səfərəlibəy Vəlibəyov yazmışdır.

S. Vəlibəyov 1896-cı ildə “Lisani farsi” adlı 184 səhifəlik bir dərslik yazaraq fars dilinin qrammatikasını, demək olar ki, öz sələfləri kimi şərh etmişdir. Burada sifətlər “esmə sifət”, saylar “esmə ədəd”, əvəzlilər “esmə zəmir” adlandırılaraq isimlərə aid edilir, nitq hissələri üç qismə bölünür. Deyilənlərdən aydın olur ki, Azərbaycan

alimləri XIX əsrdə fars dilinin qrammatikası sahəsində aparıcı rol oynamışdır. Bu sahədə Rusiyada yaşayan azərbaycanlı alimlər də xeyli iş görmüşlər. Dissertasiya işində Rusiyada yaşayan azərbaycanlı alimlərin fars dilçiliyi sahəsindəki xidmətlərinə aid xüsusi başlıq həsr edilmişdir.

Əsərdə göstərilir ki, rus dövlətinin xarici siyasətində Şərq ölkələrinə münasibət xüsusi yer tuturdu. Buna görə də İran, Əfqanıstan və Türkiyə Rusiyanın xüsusi maraq dairəsinə daxil idi. Bu səbəbdən də XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq, fars və türk dilləri Rusiyada öyrənilməyə başlamışdı. Bu dilləri, təbii ki, şərqçilər tədris etməli idi. Belə ziyalılardan Mirzə Əbu Turab Vəzirov, Mirzə Cəfər Topçubaşov, Mirzə Cəfər Rzayev, Mirzə Abdulla Qafarov və başqalarının adını çəkmək olar. Poliqlot alim M. Əbu Turab Vəzirov daha çox tərcüməçiliklə məşğul olmuşdur. Rusiyada çalışan azərbaycanlılar içərisində M.C. Topçubaşov özünəməxsus bir nüfuz qazanmışdır. 1817-ci ildə tərcüməçi kimi Sankt-Peterburqa gələn M.C. Topçubaşov həmişəlik olaraq taleyini bu şəhərlə bağlamışdır. Onu S.Peterburq pedaqoji universitetinə dəvət etmişlər. 1823-cü ildə həmin institut S.-Peterburq universitetinə çevrildəndən sonra orada fars dili müəllimliyindən həmin ali məktəbin professoru, Şərq dilləri kafedrasının müdirliyinə qədər yüksəlmişdir. Bundan əlavə, 1824-cü ildən başlayaraq, 43 il Rusiya Xarici İşlər Nazirliyi Asiya Departamentinin Şərq dilləri institutunda tərcüməçi işləmişdir. O, şair, ədəbiyyatşünas, tərcüməçi, dilçi, müəllim kimi şöhrət qazanmışdır. Alimin Rusiyadakı elmi pedaqoji fəaliyyətindən əsərdə geniş bəhs edilir.

Rusiyada yaşayan şərqşünas alimlərdən biri də Mirzə Cəfər Rzayevdir. Bu alim haqqında elmi ədəbiyyatda çox az bəhs olunmuşdur. Hətta F. Qasımzadə M.C.Rzayevlə M.C. Topçubaşovunu eyni adam kimi qəbul etmiş və birincinin əsərlərini ikinciyə aid etmişdir.

M.C. Rzayev fars və Azərbaycan dillərinin Rusiyada öyrənilməsi işində çox fəaliyyət göstərmişdir. Alim işə başladıqdan cəmi 6 il sonra “Farsca-rusca danışıq kitabı” tərtib etdi. 45 dərsi əhatə edən bu kitab o dövrdə Rusiyada geniş əks-səda yaratdı. 1884-cü ildə onun «Краткая история персидского языка» adlı kitabı çap edilir. Bu əsər sonralar bir neçə dəfə nəşr edilmişdir. Müəllif həmin əsərin müqəddiməsində yazmışdır: “Əldə olan fars dili dərslikləri çatışmazlıqlarla doludur. Fars dilini praktik şəkildə öyrətmək üçün bütün tələblərə cavab verən bircə dərsliyə rast gəlməmişəm... Şübhə etmirəm ki, bu qrammatika və danışıq kitablarının köməyi ilə çox qısa vaxt ərzində fikirlərini fars dilində düzgün və sərbəst ifadə edə biləcəklər. (9-20)

Bundan sonra alim üç dilli “farsca-rusca-fransızca danışıq kitabı” nəşr etdirmişdi.

Mirzə Cəfər Rzayevin həmyerlisi Mirzə Abdulla Qafarov da Rusiyada şərqşünaslığın inkişafına kömək edən alimlərdəndir. M.A. Qafarov haqqında da məlumat azdır. O, əslən Təbrizdən olmuş, gənc yaşlarında Rusiyaya gəlmiş, 1801-ci ildən isə burada Azərbaycan və fars dillərində dərs demişdir. O, fars dilinin qrammatikasına aid əsər yazmış, akad. F.Y. Korşun redaktorluğu ilə “farsca-rusca lüğət” tərtib etmişdir. Bu lüğətlə yanaşı, M.A. Qafarov Məhəmməd Kazımla birlikdə “IX əsrdən

müasir dövredək fars yazılı ədəbiyyatı nümunələri” əsərini tərtib etmişdir.

Fəxrlə demək olar ki, M.C. Rzayev və M.A. Qafarov rus elminin və mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Bu iki həmməslək alim akademik A.A. Semyonovun, V.A. Qordilevskinin, A.Y. Krımskinin, eləcə də məşhur türkoloq N.K. Dmitrevin, V.M. Nasilovun, ərəbşünas Baranovun, iranşünas V.F. Minarskinin, B. Millerin, A.A. Starikovun, leksikoqraf N.İ. Aşmarinin müəllimi olmuşdur. (9-67)

M.C. Rzayev və M.A. Qafarovla eyni vaxtda Rusiyada çalışan azərbaycanlı alimlərdən biri də Mirzə Kazımbəy Abdinovdur. Onun da həyatı və elmi fəaliyyəti haqqında məlumat azdır. O, Rusiyada Xarici İşlər Nazirliyi yanında Asiya Departamentində tərcüməçi işləmiş, 1867-ci ildən ömrünün axırınadək həmin departamentin Şərq dilləri institutunda fars dilindən dərs demişdir. Alimin elm aləminə hələlik məlum olan yeganə elmi əsəri «Краткий очерк персидской грамматики» (Etimologiya) adlı əsəridir. 81 səhifədən və doqquz fəsildən olan bu kitabda, əsasən morfolojiyadan bəhs edilir. (11-207)

Dissertasiya işində Mirzə Məhəmmədəli Hacı Qasım oğlu Kazımbəyə xüsusi başlıq ayrılmışdır. XIX əsrin böyük alimi, rus və Avropa şərqşünaslığının ən görkəmli nümayəndələrindən biri, öz elmi pedaqoji fəaliyyəti ilə nəinki Rusiya, habelə bütün dünyada şöhrət qazanan ilk azərbaycanlı professor M. Kazımbəyin elmi yaradıcılığı Azərbaycan dilçiliyi tarixində xüsusi bir mərhələ təşkil edir. Öz mühazirələri ilə rus şərqşünaslığını

yaradan (V.V. Bartold) M. Kazımbəy haqqında həddindən çox yazılmış, onun bütün yaradıcılığı tədqiq olunmuşdur.

Dissertasiya işində alim haqqında bioqrafik məlumat və elmi mənbələrin böyük bir hissəsi verilmişdir. Bundan əlavə, RƏİ-də olan M. Kazımbəy irsinin əsas hissəsi təqdim edilmişdir. Geniş yaradıcılıq diapazonuna malik olan M. Kazımbəyin «Общая грамматика турецко-татарского языка» adlı əsəri təfsilatı ilə şərh edilmişdir. Məhz Mirzə Kazımbəyin bu əsəri ilə Azərbaycan və başqa türk dillərinin qrammatik quruluşu ilk dəfə sistemli şəkildə rus və Avropa dilçilik ənənəsi əsasında şərh edilmişdir.

Dissertasiya işinin ikinci fəslində XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilinə aid yazılmış dərsliklər haqqında da ayrıca bəhs edilir. Həmin başlıq altında əvvəlcə çar Rusiyasının Azərbaycanda məktəb şəbəkəsinin açılması və burada Azərbaycan dilinin tədrisinə əhəmiyyət verməsinin səbəbləri göstərilir.

Məlum olduğu üzrə, 1830-cu ildə Tiflisdə gimnaziya, Gəncədə qəza məktəbi, iki il sonra Bakıda, Şuşada, Nuxada, Şamaxıda, Naxçıvanda və s. böyük şəhərlərdə məktəblər açılmışdı. Bu məktəblərdə Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlər olmadığı kimi, dərsliklər də yox idi. Buna görə də ilk əvvəl müəllimlər öz bilik və təcrübələri əsasında Azərbaycan dilini özləri tərtib etdiyi kitablar, müntəxəbatlar əsasında tədris edirdilər. Belə müntəxəbatlardan A. Bakıxanovun “Nəsihətnamə”sini (1836), Mirzə Şəfi Vazehin İ. Qriqoriyevlə birgə tərtib etdiyi “Kitabi-türki”, ruscası «Татарская христометия Азербайджанского наречия» (1852), Mirzə Nəsrullah ibn Mirzə Qurban Şirvaninin

“Kitabul Nəsayeh” (1857), M.Ş. Vazehin və R.B. Əfəndiyevin “Uşaq bağçası” (1899), “Bəsirətul Ətfal” (1901), Seyid Əzim Şirvaninin “Məcmueyi asari-hacı Seyid Əzim Şirvani”, Məmmədağlı Sidqinin “Qiraət kitabı”, Mahmudbəy Mahmudbəyovun və Abbas Səhhətin “Türk dilinin təlimi üçün üçüncü ilə məxsus qiraət kitabı” (1909), “Milli qiraət kitabı” (1912) və onlarla başqa əsərləri göstərmək olar (19). Bu qiraət kitablarında dil məsələlərinə də toxunulur. Burada, əsasən ərəb hərfliyinin xarakteri, müxtəlif mövqələrdə yazılma qaydaları və s. göstərilir. Bəzi dərsləklərdə isə dilimizin qrammatik quruluşu tədqiq edilirdi. Bunlar içərisində Mirzə Əbülhəsənbəy Vəzirovun «Учебник татарско-азербайджанского наречия» adlı dərsliyini göstərmək olar. Kitab M.Kazəmbəyin məşhur «Общая грамматика турецко-татарского языка» adlı əsərinin təsiri ilə yazılmışdır. XIX əsrdə dilimizi tədqiq edən əsərlər içərisində Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan dili müəllimi, dövrünün məşhur alimi Xələfi Mirzə Məhəmməd Əfşarın “Fənni-sərifi-türki” əsərindən xüsusi danışmaq lazımdır. Bu əsər özündən əvvəl yazılmış bütün analoqlarından dərinliyinə və əhatəliyinə görə seçilir. Prof. Ə. Dəmirçizadənin sözləri ilə desək, “Bu kitab, hər şeydən əvvəl, bununla fərqlənir ki, burada Azərbaycan dili azərilər üçün yazılmışdır. Əsərin foto-surəti Respublika Əlyazmalar İnstitutunda FS – 170 sayılı şifrlə saxlanılır. Əsər iki hissədən ibarətdir birinci hissə “fənni-sərf” (Morfologiya), ikinci hissə “fənni-nəhv” (sintaksis) adlanır. Müəllif fonetikanı, hərfilər haqqındakı hissəni də morfologiyaya daxil etmişdir. Əsərdə “Babul-hüfuf”, “Babul-ism”, “Babul-fel” bölmələrindən “Tərkibi izafi”

adlandırılan söz birləşmələrindən və s. geniş bəhs edilir. Bu kitab sonrakı dərslilər üçün elmi-metodiki mənbə oldu. Azərbaycan dilini ruslara öyrətmək məqsədilə A. Tahirov «Самоучитель татарского языка» adlı dərslilik yazmışdır. 338 səhifəlik bu kitabın 107 səhifəsi qrammatikaya həsr edilmişdir. Bu illər İ. Qəbulovun “Qəvaide-lisane-türki” (Türk dilinin qanunları) da nəşr edilmişdir. Bu kitab da M. Əfşarın təsiri ilə yazılmışdır.

1902-ci ildə S.M. Qənizadə «Грамматика татарского-кавказского-азербайджанского наречия» adlı iki hissəli əsərin I hissəsini yazır. Bu əsər rus dili qrammatikasının, demək olar ki, bütün müsbət cəhətlərini mənimsəmişdir. Buna görə də əsərin həm birinci, həm də ikinci hissəsi 6 dəfə nəşr edilmişdir. Əsərdə M.Kazımbəyin və M. Əfşarın da təsiri hiss olunur. Bu, I hissədə xüsusilə fonetik izahatda özünü göstərir. İkinci hissədə isə müəllif artıq ana dilinin öz quruluşundan çıxış edir. Bunu əvvəlki əsərdə dediyi 7 sait əvəzinə, dilimizdə 10 sait olduğunu göstərməsi də sübut edir. Onları hətta qalın və incə deyə iki qrupa bölür. Onuncu ə saitini müəllif rus dilinin təsiri ilə dilimizə isnad verir.

Demək lazımdır ki, M. Kazımbəy, M. Əfşar, İ. Qəbulov və başqaları dilimizdə 7 hal göstərdikləri halda ilk dəfə S.M. Qənizadə indiki kimi 6 hal göstərmişdir. Kitabda müəllif bütün nitq hissələrinə toxunur. Tədqiqat işində bu əsər haqqında geniş bəhs edilir.

Q. Rəşad və M. Axundovun 1910-cu ildə yazdıqları “Rəhbərə-sərf” dərsliyi nəşr edilir. Burada yenilik əsərin ləfzlərdən başlaması, hecalardan bəhs edilməsidir. Təəssüf ki, ismin 7 halını göstərərək yenidən geriyə qayıtmışdır.

Qəribədir ki, müəlliflər bir qədər irəlində - əvəzliyin hallanmasında 6 hal göstərilər.

Tədqiqat işində XIX-XX əsrlərdə Azərbaycan dilinə aid yazılmış leksikoqrafik əsərlər də xüsusi başlıqla verilmişdir. Azərbaycan leksikoqrafiyasının tarixi dilçiliyin başqa sahələrinə nisbətən daha qədimdir. Ərəb və fars dili lüğətlərinin müxtəlif növlərini yaratmış Azərbaycan alimləri özlərindən sonra möhkəm bir ənənə qoyub getmişdir. Buna görə də keçən əsrin dərsliklərinin müxtəlif xarakterli lüğət hissələri olurdu. Həmin lüğətlər içərisində M.Ş. Vazehin İ. Qriqoryevlə birlikdə nəşr etdirdikləri “Kitabi türki” adlı dərslikdə «Татарско-русский словарь» hissəsinə də rast gəlirik.

L. Budaqovun 1869-cu ildə S.Peterburq şəhərində nəşr etdirdiyi «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» adlı iki cildlik lüğət də öz əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu lüğət sonralar da nəşr edilmişdir. Ü. Hacıbəyov dilimizin müxtəlif problemləri ilə yanaşı, lüğətçiliklə də məşğul olmuşdur. O, 1907-ci ildə “Türki-rusi və rusi-türki” adlı lüğət tərtib etmişdir. 120 səhifəlik bu lüğətdə bəzi sözlərin etimologiyası da verilir.

Azərbaycan lüğətçiliyin getdikcə inkişaf edirdi. Doktor Qarabəy Qarabəyovun lüğəti 240 səhifədən ibarət olub və öz əhatəliliyi ilə əvvəlki lüğətlərdən seçilirdi.

V.V. Radlovun «Опыт словаря тюркских наречий» adlı lüğətində də L. Budaqov lüğəti kimi, Azərbaycan dilinin də payı vardır. Əsrimizin əvvəllərində Bağçasaray şəhərində əsrin görkəmli mütəfəkkir jurnalisti İsmayıl bəy Kaspıralının redaktəsi ilə “Tərcüman” (Tərcümanə-hvale-zaman) adlı qəzet nəşr edilirdi. Bu qəzetin 1906-cı il 10 fevral tarixli 12-ci sayından başlayaraq, “Qamusi

elmiyyə və fənniyyə” adlı rubrikada ensiklopedik xarakterli lüğət çap edilirdi. Bu qəzetdə Azərbaycanın toponimikasına və antroponomikasına aid geniş məlumat verilirdi. (20) Tədqiqat işində qəzetin “Araz” və “Arpaçay” haqqındakı izahı verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, qəzetdə çıxan bu lüğət tam şəkildə iki cilddən ibarət 1967-ci ildə Bağçasaray şəhərində çap edilmişdir.

Dissertasiyanın ikinci fəslində “Azərbaycan dilinin saflığı və alınma sözlərə münasibət məsələsi” adlı başlıq altında XIX əsrin axırları və XX əsrin əvvəllərində ziyalıların ana dilimizin təmizliyi uğrunda apardığı mübarizə verilmişdir. Başqa xalqlarda olduğu kimi, Azərbaycan ziyalıları da milli dilimizi sevib onu yad ünsürlərdən qorumağı tövsiyə edirdilər. Tədqiqat işində M.F. Axundovun, F.B.Köçərlinin, S.M. Qənizadənin, N. Nərimanovun, C. Məmmədquluzadənin, Ü.Hacıbəyovun ana dilimizin saflığı uğrunda mübarizələri göstərilir. Məs, F.B. Köçərli göstərir ki, nöqtə ki, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və yəni ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır söyləmək mümkündür, insaf deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək iddiasına düşüb kəlamı qəliz ibarələr ilə və çətin anlaşılan ərəbi və fars sözlər ilə doldurub əsil mənanı dəxi də dərinə salmaq və onun üzünə ərəb və fars dillərindən toxunmuş bir pərdə çəkmək” (21-79).

Həmin ziyalılar başqa dildən söz almanın əleyhinə deyildilər. Zərurət nəticəsində - anlayışla birlikdə dilimizə gələn sözlər onun lüğət tərkibini daha da zənginləşdirir. Belə sözləri tərcümə etmək də lazım deyil. Məs, S.M. Qənizadə samovar, telefon, tas, kasa, çömçə, tabaq, lampa, çay, qənd, şorba, küftə kimi sözləri (2-11), Ü.

Hacıbəyov samovar, teleqraf (21-31), N. Nərimanov baykot (299) sözlərini tərcümə etməyi hətta ziyanlı hesab edirdi.

Öz nitqini başqa xalqların dilindən alınmış sözlərlə bəzəyən ziyalılara qarşı hamıdan çox C. Məmmədquluzadə açıq və güclü mübarizə aparırdı. O, hamı ilə “türkün açıq ana dili ilə danışmağını” sevirdi.

Dövrün bütüm qabaqcıl ziyalıları aydın dərk edir ki, xalqın ən böyük sərvəti ana dilidir. Onu sevməmək və “hər cür xarü-xəşşaşdan təmizləmək (F. Köçərli) hər bir azərbaycanlının müqəddəs vəzifəsidir. Onlar əcnəbi sözlərin hamı tərəfindən eyni cür işlədildiyi təqdirdə, onu süni şəkildə yaradılmış sözlərlə əvəz etməyi zəruri hesab edirdilər.

Tədqiqatın ikinci fəslində XIX-XX əsrlərdə Azərbaycanda ümumi dilçiliyin bəzi məsələlərinə də toxunulur. Əslində əsərin birinci fəslində deyildiyi kimi, şair və mütəfəkkirlərin dil haqqında mülahizələri ümumi dilçiliyin ilkin qaynağı kimi qəbul edilə bilər. Amma bu fikirlər nə qədər qiymətli olsa da, dilin yalnız bir fəlsəfi probleminə “Dil və cəmiyyət” məsələsinə aiddir.

Dissertasiya işində belə bir qənaətə gəlinir ki, ümumi dilçiliyin əsl rüşeymləri XIX əsrdə A. Bakıxanovun əsərlərində ifadə edilmişdir. O, “Dil ürəyindəki gizli mənaları bildirən vasitədir” tezi ilə dilin ən ümdə funksiyası haqqında fikir söyləmişdir. Eyni fikrə biz Ü. Hacıbəyovda da rast gəlirik. O deyirdi: “İnsanın hər bir ehtiyacını, əqlinə gələn ali əfkarını, qəlbində törənmiş hissiyyatı-şairanəsini ən müsbət surətdə izhari bəyan etməyə qabil vasitə-dildir.”

Y.V. Çəmənzəminli belə hesab edir ki, hər hansı bir adam öz dilini bayağılaşdırma bilər, amma dil heç vaxt sünilik götürməz. “Dil qayıрмаqlıq sevməz, zor gücü də qəbul etməz. Dil öz kökü üstə bitər, qalxar, qol-qanad açar. Dilin təfəkkürdəki fikirləri aydın şəkildə ifadə etməsi onun əsas vəzifələrindəndir. F.Köçərli bu fikri belə ifadə edirdi: “Dil nə qədər açıq, sadə və kuşadə olsa, bir o qədər gözəl, göyçək və məqbul olar.”

Tədqiqat işində tərcümə, dil və üslub məsələsinə də toxunulur.

Dissertasiyanın ikinci fəslində “M.F. Axundov və yeni əlifba ideyası” haqqında da bəhs edilir. Burada böyük ədibin həyatı, elmi və ədəbi fəaliyyəti haqqında olan mənbələr və ayrıca olaraq RƏİ-də saxlanan öz arxiv sənədləri, əlyazmaları haqqında müfəssəl və bibliografik məlumat verilir. Burada göstərilir ki, M.F. Axundov ömrünün 25-30 ilini yeni əlifba yaratmaq ideyasına sərf etmişdir. Dissertasiyada yeni əlifbanın zəruriliyi haqqında ədibin fikirləri, tərtib etdiyi yeni əlifba layihələri bu ideyanı həyata keçirmək üçün göstərdiyi əməli fəaliyyət haqqında geniş bəhs edilir. Bu başlıq altında M.F. Axundovun davamçısı kimi M. Şahtaxtinskiyin, C.Məmmədquluzadənin yeni əlifba uğrunda mübarizəsinə də toxunur.

Məlumdur ki, köhnə ərəb əlifbasında sabit imla qanunları tətbiq etmək çox çətin idi. Başqa əlifba ilə yazını oxuyub sonra bildikləri halda, ərəb əlifbasını da bilib sonra oxumaq lazım gəlirdi. Bu da türk dili üçün çoxlu problemlər yaradırdı. Sabit orfoqrafiya ideyasının da atası M.F. Axundovdur. Əsərdə M.F. Axundovun “Xitab bər katib” adlı məşhur məqaləsi verilmişdir.

Həmin məqalənin sonunda deyilir: “Ona binaən təvəqqe edirəm ki, sən də mənim kimi adəmi türki dilində yazasan, toxmu-toxum, cifti-cüt, müqəyyədi-muğayat, övrəti-arvad, qaidəni-qayda və habelə özgə əlfazı ki, xəvvas və avamın istemalında müştərəkdir” (24-313)

İmla məsələsi N. Nərimanov, F. Köçərli, S.M. Qənzadə, C. Məmmədquluzadə və başqaları kimi Mahmudbəy Mahmudbəyovu da düşündürürdü. O, 1911-ci ildə Bakıda “İmlamız” adlı 24 səhifəlik bir kitabça nəşr etdirmişdi. Burada imla hərc-mərcliyindən onun mətbuatda və təhsil sistemində törətdiyi çətinliklərdən də bəhs edilir. Müəllif orfoqrafiya tərtibində fonetik prinsipi yeganə yox, əsas prinsip kimi qəbul etməyi tövsiyə edir.

Dissertasiyanın III fəslisi “Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyi” adlanır. Bu fəsil öz əhatəliliyi və bitkinliyi ilə əvvəlkilərdən seçilir. Çünki bu dövr dilçiliyimizin ən güclü inkişaf, eyni zamanda ziddiyyətlər dövrüdür. Bu dövr 1920–1992-ci illəri əhatə edir. Bu dövrə obyektiv yanaşmaq lazımdır. Sovet dövründəki böyük uğurları inkar etmək olmaz. Çünki “Dilçiliyin cəmi 60 il müddətində keçdiyi inkişaf yolu keçmişin bir neçə əsrindən qat-qat artıq olmuşdur (A.A. Axundov), “Azərbaycan dilçiliyi Oktyabr meyvəsidir” (Ə.M. Dəmirçizadə), “bu elm sahəsində 900 ildə görülən işlər indi 9 ay ərzində görülən elmi işlərlə müqayisə edilə bilmir” (M.H. Hüseynzadə). Məhz bu dövrdə milli dilçilik elmimiz tam formalaşmışdır. Elmin, maarifin və mədəniyyətin inkişafı sovet hakimiyyətinin özünə lazım idi. Çünki imperiyanın inqilabi doktrinasını yeni üsulla xalqa çatdırmaq lazım gəlirdi. Tədqiqat işində inqilabın ilk illərində elm və maarifin inkişafına dövlət

qayğısından, savadsızlığın ləğv edilməsi məsələsindən danışılır. Həmin illərdə Azərbaycanın bir sıra görkəmli ziyalısı universitetdə dərs deməyə dəvət edilmişdi. Bunlar arasında S.A. Kazımov, H.Şahtaxtinski, M. İbrahimov, M.R. Əfəndiyev, S. Hüseynov, B.R. Mirzəyev, Ş.Quliyev, D. Həsənov, D. Məmmədov, M.C, Əliyev, M.K. Ələkbərli, Q. Biləndərli, M.Şahtaxtinski, T. Şahbazi, Ə. Haqverdiyev, K. Cəfərov, B.A. talıblı, Z.X.Şahtaxtinski, F.Rzabəyli, M.A. Topçubaşov, A. Hacıyev, A. Talışinski və s. var idi (25-70). Həmin illərdə respublikamızda milli mütəxəssis kadrlar azlıq təşkil etdiyi üçün universitetdə mühazirə oxumaq üçün kənardan alimlər dəvət edilirdi. Bunların arasında N.Y. Marr, V.V. Bartold, İ.İ. Meşaninov, A. Samoyloviç, Romaskeviç, R.Şor, B.M. Daninq, Q. Juze, A.O. Makovelski, N. Aşmarin, Y.E. Bertels, N.Dmitrev, B.V.Çobanzadə, A.S. Qubaydulin, B.B. Komorovski, S.F. Vasilyev, A.D.Qulyayev, S.N.Serdinski, M.S. Xelfin, M.F. Köprülüzadə və başqaları var idi (25-131). Bu alimlərdən bir neçəsi öz taleyini həmişəlik Azərbaycanla bağlayaraq, respublikamızda qalıb işlədilər. Belə alimlər içərisində B.V. Çobanzadənin adını xüsusi çəkmək lazımdır. Müasir dilçilik elmimizin özül daşını qoyan B. Çobanzadə sözün həqiqi mənasında onu yaradıb dünya dilçiliyi səviyyəsinə qaldırmışdır. Onunla birlikdə Q. Bağırov, F.Ağzadə, A. Tağızadə, X. Səid, İ. Həsənov, A. Şərifov, Ə.Babazadə, A. Şaiq, İ. Hikmət, S. Mirqasımzadə, C. Axundzadə, C. Əfəndizadə Azərbaycan dilçiliyinin bu və ya digər sahəsində çalışırdılar. Lakin bu alimlər səriştə və təhsil cəhətdən B. Çobanzadə ilə müqayisə edilə bilməzlər. Əslində Yeni Əlifba Komitəsinə elmi rəhbər kimi dəvət

edilən B. Çobanzadə 1924-37-ci illər arasında Azərbaycanda çox geniş elmi və ictimai iş aparmışdır. O, Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin elmi rəhbəri, ADU-nun türk dili və ədəbiyyatı kafedrasının müdiri, şərq fakültəsinin dekanı, Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığı nəzdində terminologiya komitəsinin rəhbəri, Azərbaycan tədqiq-tətibə cəmiyyəti rəyasət heyətinin elmi katibi, həmin cəmiyyətin tarix və dilçilik şöbəsinin rəhbəri kimi geniş dairədə iş aparmışdır. Milli filoloq kadrlarımızın hazırlanmasında da onun əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Belə ki, milli filologiyamızın görkəmli nümayəndələrindən M.A.Dadaşzadə, M. Şirəliyev, F. Qasımzadə, Ə.M.Dəmirçizadə, M. Hüseynzadə, Q.Bağirov, Ə. Cəfər və bir çox başqaları B.Çobanzadənin yetirmələridir.

Dissertasiyada B.V. Çobanzadənin elmi və ictimai fəaliyyəti haqqında geniş bəhs edilib. Azərbaycanda işlədiyi müddətdə - 13 il – o, dilçiliyimizin, ədəbiyyatşünaslığımızın, habelə dil və ədəbiyyat tədrisi metodikası elminin inkişafına misilsiz kömək etmiş, bu sahələrə aid 15 kitab, 100-dən artıq elmi məqalə həsr etmişdir. “Türk-tatar lisaniyyətinə mədxəl” (1924), “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” I qism (1926), “Türk dili və ədəbiyyatı tədrisi üsulu” II qism (1926), “Türk-tatar dialektolojisi” (1927), “Türk dili” (1929), “Türk ədəbiyyatı” (1929), “Dil və imla məsələləri” (1932. Daşkənd), “Türk qrameri” (F. Ağazadə ilə birlikdə, 1929), “Elmi qramerin əsasları” (Q. Bağirovla birlikdə, 1932), “Türk dilinin metodikası” (C.Məmmədzadə ilə birlikdə, 1932), “Türk dili və ədəbiyyatı” (1936), “Bayqara divanı” (1926), “Til və imlo metodikası masolaları” (Daşkənd,

1932), “Qumuq dili və ədəbiyyatı tədqiqləri” (1926) və s. əsərlərlə alim milli filologiyamızın yeni əsaslarla özül daşını qoymuşdur. Son adını çəkdiyimiz kitablarda və onlarla başqa məqaləsində B. Çobanzadə bütün türk xalqlarının dil və ədəbiyyatını tədqiq edirdi. B.Çobanzadənin türk filologiyası sahəsindəki xidmətlərini yalnız M. Kazımbəylə müqayisə etmək olar.

Bəzi məlum məsələdə B. Çobanzadə daha irəli gedə bilmişdi. Əsərdə göstərilir ki, 1930-cu illərdə bütün SSRİ miqyasında güclü repressiya başlamışdı. Bu repressiya Azərbaycan dilçiliyi sahəsində çalışan alimlərdən də yan keçməmişdi. B.Çobanzadə, İ. Bağirov, V. Xulufu və başqa görkəmli alimlər fiziki cəhətdən məhv edilib onların əsərləri də istifadədən çıxarıldı. B. Çobanzadəyə daha çox hücumlar olduğu üçün repressiya fonunda da ona qarşı olan ittihamlardan daha çox bəhs olunur. Tədqiqat işində N.Y. Marrın “Yafəs nəzəriyyəsi”, onun Bakıda A.R. Zifeld-Simomyakinin təşəbbüsü ilə yayılması B. Çobanzadənin həmin nəzəriyyəni qəbul etmədiyi üçün tənqid edilməsi və s.-dən müfəssəl danışılır. İnkilabın ilk illərində dilçiliyin praktik məsələləri daha çox ön plana çəkilirdi. Çünki belə sahələr bilavasitə mədəniyyətin və maarifin inkişafı ilə əlaqədar idi. Dilçiliyin praktik məsələlərindən biri, bəlkə də birincisi, yeni əlifba məsələsi idi. Ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını göstərməyən filoloq alim tapmaq olmaz. M. Füzulidən başlamış Azərbaycan dilini tədris edən bütün müəllimlərə qədər hamı ərəb əlifbasının dilimizə uyğun gəlmədiyini, çoxlu çətinliklər törətdiyini göstərmişdir. XIX əsrdə M.F.Axundov bu məsələni bütün Zaqafqaziya, İran, Türkiyə miqyasına çıxarıb böyük hərəkata çevirdi. Öz

ardınca M. Şahtaxtinski, M. Mahmudbəyov, S. Vəlibəyov, N.Nərimanov, C.Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyov və onlarca başqa ziyalılarını apardı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi bu məsələ dövlət səviyyəsində həll edilməyə başladı. 1922-ci ilin yanvarın 6-da N. Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan ziyalılarının iclasında “Latıncılar”, “İslahatçılar”a yeni əlifbanın zərurliyini sübut edə bildilər. Həmin iclasda yeni əlifbaya keçmək üçün aşağıdakı tərkibdə bir komissiya yaradıldı: F. Ağazadə (sədr), Xudadadbəy Məlikaslanov (sədr müavini), Məhəmməd Əmin Əfəndizadə (katib), üzvlər: Həmidbəy Şahtaxtinski, Azadbəy Əmirov, Əhmədbəy Pepinov, Abdulla Tağızadə və Hüseyn İsrafilbəyov bu komissiya müəyyən işlər görə bilsə də, yeni əlifbaya keçmək üçün elmi problemləri həll etməkdən ötrü daha səriştəli adam lazım idi. Belə bir adamı S. Ağamalıoğlu B. Çobanzadənin şəxsinə taparaq 1924-cü ilin aprelində onu Bakıya dəvət etdi. Onun Bakıya gəlməsi və Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin elmi rəhbərliyinə başlaması ilə yeni əlifba sahəsindəki uğurların artmasına səbəb oldu. Alim Yeni əlifba haqqında məqalələr yazır, başqa ziyalılarla birgə bu mövzuda məruzələr edir, yeni əlifba layihəsi hazırlayırdı. Dissertasiyada yeni əlifbanın qəbuluna qədər görülən işlər haqqında ətraflı bəhs edilir.

1926-cı il fevralın 28-dən martın 5-nə qədər Bakıda birinci ümumittifaq türkoloji qurultayı keçirilirdi. Qurultayda cəmi 7 nəfər köhnə əlifba tərəfdarı qalmaqla yeni əlifba qəbul edildi. B. Çobanzadə qurultaydan da sonra öz fəaliyyətini dayandırmadı. Çünki SSRİ-də yaşayan bütün türk xalqları üçün yeni əlifba tərtib etmək

lazım idi. Latın əlifbasının qəti şəkildə qəbulu 1929-cu ildə SSRİ MİK və XKS-nin 7 avqust tarixli qərarı ilə qanuniləşdirildi. Lakin bu əlifbadan cəmi on il istifadə edə bildik. Yuxarıdan yenə kiril əlifbasına keçmək ideyası gəldikdə, ziyalıların az qismi istisna olmaqla çoxları bunu “Lenin – Stalin partiyasının qayğısı” kimi qəbul etdi.

Azərbaycan SSR baş sovetinin 1939-cu il 7–14 iyulda keçirilən sessiyası “Azərbaycan yazısının latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında qanunu” müzakirə və qəbul etdi. (26-136). Beləliklə, xalqımız böyük təşəbbüs və zəhmətdən sonra qəbul etdiyi latın əlifbasından əl çəkməli oldu. Xalqımız 1940-cı ildən kiril əlifbası işlədir. Əslində, sovet imperiyasının dağılmasının əsasını qoyan 1985-ci ilin mart plenumundan sonra xalqlar öz milli dili, yazısı və mədəniyyəti haqqında düşünməyə imkan tapdı. 1990-cı ilin sentyabrında Azərbaycan KP MK “Azərbaycan dilinin qrafikası haqqında” məsələ müzakirə etdi. Ondan bir neçə gün sonra Respublika Ali Sovetin Rəyasət Heyəti yanında 35 nəfərlik bir komissiya yaratdı. Həmin komissiya 1940-cı ilə qədər işlətdiyimiz latın əlifbası üzərində kiçik dəyişiklik aparmaqla onu milli şuranın müzakirəsinə verdi. Milli şura həmin layihəni müzakirə və qəbul etdi (27). Ali sovetin sədri isə 25 dekabr 1991-ci il tarixli 34 sayılı fərmanı ilə latın qrafikasının bərpası mexanizmini müəyyən etdi.

Yeni əlifba ilə ən çox sıx bağlı olan məsələ orfoqrafiya problemidir. Dilçiliyin bu tətbiqi sahəsi də təzə məsələ deyildir. Dissertasiya işində Sabit orfoqrafiyaya doğru başlığı altında sovet hakimiyyəti illərində yeni orfoqrafiya problemlərindən danışılır. Bu

problem əslində təzə deyildi. Keçən əsrin əvvəllərindən başlayaraq, türk dilindən dərs deyən və türk dilində yazan hər bir adam ərəb əlifbasının dilimiz, sabit və vahid yazı normalarının yaranması üçün əngəl olduğunu qeyd edirdi.

Məlumdur ki, 1926-cı ildə birinci ümumittifaq türkoloji qurultayında yeni orfoqrafiya məsələsi qoyulmuşdu. Tədqiqat işində yeni orfoqrafiyanın zərurəti, əhəmiyyəti, tərtibi prinsipləri haqqında alimlərin müxtəlif əsərlərindən bəhs edilir. Bu iş də şübhəsiz ki, hacıdan çox B. Çobanzadə fəaliyyət göstərirdi.

1928-ci ildə keçirilən ilk imla konfransında B. Çobanzadə sədr olmuş və əsas məruzə ilə çıxış etmişdi. “Yeni imla və əlifba əsasları” adlı məruzə ilə V. Xuluflu çıxış etmişdi. Konfrans hər iki məruzəni dinləyərək onların tərtib etdiyi layihə əsasında 41 maddədən ibarət orfoqrafiya qaydalarını qəbul etdi. Bundan sonra 1936-cı ildə ilk orfoqrafiya qaydaları nəşr edildi. Bu, 1928-ci ildə qəbul olunmuş qaydalara nisbətən irəliləyişə doğru addım idi. Bu qaydalardan sonra “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası” adlı ikinci imla qaydaları nəşr edildi. 1940-ci ildə kiril əlifbasının qəbul edilməsi ilə əlaqədar olaraq “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası” adlı üçüncü orfoqrafiya qaydaları nəşr edildi. 1936-cı ildən 1958-ci ilə qədər, yəni 22 ildə orfoqrafiya qaydaları 6 dəfə dəyişdirildi. “Belə az müddətdə orfoqrafiya qaydalarının bu qədər dəyişdirilməsi yazılı ədəbi dilimizin inkişafına, xalq arasında geniş yayılmasına mənfi təsir göstərmiş, uğurlu savadlanma işini çətinləşdirmişdi (28-54).

Azərbaycan dili orfoqrafiyasının sabitləşməsində M. Hüseynzadənin xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. 1955-ci ildə M. Hüseynzadənin tərtib etdiyi “Azərbaycan

dilinin orfoqrafiya qaydaları” layihəsi elmi ictimaiyyətin müzakirəsinə verilmişdi. Təxminən üçillik müzakirədən sonra həmin layihə əsasında (bəzi təkliflər nəzərə alınmaqla) Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1958-ci il 24 iyul tarixli 497 nömrəli qərarı ilə “Azərbaycan dilinin orfoqrafiya qaydaları” təsdiq edildi. 1959-cu ildə yenə Respublikası Nazirlər Sovetinin qərarı ilə həmin qaydaların 8-ci paragrafı dəyişdirildi. 37 ildir ki, bütün yazı sistemimiz 1958-ci ildə təsdiq edilmiş orfoqrafiya qaydalarına əsaslanır. Bu onu göstərir ki, həmin orfoqrafiya qaydaları həm elmi, həm də təcrübə cəhətdən özünü doğrultmuşdur. Bu, M. Hüseyinzadənin dilçiliyimiz qarşısında, “Azərbaycan dilçilik elminin xalqımız qarşısında göstərdiyi xidmətlərin ən böyüyü idi” (28-60).

Orfoqrafiya məsələlərindən danışarkən Ə.R. Əfəndizadənin də bu sahədəki xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. O, orfoqrafiyanın nəzəri və təcrübə məsələlərinə çoxlu əsər həsr etmişdir. “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” adlı əsərində Ə.Əfəndizadə yazır: “Orfoqrafiya dilin qrammatik quruluşu və fonetik sistemi ilə daha sıx əlaqədar olduğu üçün onun qaydalarında tez-tez dəyişiklik edilməsinə əslində heç də dilin inkişaf qanunauyğunluqlarından irəli gələn bir ehtiyac kimi baxmaq olmaz “ (29-78)

Dissertasiya işində A.A. Axundovun, A.M. Qurbanovun, Ə.M. Dəmirçizadənin də orfoqrafiya məsələlərinə həsr edilmiş əsərlərindən danışılır.

Tədqiqat əsərində orfoqrafiya ilə sıx bağlı olan orfoepiya məsələsindən də bəhs edilir. Məlumdur ki, elmi ədəbi dilin normaları formalaşdıqdan sonra onun ədəbi tələffüz normaları ilə orfoqrafik normaların sərhədləri də

müəyyənləşdirilməlidir. Çünki nə yazdığımız kimi danışmalı, nə də danışdığımız kimi yazmalıyıq. Bu sahədə səhnə danışığı və tələffüz problemlərinə həsr edilmiş əsəri K.Ziya hələ 1947-ci ildə yazmışdı. Amma o, dilçi olmadığı üçün məsələni dərinliyi və genişliyi ilə qoymamışdı. Əziz Əfəndizadənin 1954-cü ildə namizədlik dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi “Azərbaycan dilinin orfoepiyası” adlı əsəri bu sahənin özül daşını təşkil edir. Orfoepiya məsələləri haqqında Ə. Dəmirçizadənin də işi maraq doğurur. Alim “Müasir Azərbaycan dili “ (fonetika, orfoepiya və orfoqrafiya) adlı əsərində orfoepiyanın, demək olar ki, bütün məsələlərinə toxunur. M.Ş. Şirəliyevin 1970-ci ildə bu problemə xüsusi əsər həsr etmişdir (31). Azərbaycan EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşr etdirdiyi üç cildlik “Müasir Azərbaycan dili” kitabının I cildində də orfoepiya məsələsindən bəhs edilir.

Bundan əlavə, onlarla əsər və məqalədə bu və ya digər münasibətlə orfoqrafiya məsələlərinə toxunur.

Dissertasiya işində “Termin və terminologiya” probleminə ayrıca başlıq həsr edilmişdir. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində dilçiliyimizin qarşısında duran təxirə salınmaz məsələlərdən biri də elmi-ədəbi dil üçün terminoloji sistemin yaradılması idi. Bu dövrdə dilimizdə işlənən az-çox termin məhz ərəb-fars mənşəli sözlərdən ibarət idi. Yeni əlifba və orfoqrafiya məsələsi kimi, terminologiya məsələlərinə də dövlət rəhbərləri ciddi əhəmiyyət verirdi. Buna görə də, 1922-ci ildə XKS nəzdində terminologiya komissiyası, 1929-cu ildə terminologiya komitəsi, 1952-ci ildə isə Azərbaycan SSR

EA rəyasət heyəti yanında terminologiya komitəsi yaradılmışdır.

RƏİ-də XII-380/III4 sayılı şifrə ilə saxlanan “Dilimizin islahı” adlı topludan aydın olur ki, inqilabın ilk illərindən terminoloji işlərin əsası qoyulmuş və müxtəlif elm sahələri üçün terminlər yaradılmağa başlamışdır.

1924-cü ildən istilah-terminoloji komissiyasının əvvəlcə sədr müavini, sonra sədri olan B. Çobanzadə bu sahədə fəal iş aparmış, məqalələri və məruzələri ilə elmi terminologiyanın yaranmasına misilsiz kömək etmişdir. B. Çobanzadə terminlərin elmi və tərbiyəvi, təhsil əhəmiyyəti olduğunu göstərirdi. Hələ birinci ümumittifaq türkoloji qurultayında bu problemə həsr etdiyi məruzədə o, termin yaradıcılığı üçün üç əsas baza (ümumtürk, ərəb-fars, Avropa mənbələrini) müəyyən edirdi (32). Sonralar M. Şirəliyev də bu üç əsas bazanı təklif edirdi. Tədqiqat işində Ə. Cövdətin, F. Ağzadənin, Ə. Orucovun da xidmətləri qeyd edilir. B. Çobanzadədən sonra akad. M. Şirəliyevin termin yaradıcılığındakı xidmətlərini qiymətləndirmək lazımdır. O, 1944-cü ildə elmi terminlər məsələsini müzakirə edən dil konfransındakı məruzəsində irəli sürdüyü fikirlərin əsas tezislərini “Ədəbiyyat” qəzetinin 1944-cü il 29 iyun buraxılışında vermişdir. Alimin 1947-ci ildə terminyaratma probleminə öz mövqeyini bir daha təsdiq etməsi bu şahidi uğurlu işlər aparılmasına kömək etdi. Terminoloji işlərin inkişafında 1952-ci il dönüş ili oldu. Həmin ildən bu işlər Respublika EA Rəyasət heyəti yanındakı xüsusi komitəyə həvalə edildi. 1960-ci illərdən başlayaraq, terminologiya sahəsindəki ən mühüm xidmətlər prof. M.Ş.Qasıмова məxsusdur. Onun 1967-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan

dilində terminlər necə yaranır” adlı əsərində dilimizdə termin yaratma yolları haqqında geniş məlumat verir. 1972-ci ildə o, “Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları” adlı fundamental bir əsər yazaraq doktorluq işi müdafiə edir. Son illər terminologiyanın bütün sahələrinə aid yazılan bütün dissertasiya işlərinin də rəhbəri M.Ş. Qasimovdur.

Elmimizin bütün sahələrinə aid terminoloji lüğətlərin mövcudluğu bu sahənin inkişafından xəbər verir. 1920-ci ildən 1980-ci ilə qədər Azərbaycan terminologiyası problemlərinə aid rus dilində 48, Azərbaycan dilində 153 məqalə, 10 kitab və ya avtoreferat, 85 terminoloji lüğət, 19 çoxcildli terminoloji lüğət nəşr edilmişdir (33).

Terminologiya problemlərinə aid bir neçə konfrans keçirilmişdir. Yuxarıda dediyimiz kimi, elmi terminologiyanın yaradılmasında üç əsas bazadan ən önəmlisi xalqın öz danışığı dilidir. Xalqın canlı danışığı dilinin bütün çoxcəhətliliyi ilə öyrənilməsi terminologiya üçün material mənbəyi olmaqdan əlavə, dilçiliyin başqa bir sahəsinin – dialektologiyanın meydana gəlməsini şərtləndirir.

Dialektologiyaya dilçiliyin mühüm bir sahəsi kimi dissertasiyada xüsusi başlıq ayrılmışdır. Əsərdə dialektologiyanın əhəmiyyəti və xüsusiyyətlərindən bəhs edildikdən sonra onun əsil mənada sovet dövründə yaradıldığı göstərilir. M.Ş.Şirəliyevin dili ilə desək, “Azərbaycan dialekt və şivələrinin ardıkəsilməyən geniş dairədə və elmi əsaslarla öyrənilməsi Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra başlanır” (34-14).

Məlumdur ki, Azərbaycan dialektologiyasının özül daşlarından birini qoyan SSRİ EA müxbir üzvü N.İ. Aşmarin olmuşdur. O, Bakıda işlədiyi 3 il ərzində (1923–1926) “Azərbaycan dialektologiyasının inkişafına böyük və qiymətli töhfə vermişdir” (M.Ş. Şirəliyev). Lakin 1926-cı ildə N.Ş. Aşmarin Bakıdan getdikdən sonra dialektoloji işlərə də B. Çobanzadə rəhbərlik etmişdir. O, ADU-da bu fənnin tədrisi ilə əlaqədar olaraq tələbələri rayonlara göndərir, hər kəsin öz rayonundan topladığı dialekt materialı əsasında dialektologiya kursu yaradırdı.

1930-cu ildə V. Xuluflu ilə birgə nəşr etdirdikləri “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti” (I cild) müqəddiməsindən öyrənirik ki, həmin materiallar Ağdam, Ağdaş, Bakı, Borçalı, Cəbrayıl, Dərbənd, İrəvan, Qarabağ, Quba, Qazax, Lənkəran, Naxçıvan, Ordubad, Kürdüstan, Gəncə, Goyçay, Salyan, Zaqatala, Şəki, Şəmkir, Şamaxı rayonlarından toplanmışdır.

B. Çobanzadə “lüğət və onun təşkili” məqaləsində dialektoloji material toplayanlar üçün elmi-metodik göstərişlər də verirdi. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, hələ 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türk tatar dialektoloji” adlı əsərində alim türk dillərinin canlı xalq danışığı lüğətini müqayisəli şəkildə öyrənmək ideyasını irəli sürmüşdü. Alimin dialektologiya sahəsindəki əsərləri haqqında dissertasiyada müfəssəl məlumat vardır. Azərbaycan dialektologiyası sahəsində A.H. Vəliyevin, R.Ə. Rüstəmovun, A. Hüseynovun və bir çox başqalarının xidmətləri vardır. Amma Azərbaycan dialektologiyası dedikdə, hər kəsdən əvvəl akad. M.Ş. Şirəliyev yada düşür. O, bu sahədə ittifaq və dünya miqyasında tanınan bir məktəb yaratmışdır. Dissertasiyada M.Ş. Şirəliyevin

həyatı və elmi-pedaqoji fəaliyyəti haqqında geniş məlumat verilmişdir. Alim Azərbaycan dilçilik elminin bütün sahələrinə aid əsərlər yazmışdır. Bununla belə, o, Azərbaycan dialektologiya məktəbinin banisi sayılır. 1941-ci ildə dialektologiya haqqında ilk məqaləsi çıxan alim ömrünün axırına qədər bu sahənin zəhmətkeş bir nümayəndəsi olaraq qalmışdır. Bəllidir ki, o, 1941-ci ildə Bakı dialekti üzərində apardığı araşdırmalarını namizədlik dissertasiyası kimi təqdim etmişdir. Elmi şura bu əsərə görə ona elmlər doktoru alimlik dərəcəsi verdi. Beləliklə, M.Ş. Şirəliyev ilk azərbaycanlı filologiya elmləri doktoru oldu. M. Şirəliyev Azərbaycan dialektlərinin demək olar ki, hamısı üzərində müşahidə aparmış və çoxlu əsərlər yazmışdır. Alimin dialektologiya sahəsindəki ən sanballı əsəri “Azərbaycan dialektologiyasının əsasları”dır ki, burada ilk dəfə və hamının qəbul edəcəyi səviyyədə Azərbaycan dialektlərini qruplaşdırmışdır (34). Bu əsər Azərbaycan dialektologiyasının ən mötəbər əsəridir.

Güney Azərbaycanın dialektləri haqqında da məlumat verməklə E. Əzizov “Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası” adlı əsərində bu elmin yeni istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

Leksikoqrafiya bəhsi də üçüncü fəsildə ayrıca verilmişdir. Sovet hökuməti rus dilini öyrənmək üçün milli respublikalarda lüğətçilik işinə də kömək göstərirdi. Hələ 1922-ci ildə S.M. Qənizadə 10 min sözlük “Rusca–Azərbaycanca lüğət” nəşr etdirmişdi. Dövrü üçün çox əhəmiyyətli olan bu lüğət sayca az sözü əhatə etdiyinə, bəzi sözlərin mənasını düzgün verə bilmədiyinə görə yeni – daha əhəmiyyətli bir lüğətin yazılması zərurəti meydana çıxdı. Buna görə də, 1928-1929-cu illərdə Ruhulla

Axundovun rəhbərliyi və redaktəsi ilə ikicildlik “Rusca–Azərbaycanca tərcümə lüğəti” nəşr edildi. Burada 50 min söz olsa da, nöqsansız da deyildi. Bu lüğətdə sözlərin yalnız nominativ mənaları verilmişdir. H. Hüseynovun rəhbərliyi və redaktəsi ilə 1940-46-cı illərdə daha geniş və əhatəli – 100 minlik bir lüğətin nəşr edilməsi böyük elmi-mədəni hadisə olmuşdu. 1945-ci ildə respublikada ilk dəfə olaraq üçdillik lüğət nəşr edilir. Y. Mirbabayevin tərtibi, M.R. Ələsgərlinin və F.Babayevin redaktəsi ilə “Müxtəsər farsca-rusca və Azərbaycanca lüğət” nəşr edilir. Burada da bəzi nöqsanlar vardır.

Rusca–Azərbaycanca lüğətlər getdikcə təkmilləşdirilmiş, H. Hüseynovun dördcildlik lüğəti əsasında 1966–69-cu illərdə EA Dilçilik İnstitutu tərəfindən iki cildə yenidən nəşr edilmişdir. Ə. Orucovun rəhbərliyi və redaktəsi ilə üç cildə ibarət olan bu lüğətin dördüncü nəşri çapdan çıxdı. Azərbaycan leksikoqrafiyası tarixində “Azərbaycanca–rusca” lüğətlərinin də əhəmiyyətini qeyd etmək lazımdır. Məsələn, X. Əzizbəyovun 1965-ci ildə 23 min sözü əhatə edən belə bir lüğəti nəşr edilmişdi.

M.T.Tağıyevin rəhbərliyi ilə işləyən qrup 1986-cı ildən dördcildlik “Azərbaycanca–rusca lüğət”in nəşrinə başlamışlar. 1986-cı ildə lüğətin birinci cildi (A-Q), 1989-cu ildə ikinci cildi (D-Y) nəşr edilmişdir.

Lüğətlərinin tərtibində əsas işi Respublika EA Dilçilik İnstitutunun leksikoqrafiya şöbəsi həyata keçirir. Görkəmli leksikoqraf Ə.Ə. Orucovun rəhbərliyi ilə bu şöbədə 1964–1987-ci illər arasında dilimizin dördcildlik izahlı lüğəti hazırlanmışdı. Lüğətin birinci cildi (A-Q) 1964-cü ildə, ikinci cildi (D-Y) 1980-ci ildə, üçüncü cildi

(K-R) 1983-cü ildə, dördüncü cildi (S-Ş) isə 1987-ci ildə çapdan çıxmışdır.

Azərbaycan leksikoqrafiyasının ən böyük nailiyyəti 1976-87-ci illərdə nəşr edilən “Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası”dır. İzahlı lüğətdən fərqli olaraq, ensiklopedik lüğətlərdə onomastik vahidlər də izah edilir. Bu ensiklopediyanın nəşr edilməsi, əlbəttə, çox böyük elmi-mədəni nailiyyətdir. Amma ensiklopediyanın əsil sovet lüğəti olması elmimizin gələcək inkişafına az kömək edəcək. Çünki burada Azərbaycan üçün az əhəmiyyətli olan adamlar haqqında məlumat verilir. Bu və ya digər şəxsiyyət haqqında məlumat sanki partiya xasiyyətnaməsi səciyyəsi daşıyır.

Yuxarıda dediyimiz kimi, elmin bütün sahələrinə aid terminoloji lüğətlər hazırlanmışdır. Orfoqrafiya lüğəti də iki dəfə nəşr edilmişdir. Amma bu lüğətin də yenidən baxılmağa ehtiyacı vardır.

Dissertasiyanın III fəslində sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri problemləri xüsusi yer tutur. Burada əvvəlcə dilimizin fonetikasına sahəsində yazılmış əsərlər araşdırılır. Məlumdur ki, sovet hakimiyyəti qurulana qədər də dilimizin səsləri haqqında bəzi fikirlər söylənilmişdi. Amma belə mülahizələr ibtidai şəkildə olub, dilimizin səsləri ərəb əlifbası ilə bağlı şəkildə səciyyələndirilirdi. Dilimizin fonetik sistemi, səslərin və onların səciyyələndirilməsi də ilk dəfə olaraq B.Çobanzadə məşğul olmuşdur. O, bir sıra əsərində – xüsusilə “Türk dili” (evdə pedtexnikum tələbələri üçün) dərsliyində səslərin tələffüz məxrəcləri, xarakterləri, səs cihazı və s. cəhətlərdən bəhs edir (35). Həmin əsərdə alim danışıq səslərini sait və samit olmaqla iki qrupa bölür

(geniş və dar). Dilçiliyimizdə danışıq səslərinin tədqiqi dərinləşdikcə onların təsnifi prinsipləri də çoxalır. Belə ki, Ə.M. Dəmirçizadə 1947-ci ildə saitləri 4 prinsipə (36-14), 1972-ci ildə 6 prinsipə (30-11), M.Hüseynzadə 1954-cü ildə 3 prinsipə (37-41), A. Axundov 1973-cü ildə 5 prinsipə (38-64), 1984-cü ildə 3 prinsipə (21) görə bölür. Samit səsləri isə B. Çobanzadə 1924-cü ildə 3 qrupa (40–15), 1928-ci ildə 9 qrupa (35-51), Ə. Dəmirçizadə 1947-ci ildə 5 qrupa (36–17), 1972-ci ildə 3 prinsipə (30–67), M. Hüseynzadə 1954-cü ildə (37–45) və 1963-cü ildə samitləri 3 əsasa görə, A.A. Axundov 1973-cü ildə 3 əsasa görə (38–178), 1984-cü ildə 5 əsasa görə (39–88) bölür.

Dissertasiya işində fonetik hadisə və qanunlar haqqında da B. Çobanzadənin, A. Şərifin, M. Hüseynzadənin, A.M. Qurbanovun, A. Axundovun əsərlərindəki fikirlər şərh edilir. Bununla əlaqədar səslərin tələffüz normaları haqqında da Q.Əlkbərlinin, Fuad Kazımovun, Ə. Əfəndizadənin mülahizələri şərh edilir.

Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi üzərində elmi-eksperimental tədqiqat işlərini A. Axundov başlamış, onun ardınca bu işi Z.X. Tağızadə, T. Hidayətzadə, S.Sadıqov davam etdirmişdir. Z. Tağızadə Xarici Dillər İnstitutunda mükəmməl bir eksperimental fonolaboratoriya yaratmışdır. İndi həmin laboratoriyada aparılan elmi tədqiqat işlərinə F.Veysəlov rəhbərlik edir, Azərbaycan dili fonetikasına sahəsində hələlik ən fundamental əsər A.Axundovun “Azərbaycan dilinin fonetikasına” (39) əsəridir.

Dilimizin leksik səviyyəsi üzərində aparılan tədqiqatlar dissertasiyada leksikologiyaya başlığı altında verilən hissədə araşdırılır. Dilimizin leksik tərkibinin

sistemli şəkildə öyrənilməsi sovet dövrünə təsadüf edir. Bu barədə ilk addım kimi S.Cəfərovun əsərlərini göstərmək olar. S. Cəfərov Azərbaycan dilçiliyində daha çox söz yaradıcılığı ilə məşğul olan alim kimi tanınır. Onun 1946-cı ildə “Adlar və onları düzəldən şəkilçilər”, 1959-cu ildə “Azərbaycan dilinin leksikası”, “Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı” və 1982-ci ildə nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” və s. əsərlərində leksikologiya və söz yaradıcılığı problemləri həll edilir. Dilimizin leksik sisteminin öyrənilməsində A.M. Qurbanovun da xidmətlərini qeyd etmək lazımdır. 1964-cü ildə oxuduğu mühazirələr əsasında nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin leksikologiyası” və 1967-ci ildə pedaqoji institutlar üçün dərslik kimi nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” alimin bu sahədə ilk addımları idi. Alim bu əsəri təkmilləşdirərək 1985-ci ildə yenidən nəşr etdirilmiş, buraya onomalogiya, semasiologiya, derivatologiya adlı bəhslər daxil etmişdir.

Dilimizin leksikası üzərində H.Ə. Həsənov da səmərəli tədqiqat aparmışdır. Onun “Azərbaycan dilinin omonimlər lüğəti”, “Omonim və cinas” və başqa əsərləri ilə yanaşı, “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” əsərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Sonuncu əsər ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaitidir. Burada, müəllif bu sahədə M.Hüseynzadənin, N. Məmmədovun, A. Qurbanovun, S. Cəfərovun tədqiqatını ümumiləşdirir. Əsərdə müəllif leksikologiya, frazeologiya, leksikoqrafiya problemləri ilə yanaşı, söz və morfem, morfemin variantları haqqında da maraqlı məlumatlar verir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, bütün müəlliflər lüğət tərkibi haqqında danışırkən lüğət fondundan bəhs etməyi lazım

bilməmişlər. Halbuki, lüğət fondu məsələsindən bəhs etmək lüğət tərkibindəki sözlərin mahiyyətini, onların alınma və mənimsənilməsini, lüğət tərkibinin zənginləşməsi yollarını daha yaxşı başa düşmək işinə çox kömək edər. Lüğət fondu haqqında 1992-ci ildə nəşr edilmiş “Dilçiliyə giriş”də ətraflı bəhs edilmişdir (23-290–291). Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınma sözlər də əhəmiyyətli rol oynayır. Sovet dövrü ilə əlaqədar bir çox kitablar da nəşr edilmişdir. Belə ki, göstərilən problemlə bağlı N. Xudiyevin “Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü” adlı kitabında (41) və “Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqları” adlı doktorluq dissertasiyasında (42) geniş və hərtərəfli toxunulmuşdur. Azərbaycan dili leksikologiyası istər tarixi, istərsə də müasir aspektdən geniş tədqiq olunmuşdur. Belə ki, 1920-ci ildən 1980-ci ilə qədər bu sahəyə 151 elmi məqalə, monoqrafiya və başqa xarakterli əsərlər, 2 doktorluq və 8 namizədlik dissertasiyası həsr edilmişdir.

Dissertasiya işində leksikologiyanın daxili şöbələrinə aid kiçik hissələr həsr edilmişdir. Bu sahələrdən semasiologiya sözün mənası məsələlərindən bəhs edir. Semasiologiyanın tarixi dilçiliyimizdə qədim deyil. Doğrudur, XIX əsr alimləri (A.Bakıxanov, M.F. Axundov, M. Kazımbəy və b.) sözün mənə cəhətlərinə toxunmuşlar. XX əsrdə N. Nərimanov, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyov və başqaları sözlərdəki çoxmənalılıq cəhətlərini göstərmişlər. Amma bu, semasiologiya kimi bir dilçilik sahəsinin müstəqil şəkildə meydana gəlməsi deyil. Bu məsələyə ilk dəfə B.Çobanzadə və F. Ağazadə “Türk qrameri” adlı əsərdə

toxunmuşlar. Bu əsərdə onlar “Azəri dilinin mənşəyi”, “sövtiyyat”, “şəkliyyat” və s. sahələrlə yanaşı, “Nəhv və mənə” adlı başlıq altında semasiologiya məsələsinə də toxunmuşlar. Onların dediyi “sözlər mənaların işarətidir” fikri indi də əhəmiyyətini itirməmişdir. N. Məmmədov 1971-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları” (43–149) və “Dilçiliyə giriş” (44–132) adlı əsərlərdə semasiologiya məsələlərdən bəhs etmişdir. Sözü mənə-semasioloji cəhəti haqqında nisbətən geniş məlumat A.M. Qurbanovun “Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası” kitabında rast gəlirik. A.Qurbanov “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” nin 1967-ci il nəşrində semasiologiyadan qısaca bəhs edir, bircə dəfə bu terminin adını çəkir. Həmin əsərin 1985-ci il nəşrində isə semasiologiyaya xüsusi monoqrafik tədqiqat işi həsr edilmişdir. Z. Verdiyeva, F.Ağayeva və M. Adilovun “Azərbaycan dilinin semasiologiyası” adlı bu əsərində sözü özünü, onun dil sistemində yeri, tərifi, mənası, funksiyaları, üslubi mənə dəyişmələri, çoxmənalılığı, səs tərkibinə və anlayışa münasibəti və başqa cəhətləri haqqında geniş məlumat verilir.

Azərbaycan dilçiliyində leksik vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinə bir çox əsər həsr edilmişdir. Bunlardan Q.K. Bağirovun “Azərbaycan dilində bəzi feillərin lüğəvi mənə qruplarına dair”, M.İ. Adilovun “Birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşan mürəkkəb sözlərin bəzi semantik qrupları haqqında”, Y.K.Kərimovun “Feil zamanlarının mənə xüsusiyyətlərinə aid bəzi qeydlər”, Q.Məşədiyevin “Zaman zərflərinin semantik xüsusiyyətlərinə dair”, H.Ə. Həsənovun “Azərbaycan dili semasiologiyası” və onlarla başqalarını göstərmək olar.

Etimologiya sözün həqiqi-etimoloji mənası haqqında elm deməkdir. Bu elm sahəsinin tarixi qədim yunan və Roma dilçiliyindən başlanır. Türkologiyada M.Kaşqaridən başlayaraq, bəzi sözlərin etimoloji mənası izah edilmişdir. Etimologiya dilçiliyin əhəmiyyətli sahələrindən biridir. Bu sahəyə dilçi olmayanlar da müdaxilə edirlər. Çünki hər kəs bu və ya başqa bir sözün ilkin mənası ilə maraqlanır. Buna görə də elmi etimologiya ilə yanaşı, uydurma xalq etimologiyası da yaranır. Elmi etimologiya sözün daxili formasını, onun keçirdiyi tarixi fonetik dəyişikliyi nəzərə alır. Etimologiya toponimika ilə yanaşı, xalqın tarixi, etnoqrafiyası sahəsində də əhəmiyyətli rol oynayır. Buna görə də dilin etimoloji lüğətinin hazırlanması böyük əhəmiyyət daşıyır.

“B” hərfi ilə başlanan ümumtürk və dillərarası əsasları əhatə edən “Türk dillərinin etimoloji lüğəti” kimi əsərlərdə dilimizin də payı vardır. Amma bütövlükdə Azərbaycan dilinin etimoloji lüğəti hələ hazırlanmaqdadır.

Leksikologiyanın şöbələrindən biri kimi onomastikaya da əsərdə yer verilmişdir. Onomastika xüsusi adlar haqqında təlim deməkdir. Xüsusi adların öyrənilməsi çox əhəmiyyətli problemdir. Xüsusi adların qiymətləndirilməsi çox qədimlərə gedib çıxsa da, onların əsl mənada tədqiqi son dövrlərin məhsuludur. Bu sahədə ilk tədqiqatlardan biri kimi F. Ağazadənin 1927-ci ildə nəşr etdirdiyi “Türk adları, ölçüləri və təqvimini” adlı məqaləsini göstərmək olar. Burada müəllif uşağa ad qoyularkən məhz türk ad sisteminə söykənməyi tövsiyə edir. Bir elm kimi onomastika 1950-ci illərdən geniş tədqiq edilir. Dilimizin onomastik layının öyrənilməsində də A.M. Qurbanov müəyyən işlər görmüşdür. Onun bu

sahəyə aid onlarla məqalə və məruzəsindən başqa, “Azərbaycan onomastikası”, “Azərbaycan onomalogiyası məsələsi”, “Poetik onomastika”, “Azərbaycan dilinin onomalogiyası” və s. kimi əsərlərini göstərmək olar. Bu sonuncu əsərdə müəllif dilimizin onomastik layını daha geniş surətdə tədqiqatə cəlb edir.

Xüsusi adların özləri də müxtəlif qruplara bölünür: antroponimika (şəxs adları), toponimika (yer adları), zoonimika (heyvan adları), kosmonimika (kosmik adlar), fitonimika (bitki adları) və s. Bu şöbələrin hamısı dilçilik üçün eyni dərəcəli əhəmiyyət daşıyır. Buna görə də dissertasiyada yalnız antroponimika və toponimika sahələrindən bəhs edilir.

Antroponimika şəxs adlarını öyrənən sahədir. Bu sahə son zamanlar daha çox diqqəti cəlb etmişdir. Şəxs adları, onların yaranması, inkişafı, dəyişməsi, adqoyma və advermə ənənəsi elmi əhəmiyyəti qədər də mürəkkəb bir problemdir. Şəxs adları və təxəllüslərin monoqrafik tədqiqi sahəsində Z. Sadıqovun “Azərbaycan dilində şəxs adları” adlı namizədlik dissertasiyasını, H. Həsənovun “Söz və ad”, M.N. Çobanovun “Azərbaycan şəxs adları” və “Azərbaycan antroponimikasının əsasları”, Q.Məmmədlinin “İmzalar”, A. Paşayevin “Azərbaycan dilində ləqəblər”, M. Adilov və A. Paşayevin “Azərbaycan onomastikası”, Z. Verdiyevanın “Köməkçi ad kateqoriyaları” və s. əsərləri göstərmək olar. Təkcə sonuncu adını çəkdiyimiz əsərdə təxəllüslərin 16 növü göstərilir.

Toponimika isə yer adlarını öyrənən dilçilik sahəsidir. Bu sahə əvvəllər tamamilə coğrafiyaya aid edilirdi. Son araşdırmalar göstərdi ki, bu sahə nəinki

müştərək ola bilər, hətta daha çox dilçiliyə aiddir. Çünki yer adları məhz dil materialları, linqvistik ənənə əsasında yaranır. Toponimlər xalqın tarixini, etnik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. A. Axundovun “Torpağın köksündə tarixin izləri” adlı əsəri dediklərimizə sübutdur.

Toponimləri həmişə onunla bağlı olan adamlar öz dilləri əsasında adlandırır. Hansı qəbilə, tayfa harada yaşamışsa, ətraf toponimləri öz dili əsasında da adlandırmışdır. İndi Ermənistan adlanan qədim Oğuz torpağında türk mənşəli adları yer üzündən silənlər məhz dediyimiz bu cəhəti nəzərdə tuturlar. Toponimik araşdırmalar kəmiyyətə çox olduğu kimi, tarix etibarilə də daha qədimdir. Hələ M.Kaşqari bəzi yer adları haqqında məlumat vermişdi. Toponimik adların təhlili bütün əsrlərdə olmuşdur. Çox vaxt bu sahədə xalq etimologiyası geniş yayılmışdır. 1950-ci illərə qədər Azərbaycan toponimikası sahəsində bir boşluq var idi. 1956-cı ildə A. Axundovun yazdığı “Kür” sözünün etimologiyası haqqındakı məqalə bu sahəyə marağı artırdı. Bundan sonra bu sahəyə yüzlərlə məqalə, məruzə, izahlı lüğət, monoqrafiya, namizədlik və doktorluq dissertasiyası həsr edildi. A. Axundovun “Toponimik etimologiyanın əsas prinsipləri və mənbələri”, T.M. Əhmədovun “Azərbaycan toponimlərinin sistemi”, A.Ş. Hacıyevin “Şərqi rayonlarının (Sabirabad, İmişli) toponimlərinin linqvistik təhlili”, Q.Qeybullayevin “Azərbaycan toponimlərinin tədqiq edilməsi prinsipləri haqqında”, S. Mollazadənin «Топонимия северных районов Азербайджана», Q. Məşədiyevin “Qafqaz ərazi və tayfalarının təsviri materialları məcmuəsi”ndə (SMOTİK) qeydə alınmış Azərbaycan (türk) mənşəli toponimlərin

tarixi-elmi linqivistik təhlili və onlarla irihəcmli elmi əsər göstərmək olar.

Frazeologiya məsələsinə də xüsusi başlıq ayrılmışdır. Leksikologiyanın bu sahəsi dilçiliyimizdə ən gənc sahələrdəndir. Bu sahə ümumi dilçilikdə də qədim tarixə malik deyil. Bəzən belə fikirlərə rast gəlmək olur ki, Azərbaycan dilçiliyi frazeologiya konsepsiyasını rus dilçiliyindən almışdır.

Doğrudur, rus dilçiliyinin müsbət təsirini inkar etmək olmaz. Amma bir faktı da nəzərə almaq lazımdır ki, əgər V.V. Vinqradov frazeologiyaya aid ilk əsərini 1946-cı ildə yazmışdırsa, 17 il ondan əvvəl B. Çobanzadə və F. Ağazadə “Türk qrameri” adlı dərslikdə “Semasiologiya” və “Stilistika” bəhsində göz vurmaq, başa düşmək, başa salmaq, baş vurmaq, gözüm səndən su içmir kimi frazeoloji birləşmələrdən danışmışlar. Azərbaycan dilçiliyində frazeologiyadan ilk dəfə sistemli şəkildə M.Hüseynzadə bəhs etmiş, onların 3 əsas xüsusiyyətini göstərmişdir (37–33). Dilimizin leksik tərkibinin başqa sahələrində olduğu kimi, frazeologiya sahəsində də S. Cəfərov əhəmiyyətli araşdırmalar aparmışdır. Belə ki, o, M. Hüseynzadənin həmin əsərindən bir il sonra “Azərbaycan dilində idiomlar”, bir neçə il sonra “Azərbaycan dilinin leksikası” (Bu əsər 1972-ci ildə “Müasir Azərbaycan dili. Leksika” adı ilə nəşr edilmişdir) əsərlərində frazeologiya haqqında maraqlı mülahizələr irəli sürmüşdür. A.M. Qurbanov da dilimizin frazeologiyası üzərində araşdırmalar aparmışdır. Onun 1963-cü ildə dərs vəsaiti kimi nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası”, ondan dörd il sonra nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan ədəbi dili” (Bu əsər

1985-ci ildə yenidən nəşr edilmişdir) dərslində frazeologiya problemlərinə toxunur. Frazeologiya məsələsinə bir neçə namizədlik dissertasiyası da həsr edilmişdir. Frazeoloji birləşmələrə Azərbaycan dilçiliyində ən çox vaxt və əmək sərf edən H.A. Bayramov olmuşdur. O, bu sahədə 30 ildən artıq tədqiqat aparmış, istər ümumi dilçilikdə, istərsə rus dilçiliyində, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində mövcud olan fikirləri ümumiləşdirmiş, öz nəticələrini “Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” adlı (45) kitabında vermişdir. Bu əsərdə “Azərbaycan dili frazeologiyasının ümumi məsələləri”, “Azərbaycan dili frazeologiyasının mənə quruluşu” kimi fundamental problemlər qoyulmuş və başqa türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə həll edilmişdir.

H. Bayramovun sabit söz birləşmələri haqqında bir neçə maraqlı tədqiqat işi vardır. Dilimizin tarixi frazeologiyasına da çoxlu monoqrafik əsər həsr edilmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində elmi qrammatikanın yaranması başlığı altında dilimizin morfoloji və sintaktik quruluşunun elmi əsaslarla tədqiq edilməsindən danışılır. Dilimizin qrammatikasının yaradılmasını XIX əsrə aid etsək də, bu, hələ elmi qrammatika yaradılması yolunda axtarışlar hesab edilə bilər. Bu axtarışlar sovet hakimiyyətinin ilk illərində daha da gücləndi. Əvvəllər dilimizin elmi qrammatikasının yaranmasına şərait və ehtiyac olsaydı da, təcrübə, ənənə, kədr səriştəsi yox idi. Bu səbəbdən də, yazılan qrammatikalar (M. Əfşarın əsəri istisna edilməklə) ya rus, ya da ərəb-fars qrammatika ənənələrinə söykənirdi.

B.Çobanzadə yazılmalı qrammatikanın əlamətlərini yazılmış qrammatikaların qüsurlarının islahında görürdü. O, 1925-ci ildə “Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları” (46) adlı geniş məqalə ilə çıxış etdi. Elə həmin il onu genişləndirərək ayrıca kitabça şəklində yenidən nəşr etdirdi. O, dilimizin qrammatikaları üçün başlıca qüsür kimi, canlı dildən uzaqlaşmanı götürürdü. B. Çobanzadə əvvəlki hissələrdə adını çəkdiyimiz əsərlərdə dilimizin morfolojiya və sintaksisinə aid qiymətli fikirlər söyləmişdir ki, həmin mülahizələr sonralar elmi qrammatika yaranmasına çox kömək etmişdir. Azərbaycan dilinin qrammatikasının yaranmasında 1924-cü ildə 6 nəfərdən ibarət müəllif heyəti – İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Səid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə, Mustafa Tofiq tərəfindən yazılan, o zaman “komsiyon sərifi” adlandırılan “Türkcə sərf nəhv” adlı əsərin də böyük rolu olmuşdur. Amma bu əsər də bəzi qüsurlardan xali deyildi.

1936-cı ildən başlayaraq, Ə. Dəmirçizadənin ibtidai məktəbin IV sinfi üçün qrammatika və yazı qaydalarını da əks etdirən “Türk dili”, “Azərbaycan dili”, Qrammatika (I hissə), “İbtidai məktəbin III sinfi üçün “Azərbaycan dili” əsərləri bir neçə dəfə nəşr edilir. Eyni zamanda dilimizin sintaksisini (II hissə) 1938-ci ildən başlayaraq orta məktəblər üçün M. Şirəliyev və M. Hüseynzadə yazır. Bu qrammatika indiyədək 50 dəfədən çox nəşr edilmişdir. Kitab 1946, 1947, 1948, 1949 və 1950-ci illərdə “Azərbaycan dili” adlanmışdır. Göründüyü kimi, hələ 1950-ci ilə qədər dilimizin elmi qrammatikası yaranmamışdır. Bu, ondan irəli gəlirdi ki, hələ bir çox qrammatik kateqoriyaların hüdudu

müəyyənləşdirilməmiş, əsas əlamətləri öyrənilməmişdi. Bu yolda atılan ilk addımlar kimi 1944-cü ildən başlayaraq müxtəlif qrammatik kateqoriyaların monoqrafik – dissertasiya şəklində araşdırılmasını hesab etmək olar. Belə əsərlər elmi qrammatikanın yaranması üçün bir təkan verdi. Bu barədə M. Şirəliyev yazırdı: “Nitq hissələrinin təsnifində üç əlamətdən (məna, şəkil, sintaktik funksiya) heç birinə üstünlük vermədən bunları birlikdə götürərək nitq hissələrinə tərif verilmişdir ki, nəticədə isimlə sifət, sifətlə zərf, sayla zərf arasında fərqlər göstərilərək ismin altı halı müəyyənləşdirilmişdir. Nəhayət, mürəkkəb sözlə təyini söz birləşməsi arasında ayrılan cəhətlər aşkar edilərək mürəkkəb sözlərin morfoloji, birləşmələrin isə sintaktik kateqoriya olması birdəfəlik həll edildi.

Feili isim, feili sifət və feili bağlama tərkibləri ilə budaq cümlələr arasındakı fərqlər göstərildikdən sonra budaq cümlənin təbiəti və növləri müəyyənləşdirildi (47–89).

Dilimizin elmi qrammatikasının yaranmasında M.H. Hüseynzadənin 1954-cü ildə ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti kimi nəşr etdirdiyi “Müasir Azərbaycan dili” kitabı mühüm hadisə oldu. Burada fonetika və leksikaya yer ayrılsa da, Azərbaycan dilinin morfolojiyası ilə ilk dəfə sistemli şəkildə, elmi əsaslarla tədqiq edilirdi (37). Bu əsər daha da təkmilləşdirilərək 1983-cü ildə nəşr edildi. Əsər Azərbaycan SSR dövlət mükafatına layiq görülmüş və indi də morfolojiya sahəsində ən mötəbər mənbə hesab edilir. Dissertasiyada bu kitabdan geniş bəhs edilmişdir. Ümumiyyətlə, M. Hüseynzadənin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur.

Dissertasiyada bu kitabdan geniş bəhs edilmişdir. Ümumiyyətlə, M. Hüseynzadənin Azərbaycan dilçiliyinin inkişafında böyük xidmətləri olmuşdur. O, 85 illik ömrünün 54 ilini dilimizin tədqiqinə həsr etmişdir.

Tədqiqat işində M. Hüseynzadə haqqında bioqrafik məlumat verilir və başqa əsərlərindən danışılır. M. Hüseynzadə ADU-da özünəməxsus dilçilik məktəbi yaratmışdır. Morfologiya sahəsində ADU-dan başqa daha iki elmi mərkəzdə də iş gedirdi. 1960-cı ildə Azərbaycan SSR EA Nizami adına Dil və Ədəbiyyat İnstitutunda müəlliflər kollektivi tərəfindən nəşr edilən “Azərbaycan dilini qrammatikası” əsəri 1951-ci ildəki kitabdan xeyli irəli getmiş və öz əhatəliliyi ilə öz əvvəlki analoqlarından fərqlənir. Burada ənənəvi olaraq əsas və köməkçi nitq hissələrindən əlavə idi, imiş, ikən, isə bağlaması haqqında da məlumat verilir. 1961-ci ildə Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutu “Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası” adlı dərs vəsaiti nəşr etdi. Bu əsər əvvəlki qrammatikalardan irəli gedə bilmədi. Sonralar Azərbaycan dilinin elmi qrammatikasının yaranması iki istiqmətdə getdi: 1. Dərsliklər; 2. Akademik qrammatikalar.

Dərslik kimi elmi qrammatika yaratmaq vəzifəsi ali məktəblərin özləri tərəfindən yerinə yetirildi. Bu, dörd hissədən ibarət “Müasir Azərbaycan dili”nin III və IV hissələri idi (Bu dördcildliyin I cildini Ə. Dəmirçizadə (30), II cildini S. Cəfərov (48), “Müasir Azərbaycan dili”nin III hissəsini M. Hüseynzadənin yazdığı “Müasir Azərbaycan dili (37), IV hissəsini isə Ə.Z.Abdullayev, Y.M.Seyidov və A.Q.Həsənovun birgə yazdıqları “Müasir Azərbaycan dili” (49) təşkil edir.

Akademik qrammatikanın yaradılması, təbii ki, EA-nın Dilçilik İnstitutu kollektivinin vəzifəsi idi. Həmin kollektiv “Müasir Azərbaycan dili” adlandırdığı 3 cildlik əsərin birinci cildi fonetika və leksikologiyaya həsr edilmişdi. Həmin 3 cildliyin II cildi morfolojiya, III cildi isə sintaksisə həsr edilmişdir.

Morfolojiya sahəsində dilimizin elmi qrammatikasının hazırlanmasına ayrı-ayrı monoqrafik tədqiqat əsərlərinin böyük köməyi olmuşdur. Tədqiqat işində bu sahəyə həsr edilmiş səkkiz namizədlik və doktorluq dissertasiyasının adı qeyd edilir.

Sintaksis bəhsinin tədqiqinə də əsərdə xüsusi başlıq ayrılmışdır. Burada göstərilir ki, XX əsrə qədər dilçilərimiz Azərbaycan dilinin sintaktik kateqoriyalarını ya ərəb, ya da rus dillərinin sintaktik qanunları əsasında təhlil etmişlər. Sintaksisin xüsusiyyətləri və hədudları Sovet hakimiyyəti illərində müəyyənleşmişdir. B.Çobanzadə və F. Ağazadə sintaksisin əsas xüsusiyyətlərini belə izah edir: “Qramerin bir qismi olan nəhvdə ayrı-ayrı sözləri deyil, onların bir-biri ilə birləşmə, bağlanma sürətlərini və şəkillərini tədqiq edirik”. Dilimizdə söz tərkibləri, cümlələr sözlərin sadəcə olaraq bir-birinin yanına düzülməsi surətilə deyil, bəlkə müəyyən şəkli bağlarla meydana gətirilir. Təbii, sözlərin bir-birinə belə bağlanması mənaca çox əhəmiyyətlidir. Hər söz tərkibi, hər cümlə müəyyən duyğu və fikirlərin bir-birinə bağlanmasını ifadə edir (50–127). Həmin əsərdə onlar söz birləşmələrinin iki qrupundan: tərkibi təvsiri (yüksək ev, uzun yol) və tərkibi izafi (sözün doğrusu, malın ucuzu) bəhs edirlər (50–127).

Göstərmək lazımdır ki, həmin əsərdə müəlliflər cümlə ilə hökmü də fərqləndirirdilər. B.Çobanzadə sadə cümlə strukturunu belə şərh edirdi: “Mübtəda+ vaxt və zaman əlavələri+ qeyri-müstəqil əlavə+ müstəqil əlavə+ xəbər”. Burada o, əlavə dedikdə, zərfliyi və tamamlığı, qeyri-müstəqil əlavə dedikdə, təyini nəzərdə tuturdu. Bu fikir B. Çobanzadəyə qədər və ondan sonra da dilçiliyimizdə mövcud olmuşdur. Tamamlığı birinci dərəcəli üzv hesab etmək M. Kazımbəydən (5–487) gəlib, B. Çobanzadədən (50–127) keçərək, Ə. Dəmirçizadədə (52–15) qurtarmışdı. Amma yenə də cümlə üzvlərinin əsas və qeyri-əsas deyə bölünməsinə mübahisələr qalmaqdadır. Belə ki, K.M. Abdullayev də mübtəda, xəbər və tamamlığı əsas (baş) üzv hesab edənlərə haqq qazandırır (53).

Bu mövqedə olanların da fikrində həqiqət vardır. Onlar cümləyə subyekt – obyekt – iş modelindən yanaşırlar. Azərbaycan dili elmi sintaksisinin sistemli şəkildə öyrənilməsi 1950-ci illərdən başlanır. Morfologiyada olduğu kimi, sintaksisdə də elmi qrammatikanın meydana gəlməsində monoqrafik tədqiqat əsərlərinin rolu böyük olmuşdur. Çünki belə əsərlər (namizədlik və doktorluq dissertasiyaları) bu və ya digər sintaktik kateqoriyasının dərinlən təhlil edilməsini və onların əsas əlamət, xüsusiyyətləri ilə yanaşı, hüdudlarının müəyyənələşməsini təşkil edirdi. Dissertasiya işində dilimizin sintaksisinin bu və ya başqa sahəsinə aid yazılmış 10 dissertasiya işi haqqında məlumat verir.

1959-cu ildə Dilçilik İnstitutu “Azərbaycan dilinin qrammatikası” (sintaksis II hissə) əsərini buraxmaqla dilçiliyimizdə ilk sistemli elmi qrammatika yaratmaq

təşəbbüsü göstərdi. Burada Dilçilik İnstitutu ilə yanaşı, universitetin alimləri də iştirak edirdi. Elə həmin il ADU-nun ümumi dilçilik kafedrası M. Hüseyinzadənin rəhbərliyi ilə “Müasir Azərbaycan dili” (sintaksis) adlı əsərini çap etdirdi. Bu əsər dilçilik institutunun nəşr etdirdiyi sintaksisdən o qədər də fərqlənmir. Çünki bir neçə mövzunu hər iki kitabda eyni müəllif yazmışdır. Universitetin sintaksisində məsələlər bir qədər geniş şərh edilir. Hər iki sintaksisdə araşdırılan bir çox mövzular ya ayrıca kitab kimi nəşr edilmişdir, ya da dissertasiya işi kimi müdafiə edilmişdir. Belə ki, Z.Budaqovun “Müasir Azərbaycan dilində sadə cümlə”, H. Bayramovun “Müasir Azərbaycan dilində tabesiz mürəkkəb cümlələr”, Ə. Abdullayevin “Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr” adlı monoqrafik əsərləri dissertasiya işi kimi müdafiə edilərək qrammatika kitablarında və ayrıca nəşr edilmişdir. Dilçiliyimizdə söz birləşməsi də maraqlı problemlərdəndir. Bu mövzunun tədqiqat tarixi qədim olsa da, 1960-ci illərə qədər sistemli şəkildə araşdırılmamışdı. Azərbaycan dilçiliyində 1960-ci illərə qədər söz birləşmələrinin tədqiqi ilə M. Hüseyinzadə məşğul olurdu. Təyini söz birləşmələrinin bütün cəhətlərini, komponentləri arasındakı semantik münasibətlərə görə növlərini də o müəyyənləşdirmişdir.

1966-cı ildə Y. Seyidov öz müəlliminin araşdırmalarını inkar etmədən mövzuya yeni aspektdən yanaşdı. Onun həmin il “Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri” adlı irihəcmli əsəri meydana gəldi. Burada müəllif komponentləri adlarla ifadə edilmiş söz birləşmələrini ismi birləşmələr adı altında tədqiq etmiş, söz birləşməsi və cümlə, söz birləşməsi və sintaqm kimi

mövzulara ilk dəfə toxunmuşdur. Əsərdə söz birləşmələrinin, demək olar ki, bütün növlərinə toxunulur. Müəllif 26 il bu mövzudan ayrılmamış həmin əsərə ad-feil (məktubu oxuyanda), feil-feil (durub baxmaq) tipli birləşmələr əlavə edərək 1992-ci ildə yenidən nəşr etdirmişdir.

1981-ci ildə Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu üçcildlik “Müasir Azərbaycan dili”nin III cildini – sintaksisi nəşr etdirdi. Bu kitab həmin institutunun sintaksisə aid nəşr etdirdiyi ən mükəmməl əsərdir.

1983-cü ildə ADU-nun Ə.Z. Abdullayev, Y.M. Seyidov, A.Q. Həsənov və K.Vəliyevdən ibarət müəlliflər kollektivi “Müasir Azərbaycan dili” (sintaksis IV hissə) kitabını nəşr etdirdi. Bu kitaba müəlliflərin, əsasən, əvvəllər nəşr etdirdikləri əsərlər daxildir. İndi, demək olar ki, dilimizin bütün səviyyələri elmi cəhətdən tədqiq edilmişdir. Amma bu, “Azərbaycan dilçiliyində bütün problemlər həll edilmişdir” demək deyil. Elm inkişaf etdikcə onun qarşısında yeni üfiqlər açılır. K.M. Abdullayevin “Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri” adlı əsəri dediyimizi sübut edir. Bu əsərdə müəllif cümləyə feil-fail-məful mövqeyindən yanaşanlara haqq qazandırır. Doktorluq dissertasiyası kimi müdafiə etdiyi həmin əsərdə K. Abdullayev cümlənin momoqrafik strukturunun yaranması, cümlənin qrammatik üzvlənməsi, mürəkkəb cümlə problemləri, mürəkkəb və sadə cümlənin münasibəti, mürəkkəb cümlənin təsnifi meyarı və s. kimi məsələlərə toxunur. Dilçiliyimiz üçün tamamilə yeni olan “Mətn linqvistikası” məsələsi ilk dəfə geniş şəkildə burada tədqiq edilir. Müəllif mətn haqqında yazır: “Mətn özlüyündə elə bir sintaktik kompleksidir ki, başqa

sintaktik kompleksin – cümlənin müəyyən sintaktik çatışmazlığını aradan qaldırır. Mətn mütləq fikri tamlıqla xarakterizə edilir (53–35).

Mətn linqvistikası haqqında danışarkən A.M. Qurbanovun 1986-cı ildə nəşr etdirdiyi “Bədii mətnin linqvistikası təhlili” adlı əsərini qeyd etmək lazımdır. Kitab iki hissədən ibarətdir. Birinci nəzəri, ikinci hissə isə təhlil üçün materiallardan ibarətdir. Mətn linqvistikası problemi dilçiliyimizin qarşısında yeni üfüqlər açır.

Dissertasiya işində dil tarixi problemlərinə həsr edilmiş əsərlər haqqında da məlumat verilir. Azərbaycan dilinin tarixini müəyyənləşdirmək, onun türk dilləri sistemindəki yerini təyin etmək, öz ədəbi şəklini alana qədər keçirdiyi inkişaf və təkamül prosesini öyrənmək, onu dövrləşdirmək dilçiliyimizin ən böyük nailiyyətlərindən biri hesab edilməlidir. Bu işdə hamıdan çox əmək və vaxt sərf edən Ə. Dəmirçizadənin xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Dissertasiyada Ə. Dəmirçizadə haqqında qısa bioqrafik məlumat və onun yaradıcılığı barədə ətraflı məlumat verilir. Əsərdə göstərilir ki, Ə. Dəmirçizadə Azərbaycan dilinin tarixini elmi şəkildə öyrənən ilk alimdir. Alim dilimizin tarixini öyrənmək işinə ayrı-ayrı sənətkarların əsərlərinin dil xüsusiyyətlərini öyrənməkdən başlamışdır. 1935-ci ildə Qasım bəy Zakirin dil haqqında “Ədəbiyyat” qəzetində yazdığı məqalə ilə dil tarixi mövzusunda daxil olan müəllif ömrünün axırına qədər bu sahədən ayrılmamışdır. 1939-cu ildə “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” adlı kitabını nəşr etdirmiş, burada “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının, Nəsimi, Xətai, Füzuli, Vaqif, M.F.Axundov və başqa sənətkarların əsərləri əsasında ədəbi dilimizin təşəkkül

yollarını izləmişdir. 1935-ci ildən 1941-ci ilə qədər bu mövzuda 10 məqalə yazmış, 1941-ci ildə “M.F. Axundov dil haqqında və M.F. Axundovun dili” əsərini çap etdirmişdir. Alim Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf dövrlərini aşağıdakı kimi göstərir:

I. “Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri” kitabında:

1. XIII-XIV əsrlərdə formalaşdırılan Azərbaycan ədəbi dili
2. XV-XVII əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dili
3. XVII əsrdə Azərbaycan ədəbi dili
4. XVIII əsrdə (xanlıqlar dövründə) Azərbaycan ədəbi dili
5. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIX əsr)
6. XIX əsrin sonlarında Azərbaycan ədəbi dili (54-27, 39, 45, 47, 54, 68)

II. “Ədəbiyyat fakültəsi üçün proqramlarda”:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin ilk formalaşma dövrü
2. Klassik poeziya dilinin yaranması
3. Azərbaycan ədəbi dilində durğunluq (XVIII əsr)
4. Folklor xalq Azərbaycan ədəbi dilinin yaranması
5. Azərbaycan ədəbi dilinin yeni dövrü (XIX əsr) (55).

Proqramda XX əsr ədəbi dili “Müasir dil proqramına daxildir” qeydi verilərək XX əsr ədəbi dili bu bölgüdən çıxarılıb.

III. “Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları” kitabında:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin ümumxalq dili əsasında formalaşması və inkişaf etməsi dövrü.
2. Milli dil əsasında vahid ədəbi dilin qurulması və sabitləşməsi dövrü
3. Azərbaycan ədəbi dilinin dövlət dili kimi yenidən qurulması və sosialist milli dili əsasında inkişaf etməsi dövrü (56–33).

Göründüyü kimi, alimin ədəbi dilimizin inkişaf yolları haqqındakı fikirləri dəqiqləşmə istiqamətində getmişdir.

Ə. Dəmirçizadə qədim Azərbaycan ərazisində yaşayan qəbilələr, toponimik və etnonimik adları xalqımızın və dilimizin yaranması üçün əsas elementlər olduğunu göstərir. M. Şirəliyev də dialektlərdə yaşayan qədim elementləri dilimizin yaranmasında əsas rol oynayan amil kimi qiymətləndirir (57–78).

Dissertasiya işində H. Mirzəzadənin də dilimizin tarixi sahəsindəki xidmətləri göstərilir. H. Mirzəzadə uzun müddət dilimizin tarixi inkişafı üzərində elmi müşahidə və araşdırmalar apararaq 1962-ci ildə “Azərbaycan dilinin tarixi morfoloqiyası” kitabını nəşr etdirdi. Bu, dilimizin birinci mükəmməl tarixi qrammatikası idi. 1956-cı ildə isə dilimizin sintaksisinə aid xülasələrini nəşr etdirmişdi. Bu iki kitabla o, Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasını yaratmış oldu. 1990-ci ildə T. Hacıyevin rəhbərliyi və redaktorluğu ilə hər iki əsər birləşdirilərək nəşr edilmişdir.

Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü ilə M. Cahangirov və N. Xudiyev də məşğul olmuşdur. M.

Cahangirov “Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü” əsərində bu tarixi iki mərhələyə bölür:

1. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkül və formalaşma mərhələsi – təqribən XI-XV əsrlər
2. Azərbaycan ədəbi dilinin təkmilləşdirilmə mərhələsi – təqribən XVI-XVIII əsrlər (58-17–18).

Eyni mövzuya müraciət edən N. Xudiyev isə xalq ədəbi dilimizin tarixini daha qədimlərə aid edir.

I mərhələ: III-V əsrlərdən VII-VIII əsrlərə qədər. Bu mərhələdə ədəbi dil minimum istisnasız olaraq ümumxalq Azərbaycan dilinə əsaslanır.

II mərhələ: VII-VIII əsrlərdən IX-XI əsrlərə qədər. Bu mərhələdə də əvvəlki kimi ədəbi dil minimumuna oğuz-səlcuq elementləri də qarışır (59-59). Bizə elə gəlir ki, N. Xudiyevin mövqeyi daha elmidir. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf tarixini izləmək işində ədəbi abidələr və klassiklərin əsərlərinə həsr edilmiş monoqrafik tədqiqatların – dissertasiyaların əhəmiyyətini nəzərə alaraq tədqiqat işində 12 nəfərin əsəri göstərilmişdir.

Azərbaycan dilinin tarixinə aid əsərləri, buradakı cəsarətli fikirləri və tutarlı məntiqi mühakimələri ilə seçilən alimlərdən biri prof. T. Hacıyevdir. Onun dilimizin, demək olar ki, bütün dövrlərinə aid qiymətli fikirləri vardır.

T. Hacıyev K. Vəliyevlə birlikdə yazdıqları “Azərbaycan dilinin tarixi” adlı əsərdə ədəbi dilimizin tarixi iki böyük mərhələyə ayrılır: təşəkkül dövrü, sabitləşmə dövrü (60-48-51).

Əsərin ikinci hissəsini isə T. Hacıyev tək yazmışdır. Bu hissə XIX və XX əsrin əvvəllərini və sovet dövrünü əhatə edir.

Referatlaşdırılan əsərdə üslubiyyat sahəsindəki əsərlərə də toxunulmuşdur. Burada göstərilir ki, dilçiliyimizdə üslubiyyatın bir elm sahəsi kimi formalaşması Ə. Dəmirçizadənin adı ilə bağlıdır. Ə. Dəmirçizadə 1962-ci ildə nəşr etdirdiyi “Azərbaycan dilinin üslubiyyatı” adlı əsərlə bu elm sahəsində ən uğurlu addım atdı. Bu və ya digər yazıçının üslubu üzərində aparılan tədqiqat işləri də üslubiyyatın elm sahəsi kimi formalaşmasına kömək etmişdir.

Üslubiyyat sahəsində son vaxtlar K. Əliyevin maraqlı tədqiqatlarından da dissertasiyada bəhs edilir.

Üçüncü fəsildə Azərbaycan dilçiliyinin yeni sahələri başlığı ilə riyazi dilçilikdən bəhs edilir. Azərbaycan dilçiliyində riyazi metodların dilə tətbiqindən ilk dəfə A. Axundov bəhs etmiş və dərsliklərində bu problemə toxunmaqdan əlavə, “Riyazi dilçilik” adlı əsər də yazmışdır.

Tədqiqat işində Azərbaycan alimlərinin başqa dillər üzərində apardığı tədqiqatlara da toxunur. Bu isə slavyanşünaslıq, germanşünaslıq və romanşünaslıq sahələrinə ayrılmışdır.

Şərqsünaslıq sahəsi ərəb və fars dilləri üzərində aparılan tədqiqatları əhatə edir. Azərbaycanda ərəb dili üzərində Ə. Məmmədovun və onun şagirdləri V. Məmmədəliyevin və başqalarının, fars dili sahəsində R. Sultanovun, M. Rəhimovun, H. Mahmudovun və başqa dilçilərin apardıqları tədqiqatlar göstərilir.

Slavyanşünaslıq Azərbaycanda yalnız rus dilinin tədqiqi ilə məhdudlaşır. Bu sahədə M.Tağıyevin, Ə.R.Mahmudovun, F.Hüseynovun, R.Mirzəyevin, L.Vəkilovanın işlərini qiymətləndirmək olar.

Germanşünaslıq sahəsində iki istiqamətdə iş getmişdir: nəzəri və tətbiqi.

İngilis və alman dilləri üzərində aparılan elmi araşdırmalarla yanaşı, bu dillərin lüğətlərinin hazırlanması da dilçilərimizin diqqət mərkəzində olmuşdur. İngilis dili üzərində aparılan tədqiqatlar alman dilçiliyinə nisbətən daha genişdir. Tədqiqat işində Z. Verdiyevanın, M. Qayıbovanın, O. Musayevin və başqalarının bu sahədəki xidmətləri göstərilir.

Alman dilçiliyi sahəsində C.M. Cəfərovun adı birinci çəkilir. Alman dilçiliyi indi F. Veysəlovun, S. Abdullayevin, Y. Xəlilovun və başqalarının şəxsində inkişaf etdirilir. Son illər hər iki dil ilə Azərbaycan dili üzərində aparılan tipoloji tədqiqatlar diqqəti cəlb edir.

Bundan əlavə, son illər ingiliscə–Azərbaycanca, almanca–Azərbaycanca lüğətlər nəşr edilmişdir.

Romanşünaslıq dedikdə, ilk əvvəl fransız dilinin tədqiqi nəzərdə tutulur. Azərbaycanda romanşünaslıq gənc elm sahəsidir. İnkilabdan əvvəl M. Şahtaxtiski, Ə.Haqverdiyev və başqalarının fransızca bilmələrinə baxmayaraq, əsil romanşünaslıq fransız dilinin Xarici Dillər İnstitutunda öyrənilməsindən sonra formalaşmışdır. Bu sahədə Ə.Musayevin, B.İsmayılovun, K.Dadaşovun və başqalarının səmərəli elmi işlərini qeyd etmək olar.

Azərbaycanda ümumi dilçilik konsepsiyası başlığı altında bu sahənin inkişaf tarixinə və müasir vəziyyətinə toxunulur. 1924-cü ildə B.Çobanzadənin nəşr etdirdiyi

“Türk tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsəri bütün türkologiyada ümumi dilçilik problemlərinə toxunan ilk əsər idi. Burada ümumi dilçiliyin bir çox problemlərinə toxunulur. Amma Azərbaycanda ümumi dilçilik konsepsiyasının yaranması cəmi 30-35 illik bir tarixə malikdir. N. Məmmədovun “Dilçiliyin əsasları” adlı əsəri ilə 1960-cı ildən başlayaraq ümumi dilçilik bir elm kimi canlanmağa başladı. Bu əsəri N.Məmmədov sonralar A.Axundovla birlikdə iki dəfə nəşr etdirmişdir. Respublikada ümumi dilçilik fənni üzrə dərslik və dərs vəsaitlərinin yaradılmasında A.Axundovun və A.Qurbanovun xidmətlərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. A.Axundovun ali məktəblər üçün yazdığı “Ümumi dilçilik” dərsliyinin üstün cəhəti bundan ibarətdir ki, bu kitab əksər dilçi alimlərin qəbul etdiyi üç dilçilik problemini sistemli şəkildə əhatə edir. Dilçilik tarixi, dilçilik nəzəriyyəsi, dilçilik metodları problemlərini əhatə edən həmin əsər çap olunan kimi güclü əks-səda doğurdu. Buna görə də müəllif həmin əsəri 1988-ci ildə təkmilləşdirərək yenidən nəşr etdi (1).

A.M. Qurbanov isə 1976-cı ildə nəşr etdirdiyi “Ümumi dilçilik” dərsliyini daha da genişləndirərək iki cildə ibarət olaraq (birinci cildi 1988, ikinci cildi 1993-cü ildə) nəşr etdirmişdir. Bu kitablarda ümumi dilçiliyin bütün problemlərinə toxunur.

Dissertasiyanın sonuncu IV fəslə “Müasir Azərbaycan dilçiliyi” adlanır. Müasir dilçilik dedikdə, 1991-ci ildən bu günə qədərki dilçilik nəzərdə tutulur. Bu qısa dövrü öz siyasi xarakterinə görə müstəqil dövr hesab etmək olar. Bu fəsildə 1991-ci ildə SSRİ dağıldıqdan, Azərbaycan müstəqil olduqdan sonra hər cür siyasətdən

uzaq bir metodologiya əsasında yazılmış kitablardan bəhs edilir. Bu dövrün məhsulu olan “Dilçiliyə giriş” (23), Y. Seyidovun “Azərbaycan dilində söz birləşmələri” əsərlərindən bəhs edilir. Müasir dilçilik dövründə yeni bir sahə də meydana gəlmişdir ki, bu da mətnlərin avtomatik işlənməsi sahəsindən ibarətdir. M.Mahmudovun bu sahəyə qiymətli bir tədqiqat əsəri həsr etmişdir. “Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi” (62) adlı bu əsərdə müəllif yazır: Dilçiliyin inkişafında yeni bir mərhələ – riyaziyyatın kibernetika elmləri kompleksinin, hesablama texnikasının hüdudu ilə səciyyələnən kompüter dilçiliyi mərhələsi başladı (61-1).

1993-cü ildə Ə. Şükürlünün nəşr etdirdiyi “Qədim türk dili yazılı abidələrinin dili”, Ə. Rəcəbovun “Orxan-Yenisey abidələri” üzərindəki tədqiqatları haqqında da dissertasiyada bəhs edilir. Ə.A. Quliyevin “Əski türk yazılı abidələri müntəxəbatı” və başqa əsərlər şərh edilərək dilçiliyimiz üçün onların əhəmiyyəti göstərilir. Bu fəsildə A. Axundovun 1993-cü ildə nəşr etdirdiyi “Dil və mədəniyyət” kitabı, habelə T. Hacıyevin “M. Füzuli: dil sənətkarlığı” əsərləri haqqında danışılır.

Bu fəsildə müəllif dilçiliyimizin 8 təxirəsalınmaz vəzifəsini də göstərmişdir.

Həmin fəsildə “Azərbaycan dilçi kadrlarının hazırlanması” adlı kiçik başlıq da verilmişdir. Burada Ş. Sədiyevin 1920–1980-ci illər arasında dilçiliyimizin inkişafını əks etdirən sorğu-kitabdan istifadə edilmişdir. Buradan aldığımız məlumata görə, 60 ildə Azərbaycan dilçiliyi üzrə 83 elmlər doktoru, 216 elmlər namizədi yetişdirilmişdir. 1980-ci ildən sonrakı dövrü müəllif müdafiə şurası olan elmi təşkilatlardan aldığı məlumatlar

əsasında səciyyələninir. 1980-95-ci illərdə 30 elmlər doktoru, 81 nəfər elmlər namizədi yetişdirilmişdir. Bu rəqəmlər dilçiliyin müxtəlif sahələri üzrə şərh edilir.

Dissertasiyanın sonunda müəllifin tədqiqat zamanı gəldiyi 41 maddəlik nəticə verilmişdir. Burada müəllif tədqiqatda irəli sürdüyü müddəalar ümumiləşdirilib yekunlaşdırılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif 1988
2. Амирова Т.А. Олховников Б.А. Рождественский Ю.В. Очерки по истории лингвистики. М.1975
3. Березин Ф.М. История лингвистических учений. М.1975
4. Лоя Я.В. История лингвистических учений. М.1968
5. Rəcəbov Ə.Ə. Dilçiliyin tarixi. B.1988
6. Quliyev V. Mirzə Kazımbəy. B.1987
7. Babayev A.M. Azərbaycan sovet dilçilik elminin inkişafında prof. B.V.Çobanzadənin rolu (nam.diss.) 1969
8. Şahbazov F. Azərbaycan dilçilik elminin inkişafında prof. Ə.M.Dəmirçizadənin rolu (nam.diss.) 1987
9. Məmmədov N. Moskva Şərq dilləri İnstitutunun azərbaycanlı alimləri. B.1993

10. Агаева Н. Азербайджанские языковые средневековья. В.1990
11. Sadıqova C. Ələsgərova T. Fars dilini tədqiq edən Azərbaycan alimləri. В. 1990
12. Qasımov M.Ş. Sovet dövründə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı В.1958
13. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri III c. В.1958
14. Məmmədəliyev V.M. Ərəb dilçiliyi. В.1988
15. Tərbiyət M. Daneşməndane Azərbaycan. В.1987
16. 24 c.
17. Hinduşah Naxçıvani. Əs-sihah əl-əcəmiyyə. В.1993
- 18....
19. Abdullayev A.S. Azərbaycan dilinin tədrisi tarixindən. В.1966
20. "Tərcüman"/"Tərcümane-əhvale-zaman"/ RƏİ DM/1250
21. Köçərli F.V. Azərbaycan ədəbiyyatı. I c. В.1978
22. Ганиев Султан Меджид. Самоучитель татарского языка Азерб. Наречия. Часть 1. В.1992
23. Babayev A. Dilçiliyə giriş. В.1992
24. Axundov M.F. Vədii və fəlsəfi əsərləri. В 1987
25. Атакишиев А. История Азербайджанского Государственного Университета. В.1989
26. Azərbaycan SSR Baş Sovetinin ikinci sessiyasının stenoqrafı.1940
27. Latin qrafikalı Azərbaycan əlifbasının bərpası haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı 25 dekabr 1991
28. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. В.1992

- 29.Əfəndizadə Ə. Düzgün yazı təliminin əsasları. B.1975
- 30.Dəmirçizadə Ə.M. Müasir Azərbaycan dili (fonetika, orfoqrafiya və orfoepiya). B.1972
- 31.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dili orfoepiyasının əsasları. B.1970
- 32.Чобанзаде Б.В. О системе научной терминологии. (Доклад читанный на 1 Всесоюзном тюрк. Съезде) стенограф Б.1976
- 33.Библиографический указатель по вопросам терминологии Азерб. Языка (1920–1980) Б.1981
- 34.Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. B.1968
- 35.Çobanzadə B. Türk dili (evdə pedtexnikum tələbələri üçün) B.1928
- 36.Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin sövtiyyatı.1947
- 37.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. B. 1954, 1983
- 38.Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. B.1973
- 39.Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikasını. B.1984
- 40.Çobanzadə B. Türk tatar lisaniiyyətində mədxəl. B.1924
- 41.Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. B.1989
- 42.Xudiyev N. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin inkişaf qanunauyğunluqları (dok.diss.). B.1990

- 43.Məmmədov N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. B.1971
- 44.Məmmədov N. Axundov A. Dilçiliyə giriş. B.1966
- 45.Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B.1978
- 46.Çobanzadə B. Türk dili sərflərinin ümumi qüsurları. B.1925
- 47.Şirəliyev M.Ş. 40 ildə Azərbaycan dilçiliyinin inkişafı. “Elm 40 ildə” məcmuəsi. B. 1960
- 48.Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B.1982
- 49.Abdullayev Ə.Z. Seyidov Y.M. Həsənov A.Q. Müasir Azərbaycan dili (sintaksis). B.1985
- 50.Çobanzadə B. Ağazadə F. Türk qrameri. B.1928
- 51.Казем-бек М. Общая грамматика турецко-татарского языка. Казань 1846
- 52.Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. Cümlə üzvləri. B.1947
- 53.Абдуллаев К.М. Теоретические проблемы синтаксиса Азербайджанского языка. Б.1984
- 54.Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri. B.1939
- 55.Dəmirçizadə Ə.M. Ədəbiyyat fakültəsi üçün proqramlar. B.1940
- 56.Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dilinin inkişaf yolları. B.1958
- 57.Ширалиев М.Ш. О диалектной основе Азербайджанского языка.1958
- 58.Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. B.1978

59. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülü. B.1991
60. Hacıyev T. Vəliyev K. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. B.1983
61. Mahmudov M.Ə. Azərbaycan mətnlərinin avtomatik işlənməsi sistemi. B. 1994

Dissertasiyanın məzmunu aşağıdakı nəşrlərdə tamamilə əks olunmuşdur:

1. Adil Babayev. Dilçiliyə giriş. B. 1992, 30 çap vərəqi. Rəylər:
  - a. Qasimov M., Kərimov Y. Faydalı vəsait. “Bilik” qəzeti. 1993
  - b. Vilayət Əliyev. Tələbələrə yeni töhfə. “Axtarış” qəzeti. 1993
  - c. İsmayıl Məmmədov. Orijinal dərslük. “Xalq” qəzeti. 1993
  - d. Əbülfəz Rəcəbov. Dilçiliyə giriş. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 1994
  - e. Qara Məşədiyev, İsmayıl Kazımov. Dərslüklərimizi təzələyək. “İki sahil” qəzeti. 1994
  - f. Zərnişan Əhmədova, Nərgiz Ağayeva, İlqar Həmzəliyev. Sadə və sanballı dərslük. “El qəzeti”. 1994
2. Adil Babayev. Azərbaycan dilçiliyinin tarixi. 15 çap vərəqi. (nəşriyyata təqdim edilmişdir)
3. Ümumi dilçilik üzrə proqram (tərtib edən A.Babayev) B. 1989

4. Программа по общему языкознанию (составитель А. Бабаев) Б. 1989
5. Dilçiliyə giriş üzrə proqram (K.Abdullayevlə şərikli) çapdadır.
6. Введение в языкознание – программа (совместно с К. Абдуллаевым) находится в печати

Məqalə və tezislər

7. Azərbaycan qrafikasının Azərbaycan dilinin fonetik sistemi ilə uyğunluğu məsələsi və yeni əlifba ideyası. M.F. Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri. №3, 1966. Səh. 113–125
8. B.V. Çobanzadənin ədəbi görüşləri. M.F. Axundov adına APDİ prof-müəllim heyətinin elmi konfransının materialları. 1966. Səh. 124–127
9. B. Çobanzadə Azərbaycan sovet dilçilik elminin görkəmli nümayəndəsi kimi. APDİ, elmi konfrans materialları. B.1967
10. B. Çobanzadənin Azərbaycan sovet dilçilik elminin inkişafında rolu. APDİ elmi konfrans materialları. 1969, 37–38
11. B. Çobanzadənin universitet fəaliyyəti. ADU elmi əsərləri. 1970, 45–48
12. Toponimika nədir. “Şərq qapısı” qəzeti. 1971
13. Araz sözü necə yaranmışdır. “Şərq qapısı”, 1972

14. Təlim və toponimika. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 1973
15. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. (A. Axundovun eyni adlı əsərinə rəy). “Azərbaycan müəllimi” qəzeti. 1973
16. Təlim və toponimika. Ali məktəbdə dilin kompleks tədrisinin linqvistik əsasları (məcmuəsi). B. 1983
17. Форматный метод в топонимике. B. 1983
18. Tələbələrin şəxsiyyətinin və dünyagörüşünün formalaşmasında tədris edilən fənlərin rolu. Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasının şərtləri və faktorları (dərzi). B. 1985
19. Tələbələrin nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsində fənlərin rolu. Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri (dərzi). B. 1983
20. Mətnin linqvistikası. “Bilik” qəzeti. 1988
21. Mətnin linqvistikası. “Bilik” qəzeti. 1988
22. Toponimik terminologiyada representasiyaya dair. Azərbaycan terminologiyası- konfrans mat. B. 1988
23. Naxçıvan MSSR toponimikasında “qara” komponenti. Azərbaycan onomastikası problemləri. B. 1988
24. Milli filologiyamızın fədaisi. (B. Çobanzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə). “Yeni Turan” qəzeti. 1993
25. Türk dünyasının ensiklopedik alimi (B. Çobanzadənin anadan olmasının 100 illiyi münasibətilə). “Türkologiya” dərzi. 1995

БАБАЕВ А.М.

ПУТИ РАЗВИТИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ

РЕЗЮМЕ

Работа посвящена одной из неразработанных и актуальных тем Азербайджанской лингвистической науки. Автором установлена, что в круг понятия «Азербайджанское языкознание» входят:

1. Высказывания классических поэтов и мыслителей о языке.
2. Труды азербайджанских ученых в области арабского и персидского языкознания.
3. Языковедческие труды, ученых других национальностей касающиеся нашего языка.
4. Исследования азербайджанских ученых родного языка.

В работе говорится, что Азербайджанское языкознание и языковедческие традиции имеют тысячелетнюю историю. Она возникла на почве мировой, прежде всего арабской лингвистической основы.

В художественных произведениях таких классиков, как Низами, Насими, Физули, Хатаи и др., выражены ценные мысли об экстралингвистических проблемах языка. Азербайджанские ученые, писавшие свои труды на арабском и персидском языках, внесли весомый вклад в развитие лингвистики этих народов. Основоположниками персидского языкознания являются азербайджанцы.

Азербайджанское языкознание получает своеобразное развитие в XIX веке. Основоположник русского Востоковедения М. Казымбек, известные лингвисты как М. Рзаев, М.Д. Топчибашев, М.А. Гафаров оказали огромную помощь в развитии русской науки о языке. В XIX и XX веках видные представители Азербайджанской интеллигенции – М.Ф. Ахундов, Ф. Кочарли, Н. Нариманов, У. Гаджибеков, Д. Мамедкули-заде и др. вели активную борьбу за новый алфавит, по чистоту родного языка и др. Лингвистика в Азербайджане приобрела новый подъем в годы советской власти, когда она сформировалась и получила мировое признание. Противоречия в обществе и Сталинская репрессия не миновали науку о языке. Многие языковеды, как Б. Чобанзаде, Г. Багиров, В. Хулуфлу и др., были физически уничтожены, а их труды сняты из сферы использования. Партийность и ленинская платформа способствовали одностороннему развитию нашей лингвистики. После распада СССР – приобретения Азербайджаном самостоятельности, наука о языке деполитизирована. Современное Азербайджанское

языкознание развивается свободно, на основе национальных интересов.

BABAYEV A.M.

THE WAYS OF DEVELOPMENT OF AZERBAIJAN LINGUISTICS

RESUME

This work is dedicated to one of the unelaborated and actual themes of Azerbaijan linguistic science. It has been established by the author that the range of understanding of “Azerbaijan linguistics” includes:

1. The opinion of the classic poets and thinkers about Language.

2. The works of Azerbaijan scientists in the field of Arabian and Persian linguistics.

3. The linguistic works of scientists from other nationalities touching upon our language.

4. The investigation of Azerbaijan scientists in the sphere of mother tongue.

It is said in the work that Azerbaijan linguistics and linguistic traditions have a hundreds years of history. It arose on the root of the world, first of all, on the basis of Arabian Linguistics.

In the works of such classics as Nizami, Nasimi, Fuzuli, Khatai and others expressed valuable thoughts about the extra – linguistic problems of language. Azerbaijan scientists who wrote their own works in

Arabian and Persian Languages made a rich contribution to the development of these peoples' Linguistics.

Azerbaijani linguistics gets original progress in XIX century. The founder of the Russian Oriental Studies M. Kazimbey, the famous linguists such as M.D.Rzayev, M.D. Topchubashov, M.A. Gafarov exerted the influence for the progress of Russian science about Language. In XIX and XX centuries the prominent representatives of Azerbaijan intelligentsia, M.F.Akhundov, F.Kocharli, N.Narimanov, U.Hajibeyov, D.Mammadguluzade, and others carried actively their struggle for the new alphabet, for the mother tongue being clear. Azerbaijan Linguistics acquired new progress during Soviet power, when it formed and got a world acknowledgement. The contradiction in society and Stalin's repression didn't but touch upon science language. Many linguists, such as B. Chobanzade, T. Baghirov, V. Khuluflu and others were destroyed physically and Lenin's platform promoted only for one-sided development of our linguistics. After the deintegration of the USSR Azerbaijan acquired independence. Science about language is out of politics now, it develops freely on the basis of national interests.

DİLƏ SAYĞISIZLIQ YOLVERİLMƏZDİR

Hər bir millətin varlığının birinci şərti onun dilidir. Artıq çoxdan hamı tərəfindən qəbul edilmişdir ki, millətin varlığı üçün vətəndən də, mədəniyyətdən də irəli onun dilidir. Vaxtilə K.D. Uşinski və F.B. Köçərli yaxşı demişdilər ki, bir millətin əlindən dilini alsan o millət kimi yaşamaz. F.B. Köçərli XX əsrin əvvəllərində dilimizə qarşı biganə (bəlkə də nankor) münasibət zamanı yazırdı: “Əgər onun cəmi maddi və mənəvi (kursiv bizimdir – A.B) dövlətini əlindən alasan, vəli ana dilinə toxunmayasan, o millət fövt olmaz və az bir müddətin zərfində yenə özünə mal dövlət cəm edər və biləks heç bir mal dövləti ilə bir milləti əhya etmək olmaz, zəmani ki, onun ana dilisi və milləti lisani olmaya (F.B. Köçərli əsərləri. I c B., 1978, səh. 63). Rus inqilabçı demokratlarından biri deyibdir: Dil millətin birinci, mən deyərdim yeganə amilidir.

Ö.F. Nemanzadə deyirdi: Dil millətin tək nişanıdır. Mən inanmıram ki, dilini sevməyən bir adam millətini və vətəninini sevsin.

Belə kəlamların sayını artırmaq olar. Amma buna ehtiyac yoxdur. XX əsrin əvvəlindəki mənzərə başqa formada 100 ildən sonra da özünü göstərməkdədir. Doğrudur, 100 il bundan əvvəl biz müstəqil deyildik, elmimiz, dünyagörüşümüz belə deyildi. Amma indinin özündə də dilimizə kəməltifat münasibət göz qabağındadır. Ulu Öndərimiz dilimizin varlığı, inkişafı və sosial həyatımızın bütün sferalarında işlənməsi üçün 4 böyük sərəncam vermişdir. Ulu Öndərin istər 18 iyun

2001-ci il tarixli fərmanın, istərsə də 2 yanvar 2003-cü ildə imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında Dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası qanununun 7-ci maddələri Azərbaycan Respublikası ərazisində reklam və elanların dili haqqındadır. Orada deyilir: “Zəruri hallarda reklam və elanlarda (lövhələrdə, tablolarada, plakatlarda və s.) dövlət dili ilə yanaşı, digər dillər də istifadə oluna bilər. Lakin onların tutduğu sahə Azərbaycan dilindəki qarşılığın tutduğu sahədən çox olmamalı və Azərbaycan dilindəki yazıdan sonra gəlməlidir”.

İndi gəlin Azərbaycanın başqa yerlərini demirəm, Bakıya baxaq. Tablolarda, mağazaların üstündəki yazılarda heç Azərbaycan dilində verirlər ki, hələ onu xarici dildəkindən böyük versinlər. Bir xarici vətəndaş şəhərə çıxsa, Bakının hansı ölkənin paytaxtı, hansı xalqın vətəni olduğunu müəyyən edə bilməz. Bu sahibkarlar xaricidirmi? – yox. Bəs “özümüzünkü” dilimizə hörmətsizlik edirsə, bunu başqasından tələb edə bilərikmi? Bir neçə kəlmə televiziya aparıcılarının və diktorların nitqi barədə. Başa düşürük ki, dünya qloballaşır. Amma bu qloballaşmaya biz öz dilimizlə, öz qiyafəmizdə getməsək, dünya birliyi bizə hörmət etməyəcək. Bunu alınma sözlərə münasibətdə daha aydın görmək olar.

Bəllidir ki, dilə daha çox isimlər keçir. Dilin ən sabit, dəyanətli söz qrupu feillərdir. İndi bizim televiziya diktorları və aparıcıları feillərimizə qarşı da müharibəyə başlamışlar. Son vaxtlar “başlamaq” əvəzinə “start vermək”, “köçürmək”, əvəzinə “evakuasiya etmək”, “baxış keçirmək”, “yoxlamaq” əvəzinə “monitorinq keçirmək” və s. kimi əcnəbi sözlər dəbə düşüb. Doğrudur,

bu bizim psixologiyamızın əsas cəhətlərindən biridir ki, qəliz danış, desinlər: savadlıdır. Demək olar ki, bir dəfə diktör və aparıcılar “tikintiyə başlamışdır”, “fəaliyyətə başlamışdır” işlətməzlər. Təkcə start verilmişdir.

Başa düşmək olmaz ki, öz sözüümüz olan “köçürmək” kəlməsinin nəyi pisdür ki, onu “evakuasiya etmək” söz birləşməsi ilə əvəz edirlər. Axı 8 səs əvəzinə on beş səs tələffüz etmək kimə lazımdır? “Monitoring” sözü beynəlxalq hüquq termini kimi qəbul edilə bilər, amma onu adi danışıqda öz sözlərimizin yerində işlətmək özünü doğrultmur.

Bundan əlavə, televiziya baxan dilçiləri əsəbiləşdirən bir məqam da aparıcıların savadsız cümlələr qurması və sözləri düzgün seçməmələridir. Məs., ANS aparıcılarından bir nəfər avtobusların hərəkəti haqqında reportaj verirdi; onun işlətdiyi cümlələr adi adamı belə təəccübləndirir. O, deyirdi: Bu avtobus ilk dayanacaqdan 20 yanvar metrosuna qədər nə az, nə çox düz 45 dəqiqə xərclədi. Demək istəyirmiş ki, vaxt sərf etdi. Bu, aparıcının sərbəstlik həddini aşıb, dili də korladığından xəbər verir. Başqa bir misal: “Toy olsun” verilişində aparıcı qadının çox yüngül hərəkətlərini demirəm müstəqillikdir. Amma dil 1 nəfərin deyil, millətin ən böyük, toxunulmaz sərvətidir. Onu korlamaq, ona xor baxmaq cinayətdir. Həmin aparıcılar dilimizə qarşı biganə münasibət bəsləyirlər. Səhv etmərsə, ayın on səkkizindəki verilişində həmin qadın evlənmək istəyən kişiyyə – “mikrofonu götürün” – əvəzinə “mikrofona sahib çıxın”, “mikrofona sahib durun” – deyərək qarşısında dayananın təəccübünə səbəb oldu.

Nitq mədəniyyəti insan mədəniyyətinin, nitq gözəlliyi insan gözəlliyinin tərkib hissəsidir. Əlbəttə, hamıdan yüksək natiqlik məharəti tələb etmək olmaz. Amma hər bir mədəni adam ana dilində mədəni şəkildə danışa bilməli, doğma dilinin sözlərini bacarıqla seçib öz nitqində işlətməli, kobud söz və ifadələrdən imtina etməli, cümlə quruluşuna və fonosemantik cəhətlərinə diqqət verməlidir.

Çox vaxt bəzi məmurlar, müxtəlif peşə sahibləri Azərbaycan dilində sərbəst və səlis danışa bilmirlər, gah söz tapa bilmir, gah sözləri yerində işlətmir, gah da cümlənin intonasiyasını pozurlar.

Buna görə də aşağıdakıları təklif edərdim:

1. Bu ali beynəlxalq məclis adından Təhsil Nazirliyindən xahiş edilsin ki, respublikamızın bütün ali məktəblərində “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni tədris edilsin.

2. Televiziya şirkətlərində müxbir, aparıcı və diktor kimi işə qəbul edəndə adamların dilimizi mükəmməl bilməsi və nitqi yoxlansın. Çünki hər hansı bir insan dilimizin incə, rəvan, kamil, ahəngdar olması haqqında anlayışı ilk növbədə, televiziya adlarını çəkdiyimiz işçilərinin danışığından, diksiyasından hasil edir.

“Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri”. Beynəlxalq konfrans materialları. Bakı, iyun 2011. səh. 24 –28

DİLÇİLİYİMİZİN NOVATOR AĞSAQQALI

Açar sözlər: A. Axundov, Azərbaycan dili, fonem, kateqoriya.

Ключевые слова: А.Ахундов, Азербайджанский язык, фонема, категория

Key words: A. Akhundov, the Azerbaijani language, phoneme, category.

Bu il Azərbaycan dilçilik elminin ən görkəmli nümayəndələrindən biri, bacarıqlı elm təşkilatçısı, milli təhsil sistemimizin ən fədakar cəfəkeşlərindən biri, bütün filoloqların qeydsiz-şərtsiz böyük alim kimi qəbul etdiyi Ağamusa Ağası oğlu Axundovun 80 yaşı tamam olur. O, böyük zəhmət sayəsində çoxlu titullar və fəxri adlara layiq görülmüşdür. Əməkdar elm xadimi, akademik, professor, ən ümdəsi – böyük hərflə yazıla bilən – Ağamusa müəllim!

Onun özü də müəllim sözünü ən çox sevdiyini deyir. Mən Ağamusa müəllimin 80 illik yubileyi günündə onun haqqında ürək sözlərimi demək istərdim. Əlbəttə, Ağamusa müəllim haqqında çox deyilmiş, çox da yazılmışdır. Hətta onun haqqında dissertasiya da yazılır. Mən isə öz sevimli və qayğıkeş müəllimim haqqında deyilənlərə əlavə etmək istəyirəm. Ağamusa müəllimi fərqləndirən ən əsas cəhət onun həmişə elmə yeni nəfəs, yeni istiqamət gətirməsidir. Bu cəhəti də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, onun yaradıcılığı məhsuldar və çoxşaxəlidir.

Çoxşaxəlidir ona görə ki, o, bədii yaradıcılıqdan tutmuş ədəbi tənqidçiliyə qədər, fonetikadan tutmuş sintaksisə qədər bütün problemlərlə məşğul olmuşdur. Məhsuldardır ona görə ki, heç bir tələbənin 5 ildə 12 məqalə və hekayəsi çap edilməmişdir.

Hələ tələbə ikən A. Axundov novator tədqiqatçı kimi diqqəti cəlb etmişdir. Məsələn, əgər A.A. Bakıxanovun və M. Baharlının bir sıra etimoloji fikirlərini nəzərə almasaq, (çünki onlar sözün daxili forması və tarixi dəyişməsinə nəzərə almırdılar) etimoloji tədqiqatda linqvistik metodu dilçiliyimizə ilk dəfə A. Axundov gətirmişdir. 1956-cı ildə ADU-nun elmi əsərlərində çap etdirdiyi “Kür” sözünün etimologiyası haqqında” adlı məqaləsi ilə dilçiliyimizdə etimoloji tədqiqatların istiqamətini müəyyənləşdirdi.

Dilimizin fonem sisteminin də müasir metodlarla tədqiqi sahəsində ilk addım atan A. Axundovdur. Dilçiliyimizin tarixində F. Kazımov, Ə. Dəmirçizadə və başqaları Azərbaycan dilinin fonetikasını və fonologiyasını problemləri üzrə müxtəlif səviyyələrdə tədqiqatlar aparmışlar.

A. Axundov isə bu sahədə də yeni yol açdı. 1964-cü ildə “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (fizioloji, akustik, statistik, fonoloji) tədqiqat təcrübəsi” mövzusunda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdi. Bu dissertasiya əsasında 1973-cü ildə ayrıca kitabının çıxması dilçiliyimizdə bir hadisə oldu. Bu kitab haqqında mən də düz 39 il bundan qabaq “Azərbaycan müəllimi” (21 noyabr 1973-cü il) qəzetində bir rəy çap etdirmişdim. Həmin məqalədən bəzi məqamları yenidən xatırlatmaq istərdim.

Müasir dünya dilçiliyində ən mübahisəli sahələrdən biri fonem problemidir. Həm sovet, həm də xarici dilçilik məktəblərində fonem probleminə müxtəlif mövqedən yanaşıldığına görə hələlik bu sahədə sabit bir nəzəriyyə yoxdur. Hətta, sovet fonoloqları Moskva və Leningrad fonoloqlar məktəbinə bölünürlər. Azərbaycan dilçiliyinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin fonetik sistemi ənənəvi dilçilik aspektində müxtəlif alimlər tərəfindən kifayət qədər işlənmişdir. Lakin fonetikanın xüsusi və ən ali şöbəsi olan fonologiya haqqında – yəni dilimizin funksional fonetik sistemi barədə bir-iki məqalə istisna edilsə, demək olar ki, sanballı bir əsər yazılmamışdır. Ona görə də həm ali məktəblərdə dərs deyərək, həm də bu mövzuda tədqiqat apararkən müiraciət etməli sanballı bir məxəzə ehtiyac var idi.

Professor A. Axundov bu mövzu üzərində uzun müddət, yəni 1959-cu ildən tədqiqat aparır. O, ilkin tədqiqatlarını Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi adı ilə yekunlaşdıraraq, 1964-cü ildə doktorluq dissertasiyası müdafiə etmişdir. Əslində, 1973-cü ildə “Maarif nəşriyyatının çap etmiş olduğu “Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi” adlı kitabın əsas müddəalarını müəllif doktorluq dissertasiyasında və professor N. Məmmədovla birlikdə yazdığı “Dilçiliyə giriş” adlı kitabda ifadə etmişdir. Lakin bu kitabda müəllif həm sovet, həm də xarici ölkə fonoloqlarının yeni fikirlərini şərh etmiş və onları dilimizin materialları əsasında Azərbaycan oxucularına çatdırmışdır.

Alim dilçilikdə fonem problemi və onun işlənmə tarixini ardıcıl olaraq şərh edir. O, fonem probleminin pioneri məşhur rus dilçisi Boduen de Kurtenyedən

başlamış H.V. Krusevski, L.Şerba, L.R.Zinder, A.A.Reformatski, R.I.Avanesov, Y.D.Polivanov və b. kimi görkəmli fonoloqların müddəalarını elmi ardıcılıqla şərh edərək, heç bir təsir altına düşmədən onlarla cəsarətli elmi polemikaya girir və tutarlı elmi mühakimələrə istinad edir.

Məlumdur ki, fonem məsələsinin izahında sovet fonoloqları iki məktəbə Moskva və Leningrad məktəblərinə ayrılır. Sovet dilçilərinin əksəriyyəti Moskva məktəbinin fonem problemi haqqındakı mövqeyini bəyanir. Professor A. Axundov da, haqlı olaraq, Moskva məktəbinə meyl edir. Lakin o, sadəcə olaraq Leningrad fonoloqlarından üz çevirərək Moskva fonoloqlarının ardınca getmir, əksinə, Leningrad fonoloqları L. R.Zinder, M.I. Matuseviç, hətta L. Şerba kimi görkəmli alimlərin bəzi mövqelərini inandırıcı şəkildə tənqid edir. Müəllifin xarici dilləri mükəmməl bilməsi, onun Azərbaycan və rus dilindəki ədəbiyyat çərçivəsindən cəsarətlə çıxmasına, həmin mövzuda, yazılmış əsərlərə orijinalda müdaxilə edə bilməsinə kömək etmişdir.

Müəllif fonemin mahiyyətini izah edərkən, onu dilin fonetik quruluşundan və morfoloji vasitələrindən təcrid etmir, bu isə onu müəyyən mənada Moskva fonoloqlarına yaxınlaşdırır. Müəllif çox haqlı olaraq fonemin diferensial əlamətlərini kök morfemlərdə axtarır ki, bu da dilimizin iltisاقilik keyfiyyətindən irəli gəlir.

Fonemlərin müəyyənləşdirilməsi üsulları, dilimizin fonem tərkibi və sistemi haqqında müəllifin müddəaları və gəldiyi nəticələr inandırıcı olub öz orijinallığı ilə seçilir.

Alim dilimizin sait və samit fonemləri, onların statistik, fonoloji akustik və fizioloji təhlili haqqında

müasir fonologiyanın son sözü ilə səsleşən müddəalar irəli sürür.

A.Axundov monoqrafiyada hər bir fonemin hərtərəfli elmi təhlilini vermişdir.

Əsər uzun illərin elmi axtarışlarının məhsulu kimi rentgenoqramlar, fotolar, kinoqramlar və assiloqramlarda verilmiş eksperimental materiallarla zəngindir.

Ağamusa müəllimin bu fundamental əsəri haqqında tanınmış fonoloq Zinder məktəbinin istedadlı nümayəndəsi F. Veysəlli də A. Axundovun mövqeyini müdafiə edərək yazır: “Məhz A. Axundov zəngin dil materialını statistik metodun köməyi ilə öyrənərək Azərbaycan dili fonemlərinin işlənmə tezliyini, onların meydana çıxma ehtimalı qanunauyğunluqlarını aşkar etməyə çalışmışdır. Əsər müasir fonologiyanın aktual problemlərindən olan fonemlərin dildə işlənmə tezliyinin, meydana çıxma qanunauyğunluqlarının və bir-biri ilə əlaqəyə girməsinin öyrənilməsində dilçiliyimizdə ilkin mərhələ ola bilər” (seçilmiş əsərləri, I c., səh.50).

A. Axundov hansı problemdən bəhs edirsə, orada yenilikçi alim kimi çıxış edir. O, dilçiliyimizə ilk dəfə riyazi modelləşmə anlayışını gətirmişdir. XIX əsrdə K.Marks deyirdi: “Hər hansı bir elm öz inkişafının yüksək mərhələsinə o vaxt çatır ki, o riyaziyyat metodlarından istifadə etsin”.

Bu haqda Ağamusa müəllim ilk düşüncələrini hələ aspiranturada oxuyanda o vaxt ADU-nun “Lenin tərbiyəsi uğrunda” adlı qəzetində dərc etdirdiyi “Fəlsəfi və qrammatik zaman kateqoriyası” adlı məqaləsində vermişdi. 1958-ci ildə filologiya elmləri namizədi alimlik

dərəcəsi almaq üçün “Feilin zaman kateqoriyası (Azərbaycan dili materialı əsasında)” mövzusunda müdafiə etdiyi dissertasiyada inandırıcı şəkildə feil zamanlarının riyazi modelləşmə prinsiplərini müəyyən etdi.

Bu sadə prinsip ki, $Z_f = Z_{fk} + Z_{fi} + Z_{fg}$ -dən ibarətdir. Bu məsələ ilə Ağamusa müəllimə qədər dilçiliyimizdə heç kəs məşğul olmamışdı. A. Axundov məhz bu prinsipdən başlayaraq feilin qrammatik zamanlarının bütün ifadə formalarını riyazi düstur şəklinə saldı.

O, feil kökünü riyaziyyatda qəbul edilmiş $\sqrt{\quad}$ kimi, sühudi keçmişdə **-dı/-di/du/dü** formantlarını $d(x)$ kimi, **imiş** köməkçi feilin qısaldılmış forması olan **miş** şəkilçisini $m(x)$ kimi müəyyənləşdirmiş, şəxs sonluqlarını qısaldılmış formada vermişdir. Beləliklə, keçmiş zaman forması $oxudum$ və $oxumuşdum$ kimi qəbul edildiyi üçün $K_2 = K_s + K_n = 1 + 1$

Bunu alim aşağıdakı kimi modelləşdirmişdir (T-tək, C-cəm, I-II-III isə şəxsləri bildirir).

$$K_s = \left\{ \frac{(\sqrt[3]{+d(x)+M})^I + (\sqrt[3]{+d(x)+n})^{II} + (\sqrt[3]{+d(x)+})^{III}}{(\sqrt[3]{+d(x)+q+k})^I + (\sqrt[3]{+d(x)+n(x)Z})^{II} + (\sqrt[3]{+d(x)+l(u)_2})^{III}} \right.$$

$$\text{Nəqli keçmişdə } K_n = (\sqrt[3]{+M(x)S+S_s})^{f_1} + (\sqrt[3]{+(x)b+S_s})^{f_2}$$

Beləliklə, *oxudum, oxuduq, oxumuşam, oxuyubsan, oxumuşuq, oxuyubsunuz, oxuyublar, oxuyursunuz* və s. feil zaman çalarlarını riyazi modellə təklif etmişdir.

Ağamusa müəllim bu sahədəki mülahizələrini 1979-cu ildə çap etdirdiyi “Riyazi dilçilik” adlı dərs vəsaitində daha geniş şəkildə ifadə etmişdir.

Ağamusa müəllim 1961-ci ildə Bakıda keçirilən “Türk dillərində feilin zamanları və formaları” adlı müşavirədə məruzə ilə çıxış edərək riyazi anlayışlara söykənib dilçilimizdə yeni bir istiqamət də müəyyənləşdirdi. Bu dilçiliyimizdə yeni səslənən “sıra anlayışı” idi. Konfransın qətnaməsində bu haqda deyilirdi: *“A.Axundov riyazi anlayışlardan istifadə edərək dildə mütləq və nisbi zaman formalarının olmasını sübut etməyə çalışdı”*.

Sıra kateqoriyası haqqında düz 20 il əvvəl 1941-ci ilin yanvar ayında SSRI EA Dil və Ədəbiyyat şöbəsinin sessiyasında akad. A.Q.Şanidze “Gürcü dilinin təmsalında feillərdə forma düzəltmənin ümumi məsələləri” adlı məruzəsində bəhs etmişdi. Burada A.Q.Şanidze feilin zaman və formalarında (naklonenie) sıra probleminə toxunmuşdur. Sıranın elementi olaraq təkrar (çoxdöfəli), qeyri-şahidlik, eynizamanlıq, anteriolluq (ardıcillıq) kimi anlayışları götürürdü. Sıranın üzvləri kimi isə feilin xəbər, arzu və əmr formalarındakı daxili sıranın olduğunu göstərirdi. Məsələn, xəbər formasının 8 növünü və daxili sırasını qeyd edirdi. Belə sıraların akad. A.Q.Şanidzenin feillərdə sıra kateqoriyasının olması dilçilikdə geniş rezonans doğurmadı. 1961-ci ildə Ağamusa müəllim bu məsələyə qayıdaraq sübut etdi ki, nəinki dildə – qrammatik feil formalarında sıra kateqoriyası vardır, habelə onu riyazi cəhətdən modelləşdirib struktur təhlilə cəlb etmək olar. Bundan əlavə, Ağamusa müəllim sıra kateqoriyasının adlar səviyyəsinin də olduğunu (ad+ıdı, ad+ımış) göstərdi. Onda Ağamusa müəllim Azərbaycan dilində feilin xəbər formasının 5 sırasını göstərirdi. Yəni,

I sıra (heç bir formal xüsusiyyəti yoxdur): $S_1 = K_s + K_n + \dot{I} + G_q + G_{q/q}$

II və III sırada isə birinci sıradan fərqli olaraq $d(x)^3$ və $M(x)\$$ əlamətləri olub, keçmiş zamana aid olur. Nəzərə alsaq ki, bu sıralarda şühudi keçmiş istisna edilir, onda $S_2 = (K_n + \dot{I} + G_q + G_{q/q}) d(x)$

Üçüncü sıra isə $S_3 = (K_n + \dot{I} + G_q + G_{q/q}) M(x)\$$.

Yəni S_2 zaman formaları şühudi keçmişin əlamətləri $d(x)+\$$ və şəxs sonluqları ilə S_3 isə əvvəlki ikinci sıradan $M(x)\$$ ilə bir-birindən fərqlənir. Bu, dilçiliyimizdə yeni istiqamət idi. Əvvələn, Ağamusa müəllim feilin zaman kateqoriyasını, bir çox türkoqlardan fərqli olaraq, müstəqil kateqoriya kimi götürür. Sonra feildə sıra kateqoriyasının olduğunu sübut edirdi (7).

Dildə, xüsusilə türk dillərində sıra kateqoriyası mahiyyət etibarilə Leninqrad Dövlət Universitetinin Şərq dilləri kafedrasının professoru S.N. İvanovun diqqətini çəkmişdir. O, sıra əvəzinə fon terminindən istifadə edir. 15 il Ağamusa müəllimdən sonra 1977-ci ildə “Kurs tureçkoy qrammatiki” kitabında bu problemə toxunmuşdur.

A. Axundov 1961-ci ildə dilçiliyimizə gətirdiyi sıra kateqoriyası problemindən bircə gün də ayrılmamışdır. Belə ki, 1980-ci ildə S.N. İvanovun “Kurs tureçkoy qrammatiki” kitabına rəy yazmışdır.

1987-ci ildə Tbilisidə “Kartavel dillərinin tarixi və quruluşu” ünvanlı beynəlxalq simpoziumda “A.Şanidze və türk dillərinin qrammatikası” mövzusunda məruzə ilə çıxış etmiş.

1988-ci ildə Frunze (indiki Bişkek) şəhərində 1 Ümumittifaq Türkoğlu Konfransında “Azərbaycan dili feil şəkilləri sistemində sıra kateqoriyası” mövzusunda məruzə etmişdir.

2003-cü ildə “Türk dillərində zaman və sıra kateqoriyasının qarşılıqlı əlaqəsi” adlı məqalə yazmış (8).

2004-cü ildə “Bir daha türk dillərində sıra kateqoriyası” mövzusunda Ankara şəhərində etdiyi məruzədə sıra kateqoriyasını qəti şəkildə qoymuşdur (9)

Əminik ki, alimin bu ideyası da dilçiliyimizdə geniş yayılacaq. Bu gün özünün 80 illik yubileyini qeyd edən Ağamusa müəllim dünyaşöhrətli alim, kamil şəxsiyyət, bacarıqlı elm təşkilatçısı, qeyrətli vətəndaş, paxıllıq və mərdimazarlıqdan uzaq olan bir insandır.

Ağamusa müəllim onlarla insana elmlər doktoru və elmlər namizədi diplomu vermiş, Azərbaycan filoloji ictimaiyyətinin həmişə önündə olan bir alim kimi özünə böyük sevgi və sayğı qazanmışdır. Bu gün onun adı dünyanın bir çox ölkələrində məşhurdur.

İnanırıq ki, Ağamusa müəllim ömrünün müdriklik çağında da əvvəlki enerji ilə çalışacaq. Allah Sizi qorusun, Ağamusa müəllim!

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A.A. Feilin zaman kateqoriyasının tədqiqi tarixindən, Aspirantların elmi əsərləri. III buraxılış. ADU nəşriyyatı. B. 1957, səh. 21–37.

2. Axundov A.A. Azərbaycan dilində qəti gələcək zaman formasının mənşəyi məsələsinə dair. Filoloji fakültəsinin əsərləri. ADU nəşri. B. 1958. Səh. 211–213.
3. Axundov A.A. Feilin keçmiş zaman (şühudi keçmiş). Elmi əsərlər, Humanitar seriya. ADU nəşriyyatı. B. №1. 1958. səh. 43–53.
4. Axundov A.A. Feilin zamanları məsələsinə dair. Elmi əsərlər ADU nəşri. № 5. 1958. səh. 133–136.
5. Axundov A.A. Feilin zamanları. B. ADU nəşri. 1961.
6. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. B. Maarif. 1973.
7. Ахундов А.А. Изъявительное наклонение глагола в Азербайджанском языке (опыт структурного анализа). Доклад читанный на совещании посвященном вопросам категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. В. 1968. стр. 131–137.
8. Axundov A.A. Türk dillərində zaman və sıra kateqoriyalarını qarşılıqlı əlaqəsi. Dil və ədəbiyyat. Tədqiqələr. I cild. B. Gənclik. 2003.
9. Axundov A.A. Bir daha türk dillərində sıra kateqoriyası. Uluslararası türk dili kurultayı. 20–26 eylül. Ankara. 2004.
10. Babayev A.M. Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi. A.Axundovun eyniadlı kitabı haqqında rəy. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti 21 noyabr 1973.
11. Veysəlli F.Y. Seçilmiş əsərləri. I c. B. Mütərcim. 2009, səh. 50.

РЕЗЮМЕ

Староста-новатор нашего языкознания

В данной статье говорится о языковедческой деятельности академика Агамусы Ахундова. Статья посвящена тем вопросам, которые впервые были употреблены ученым, в качестве лингвистических новшеств. Автор статьи говорит только о трех аспектах новаторской деятельности А.Ахундова:

1) А.Ахундов впервые в нашей лингвистике предложил математическое моделирование времен глагола.

2) Экстенсивно и интенсивно исследовал фонемную систему нашего языка, опираясь экспериментальным методом.

3) Опираясь на языковые факты он нашел: в тюркских в том числе Азербайджанском языке надо выделить самостоятельную категорию ряда.

SUMMARY

The lider-innovator of our linguistics

In this article there is spoken about activity of Agha Musa Akhundov's linguistics. This is about the questions which for the first time it is used of innovations in linguistics by A.Akhundov spoken about 3 sorts of

innovation activities of A.Akhundov – the author of the article.

1) first time A.Akhundov offered to use the verbs in mathematical model in our linguistics.

2) According to the of the intensive and extensive composition of phenomenon, our language is learned.

3) According to the written facts he found that in Turkish and Azerbaijan languages the independents category of the order must be distinguished.

A.A. Axundov haqqında. EA Dilçilik İnstitutu əsərləri. №1, 2012. səh.15–22

DİLİMİZİN ETNOMENTAL LAYINI ARAŞDIRAN FAYDALI MONOQRAFIYA

Xalqın məişətini, etnoqrafiyasını, düşüncəsini, mədəniyyətini özündə əks etdirən frazeoloji ifadələr tarixin dərinliklərindən gələrək öz milli dəyərləri ilə xalqın həyatında, dilində, ədəbiyyatında şifahi xalq yaradıcılığının inciləri kimi yaşamış və daim zənginləşmiş, yeniləşmiş, onun tarixini özündə əks etdirmişdir. Əsrlər boyu xalqın dilində mövcud olmuş bu kəsərli ifadələr həm şifahi, həm də yazılı ədəbiyyatımızda izlərini saxlamış dilin milli keyfiyyətlərini qoruyan bir amil kimi qədim və orta əsr abidələrində sabitləşmişdir. Hər bir ədəbi dilin əsasında əsrlərdən bəri yaranan ifadələr, atalar sözü, məsəllər durur.

Frazeologizmlər insanın daxili-mənəvi aləmini, mədəniyyətini, əmək fəaliyyəti sahələrini əks etdirən ifadələrin yeni məna kəsb etmə prosesini tarixi faktlar əsasında gerçəkləşdirir.

Bu ifadələrin sinxron və diaxron istiqamətdə, dilin bütün səviyyələrində işlənməsi frazeoloji ifadələrin kompleks şəklində tədqiq olunması üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Frazeoloji ifadələr xalqın düşüncəsi, ruhu, həyat tərzi ilə bağlı olduğu üçün hər bir dövrdə siyasi, ictimai mühitlə əlaqədar olaraq daim zənginləşir, yeniləşir, xalqın tarixini yığcam və obrazlı şəkildə əks etdirir.

Frazeoloji ifadələr dilin bütün səviyyələri ilə bağlıdır. Frazeoloji birləşmələri xüsusi bir qrup kimi

səciyyələndirən akad. Ağamusa Axundov qeyd edir: “Dilin lüğət tərkibində, daha doğrusu, leksik sistemində elə birləşmələr vardır ki, onlar öz məna xüsusiyyətinə görə hazır vahidlər olub, xüsusi bir qrup yaradır. Həmin qrupa daxil olan sözlər öz leksik-semantik səciyyəsinə görə ümumi sözlərdən və xüsusi adlardan

fərqlənir”1. Çünki belə ifadələr ədəbi dilin normalarının formalaşdığı dövrdən də əvvəl yaranır. Frazoloji birləşmələr komponentlərinin xarakterinə və onlar arasındakı semantik münasibətlərə görə bir-birindən fərqlənir. Bu semantik münasibətlərin dərin qatına nüfuz etdikdə onların tarixini və inkişaf xəttini müəyyənləşdirmək olur. Məs.: Könlü acıtmaq birləşməsini götürək – bu ifadə, demək olar ki, türk dillərində, bütün dövrlərdə işlənmişdir. M.Kaşqaridə “Köngül açıldı” (könlü açıldı). Dədə Qorqud dastanlarında: “Sən gedəli, xanım, ərguru yatan ala dağların avlanmamış. Ava min gil, könlün açılısın dedi. Füzulidə: Könlüm açılır zulfipərişanını görgəc, Nitqim tutulur gönceyi-xəndanını görgəc.

Bağda güllər açıldı,
Bir-birindən seçildi,

Bircə yol səni gördüm,
Tutqun könlüm açıldı.

Müasir dilimizdə:

Martın doqquzudur, düşür qaranlıq,
Qəlbim açılmamış bu gün səhərdən.

Ürəyim dayanır sanki bir anlıq,
Xəlvəti anama baxıram hərdən.

Feili frazeoloji birləşmələr də bu birləşmənin başqa növləri kimi semantik elastikliyə malikdir. Birinci komponent sinonimik cərgədəki bütün sözlərlə ifadə edilə bildiyi kimi, ikinci komponent də feilin bütün forma, növ və s. kateqoriyalarına uyğunlaşa bilər. Eləcə də, misallardan göründüyü kimi, bir frazeoloji birləşmənin

özünün də tarixi inkişafını izləmək mümkündür. Frazeoloji birləşmələrdə xalqın mental xüsusiyyəti, dünyagörüşü, dini baxışı, tarixi və s. kimi faktorlar öz əksini tapır. Məs.: “burda mənəm, Bağdadda kor xəlifə” ifadəsi XX əsrdə yarana bilməzdi. Ona görə ki, o dövrdə Bağdad dini mərkəz olaraq öz əhəmiyyətini itirmişdi (bu tarixilik!). Bağdad və Xəlifə onlar üçün əhəmiyyətsiz olduğundan xristianlarda, (məs. ruslarda) belə ifadənin yaranması qeyri-mümkündür. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, frazeoloji birləşmələr xalq tərəfindən, özü də xalqın bütün təbəqələrinin iştirakı ilə yaranır və vahid milli birikmiş məna ifadə edən arsenal yaradır. Belə birləşmələrin tədqiqi elm üçün bir neçə cəhətdən faydalı ola bilər.

Odur ki, bu ifadələrin leksik, semantik, qrammatik cəhətdən tədqiq edilməsinin dilin inkişaf tarixini, yaradıcılıq imkanlarını və semantik zənginliyini aşkar etmək baxımından da böyük əhəmiyyəti vardır.

1980–1990-cı illərə kimi frazeologiya bütövlükdə leksikologiya bəhsinin bir qolu kimi götürülürdü. Son dövrlərdə Azərbaycan dilçiliyində frazeologiya ilə bağlı

müxtəlif istiqamətlərdə aparılan tədqiqatlar, nəşr olunan kitab və lüğətlər, müdafiə olunan doktorluq və namizədlik dissertasiyaları frazeologiyanın artıq dilçiliyin müstəqil bir sahəsi kimi formalaşdığını təsdiq edir. Məhz bu baxımdan yazıçuların əsərlərinin dilinin bütün səviyyələrdə tədqiq olunması həmişə aktual olaraq qalır. Hər bir yazıçı dövrün ədəbi dilinin ümumi inkişaf istiqaməti, onun normaları ilə bağlı yazıb yaradır və dilə məxsus bütün cəhətləri bu və ya digər şəkildə öz əsərlərində əks etdirir. Odur ki, ədəbi dilin inkişafında, zənginləşməsində, təkmilləşməsində şair və yazıçuların böyük rolu vardır. Ədəbi dilin ayrı-ayrı mərhələləri çox vaxt qabaqcıl yazıçuların adları ilə bağlı olmuşdur. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi, ayrı-ayrı dövrlər üzrə leksik, fonetik, qrammatik normaları yazıçuların əsərləri əsasında yazılmışdır. Azərbaycan dilçiliyində klassik və müasir yazıçılarımızın dilinə həsr olunmuş dəyərli tədqiqat əsərləri vardır və bunlar dilin müxtəlif səviyyələri əsasında müxtəlif aspektlərdə aparılmışdır. Bədii dilin, yazıçı dilinin tərkib hissəsini təşkil edən frazeoloji ifadələr də həmin tədqiqatlarda öz əksini tapmışdır.

1990–2000-ci illərdə ədəbi dilin inkişafında, onun üslublarının fəaliyyətinin genişlənməsi və yeniləşməsində dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşməsi ilə bağlı Respublika Prezidentinin 18 iyun 2001-ci ildə imzaladığı tarixi fərman mühüm rol oynadı. Azərbaycan dilinin yeni qrafikalı əlifbaya keçməsi, orfoqrafiyanın, ədəbi dilin norma səviyyəsinin təkmilləşməsi ədəbi dilə öz təsirini göstərdi. Azərbaycan ədəbi dilində norma məsələsi ilə məşğul olan alimlər tədqiqatlarında çox doğru olaraq göstərirlər ki, müxtəlif dövlətçilik mərhələlərində ana

dilinin zənginləşməsi imkanları olduqca güclüdür. Odur ki, bu mərhələdə normalaşma bütün əməli fəaliyyət sahələrinə xidmət göstərməklə, ana dilinin zamandan-zamana, məsafədən-məsafəyə informasiya vermək imkanlarının zənginləşməsinə və onun daha çox sabit qalmasına öz təsirini göstərir.

Yeni ictimai şərait müasir poeziyanın lüğət tərkibinin dəyişməsi və genişlənməsi üçün təkan verir, dildə üslubi yeniləşmə meyli yaranır. Bədii dilin üslubi funksiyası daha da genişlənir. Bunu biz konkret bir mərhələdə poeziyamızda yaranmış onlarla fərdi xarakterli ifadələrin üslubi zənginliyində, bədii fikrin ifadəsindəki estetikada, dərin fəlsəfi təfəkkürün formalaşmasında görürük. Burada dövrün qabaqcıl şairlərinin (Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, Nəbi Xəzri, Nəriman Həsənzadə, Fikrət Qoca, Qabil, Nüsrət Kəsəmənli, Vaqif Səmədoğlu, Zəlimxan Yaqub, Yusif Nəğməkar, Firuzə Məmmədli və başqaları) rolu əvəzsizdir. Onlar dilə, ifadə formalarına yenilik gətirməyə cəhd göstərmişlər.

Frazeoloji ifadələr dilin bütün səviyyələri, ilk növbədə, semantikasını, sintaksisini ilə bağlıdır. Şifahi nitqdə, bədii ədəbiyyatda ifadəlilik, obrazlılıq keyfiyyətləri ilə seçilir və rəngarəng üslubi imkanlara malikdir. Üslubi ifadələrin ayrıca işlənməsi dilin bütün imkanlarını üzə çıxarmağa əsas verir. Hər şeydən əvvəl məcazlar, sözün çoxmənalılığı, poetik fiqurlar, bədii dilin gözəlliyi, obrazlı təfəkkür öz əksini frazeoloji ifadələrdə daha çox tapır. Poeziyada mövzular rəngarəng, müxtəlifdir. Şairlər məhz mövzuların tələbi ilə sözləri seçir, mənalandırır, ən adi, neytral dil vahidləri ilə fikirlərini bədii, qüvvətli şəkildə verə bilirlər. Bu vahidlərin əksəriyyətində biz yenilik

görürük, bu yenilik dilin daxilindən, onun təbiətindən, ruhundan gəlir və şairlər üçün bədii ədəbiyyat, sanki sınaq meydanıdır. Şairin sənətkarlığı isə dildən necə istifadə edə bilməsində, obrazlı təfəkkürü yaratmaq üçün sözlərdəki daxili və sonrakı mənaları seçməsində, tapmasında və məharətlə oxucusuna çatdırma bilməsindədir.

Müəllif müvafiq dövrün poeziyasından nümunələri məhz həmin suallara cavab tapmaq üçün seçmiş və bu səpgidə təhlil aparmağa səy göstərmişdir. İyirmi illik bir dövrü əhatə edən poeziyanı obyekt seçən tədqiqatçı frazeoloji ifadələrə yeni təhlil prizmasından yanaşaraq dilçilik elmimiz üçün faydalı bir əsər yazmağa müvəffəq olmuşdur.

*İmarət Süleymanova. Frazеologiyanın
üslubi imkanları kitabına ön söz,
Bakı. Elm. 2013, səh. 3–7*

AZƏRBAYCAN XALQ KOMİSSARLARI SOVETİ VƏ MƏKTƏBDƏ AZƏRBAYCAN DİLİNİN TƏDRİSİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: ana dili, tədris, proqram

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulan kimi bolşeviklər öz aldadıcı siyasətləri sırasında Maarif problemini də önə çəkdilər. Mərkəzi hökumət hər respublikanın öz dili və ədəbiyyatı da daxil olmaqla geniş məktəb proqramı hazırlaması üçün göstəriş verdi. Bolşevik Partiyası bunu Lenin Milli siyasəti kimi qələmə verirdi. Amma məsələnin gözə görünməyən alt qatında başqa şey dururdu. Xristian olmayan xalqları öz inqilabi doktrinası ilə qidalandırmaq, onlarda “böyük Kommunist” ideyalarına sədaqət ruhu aşılamaq. Bunun üçün hətta “Likbez” deyilən savadsızlığı ləğv etmə kursları yaradılıb 7-dən 70 yaşa qədər hamını “savadlandırırtdılar”. Savad kurslarına insanları məcburi aparırdılar, Bakı Dövlət Universitetində isə azad dinləyicilər cəlb edilirdi (Bunların sırasında Səməd Ağamalıoğlu, Yusif Qasimov və b. var idi).

Azərbaycan XKS sədri N. Nərimanov verilmiş bu imkandan istifadə edərək xalqın savadlanması üçün çox işlər gördü. Bu sırada 1920-ci ilin mayında Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının yaradılmasını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan XMK əvvəlcə məktəb proqramları istiqamətində iş apardı. Rusiyada tətbiq edilən Vahid əmək məktəbinin proqramı Azərbaycanda da tətbiq edildi.

Vahid əmək məktəbi proqramının böyük üstünlüyü, hər şeydən əvvəl, onda idi ki, bu proqramda Azərbaycan dilinə əsas təlim fənləri sırasında layiq olduğu yer verilmişdi.

Həmin proqramda qrammatika, orfoqrafiya qaydaları özünə yer tutmuş və ana dili təliminin qarşısında şifahi və yazılı nitqi inkişaf etdirmək kimi yeni bir məqsəd də qoyulmuşdu.

Bu yeni proqram şagirdlərə hazır kitab dilini öyrətməyi təklif edən köhnə məktəblərdən fərqli olaraq, canlı danışq dilini öz diqqət mərkəzinə qoymuş və təlimin formal məqsədlərini ikinci plana çəkmişdi. Bununla əlaqədar olaraq, şagirdlərdə savad təliminin səviyyəsi canlı nitqin inkişafı nöqtəyi-nəzərindən yoxlanılırdı.

Bu proqramla Azərbaycan məktəbləri az işlədi, 1925–26-cı tədris ilindən başlayaraq kompleks proqramlar təklif olundu. Bu proqramlar təhsili ölümə aparırdı.

Kompleks proqramlarının ən çox nəzərə çarpan cəhəti o idi ki, burada ayrı-ayrı fənlərə, məsələn: ana dili, riyaziyyat, fizika və s. bu kimi əsas fənlərə layiq olduqları yer verilmirdi. Həmin proqramın izahat vərəqəsində: “ayrı-ayrı fənlər orta məktəbdə özünə müstəqil yer tutmamalıdır” sözləri yazılmışdı.

Beləliklə, kompleks proqramı orta məktəbdə ayrı-ayrı fənlərin özünə müstəqil yer tutmamasını tələb edir, ayrı-ayrı fənlər üzrə dərslərlərin lazım olmadığı fikrini irəli sürürdü. Kompleksçilərin iddialarına görə nə hesab, nə fizika, nə Azərbaycan dili fənni – bunların heç biri olmamalıdır. Həmin fənləri proqramın təbii bölmələri:

əmək, həyat, cəmiyyət əvəz etməlidir. Onlara görə, tədris fənni (metodika) tamamilə lazımsız və əfsanə bir şeydir.

Bu proqramları həyat özü pisləyib sıradan çıxartdı. 1930-cu ildə bu proqramı layihələr proqramı əvəz etdi. Bu proqram da əsaslı şəkildə maarif işini canlandırma bilmədi. ÜİK(b)P MK 5 sentyabr 1932-ci ildə “Təlim proqramları və ibtidai, orta məktəblərin qaydaları haqqında” qərar qəbul etdi. Bu qərardan sonra AXMK “Türk dili və ədəbiyyatı” proqramını nəşr etdi. Bu proqramda morfolojiya-sərf və sintaksis-nəhv əsas yer tuturdu. 1937-ci ilə qədər Azərbaycan dili dərslərinə proqramlarda aşağıdakı kimi yer ayrılırdı.

V sinif. Cümlə (mübtəda və xəbər, nəqli, istifham və nida cümlələri).

Cümlə və söz. Sözü cümlədəki kəmiyyət və əhəmiyyəti. Vurğu, müstəqil və yardımçı sözlər, nitq hissələri (isim, sifət, feil və zərf). Dilin lüğət tərkibi. Sinonim və omonimlər.

Sözün tərkibi. Kök, şəkilçi.

Sözün sövti tərkibi. Heca. Əlifba. Sait və samit səslər. Kar və cingilti samitlər.

Feil cümlə. Yəni xəbəri feil olan cümlə. Xəbərin vəzifəsi. Feilin şəxs və zamanları.

Bəsit cümlə. Vasitəsiz və vasitəli mütəmmim.

İzafət. Zəmir.

VI sinif. Cümlə, naqis cümlə. İsimlərin quruluşu. Zərflər.

VII sinif. Mürəkkəb cümlə. Dilşünaslıq elementləri.

Göründüyü kimi burada sistem pozulmuşdur: Sintaksis morfolojiyadan əvvəl verilmiş, leksika fonetikadan əvvəl tədris edilir, dilşünaslıq elementləri isə əvvəlcə yox axırda verilir.

1937-ci ildə Azərbaycan XMK orta məktəblər üçün tərtib edilmiş proqramında bu systemsizlik aradan götürülür. Yenə Azərbaycan dili dərsləri V-VII siniflərdə tədris olunur. Həmin proqramlarda dilimizin struktur səviyyələri aşağıdakı kimi tədris edilir.

V sinif. Qrammatika – sadə cümlə haqqında məlumat.

1. Fonetika. Söz və onun quruluşu. Qrammatik kateqoriyalar (sözlərin növləri).

2. Sifət.

3. Say.

4. Əvəzlik.

5. Feil. Feilin növləri (babları): aktiv, passiv, qayıdış, icbar, qarşılıqlı. Feilin formaları: əmr, xəbər, hekayə, rəvayət, lazım, vacib, şərt.

6. Köməkçi sözlər: 1) ədat, 2) bağlayıcı, 3) qoşma, 4) nida.

7. Lüğət üzərində iş.

8. Üslubun ünsürləri: omonim, sinonim, antonim, epitet, təşbeh, məcaz.

VI sinif. Sintaksis.

1. Cümlə.
2. Cümlənin quruluşca təsnifi,
3. Intonasiyaya görə cümlələrin təsnifi.
4. Bütün üzvlərin iştirak edib-etməməsinə görə cümlələrin təsnifi.
5. Şəxsə görə cümlələrin təsnifi.

Cümlə üzvü sayılmayan sözlər: Xitab. Ara sözlər. Nida.

Cümlənin xüsusiləşmiş üzvləri.

VII sinif. Sintaksis. Qovuşuq cümlə haqqında ümumi məlumat.

Mürəkkəb cümlə:

1. Mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat.
2. Mürəkkəb cümlənin klassifikasiyası.

1938-ci ildə Azərbaycan dili VIII-X siniflərdə də tədris olunmağa başlayır. Bu proqramda artıq əvvəlki səhvlər qismən aradan qaldırılmışdır. Azərbaycan dili dərslərinə ayrılan saatlara gəldikdə aşağıdakıları söyləmək olar:

Birinci dərəcəli məktəblərin I qrupunda həftədə 23 saatdan 8 saat.

İkinci dərəcəli məktəblərdə isə I qrupda həftədə 25 saatdan 4 saat ana dilinə ayrılırdı.

Bu bölgü 1920-ci ildə qəbul edilmiş proqrama əsaslanırdı. 1926-cı ildə AXMK I və II dərəcəli məktəblər

üçün yeni proqram nəşr etdi. Burada ana dilinin tədrisinin həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından təhsil sistemindəki yeri möhkəmləndirilirdi.

Belə ki, I dərəcəli məktəblərdə həftədə 22 saat dərslər 10 saatı II dərəcəli məktəblərdə isə 32 saat dərslər 5 saatı Azərbaycan dili üçün ayrılırdı. Ana dilinin saatlarının azalmasının əsas səbəbi uyğun qruplarda (I dərəcəli məktəblərdə) rus dili keçilmirdi, II dərəcəli məktəblərin I qrupunda həftədə 32 saatin 5 saatı rus dili üçün ayrılmışdı.

Məktəblər üçün dərslər kitablarının hazırlanması problemi də ciddi şəkildə qarşıda durmuşdu. Bu haqda M. Mehdizadə yazırdı.

Məktəblər üçün ana dilində dərslər kitabları hazırlamaq da o zaman, dövrün ən aktual məsələlərindən biri idi. Ana dilində dərslər kitabları yaratmadan Azərbaycan məktəblərini müvəffəqiyyətlə inkişaf etdirmək olmazdı.

Dərslər kitablarının hazırlanmasında B. Çobanzadə, A. Tağızadə, A.Ş. Talıbzadə, Y. Zeynalov, O. Dəmirçizadə, A. Abdullayev yaxından iştirak edirdilər.

*Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları.
Bakı. 6–7 may 2013-cü il*

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ MÜNƏSİBƏTDƏ ABSOLYUTİZMƏ YOL VERMƏYƏK

Açar sözlər: absolyutizm, milli-mənəvi dəyərlər, qloballaşma

Müasir Azərbaycan gerçəkliyində milli-mənəvi dəyərlər və qloballaşma problemi kəskin şəkildə durur. Dünya qloballaşır – bu müasir telekommunikasiya sistemlərinin sürətlə inkişafında, elmi-texniki tərəqqinin misli görünməmiş sürətli qalxınmasında özünü göstərir. İndi hər bir xalqın qarşısında (söhbət tarixən inkişaf etmiş, milli-mənəvi dəyərlərə malik olan xalqlardan gedir) tarixi dilemma dayanır: Nəyə üstünlük verməli? Tarixən yaratmış olduğumuz milli-mənəvi xəzinəyəmi, ya qloballaşma küləyinin istiqamətini tutub hamıdan önə keçməyəmi? Burada nə birincinin qlafına qapanmaq, nə də ikincinin eyforiya dalğalarında “göylərə yüksəlmək” lazımdır. Çünki birinci bizi dünyanın ümumi – XXI əsr inkişafından geri qoyar, ikinci isə bizi özümüzdən uzaqlaşdırıb başqalaşdırar – elə duruma gətirər ki, nə özümüz, nə də başqası bizi tanıya bilər. Bəs nə etməli? Atalar demişkən “ot kökü üstə bitər” əgər kökümüzdən ayrılacaq onda quru bitki kimi məhv olarıq.

Bu barədə Ümummillə liderimiz çox yaxşı deyib: *“Heç vaxt inamımızdan, dinimizdən uzaqlaşmayacağıq və bu mənəvi mənbələrimizdən istifadə edərək gələcəyimizi quracağıq”*.

Qloballaşma şəraitində bundan gözəl, istiqamətverici tezis ola bilməz! Müasir dünya ilə ayaqlaşma bilmək üçün birinci növbədə savadlanmaq,

elmləri dərindən mənimsəmək lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, maddi sərvət millətə həmişə xoşbəxtlik gətirmir. Bunu bizim öz xalqımızın tarixində çox aydın görmək olar. Əgər Azərbaycanda neft olmasa idi, Sovet imperiyası bizi beşəlli qapazlayıb istismar edərdimi?

Əgər Azərbaycanın yerüstü sərvətləri olmasaydı, bu ölkə başqalarının diqqətini belə cəlb edərdimi? Ona görə də maddi kapitalın insan kapitalına çevrilməsini bir vəzifə kimi qarşıya qoyan möhtərəm prezidentimiz İlham Əliyev bu cəhəti çox müdrikliklə dəyərləndirmiş və bu əsasda müasir dünya proseslərini qiymətləndirmişdir. Hələ dahi ərəb alimi Əbu Yusif Əl-Kindi (801–873) 1200 il bundan əvvəl demişdi: “Bizim ən qiymətli, ən önəmli nailiyyətlərimizin xəzinə kimi saxlandığı yer zəka dünyamız olmalıdır, orada onlar heç zaman əlimizdən alınmaz”. Əslində, bu üç fikir bir-birini tamamlayır. O, millət irəli gedir, dünya inkişafı ilə ayaqlaşır ki, o “Zəka dünyasını zənginləşdirir” onu qiymətləndirir. Maddi maraq xatirinə milli-mənəvi dəyərləri tam unutmaq və ya arxa plana keçirmək olmaz. Hər şey kompleks halında götürülməlidir. Bu cəhətdən müasir Azərbaycan gerçəkliyində bəzi neqativ hallar diqqəti çəkir. Belə ki, insan, hər bir mədəni adam özünə paltar alanda onun bütün elementlərinə fikir verir, onu yoxlayıb sonra alır. Amma insana belə yanaşmağı lazım bilmir. Deyək ki, (Bu saat xalqın böyük hissəsi bu haqda danışır) əxlaq cəhətdən naqis olan qadın və ya kişi cəmiyyətimizdə ən ali yerlərdən birini tutur. Bəzən deyirlər ki, əxlaq onun öz işidir, geyim onun öz şəxsi işidir. Burada bəyənmədiyimiz sovet dövrünün ictimai qınağı yada düşür. O vaxtlar güclü ictimai qınaq var idi. Hamı cəmiyyətin üzvü olaraq bu və

ya digər şəxsin cəmiyyətə necə təsir etdiyini qiymətləndirirdi. Buna ictimai qınaq deyirdilər. Necə yəni yarıçılpaq qız və ya qadın televiziya da görünə bilərdi? və ya bir mənfi cəhəti (o cəhəti ki, hamı ondan danışır) olan bir kişi etalon kimi ekranda xalqa əxlaq dərəsi verə bilərdi?

Əlbəttə, burada biz öz maddi marağını hər şeydən üstün tutan bəzi özəl televiziya ları və buna oxşar qurumları nəzərdə tuturuq. Maddi maraq xatirinə milli dəyərləri, mənəviyyatı alçaltmaq olmaz.

Bu gün hamının gözü qarşısında min oyundan çıxan bir adam gənclərə “Əxlaq dərəsi verir”. Belə olduqda, hansı dəyərlərimizi qoruyuruq? Gənclər təsir altına tez düşür. Çünki gənclik romantikası hər adamı göylərə pərvazlandırır. O göylərə ki, “məşhurlar” deyə özəl telekanallar sənətcə zəif, əxlaqca naqis, maddi cəhətdən təmin olunmuş adamları qaldırır.

Bu məsələyə ona görə toxunmağı lazım bilirik ki, belə adamlar əsrlərlə formalaşmış milli-mənəvi dəyərlər dünyamızı bilərəkdən dağıdır.

2011-ci il oktyabr ayında Bakıda Humanitar məsələlərə həsr edilmiş beynəlxalq konfranslarda görkəmli rus alimi Dmitri Bıkov demişdi: *“Müasir sivilizasiya böhran içərisindədir, amma bu o demək deyil ki, o öz köklərindən imtina etmişdir. Bütün ölmüş insanlar vaxtilə xiyar yemişlər. Amma ona görə ölməmişlər ki, xiyar yemişlər. Bugünkü modern cəmiyyətin böhranı onunla əlaqədar deyil ki, o öz ənənəvi köklərindən ayrılmışdır.*

Arxaika – bu tabular sistemi, qadağalar sistemidir ki, böyük tarixi-mədəni maraq aşılıb. Amma o bugünkü fəaliyyətə rəhbərlik edə bilməz. O, artıq, bəlkə də təəssüf

ki, çoxlu itirilmiş tabuların hissəsi ola bilməz, o mədəniyyətin tarixinə çevrilmişdir. Ona görə də mən fikrimi qısa – sadə ifadə etdim. Mənə elə gəlir ki, dünyada postmodernin arxaikanın yeri və postmodern zəminində ənənə əvəzinə tarixi mədəni ənənə öz yerini tutmalıdır. Bu şərtlə ki, bugünkü həyatı tənzim etmək iddiasında olmasın. Müasir insanın müasir həyatı tənzim edəcək qədər ağı və ürəyi vardır ki, özü relikvizmin dərinliyinə düşməsin”.

Bu fikirlə razılaşmamaq olmaz. Alim, haqlı olaraq, göstərir ki, indi müasir həyatımızı 1000 il bundan əvvəlki dəyərlərlə, ənənələrlə idarə etmək olmaz. Zamanla ayaqlaşmaq, başqa xalqlarla ayaqlaşmaq üçün özünün möhkəm bünövrəsi üzərində dayanıb başqalarının yalnız müsbət cəhətlərini qəbul edərək irəliləmək olar. Yoxsa başqa xalqların naqis cəhətini götürməklə özümüzü itiririk. Deyək ki, amerikalılardan özbaşınalıq əvəzinə qanunpərəstlik, almanlardan naqis cəhət əvəzinə dəqiqlik və s. götürmək lazımdır.

Yoxsa

Götürsək hər millətin,

Yalnız naqis cəhətin

Düzələrik biz çətin.

Biz də görərik ki,

Həddimizi aşmışıq,

Biz qloballaşmışıq!

Tarixdə hər millətin öz izi, öz dəyərlər məcmusu vardır. Biz də qloballaşan dünyaya özümüz kimi, öz qiyafəmizdə qatılmalıyıq.

Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu.

31 oktyabr – 1 noyabr 2013 səh.4–7

MİLLİ TƏFƏKKÜR VƏ DİL MODELLƏRİ

Açar sözlər: dil modeli, milli təfəkkür, ictimai şüur

Məlumdur ki, hər xalqın öz psixologiyası, dünyabaxışı, sosial həyata münasibəti, ictimai şüur formalarına münasibəti toplusu olan mental özünəməxsusluğu olur. Bəzi zorakı assimilyativ halları nəzərə almasaq, ictimai şüur formalarının özü və ona münasibət də hər bir xalqın keyfiyyət müəyyənliliyin əsasında durur. Beləliklə, xalqın təfəkkür tərzini onun etnomental xüsusiyyətləri əsasında yaranmış düşüncələr bəngindən başqa bir şey deyildir. Hər bir xalqın dili isə onun təfəkkürünün məhsuludur. Başqa sözlə təfəkkür dilin bazası, mənəvi arsenalı, dil isə bu arsenalin ünsiyyət sferasında gerçəkləşməsi üçün əsas vasitədir. Bu səbəbdən də onları eyniləşdirmək mümkün olmadığı kimi, təcrid etmək də olmaz. Bütövlükdə, dil xalq təfəkkürünün güzgüsüdürsə, nitq dil əsasında formalaşan, hər bir şəxsin “(hünər sahibinin – Ş. Sədi) xəzinəsinin açarıdır”. Təfəkkürlə dil arasındakı münasibət heç vaxt təcrid olunmuş şəkildə mövcud ola bilməz. Dil formadır – təfəkkürdə yaranan anlayışlar zəncirinin ifadəçisidir. Bu isə ona millilik keyfiyyəti verir. Buna görə də eyni fikir müxtəlif dillərin müxtəlif səviyyələrində müxtəlif cür ifadə oluna bilər. Bu o deməkdir ki, konkret olaraq hər bir dilin formal səviyyədə (struktur sferada) öz ifadə forması modeli vardır. Bu modellər sözdüzəltmə (sözyaratma) və cümlə şəklində özünü daha bariz şəkildə göstərir. Qeyd etməlidir ki, formal modellər qohum dillərdə bənzər

keyfiyyətlərə malik olur. Bu, daha çox qohum dillərin diferensiasiya mərhələsinə qədəm qoymadığı dövrə aid olur. Zaman keçdikcə, qohum dillər arasındakı integrativ cəhətlər diferensial elementlərlə əvəz olunduqca modellər də dəyişir. Biz feillər üzərində apardığımız müşahidələrə əsasən deyə bilərik ki, modellər dildə sabit struktura çevrilə bilər. Azərbaycan dili əsasında bir neçə misala müraciət edək. Qeyd etməliyik ki, ədəbi dilimizdə artıq feil kökü .... şəxs sonluğunu modeli yəni ...+ Şs modeli formalaşmışdır.

Məs., “Dədə Qorqud” dastanlarında işlənmiş bəzi feil formalarının modellərinə diqqət edək:

Əgər böylə öldürəməzsən, bir dürlüdəki öldürəməzsən, bəlli bilgil (s.37) Buradan feilin struktur modelini aşağıdakı kimi qurmaq olar.

$\sqrt{\text{Cöl}} + \text{duz} + \text{ə} + \text{mə} - \text{z} - \text{sən} - +\text{nş} - \text{fş} + \text{fş} + \text{ss}$ olmur.

Və yaxud:

Ölmüşmüydün, yitmişmiydin, a Qazan

Qanda gəzərdin, erədəydin, a Qazan

Burada ölmüşmüydün, yitmişmiydin feillərinin model strukturuna baxaq: buradakı müş-imiş köməkçi feilin qısaldılmış formasıdır. Bunu nəzərə aldıqda həmin sözün riyazi uş-hov-şəkilçisi; FŞ-forma şəkilçisi+Ss-şəxs sonluğu modeli aşağıdakı kimi qurula bilər.

$\sqrt{(\text{öl}) + \text{müş} - \text{mul} + \text{y}2 + \text{di} + \text{n}}$ (ss) eyni fikri yitirmişmiydin feili haqqında da demək olar. (Y. Türk dillərində saitlə başlanan sözdən əvvəl gələn samitdir).
İt+miş-mi+y+di+n

Bu forma feilin 15-ə qədər mənası ilə uyğun gəlir.

Məs:

Bakıda doğulmuşam, Bakıda qalasıyam.

Qalasıyam feilinin formal modeli belə olur.

(qal)+fş (ası)+y (bitişdirici samit) + am (şs)

Məlumdur ki, şəxs xəbərlilik kateqoriyasında II şəxs formal əlaməti olmur. Bu həm dilimizin tarixində, həm də müasir vəziyyətində eynidir.

Hələ XIII əsrə aid edilən “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarında milli təfəkkürümüz əsasında formalaşan dil modellərinin olması dilimizin artıq XIII əsrə qədər formalaşdığını göstərir.

Məsələn: Necə məkrli ipi sehr üzündən firon

Hacanadək onun gözündə əjdaha edəcəkmış

(Füzuli)

Və yaxud:

Qayimi-Ali-Əba gələcəkmış və Şirk əhlindən.

Ali Mustafa qanın intiqamın alacaqmış (Füzuli).

Burada bizi maraqlandıran edəcəkmış, alacaqmış feillərinin məzmunu gələcəkli keçmişdir. Formal modeli isə

+a+caq+mış eyni məna şühudilik məzmununda da ifadə edilə bilər ki, onda da model dəyişməz qalır. Məs: alacaq+idi, hər iki gələcəkli keçmişin modeli aşağıdakı kimi ifadə edilir.

$\sqrt{A+caq=mış}$

$\sqrt{A+caq+dı (idi)}$.

I və II şəxs tək və cəm formasında şəxs sonluğu əlavə edilir. Məs: alacaqmışam, alacaq idim feillərinin riyazi modeli belə olur.

$\sqrt{A+caq+mış+am}$

$\sqrt{A+caq+idi+m}$.

Gələcəkli keçmiş məzmunu feil forması ilə aşağıdakı kimi göstərilir.

1. Vacibli rəvayətli keçmiş $\sqrt{+mali+imiş+əm}$
2. Lazımlı rəvayətli keçmiş $\sqrt{+ası+imiş+əm}$
3. arzulu rəvayətli keçmiş $\sqrt{+a+imiş+əm}$ və s. eyni model şühudi keçmişə də aid olur.

İdi, imiş köməkçi feilləri birlikdə də işlənə bilər. Onda məntiqi olaraq şühudilik nəqliliyi idarə edir. Məs:

Durmuşidim küncdə bir də nə gördüm haman
(Sabir)

Durmuşidim

Dilimizdəki bütün feillərin növ və formalarını beləcə modelləşdirmək olar.

Mü-sual, ədat, y 2 bitişdirici samit.

*Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri.
Respublika elmi-praktik konfransın
materialları. ADU, B., 2013,
səh. 237–239*

XİTABLAR VƏ XALQIN ETNOKULTUROLOGİYASI

Açar sözlər: xitab, xalq, dil, mədəniyyət

Hər bir xalqın bütün etnokulturoloji aləmi onun dilində əks olunur. Başqa sözlə, xalqın dili öz şüuru, etnik xüsusiyyətləri, məişət həyatı mədəni-mənəvi dəyərləri əsasında yaranır. Bu cəhətdən dili daşıyan cəmiyyətin bütün üzvlərinin bir-birinə münasibəti bu münasibəti yaradan – onun başlanğıcı xitablar müraciət edənin özünün mədəni səviyyəsini əks etdirir ki, bu da bütövlükdə xalqın (millətin) etnokulturoloji balansından süzülüb gəlmiş olur.

Xitablar qrammatik cəhətdən cümlə üzvü olmasa da, dildə ən qədim kateqoriyalardan biri, bəlkə də, birincisidir. Nəzərə alsaq ki, dil kommunikasiyası üçün ən azı iki nəfər lazımdır və bu iki nəfər də ünsiyyətə girmək üçün əvvəlcə biri digərinə müraciət etməlidir, onda xitabların qədimlik səbəbi aydın olar. Biz xitabların qrammatik-struktur cəhətlərinə toxunmaq istəmirik. Bu haqda kifayət qədər deyilmiş və yazılmışdır

Bizi maraqlandıran xitab edənin və xitab olunanın arasındakı münasibət, etnomental dəyərlərdir. Burada çox mürəkkəb və çoxcəhətli problemlər meydana gəlir. Belə ki,

1. Kim müraciət edir.
2. Kimə müraciət edir.
3. Müraciət edənin inkişaf dərəcəsi.

4. Müraciət olunanın inkişaf dərəcəsi.
5. Birincinin ikinciyə müraciət situasiyası və s.

Bu cəhətlər dilimizin ən qədim dövrlərində belə mövcud olmuşdur. Yuxarıdakı beş cəhəti nəzərə alaraq (parametr götürərək) hətta qədim dövrlərdə xalqımızın etnokulturoloji səviyyəsi haqqında məlumat əldə etmək olar. Dilimizin hələlik ən qədim abidəsi olan (yazıyaqədərki ədəbiyyatımızın nümunəsi) “Kitabi-Dədə Qorqud”un dilində istənilən qədər xitab işlənmişdir. Burada da xan-xanım, xan-nökər, sərkərdə-əsgər, ər-arvad, ata-oğul, ana-qız və s. münasibətlər bildirən kitablara rast gəlmək olur. Məsələn,

*Azıb gələn qəzayı tanrı savsın, xanım hey!
Dədə Qorqud söyləmiş, gözəlim nə soylamış, xanım
hey!*

Burada mənim xanım xitabı hörmət bildirir.

Dədə Qorqudda xitab edənin mədəni səviyyəsinin aşağı olduğuna diqqət çəkmək üçün xitablardan, onların xarakterindən istifadə olunur. Məsələn,

“Bu xarab olası ərə varalından bəri dəxi qarnım toymadı, yüzim gülmədi, ayağım başmaq, yüzim yaşmaq görmədi”. Deyər: Ah noleydi bu öleydi, birinə dəxi varaydım... Anın kibinin, xanım bəbəkləri bitməsün, ocağına buncılayın övrət gəlməsün... Öyləyədincə gəzdi öylədən sonra evinə gəldi. Gördi kim, oğrı köpək, yekə tana evini bir-birinə qatmış – tayuq komasına, sığır damına dönmüş. Qanşularına çağırır ki, yetər, Zəlixə, Zübeydə, Ürüydə, Paşa, Ayna, Mələkə, Qutlu Mələk,

ölməgə-yitməgə getməmişdim, yatacaq yerim genə bu xaraba olasıydı. Noleydi bənim evimə bin ləhzə bagaydınız

Misalı belə böyük verməkdə məqsədimiz müraciət edənin kim və nə xasiyyətli olduğunu göstərməkdir. Yoxsa heç bir mədəni evdar, qonşusevər qadın qonşularına elə müraciət etməz.

Bəzən “Dədə Qorqud” dilində müraciət olunan şəxs bilinir, xitab işlənməsə də müraciət edənin niyyət obyektı müəyyən olur. Bu hələ yazıya qədərki ədəbi dilimizin nə dərəcədə inkişaf etdiyindən xəbər verir. Məsələn,

*Yucalardan yucasan,
Kimsə bilməz necəsən, əziz Tanrı!
Sən anadan Toğmadın, atadan olmadın
Qamu yerdə əhədsən, Allahu Səmədsən.*

XIII əsr anadilli ədəbiyyatımızın nümunələri olan “Dastani-Əhməd-Hərəmi” (biz bu dastanı XI əsrə aid edərdik) və Əlinin “Qisseyi Yusif” əsərlərində də xitablar mənəvi-mədəni dəyərlərimizin qədimliyindən xəbər verir. Burada Güləfrux Güləndama deyir:

*Sonu xeyir ola, qəm yemə, **canım**
Kərim Kərəm edə, **ey mehribanım**
Güləndamı gönüldən sevdi xatun,
Dedi: olma məlul, **ey xubi-mövzun.***

Burada Güləfruxün (müraciət edənin Allaha inami, mədəni səviyyəsi, Güləndama müsbət münasibəti öz əksini tapmışdır.

Qul Əlinin 1212-ci ildə (XIII əsr) tamamladığı “Qisseyi-Yusif” əsərində də xitablar İslam əxlaqı ilə türk etnokulturasını bildirir. Amma o dövrün (XIII-XVIII əsrlər) təqzasına görə islam əxlaqı türkcülükdən daha irəlində idi. Məsələn,

Yusif deyir:

*Xudavənda, əgər xəta qıldım isə,
Əmrin qoyub sana asi oldum isə,
Atam Yaqub xidmətindən qaldım isə,
Tövbə qıldım, peşman oldum deyir imdi.*

və yaxud

*Aya Yusif, durğul, zərif tonlar geygil,
Tonlarının üstündən bir ipək engil,
Pünhan olub bir dəvəyə becid mingil,
Qardaşını görməgə varğul imdi.*

Əsərin dini mövzuda olduğu üçün (Qurani Kərimin 12-ci surəsi əsasında yazıldığı üçün) burada xitablar ənənəvi islami üslubdadır. Bəlkə də, şifahi ədəbiyyatda o vaxtlar “Aya Yusif” yox, “Ay Yusif” kimi müraciət edərdilər.

Xitablar quruluşca sadə və mürəkkəb olur. Çünki bir sintaktik vahid olaraq cümlə üzvü olmasa da, cümlənin ekspressivliyini artırır, müraciət edənin ideya istiqamətini müəyyənləşdirir. Bəzən xitablar cümlənin özündən daha uzun, daha geniş olur. Məsələn,

C. Cabbarlı “Qadir Sovet xalqına” müraciətlə deyirdi:

*Sən ey meymun sürüsündən insanlığa yüksələn,
Sən ey kühiüllərdən çıxıb tunel üçün dağ dələn,
Sən ey coşğun dalğaları beton töküb saxladan,
Sən ey sudan od çıxaran, Arazları toxtadan,
Hücum yerin mərkəzində, misə, neftə, daş duza!
Hücum göyün ortasında işıq saçan ulduza!*

Misallardan göründüyü kimi, nitq müraciət etikətləri zamana, şəraitə münasibətə, səviyyəyə görə dəyişir.

*Respublika elmi-praktik konfransının materialları,
Bakı, 25–26 oktyabr 2014*

**QƏDİM DÖVR DİLİMİZ VƏ
ETNOGENEZİMİZİN TƏKAMÜL YOLUNU
İZLƏYƏN ƏSƏR**
(*elmi rəy*)

XII-XV əsrlər bütün Rusiyada əhalinin daha sıx olduğu ticarət mərkəzləri və bazarlarında, o dövr kiçik bir ərazidə, knyazlıq dövrünü yaşayan Gürcüstanda, eləcə də az qala bütün Osmanlı imperiyası ərazisində ümumünsiyyət vasitəsinə çevrilən Azərbaycan dilinin bu geniş arealda yayılma səbəbi onun qədimliyindən və bir çox türk dilləri arasında ümumişlək dil olduğundan xəbər verirdi. Tezliklə bu dilin Osmanlı ləhcəsini yox edəcəyi narahatlığı da Səfəvi Osmanlı dövlətləri arasındakı müharibənin əsas səbəblərindən biri idi.

Azərbaycanımızın rus – fars siyasəti ilə parçalanması dilimizin tənəzzülünə yol açmaqla bərabər onun assimilyasiya olunmaq təhlükəsini də ortalığa qoymuşdur. Lakin istər XX əsrin əvvəllərində ziyalılarımızın ana dili uğrunda mübarizəsi, istərsə də Ulu öndər Heydər Əliyevin iki dəfə hakimiyyətdə olduğu dövrlər dilimizi dövlət dili səviyyəsinə qaldırması onu yox olmaq təhlükəsindən çıxarmaqla bərabər əbədiyaşarlığının da təminatına çevrildi.

Bildiyimiz kimi, dilin tarixi təkamülünü özündə yaşadan ən gərəkli mənbələrdən biri istənilən ərazidə mövcud olan coğrafi adlar sistemidir. Bu adların formalaşması o əraziyə sahib olan xalqların

mövcud olduqları dövrdə hakim olan dilin imkanları hesabına baş verir.

“Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən” monoqrafiyasının müəllifi Firudin Rzayevin e.ə. VI-III minilliklərdə Naxçıvan əhalisinin etnogenezinə və bu etnosların dilinə istiqamətlənmiş tədqiqatı elmi cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Qədim Naxçıvanda yaşamış prototürk tayfalarının yaratdıqları etnooykonim qatının tədqiqində müəllif tərəfindən tarix, dil, etnoqrafiya, mifik təfəkkür, son dövr arxeoloji araşdırmaların nəticələri, dilin areal sözlükləri və s. amillər vəhdətdə götürülmüşdür. Bu isə sanballı və ağır bir zəhmət tələb edən əməyin nəticəsi olmaqla bərabər, irəli sürülən yeni konsepsiyanın xeyli sayda elm sahələri ilə təsdiqinin də bariz nümunəsidir.

Assur, Urartu, Hett, Eblait, Misir və digər salnamə və yazılara müraciət edərək onlardan müəyyən bölmə və mətn hissələrinin tədqiqi, təhlil və müqayisələri zamanı xeyli sözlüklərə istinad edən müəllif, söz köklərinin mənalarına diqqət yetirmiş, tariximiz və dilimizin rus siyasəti nəticəsində necə saxtalaşdırıldığını da üzə çıxarmışdır. Bu müqayisəli təhlil və tərcümədən əldə olunan elmi nəticələr təkcə Naxçıvan əhalisinin etnogenezi, prototayfaların dili, mifik inancı və s. yeni elmi dil və tarixi faktların təsdiqi deyil, ümum-Azərbaycan dili və tarixi ilə yanaşı, ümumtürk dili və tarixinə dair yeni elmi nəticələr toplusudur. Müəllif tərəfindən qədim mətnlər üzrə aparılmış tərcümələr itirilmiş tarixin bərpası, dilimizin təkamülünün izlənməsindən əldə olunan çoxsaylı elmi nəticələr, bu istiqamətdə gələcək tədqiqatçılar üçün qiymətli tədqiqat əsəridir. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, buradaki

bir qrup tayfalar nəinki Naxçıvan əhalisinin, ümumiyyətlə Azərbaycan xalqının etnogenezi tarixində də araşdırılmamış, onların dili, tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr və əraziləri də ilk dəfə F. Rzayev tərəfindən tədqiq olunmaqla müəyyənləşdirilmişdir. Qətiyyətlə demək olar ki, bu monoqrafiya əsl peşəkar tədqiqatçı bacarığının yüksək səviyyədə təzahürünün elmi nəticəsini əks etdirən əvəzsiz tədqiqat əsəridir.

Kitabda antik tarixçilər və coğrafiyaşünasların əsərlərinə ciddi və qərəzsiz baxış, 220-dən artıq rus, 40-a qədər türk, 140-a qədər Azərbaycan dilində, eləcə də fars, alman və digər millətlərin dillərində yazılmış elmi əsərlərin və tədqiqatların (574 elmi əsər) müqayisəli tədqiqi əsl tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında müəllifin vətəndaşlıq qeyrətinin və əhatəli elminin təcəssümüdür. Xüsusi olaraq qeyd etmək istərdik ki, F. Rzayevin tarix, coğrafiya, dil barədə əhatəli biliyi, eləcə də türk xalqlarının dili və onun mənşəyi haqqındakı yetərinə sahib olduğu bilgi elmi əsərlərin düzgün təhlilinə imkan yaratmış, qəti fikir söyləməkdə ona tarixi, coğrafi və dil faktları olaraq kömək etmişdir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müəllifin müraciət etdiyi 208 elmi əsər son 10 ilin nəşrləridir. Bu isə F. Rzayevin həm keçmiş, həm də müasir tədqiqat və mənbələri yetərinə izlədiyinin təkzibolunmaz sübutudur.

Monoqrafiyadakı etimoloji izahlar hər hansı təsviri etimologiyadan uzaq olmaqla bərabər qərəzsiz tarixi faktlara söykənmiş, müraciət olunmuş 34 müasir və qədim türk dili sözlüklərinin köməyi ilə tədqiq olunmuş sözlərin izahlarıdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, tayfaların bir türk boyları olmasının sübutu üçün onların yer məkan

adları və çar adları geniş tədqiq edilmiş, adların formalaşmasında iştirak edən morfemlər – söz kökləri areal türk dilləri ilə müqayisəli şəkildə tədqiq edilmişdir. Burada qədim türklərin mifik təfəkkürünə dair elmi baxışlar, ilkin yaranışda dilimizin bir və ya ikihecalı leksemlərinin mövcud olduğu dövrlərin izlənməsi, şivə, ləhcə fərqlərinin nəzərə alınması, etnoqrafik materiallara diqqət yetirilməsi, tarixi dövrlər, arxeologiyanın son elmi nəticələri ilə müqayisəli təhlillərin aparılması, elmi nəticələrin həqiqiliyini müəyyənləşdirən yüzlərlə elmi faktlara istinad hərtərəfli tədqiqatın göstəriciləridir.

Bununla kifayətlənməyən F. Rzayev Naxçıvan etnooykonimlərini əmələ gətirən söz köklərinin e.ə. VI-III minilliklərə aidliyini yetərinçə elmi cəhətdən əsaslandırmaqla yanaşı, öz dövlətlərini yaratmış As, Türükkü, Kassit, Kutı, Lulubəy, Tal, Turdi, Şubar və b. prototürk boylarındakı adlar sistemi ilə müqayisələr aparmış, onların mənə çalarlarındakı eyniliyi elmi istiqamətdən sübut etmiş, bu tayfaların vahid ittifaqda eyni dilə mənsub olduqlarına dair əsaslı elmi dəlillər göstərmişdir. Bununla bərabər, qədim Naxçıvan – Naxər ölkəsinin yerli sakinləri olmuş adı çəkilən prototürklərin İkiçayarası mədəniyyətə birbaşa təsirini türk boylarının tarixi proseslərdəki iştirakı ilə əlaqələndirən müəllif, öz fikrinin təsdiqinə dair xeyli tarixi sübutlar göstərmişdir. Ərazinin Mesopotamiya ilə eyni dövr mədəniyyətə sahib olmalarına dair yeni elmi konsepsiya irəli sürən müəllif dil, mifik inanc, məişət və s. faktorları üzə çıxarmışdır. Belə ki, bu tayfa adları ilə yaranmış yer adları, eləcə də ərazidə əski tayfaların inancları ilə bağlı məntəqə dağ və su hövzələri də (oykonim, oronim, hidronimlər) müəllif

tərəfindən aşkar edilmişdir. Tarixi baxımdan e.ə. VI-III minilliklərdə An/Anu, Kiur, Şar, Tal, Topk kimi proto Azərbaycan mifik tanrı adları Dəclə, Fərat arası mədəniyyətdə və mifdə təkrarlanmışdır. Bu və digər məsələlərə dair Naxçıvan adlar sistemindəki yetərinə ad faktlarına müraciət edən F. Rzayev, Naxər –Naxçıvan mədəniyyətinin Mesopotamiya mədəniyyətinə təsir etməsi fikrində haqlı olduğunu bir daha sübut etmişdir. Burada bir məsələni xüsusi qeyd etmək istərdik ki, bu qədim Naxçıvan əhalisinin vahid dilə, mədəniyyətə və türk birliyinə sahib olmaqla böyük gücə də mənsubluğunu təsdiq edən tarixi faktdır.

Monoqrafiyada dilçilik yönündən diqqəti çəkən əsas amillərdən biri də 7 min il öncəki dilimizdə kök-şəkilçi münasibətlərinin müasir dilimizin morfoloji və leksik qanunları ilə müqayisəsi, köklərin yaranma formalarının ibtidaidən aliyə doğru inkişafı qaydalarının elmi əsaslarla təsviridir. Burada əski dilimizdə az-az təsadüf olunan flektiv, amorf dil xüsusiyyətlərinin mövcudluğu da dil tariximiz üçün bir elmi faktı ortalığa çıxarır. Əgər bu gün xeyli sayda Avropa xalqlarının dili flektiv dil, Çin və s. xalqların dili isə amorf (kök dili) dil xüsusiyyətlərində mövcuddursa, deməli proto Azərbaycan dili bu prosesi 7 min il öncə adlanmış, tarixi baxımdan ən qədim dil sayıla bilər. Bu tarixi faktın özü də monoqrafiya müəllifinin ciddi və elmi tədqiqatının xüsusi əhəmiyyətindən xəbər verir.

Monoqrafiyada yüzlərlə yazıyaqədərki dövr proto Azərbaycan dili elementləri və fonetik paralelliklərə dair müqayisələr, onların elmi cəhətdən təsdiqi bu istiqamətdə gələcək tədqiqatlar üçün əsaslı baza kimi böyük elmi

əhəmiyyətə malikdir. F. Rzayev bu istiqamətdə geniş müqayisəli təhlillər aparmış, onların yazıyaqədərki dövr qədim türk dili elementləri olduğuna dair yetərinə elmi faktlar göstərmiş, e.ə. VI-III minilliklərdə Assur, Hett, Urartu yazılarına düşən türk dili elementləri ilə müqayisəli elmi nəticələr ortalığa qoymuşdur.

Əsərdə hər bir tayfaya dair xəritə tərtibatı da müəllifin öz yaradıcılığı olmaqla elmi cəhətdən xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bir sözlə, aparılmış tədqiqatların ümumtoplusu olan bu monoqrafiyadakı bütün elmi nəticələri, geniş və əhatəli tədqiqatı nəzərə alaraq müəllifə gələcək elmi yaradıcılığında müvəffəqiyyətlər arzulayıram.

F.Rzayev “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən” I cild, Naxçıvan 2014. kitabına ön söz. səh.8–11

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ XALQIMIZIN ETNOGENEZİNƏ DAİR DƏYƏRLİ ARAŞDIRMA

Dilçi alim Firudin Rzayevin tədqiqatlarında ölkəmizin tarixi və coğrafiyası barədə də xeyli yeni elmi nəticələr var.

Hər bir xalqa mənsub olan dilin öncə səs, sonra söz, sonda isə cümlə şəklində ifadəsi, min illər davam etmiş tarixi bir prosesin nəticəsi olmuşdur. Onun geniş arealda ifadə imkanına çevrilməsi, həm ona sahib olan xalqın qədimliyi, həm də dilin ifadə imkanlarının genişliyi ilə bağlı idi. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın dastan, bayatı, nağıl və digər qollarında yer alan ifadələr, ədəbiyyatımızın qədim dövrlərdə janr xüsusiyyətləri daşması dilimizin ən azı m.ö. III minilliklərdən tam formalaşdığını sübut etməklə yanaşı, xalqımızın bu tarixdən xeyli əvvəl tarix səhnəsində olduğunu da birmənalı sübut edir.

Biz dil tariximizin təkamülünü özündə əks etdirən, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, dəyərli dilçi-alim və tədqiqatçı Firudin Rzayevin “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən I cild” kitabında da dilimizin ilkin ifadə formaları barəsindəki fikirlərini yüksək qiymətləndirmişik. Bu monoqrafiyanın II cildində biz etnogenezimiz, dilçiliyimizlə yanaşı, tarix və coğrafiyamıza dair də xeyli yeni elmi nəticələrlə qarşılaşırıq.

Azərbaycan dilinin Bəsrə-Kəngər körfəzindən Dəmirqapı Dərbəndə qədər yayılması, eləcə də Rafael Dü Man, Adam Alyari, Ungelberq Kekberq, Öjen Flanden, Paskal Kost kimi fransız və Avropa səyyahlarının

kitablarında Osmanlı imperiyası, İran, bütün Qafqaz ərazilərində bu dilin ümumiyyətlə vasitəsi, Rusiyada ticarətdə mühüm bir vasitə olması haqqında fikirləri onun əhatə dairəsinə canlı sübutdur. Hazırkı müstəqil dövlətçiliyimizdə ana dilimizin inkişafı və təkmilləşməsi üçün hər cür şərait, eləcə də dövlət qayğısı vardır. Məhz bu şəraitin məhsulu olan F. Rzayevin monoqrafiyasının II cildində m.ö. II-I minilliklərdə ərazilərimizdə yerli-avtohton sakinlər olmuş kəngər, maq, sak, skif, zəngi, oğuz, kəsp, kimmer, Midiya və s. tayfalarla bağlı yeni tarixi faktlar üzə çıxarılmış, bu tayfaların adını daşıyan oykonimlərin linqvistik təhlili aparılmışdır. Burada tək səs-hərflərin məna daşması faktlarının sübutu, ilkin dilimizin birhəcalı olması variantının dil faktları ilə təsdiqi, toponimik adlar üzərində aparılacaq tədqiqatlara yeni bir konsepsiyanın təqdimi və onun dil faktları ilə sübutu, F. Rzayevin dilimizlə bağlı yeni elmi nəticələrinin əsl mahiyyətini ortalığa çıxarır. Əgər m.ö. VI-I minilliklərlə bağlı oykonimlərin quruluşunda ortalığa tək səslərin fonomorfem kimi çıxması faktını nəzərə alsaq, o zaman qeyd etdiyimiz kimi, səs+söz+cümlə təkamülü dilimizin ən qədim dillərdən, bəlkə də, ilk formalaşan dillərdən biri olduğuna təkzib olunmaz bir sübutdur. Məhz sadalanan prototürk tayfa dillərinin Naxçıvan – Naxçvan ölkəsi ərazisində yaranmış çarlıq, ölkə, əyalət kimi qurumlarında ümumi ünsiyyətlə vasitəsinə çevrilməsi amili, türk –Azərbaycan dilinin qədimliyi ilə bərabər, bir çox türk dilləri arasında ümumişlək dil olduğunu, eləcə də digər tayfa dillərinə təsir etmək gücündə olması faktını üzə çıxarır və təsdiq edir.

Tədqiqatçının bu monoqrafiyasında Naxçıvanın qədim və müasir ərazilərində məskun olmuş tayfaların yeri, bu adların daşdığı mənalar, onların mifik inancları, əraziləri, əski salnamələrdəki yeri ətraflı tədqiq edilmiş, bu tayfaların öz adları ilə yaratdığı etnooykonimlər qədim arxiv və qaynaq məlumatları əsasında sistemləşdirilmiş, etimoloji təhlilləri verilməklə, sözlərin aid olduqları dövrlər də müəyyən edilmişdir. Onların prototürk – Azərbaycan dilində olması elmi faktlarla sübut olunmuş, bu adları formalaşdıran sözlərin qədim türk sözlükləri ilə dil və tarixi baxımdan müqayisəli təhlilləri verilmiş, nəticədə dilimizin əski dövrlərinə dair yeni dil və tarixi faktlar ortalığa çıxarılmışdır.

Biz xeyli yazılarımızda Azərbaycanın rus-fars siyasəti ilə parçalanmasının dilimizin tənəzzülünə yol açdığından, onun assimilyasiya olunmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyindən bəhs etməklə, Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə bu dilin Dövlət dili səviyyəsinə qaldırıldığını və əbədiyaşarlıq statusu aldığını qeyd etmişik.

Firudin Rzayevin m.ö. II-I minilliklərdə Naxçıvan əhalisinin etnogenezinə və bu etnosların dilinə həsr edilmiş monoqrafiyasındakı tədqiqatı, dilin məhz müstəqillik amilindən və inkişafından bəhrələnmiş bir elmi əsər olduğuna yetərli sübutdur. Qeyd edək ki, bu dilin tarixi təkamülünü özündə yaşadan ən gərəqli mənbələrdən biri olan coğrafi adlar sistemi üzərində qurulmuş bu əsər, onların adlanma prosesi xeyli qədimlərə söykənir. Təbii ki, bu adların formalaşma və adlanması, o əraziyə sahib olan xalqlara mənsub həmin dövrdə hakim dilin ifadə imkanları hesabına baş vermişdir. Lakin

müəllif burada adların izahını dil, tarix, coğrafiya, son dövr arxeoloji araşdırmaların nəticələri, qədim türk və areal türk sözlükləri və s. amillərlə vəhdətdə qəbul etmişdir ki, biz toponimikaya dair tədqiqatlarda bu cür elmi konsepsiyaya təsadüf etmirik. Tədqiqatın bu üslubu yeni olmaqla, ağır zəhmət tələb edir ki, müəllif bu yeni konsepsiyasını qüsursuz, layiqincə yerinə yetirmişdir.

Bütün bunlar 37 prototürk tayfasının tarixi və ərazisi, dili və inancının Şumer, Urartu və digər salnamə yazılarına, antik müəlliflərin əsərləri və dini kitablara əsl tədqiqatçı bacarığı ilə yanaşılması sayəsində əldə edilmiş, elmi nəticələrə istinadən mümkün olmuşdur. Bu isə F. Rzayevin səriştəli dilçi alim olduğunu, sanballı və ağır bir zəhmətin öhdəsindən bacarıqla gələn əsl tədqiqatçı peşəkarlığını ortalığa çıxarır.

Biz qəti olaraq deyə bilərik ki, bu müqayisəli təhlillərdən əldə olunan elmi nəticələr, monoqrafiyanın I cildində olduğu kimi, bu cilddə də təkcə Naxçıvan əhalisinin etnogenezi, qədim tayfaların dili, mifik inancı və sair tarixi faktların təsdiqi deyil, ümum-Azərbaycan dili və tarixi ilə yanaşı, ümumtürk dili və tarixinin də təsdiqində yeni mərhələdir. Bunu kəngər, maq tayfa adlarının müəllif tərəfindən şumer yazılarında aşkar edilməsi faktı, oğuz, qıpçaq, sak, skif, kimmer, xaçmataq və s. türklərlə bağlı göstərilən yeni dil və tarixi faktlar da təsdiq edir. Dilçi, toponimist alim Firudin Rzayevin müxtəlif dini kitablar və tədqiqat əsərlərindən ortalığa çıxardığı əski tanrıçılıqla fərqli xaç işarələrinin mövcudluğu məsələsi, onun xristianlıq dinindən qabaq türklərdə olması əhəmiyyətli, hətə eramızın V əsrində bu işarənin xristianlıqda deyil, türklərdə inanc yeri kimi mövcudluğu

faktları, bu qədim mədəniyyətin də türklərə aidliyini tamamilə sübut edir. Ayırı-ayrı türklərdə müxtəlif xaç işarələri, oğuzlardakı tamğa işarələrinin müxtəlifliyini təkrarlamaqla, qədim tayfalarımızın özlərinə məxsus adət seçimini, xanlıq dövrü hər bir xanlığın fərqləri bayraq rəmzlərini təkrarlayır. Müəllifin gətirdiyi tarixi sübut və dəlillər müqabilində bizim bu qədim inancımız və mədəniyyət əşyalarımızdan üz döndərməyimiz, türk mifik təfəkkürünün, eləcə də o dövr tariximizin oğurlanmasına yol açan səbəblərdən biridir ki, biz bu mədəniyyətə mütləq sahib çıxmalıyıq. Əks halda, istər tarix və mədəniyyətimizi, istərsə də qədim yurd yerlərimiz – əzəli torpaqlarımızı, biz öz əlimizlə ermənilərə vermiş oluruq.

Bütün bunlara istinadən qeyd etmək istərdik ki, Firudin Rzayevin hərtərəfli biliyi, eləcə də türk xalqlarının dili və onun mənşəyi haqqındakı yetərincə sahib olduğu bilgi, elmi əsərlərin düzgün təhlilinə imkan yaratmış, qəti fikir söyləməkdə ona tarixi, coğrafi və dil faktları olaraq kömək etmişdir. Monoqrafiyada tarixi faktlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuş xəritələr də müəllifin əsl tədqiqatçı bacarığı və peşəkarlığının bariz nümunəsidir.

Bütün bunlarla yanaşı, bizim bu əsərdə dilimizin ən qədim dövr dilçilik yönündən diqqətimizi çəkən əsas amillərdən biri də I cildə olduğu kimi, II cildə də 8 min il öncəki dilimizdə kök və şəkilçi münasibətlərinin müasir dilimizin morfoloji və leksik qanunları ilə müqayisələrinin elmi izahlarıdır. Burada əski dilimizdə az-az təsadüf olunan amorf, flektiv dil xüsusiyyətlərinin izahları da dil tariximiz üçün bir elmi faktı ortalığa çıxarır. Əgər bu gün dünya dillərində amorf (kök dil) və flektiv dil üsürləri hələ yaşamaqdadırsa, bir daha qeyd edək ki, proto-

Azərbaycan dili bu prosesi 8 min il öncə adlamış, tarixi baxımdan ən qədim dil olmuşdur. Bu tarixi faktın özü də monoqrafiya müəllifinin dilçilik elminə gətirdiyi bir elmi yenilikdir.

Bildiyimiz kimi, sözlərin öndən, orta və sondan dəyişmələri, flektivlik əlamətləri slavyan, roman-german, sami, ərəb və s. dillərə aiddir. Burada daxili və xarici fleksiyalar mühüm rol oynayır ki, bunlar monoqrafiyada geniş izah olunur.

Firudin Rzayev amorf-kök dillərə dair nümunələr göstərməklə yanaşı, flektiv dillərə dair qədim Manna və Midiya toponimlərindən Qilzan, Urimzan, qıpçaqlarda Koman, Kuman, peçeneqlərdə Yazı Kapan kimi tayfa əski –**an** “mənsubluq”, bəzən də “bənzətmə” mənalı şəkilçini nümunə verərək, Naxçıvan etnooykonimlərində bunun bütün variantlarında geniş izahını təqdim edir. Eyni hal – **ut/at/t** “yer, məkan”, “cəmlilik”, –**a**, –**ik** “kiçiltmə” və s. şəkilçilərə də aiddir ki, müəllif bəzən bunların leksik mənə daşmasına dair oykonimlərdən misallar və dil faktları göstərir.

Yuxarıda göstərilən bütün bu müqayisəli nümunələrdən müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, ən qədim dillər iltisəqi dillərdir ki, bu dillər hər iki mərhələni min illər bundan öncə keçərək günümüzdə sabit ifadə imkanına malik dilə çevrilmişdir. Müəllifin fikrincə, amorf dillər bu üç mərhələnin ilkin, flektiv dillər orta, aqlütinativ-iltisəqi dillər isə son, sabit və mükəmməl mərhələsi olmuşdur. Biz də bu fikirlə tam şərikik və dilimizin bu dil quruluşlarından ən qədim dil olduğunu təsdiq edirik.

Tədqiqatçı alım F. Rzayevin bu əsərində diqqətimizi çəkən bir məqam da son dövrlər dilçilikdə geniş aspektdən tədqiq olunan adlardakı predikativlik məsələsidir. Qeyd edək ki, predikat və predikativlik anlayışlarında predikat – məntiqdəki mühakimə obyektini – subyekti (mübtəda, yəni haqqında nə danışılırsa o şeyi) müəyyən edən anlayış kimi dəyərləndirir. Əsərdə oykonomik adların izahında da müəllif bu variantlar kontekstində predikativliyin mövcud obyektə bir səsle, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə də ifadəsinə dair nümunələr göstərir.

Əsərə diqqət etdikdə, müəllifin müraciət etdiyi 5 yüzdən yuxarı elmi əsərlərin 140-dan çoxu son 15 ilin nəşrləridir. Bu isə F. Rzayevin həm keçmiş, həm də müasir tədqiqat və mənbələri yetərinə izlədiyinin təkzibolunmaz sübutudur. Kitabda 45 antik tarixçilər və coğrafiyaşünasların əsərlərinə ciddi və qərəzsiz baxış, 24 qədim türk sözlükləri, 200-dən artıq rus, 40-a qədər türk, 150-dən çox Azərbaycan dilində yazılmış elmi əsərlərin və tədqiqatların (500-dən yuxarı elmi əsər) müqayisəli tədqiqi, əsl tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında müəllifin vətəndaşlıq qeyrətinin və əhatəli elminin təcəssümüdür. Bir sözlə, aparılmış tədqiqatların ümumi toplusu olan bu monoqrafiyadakı bütün elmi nəticələri, geniş və əhatəli tədqiqatı nəzərə alaraq, müəllifə gələcək elmi yaradıcılığında yeni-yeni müvəffəqiyyətlər arzulayıram.

*Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən.
Firudin Rzayev. Naxçıvan 2014, I cild*

ALİ MƏKTƏBLƏRİMİZDƏ AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ

Nitq mədəniyyəti insan mədəniyyətinin tərkib hissəsidir. Nitq gözəlliyi insan gözəlliyinin tərkib hissəsidir. Belə fikirlərin sayını artırmaq olar. Burada rus alimi M.R. Lvovun bir fikrinə diqqət yetirmək yerinə düşərdi. O, yazırdı: Bədən tərbiyəsi (fiziçeskaya kultura), haqlı olaraq, orta və ali məktəblərdə lazımı bir fənn kimi qəbul edilir və ona milyardlarla pul xərclənir, ancaq Nitq mədəniyyəti (kultura reçi) qrammatikanın hüdudsuz sahəsinin pərsəng daşı kimi dilçiliyə aid edilir... (Lvov M.R. Ritorika i kultura reçi. Moskva iz AN. 2003. Str 5).

Çox vaxt bu sahə, həqiqətən, ikinci dərəcəli bir sahə hesab edilirdi. Əslində, inanmaq lazımdır ki, nitq mədəniyyəti insanlığın əsas şərtidir. Nitqin təsirliliyi danışanın nüfuzunun (avtoritetinin) tərkib hissəsidir. Buna görə də nitq mədəniyyəti bütün ziyalılara lazımdır. Mədəni nitqi olmayan adamın vəzifəsi ona qulaq asmağa dinləyicini məcbur edə bilməz. Sovet dönəmində dilimizin bütün böyük salonlardan qovulduğu halda (Qurultaydan tutmuş kiçik idarənin dəftərxanasına qədər hər yerdə rus dili hakim idi). Dilimizin öz layiqli məqamına yüksəlməsi Ümummilli lider H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. O, hələ Sovet imperiya rejiminin dünyaya meydan oxuduğu bir vaxtda 1969-cu ilin oktyabrında Azərbaycan Dövlət Universitetinin 40 illik yubileyində təmiz, səlis Azərbaycan dilində danışdı. Bu ovaxtkı MK katibləri üçün böyük risk idi. Buna baxmayaraq, Ulu Öndər öz siyasi nüfuzuna güvənərək ana dilində danışmaqla bütün

ictimaiyyətimizə mesaj verdi. Bunun ardınca 1974-cü ildə “Müasir Azərbaycan dili dərsliyinin müəlliflərinə (Ə. Dəmirçizadəyə, S. Cəfərova, M.Hüseynzadəyə, Ə. Abdullayevə, A. Həsənova, Y. Seyidova) Dövlət mükafatı verdi. 1978-ci ildə qəbul edilmiş Azərbaycan SSR Konstitusiyasına “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir” adlı maddə saldı. Bu ovaxtkı Moskvanın etirazına və gizli qəzəbinə səbəb olsa da, Heydər Əliyev öz cəsarətini itirmədi. 1993-cü ildə xalqın xahişi və təkidli tələbi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev 1993-cü ildə referendum yolu ilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına (maddə 21) “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir” adlı maddə saldı. Ulu öndər hamıya car çəkib bildirdi ki, hər bir xalqın milliyni, mənəvi dəyərlərini yaşadan inkişaf etdirən onun dilidir.

Ulu Öndər Respublika Prezidenti olaraq dilimizin dövlət səviyyəsində qorunması üçün 5 fərman (18-06-2001, 04-07-2001, 19-04-2002, 30-09-2002 və 05-01-2003) imzaladı. Bu fərmanlar dilimizin və dilçiliyimizin inkişafına dövlət səviyyəsində güclü təkan verdi. Bu iş Ulu Öndərin istedadlı və qeyrətli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Respublikamızın Prezidenti olaraq Cənab İlham Əliyev dilimizin və dilçiliyimizin inkişafı üçün 2009-cu il 19 iyun tarixli 833 sayılı fərmanı ilə “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu təsdiq etdi. Bundan sonra Prezident 19 aprel 2013-ci il tarixdə 2837 sayılı sərəncamı ilə Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramını təsdiq etdi. Bu Dövlət

Programından əvvəl Prezident 23 may 2012-ci il tarixdə eyni məzmununda sərəncam vermişdi. Həmin sərəncamda deyilir:

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyinin bərpasına nail olduqdan sonra Azərbaycan dili xalqımızın ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və elmi-mədəni həyatında dövlətin rəsmi dili kimi müstəsna əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin “Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında” 18 iyun 2001-ci il tarixli və “Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə 2 yanvar 2003-cü ildə tarixli fərmanları ilə əbədi dilimizin fəaliyyət meydanı daha da genişləndirilmiş, onun müxtəlif üslublarının potensialı bir daha üzə çıxarılmış, bütünlükdə dil mədəniyyətimiz qarşısında yeni üfüqlər açılmışdır. Bununla yanaşı, son dövrlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin tükənməz imkanlarından lazımınca və düzgün istifadə edilməməsi diqqəti çəkir. Ədəbi dilimizin özünəməxsus inkişaf qanunauyğunluqlarına xələl gətirə biləcək yad ünsürlərin üzə çıxarılması və qarşısının alınması istiqamətində mütəxəssislər heç də həmişə çeviklik nümayiş etdirə bilmirlər. Nəticə etibarilə dövlət dilimizin tətbiqi sahəsində bir sıra problemlər özünü qabarıq şəkildə büruzə verir. Dilin böyük ictimai-siyasi hadisə və mənəvi həyatımızın mühüm amili olduğunu çox zaman nəzərdən qaçıran bəzi mətbuat orqanlarında, radio və televiziya kanallarında ədəbi dil normalarının pozulması adi hal almışdır. Hələ də bəzi aparıcılar belə hesab edir ki, xarici dil sözlərini çox işlətsən, sənə savadlı deyərlər. Belə deyil.

Xarici, əcnəbi sözləri lüzumsuz işlədənlərin nitqi “zibillənmiş” hesab olunur. Əgər Azərbaycan dilində bir söz varsa, əcnəbi dildən gətirmək lazım deyil. Məsələn, *köçürmək* əvəzinə *təxliyə etmək*, *başlamaq* əvəzinə *start vermək*, *dayanmaq* əvəzinə *park etmək* və s. işlətmək dilimizə hörmətsizlikdir. Bilmək lazımdır ki, xalq üçün dildən əziz şey yoxdur. Dilini sevməyən, onun qaydalarına məhəl qoymayan insan xalqını və vətənini sevməz! Bütün ali məktəblərimizdə bu fənn tədris edilməyə başlayandan sonra bəzi əliəyriilər müəllifin icazəsi olmadan bu kitabı (habelə “Dilçiliyə giriş” kitabı) gizli yolla çap edərək yaydı və çoxlu gəlir əldə etdi. Bizim müxtəlif yerlərə müraciətimiz nəticəsiz qaldı. İndi biz yeni nəşrə bəzi əlavələr etmişik. Kitabı alanda diqqətli olun. Piratların buraxdığı kitablarda ikinci nəşrə bu ön söz yoxdur. Bu ön söz olmayan kitabları almayın.

Bu sərəncam Azərbaycan dilindən istifadə edənlərin və ana dili Azərbaycan dili olanların qarşısında çox böyük tələblər qoyur. Eyni zamanda dilçilərimizin gələcək fəaliyyət istiqamətini və proqramını müəyyənləşdirir. Dövlət Proqramının 6.2.2-ci bəndində ali təhsil müəssisələrində müvafiq ixtisaslar üzrə nitq mədəniyyəti fənninin tədris edilməsi bir vəzifə olaraq qarşıya qoyulur.

Bu haqda həmkarlarıma deyiləsi bir neçə sözüm vardır. Bu fənnin mahiyyəti və əhəmiyyəti haqqında Ulu Öndər demişdi: “.. İndi isə, şübhəsiz, bizdə təhsilin tam əksəriyyəti Azərbaycan dilində gedir. Ancaq bir var ki, Azərbaycan dilində oxuyursan, bir də var ki, dilin incəliklərini bilirsən, Azərbaycan dilində yüksək səviyyədə söz deyə bilirsən, fikrini ifadə edə bilirsən, nitq edə bilirsən. Bu hələ bizdə çox çatışmayan bir sahədir”.

Bax məsələ də bundadır! İstər Ulu Öndərin sözlərində (habelə əvvəlki sərəncamlarında) istərsə də, Respublika Prezidenti cənab İlham Əliyevin təsdiq etdiyi “Dövlət Proqramı”nda “nitq mədəniyyəti” dedikdə ritorika haqqında elm nəzərdə tutulmur. Bəzi həmkarlarım əsil tələbin nədən ibarət olduğunu düzgün qiymətləndirdi. Bilmədiyi üçün bəzən bu fənni mühazirə seminar şəklində tədris edir. Bəzən nəzəri fənn kimi başa düşürlər. Belə ki, nitq mədəniyyəti – ritorika haqqında Aristoteldən başlamış dünya alimlərinin bəlağətli nitq haqqındakı fikirlərindən ibarət bir kurs keçmək bizə heç nə verməz. Ritorikanın nəzəri problemlərindən, başqa elmlərlə əlavəsindən, ritorikanın sahələrindən, ritorik fiqurlardan qısaca bəhs etmək lazımdır.

Amma bu fənn praktik şəkildə tədris edilməlidir ki, interaktiv metodla bütün auditoriyanın iştirakı ilə nitq fiqurları, nitq elementləri, onun sahələri praktik şəkildə anlaşılsın. Hər bir tələbə öz ana dilində fikrini dəqiq və təsirli şəkildə ifadə etsin. Daha bizim televiziya aparıcıları kimi deməsin:

1. *Avtobusun iştirakı ilə qəza baş verdi.*
2. *Xəstəxanada yanğın baş tutdu.*
3. *Qonşu öz qonşusunu güllələdi.*
4. *Belə deyək də, Amerika prezidenti İşid qüvvələrini hədələdi.*
5. *Albalı plusla şoppinq edin.*

Bu reklamı yazan və onu bütün şəhərə sərgiləyən dil düşmənləri başa düşmür ki, şoppinq sözünün mənasını yalnız ingilis dili bilənlər bilir, bu söz cümlənin bütün məna yükünü öz üzərinə götürmüşdür.

Əgər bu söz aydın deyilsə, bütün cümlənin mənası təhrif oluna bilər. Belə ki, adamlar şoppinq sözünü, xuliqanlıq, oğurluq, talan və s. kimi başa düşə bilər. Ona görə də nitqdə belə əllaməlik olmaz. Bu dilimizə düşmənçilikdir. Bax, tələbəyə bunu öyrətmək lazımdır! Nəzəriyyə yox. Yenə müəllim yoldaşlara üzümü tutub deyirəm əllaməlik etməyin! Auditoriyada ritorika və Azərbaycan dili haqqında əvvəlcədən verilmiş bilik əsasında nitqin müxtəlif sahələrinə aid praktik mətnlərlə işləyin. Tələbələrə praktik tapşırıqlar verin. Nitq sahələrinə aid mətnlər üzərində linqvistik və ritorik təhlil aparın.

*“Respublika gəncləri” qəzeti,
№6(591) 19 fevral 2015*

M. KAŞQARIDƏN DƏDƏ QORQUDA, DƏDƏ QORQUDDAN BU GÜNƏ

Açar sözlər: Kaşqari, Dədə Qorqud, frazeoloji ifadələr, qədim, müasir, gələcək tədqiqatlar

Məlumdur ki, frazeoloji ifadələr dildə dərhal yaranmır. Bu ifadələrin yaranması uzun prosesin məhsuludur. Birinci, ona görə ki, belə ifadələrdə tək bir söz iştirak etmir. İkinci, hər bir söz semantik sahəsində əvvəlki leksik-lüğəvi mənə əsasında ilkin özümlüyündən uzaqlaşır. Bu uzaqlaşma müxtəlif xarakterli ola bilər. Bunu şərtləndirən cəhətlərdən başlıcası xalqın dünyagörüşü və təfəkkür tərzində yol verilə bilən özgələşmə prosesidir. Bu proses qanunauyğun şəkildə ilkin kök mənadan uzaqlaşmadan təkamül əsasında gedir. Beləliklə, yeni yaranan frazeoloji ifadə tərəfləri də daxil olmaqla yeni anlayış ifadə edər. Bu dəyişmə o dərəcədə kəskin ola bilər ki, tam halında ifadə tərkibində olan sözlər öz ilkin mənası ilə əlaqəni kəsmiş ola bilər. Bu yenə də həmin frazeoloji ifadənin yarandığı dilin daxili qanunları və onu yaradan xalqın milli təfəkkürü çərçivəsində baş verir. Frazeoloji ifadələr dilin yüksək çərçivəsində baş verir. Yəni frazeoloji ifadələr dilin yüksək layını təşkil edir. Nitqdə onlardan istifadə etmək üçün həmin dildə danışa bilmək kifayət deyil. Məsələn, Azərbaycan dilində danışa bilən deyə bilər ki, yoruldu, qoy bir az dincəlim. Amma lap əldən düşdüm, qoy nəfəsimi dərim deyə bilməz.

Dilimizdəki frazeoloji vahidlər həm qədim, həm də müasirdir. Dildə ən sabit söz qrupu – nitq hissəsi feildir. Ona görə də bir komponenti feillə ifadə edilmiş frazeoloji birləşmələrin tarixi daha qədimdir. Bu barədə H. Bayramovun fikri də maraqlıdır. O hələ Orxon-Yenisey abidələrinin dilindən bəhs edərkən yazırdı: “Tədqiqat göstərir ki, ən qədimlərə doğru uzaqlaşdıqca dildəki belə vahidlər tamamilə yoxa çıxmır. Müasir dilimizdəki kəmiyyətinə nisbətən müqayisəedilməz dərəcədə azlıq təşkil etsələr də, dilimizin frazeoloji vahidlərinin müəyyən bir qismi, xüsusən türk mənşəli baş sözlər əsasında formalaşanlar, daha qədim tarixə malikdir. Belə səciyyə daşıyanları ilk olaraq məhz hansı əsrdə və hansı yazılı əsərdə işlədilməsini müəyyənləşdirmək üçün apardığımız məsələlər bizi istər-istəməz Azərbaycan dilinin təşəkkül tapdığı dövrə məxsus dil abidələrindən daha əvvəllərə – hələ ayrı-ayrı müstəqil türk dillərinin təşəkkül tapmadığı, yalnız vahid ümumtürk dilinin olduğu dövrə, başqa sözlə desək, Orxon-Yenisey abidələri dövrünə aparıb çıxardı” (1, səh.15).

Frazeoloji ifadələrin xarakteri, kökləri haqqında çox deyilmiş, çox yazılmışdır. Biz burada Mahmud Kaşqari “Divanı”nda işlənmiş bəzi frazeoloji ifadələri verməklə aşağıdakıları izləyirik:

a) Sübut etmək ki, XI əsrdə “Divan”da işlənən atalar sözləri, zərbi-məsəllər, frazeoloji ifadələr Azərbaycan dilinə yad deyildir.

b) Əgər o vaxtlar belə ifadələr var idisə, deməli Azərbaycan dili XI əsrə qədər təkamül və inkişaf dövrü keçirmişdir.

c) “Divan”da işlənmiş həmin ifadələr 9 yüz il dilimizdə işlənmişsə, deməli xalqımızın dünyabaxışı az dəyişmişdir.

ç) Gələcək tədqiqatlar üçün müəyyən istiqamət və stimül verilməlidir ki, bu mövzunun araşdırılması dilimizin tarixi üçün çox zəngin elmi və faktiki material verə bilər.

Vaxtilə professor H. A. Bayramov Azərbaycan dili frazeologiyasının əsaslarından bəhs edərkən “Divani lüğət-it türk”də işlənmiş frazeoloji birləşmələrə toxunmuş və onları müasir dilimizdə işlənən həmin tipli birləşmələrlə müqayisə edərək onları beş qrupa bölmüşdür: (1, səh.20)

1. Eyni ilə işlənənlər

Öc almaq.

Könlü açılmaq.

Öyüd almaq.

Öyüd vermək.

Könül vermək.

2. İkinci komponentlə - feillə seçilənlər

Sözün tutmaq (söz almaq mənasında).

Ara çəkmək (ara vurmaq mənasında).

Könlün acıtmaq (könlün incitmək mənasında)

At atmaq (at oynatmaq mənasında).

3. Birinci tərəflə - isimlə seçilənlər

Tirtu bakmaq - əyri, kəc baxmaq.

Sav kadır naq-söz qaytarmaq.

Əlik tutmaq - əl tutmaq.

4. Mənaca seçilənlər

Yuxarı turmaq-ayağa durmaq.

Öndə gəlmək - irəli gəlmək.

5. Komponentin fonetik fərqi ilə

Küzi yolka bulmaq-gözü yolda qalmaq.

Yuxarı komak-özünü çəkmək, yuxarı qoymaq.

Kam kuzumak - gam qurunaq.

Biz bu məqalədə M.Kaşqari lüğətinin bir neçə Bəsim Atalay, Salih Mütəllibov və Ramiz Əsgər nüsxəsində işlənmiş frazeoloji ifadələrin klassik və müasir ədəbiyyatımızda, bayatılarımızda, bir sözlə, dilimizdə işləndiyini göstərməyə çalışacağıq.

Ev yıxmaq

ol əv bozdı - o evi yıxdı (3, s.38; 1, s.85).

ol anın qəvin yıktırdı - o onun evini yıxdırdı (R. 111. 109).

Ol əvin yıkdı. (2, cild 3, s.67).

Bu, geniş bir elmi araşdırmanın mövzusudur. Əlbəttə, Kaşqari divanında biz göstərdiyimizdən yüz dəfə çox paremioloji ifadə işlənmişdir. “Dədə Qorqud” dastanlarında isə Kaşqari divanında işlənənlərdən daha çox paremioloji ifadə işlənmişdir, bunları sistemli şəkildə araşdırmaq bir məqalənin işi deyil. Amma yenə bəzi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün başlanğıc ola bilər.

Ovçu dursa üz-üzə,
Toru qursa üz-üzə,
Yar evim onda yıxar,
Dinməz dursa üz-üzə. (4, s.75)

Əzizim, namərd əli,
Heç tutma namərd əli,
Mərd olan evlər tikər,
Ev yıxar namərd əli. (4, s.55)

Mən aşiq gülə-gülə,
Gül əkdim gülə-gülə.
Evimi düşmən yıxdı,
Üzümə gülə-gülə. (4, s.18)

Əzizim ara sözü,
Sərraf ol, ara sözü.
Öz sözün özün bil,
Ev yıxar ara sözü. (4, s.73)

Dəryalarə hökm etmədə tıfan,
Səhraları sarsıtmada vulkan,
Sellər kibi axmaqda qızıl qan,
Canlar yaxar, evlər yıxar insan. (H.Cavid)

Sən kimi düşünsə bütün qadınlar,
Gündə min ev uçar, min ev yıxılar. (S. Vurğun)

Göründüyü kimi, yaranma tarixi dəqiq bilinməyən bayatılarda işlənmiş ev yıxmaq mənası xalqımızın dünyagörüşündə sabitləşmişdir.

Üz görmək (2, cild 1, s.75)
Qohumdan, tanışdan pis üz görəndə
Sən annam olmusan,
Bacım olmusan. (Nüsrət Kəsəmənli)

Dərd məndən üz görübdü
Meydanı düz görübdü
Gedir, gedir, qayıdır
Məni yalnız görübdü. (4, s.130).

Əl tutmaq
Ol manqa əliğ tutdu. O mənə əl tutdu.
(5, cild 2, s.252; 6, cild 2, s.337,2, s.11)
Ol manqa əliğ tutdu - o mənə əl tutdu, boyun oldu,
zamin oldu.

Əl tutmaq kömək etmək mənasında işlənmişdir. Bu ifadədən dilimizin bütün tarixində geniş istifadə olunmuşdur. İkinci tərəfi *tutmaq* olan frazeoloji ifadə dilimizin tarixində çox işlənmişdir. “Dədə Qorqud” dilində də buna rast gəlirik. Məsələn,

İmdi gəl səninlə “kürək tutalım” dedi.

Bundan əlavə, *tutmaq* feili adlarla birləşib frazeoloji birləşmə yarada bilir. Məsələn,

Yalançı oğlu yolancığın acıgo tutdu... aydır.

Belə birləşmələrin həm birinci komponenti (isim), həm də ikinci komponenti (feil) aid olduğu nitq

hissələrinin əksər qrammatik funksiyalarında (vəziyyətlərində) işlənə bilir. Misallara baxaq:

Aşiqəm, butam hanı?
Bəzəkli odam hanı?
Qaldım dərya üzündə,
Əlimdən tutan hanı? (4, s.12)

Eləmi, kotanım yox,
Kəndirim, kotanım yox.
Düşmüşəm qəribliyə,
Əlimdən tutanım yox. (4, s.25)

Rəhm qıl saibə, saqi, mey ilən dut əlini,
Necə içsin qanını bu ürəgi qan olmuş? (Saib
Təbrizi)

Açmaz ləbim, məgər kitabım,
Dutmaz əlimi məgər xəzabım? (Məsihi)

Zəfdən düşdüm ayaqdan, yox əlimdən tutanım,
Göz yaşım çöp kimi hər dəm məni yerdən götürər.
(M. Füzuli)

Köməyi dəyməyən şirindil insan,
Yaxşıdır acidil əl tutanlardan. (N. Gəncəvi)

Cəfalar çəkmişəm artıq ölümdən
Pərişan olmuşam sən tut əlimdən. (Fə dai)

Üz vermək – *üz* sözü “Divan”dan *yüz* şəklində işlənmişdir.

Türk dillərinin çoxunda (türk, tatar və s.) və klassik Azərbaycan dilində də *üz-yüz* şəklində işlənmişdir.

Gərçi, ey dil, yar üçün üz verdi min möhnət sana,
Zərrəcə qəti-məhəbbət etmədin, zəhmət sana. (M. Füzuli)

Hər ləhzə verər üz bizə bu dəhrdə yüz qəm
Bivəch deyil, şamü-səhər mey içərik biz. (M. Füzuli)

Kim ki göz dikmiş gözəl bir
Dilbərin rüxsarinə
Üz verən hər bir bəlanı
Çəkməyə imkan var. (M. Füzuli)

Göz yaşına yüz vermişəm, amma bilirəm kim
Ol seyl ilə könlüm viran olacaqdır. (Qövsi Təbrizi)

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, feili frazeoloji birləşmələrin birinci tərəfi somatik leksikaya aid olduqda birləşmə bütövlükdə obyektivliyə doğru yönəlir. Obyektivlik isə əbədidir. Buna görə də belə birləşmələr dilin bütün tarixi boyu yaranır və yaşayır.

Öc almaq (1, s.51; 6, s.53; 2, s.117; 2, s. 133)
Öc, kək kamuq kişinin
Yalınquk üro alın bil
Bil ki, qisas başqasından alınmış bir borc kimidir.
(2, s.117)

və ya Bizgə kəlip öc tutar – Bizə gəlib öc almaq istər. (2, cild 2, s.183)

Öc sözü dilimizdə geniş yayılmasa da, ara-sıra frazeoloji birləşmədə baş söz kimi çıxış edir. M. Kaşqari divanında bu sözün *öcut* və *ocas* variantına da rast gəlirik. Prof. H. Bayramov *öc* sözünün müasir dilimizdə işlənmədiyini qeyd etməklə bərabər “Azərbaycanca-rusca lüğət”lərdə *öc* sözünün verilməsini düzgün sayır (Bax: SSRİ EA Azərbaycan filialının nəşri. 1941, səh.240, X. Əzizbəyov “Azərbaycanca-rusca lüğət”. Bakı, 1955, səh.280). Halbuki bu söz intiqam mənasında (7, s.479) müstəqil mənada verilmişdir. Məsələn,

Qaynayır qəlbimin içində öcüm

Bilirəm, çatmaz o nəhəngə gücüm. (A. Şaiq)

Intiqam almaq mənasında öc almaq dilimizdə o qədərdə kasad deyil. Məsələn,

Yenə Kəpəzin ağsaçlı məğrur başı vüqarla ucalır, sanki işıq qaranlıqdan öc alırdı. (M. Rzaquluzadə)

“Dədə Qorqud”da bu ifadə *öğ almaq* şəklində işlənməmişdir. Məsələn:

Atamdan yekrək qayın ata!

Anamdan yegrək qayın anna!

Qoytabanın buğrası urkdi gedər,

Sarvanlar ögin aldı döndərməz

Qaragüc aygırın urkdi, gedər

İlgıcılar ögin aldı, göndəriməz.

Agaylın qocları urkdi gedər,

Coban ögin aldı, göndəriməz,

Ala gözlu, oğlun, qardaşını andı gedər

Ağca üzlü gəlinim, döndəriməz

Sizə məlum olsun dedi

Dostun dar günündə dost üz çevirməz
Ey könül, bir quş ol, ellər dolan, gəz.
De ki, yağılardan öc almayınca
Qisas qılincımız qınına girməz. (O. Cəmil)

İndən belə onu bura gətirən əsgərlərdən, onların
böyüklərindən də öc almaq yollarını axtarmalı olacaqdı.
(Fəxri Uğurlu)

Bir tülək tərlandı ələ salmağa
Düşmən öldürməyə, öc almağa
Qoçaq olur igidləri Dərbəndin. (Aşıq Abbas
Tufarqanlı)

Öcəşmək-ol məninq birlə öcəsdı. (1, cild 1, s.231)
Öc-intiqam. Qaynayır qəlbimdə içimdə ocum. (A.
Şaiq)

Öcəşkən, öcəşkənlik, öcəşmək (çəkişmək,
sürttüşmək, sataşmaq, mübahisə etmək)

ÇəkməsİLən mənimlə öcəşməyə və məni ələ
salmağa başladı. (7, s.376)

Göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dilində söz
başında y səsinin düşməsi dilimizin özünəməxsus
xüsusiyyətidir. Amma XX əsrin əvvəllərinə qədər üz-yüz,
ulduz-yıldız, il-yıl şəklində işlənməsinə də rast gəlmək
olur. Müasir türk və tatar dilləri üçün bu cəhət
xarakterikdir.

Ol məninq könülcaydı – O mənim könlümü meyl
etdirdi. Açırdı. (2, cild 3, s.232)

Könlü açılmaq.
kongül açıldı - könül açıldı.

Ey qəlbim açan həmdəminim insan,
Qaldır göyə min kəsə duyaq bəlkə sazından. (M.
Füzuli)

Gər istərsən açılısın könlümün, sən
Dağıt zülfün üzərə. Qıl səlasil. (M. Füzuli)

Könlüm açılır zülfi-pərişanını görgəc
Nitqim tutulur qönçeyi-xəndanını görgəc.

Bağda güllər biçildi,
Bir-birindən seçildi.
Bircə yol səni gördüm,
Tutqun könlüm açıldı. (4, s.82)

Sən də, a müğənni, dilə gəl, könlümü bir aç,
Ney ilə bu ətrafı işıqlandır, alov saç! (M. Füzuli)

Könlümün qönçəsi xari-sitəm ilə açılır,
Bu məhəbbət bağının zinətidir cövrü sitəm. (M.
Füzuli)

Açılır yurduma baxdıqca mənim
Ürəyim gül kimi yarpaq-yarpaq. (S. Rüstəm)

Könglüm Tolqardı – könlüm bulandı.
Könglüm köyüp, kannı kırıp (könlü yanıb, qanı
quruyub). (2, cild 2, s.199)

Burada sinonim sözlərlə frazeoloji ifadələr yaranmışdır. Qəlbi açılmaq, könlü açılmaq, ürəyi açılmaq və s.

Frazeoloji birləşmələrin komponentləri arasına söz daxil olması da poeziya üçün təbii haldır.

Könül vermək (bağlamaq) (5, cild 3, s.309; 6, cild 3, s.324; 2, cild 3, s.276)

“Dədə Qorqud” kitabında könül vermək ifadəsi geniş şəkildə, Kaşqaridə və müasir dilimizdəki kimi işlənir. Məsələn,

Göz açıban gördüdim,

Könül verib sevdiğim, a Dərsə xan.

Vay göz açub gördüdim, könül verib sevdiğim...
deyu ağladı. (58)

Göz açuban gördüdim, könül verüb sevdiğim
Banıçiçək Yolancı oğlu Yolancuğa varar olmuş.

Könglüm anqar bağcayü-könlüm ona bağladım

Qeys onu gördükdə heyrətə daldı,

Ona könlünü verdi, könlünü aldı. (N. Gəncəvi)

Onlar bir-birinə könül verdilər,

Tezcə dildən-dilə düşdü bu xəbər. (N. Gəncəvi)

Yəlkin bolup barduki

Konqlün anqar bağlaya

Kaldın ərinc kadmuka

Işinə udhu kadmuka

Yolçu olub yüyüdü.

Könlüm ona bağladım

Qayğı məni bürüdü

Hey dalınca ağladım.

Incidən bəydi məni,
Saraldan meydi məni
Dost bilib könül verdim
Bəd yerdə əydi məni. (4. s.220)

Öksüz taleyimtək gecikdin nədən?
Karvanqıran doğdu, görünmədin sən.
Oxşatdım, yanıldım, könül verdim mən,
Bilmədən vuruldum, ey dan ulduzu. (C. Cabbarlı)

Dünya mülkünə, Füzuli, könül vermə buraya,
Çoxları gəlmiş, lakin qalan bir kimsə yozdur. (M.
Füzuli)

Səyyarələrin seyrinə baxdıqca tutulma,
Ver könlünü bu yeddi dənə mey dolu cama! (M.
Füzuli)

Bir sənəm zülfünə guya ki, veribdir könlün,
Ki Füzulinin ikən hali pərişan görünür. (M. Füzuli)

Göz açıban gördüyüm,
Könül verib sevdiyim,
Qoç igidim, şah igidim. (“Kitabi-Dədə Qorqud”)

Könül Berü yaq ymadınc (könül verib meyl
etmədin. (R.Ə. III. 231)

At oynatmaq (çapmaq) (3, cild 3, s.250; 6, cild 3,
s.267; 2, cild 3, s. 129)

Ol atın kovdi-capdı,
Ati oynadıb çapsan əgər sən,
Göylərə gedərək geri gələrsən.
Marağalı əhvədi “cami-cəm”
Ər atın kovdu. (2, cild 3, s. 179)

Bu ifadə də “Dədə Qorqud” kitabında çox işlənmişdir. Məsələn,

Babam at səgirdişimə bagsun, qıvansun; ox atışıma
bagsun, güvənsün; qılıc çalışıma bagsun sevinsin.

Qırq yigit bədəvi atın oynatdı, oğlanın üzərinə
yignağ oldı.

Ağca qola sürməlidə at oynatdım.

Dünya yaratmağa qüdrəti çatan,
“Ol” əmri atım çapar, bigüman
Marağalı Əvhədim “Cami-Cəm”
Fərqəd öz atını çapırdı yenə
Gəmissi çatmışdı şətt sahilinə. (N. Gəncəvi)

Əfsanə dəhlizi dar olsa əgər,
Sənətin sözü də yolda ləngiyər
Gərək söz meydanı gen olsun müdam
Atini dördnalla oynatsın ilham. (N. Gəncəvi)

Eynəkli kişi: Yeni il findüfürüş cavanlarçün,
Stilyaqalar üçündür atılıb düşsünlər, at oynatsınlar.
(Anar)

Daşqın çayı andıra xəyalları qaçaq düşdüyü
Gündən bu günəcən heç uyuşa bilmədiyi

Bu zəmanədə elə bil at oynadırdı. (Fərman Eyvazov)

Könlünü acıtmaq (incitmək, sındırmaq)
Könlün acıtmaq frazeoloji birləşməsinin ikinci komponenti Azərbaycan dilində geniş yayılmamışdır. Buna görə də həmin sözün əvəzinə dilimizdə incitmək, qırmaq, sındırmaq və s. kimi sözlər işlənmişdir. Məsələn,
Ey gözüm, nə dəyib köyrək könlünə
Ey şirin göftarım, nöşün ağladın? (Vaqif).

Ol anıq könlün acıtdı. (2, cild 1. s.251)
Eləmi, inci könlüm
Durr könlüm, inci könlüm
Düşdü nakəs toruna
Bəxtindən inci, könlüm. (4, s.31)

Onun könlünə kim dəyib, ay oğul? (V. Babanlı)

Hicrin cəfası eylə yırıbdır bu könlümü,
Hər şəb qapunda naləvü əfğan yetər mana. (Ş.İ. Xətai)

Nə oğlunun “hə” sözünə “yox” dedi bir an,
Nə də onun bircə dəfə qəlbinə dəydi. (S. Vurğun)

Qəlbinə dəyməsin sözüm, söhbətim,
Səndə məhəbbət də, namus da vardır. (S. Vurğun)

Budur sözüm sənə məndən əmanət,
Könül yıxma, vəli eylə imarət. (Ş.İ. Xətai)

Kəm baxmaq kəc baxmaq
Kadaş tarafa it kibi Kengru bakar. (5, cild 2, s.252;
6, cild 2, s.338)

Mən aşıq, düzdən olar,
Qəlb sınmaq düzdən olar,
Ustadına kam baxan,
Hər iki gözdən olar. (4, s.18)

Eləmi, bir çən gələ,
Duman gələ, çən gələ
Ustadına kəc baxanı,
Keçirəsən çəngələ. (4, s.31)

Üzərliksən, havasan,
Hər bir dərdə dəvasan
Balama kəc baxanın
Gözlərini ovasan. (4, s. 101)

Bülbül gələ, bağ dola,
Tər lan qona, dağ dola.
Yarıma kəc baxanın,
Gözlərinə dağ dola. (“Bayatılar”, 4, s. 17)

Lay-lay, a balam, lay-lay
Alınmaz qallam, lay-lay.
Sənə kəc baxanları
Yandırsın nalam, lay-lay. (“Bayatılar”, 4, s.99)

Kadhas (qohum-qardaş) Taba (tərəfə) it kibi kınqru bakar - Qohum-qardaş tərəfə it kimi kəc baş baxar. (2, cild 2, s.384)

Gözü yolda qalmaq. (1, cild 2, s.188; 6, 2.218; s, cild 7, s.190)

Közü yolka bölmək (bolur). “Dədə Qorqud” kitabında göz sözü ilə çoxlu paremioloji ifadə işlənmişdir. Məsələn:

Kafirin gözü qorqdı.

Aşiqəm, xəstə mənəm
Dərdi dərd üstə mənəm.
Gözü yollarda qalan,
Qulağı səsdə mənəm. (1985, 4, s.12)

Qoy gedim yurda məni,
Tapşırma qurda məni.
Gözü yolda balam var,
Öldürmə burda məni. (1985, 4, s.118)

Vədeyi-vəsl verib qoyma gözüm yollarda,
Keçsə bir ömür, əzizim, nigaran ləzzəti yox. (M. Füzuli)

Eldən aralar məni,
Vurar, yaralar məni.
Gözlərim yolda qalıb,
Basır qaralar məni. (4, s.37)

Sözü sözdən alan var,
Zülfün üzə salan var.
Gözəl oğlan, tez böyü,

Gözü yolda qalan var. (4, s.37)

Əzizim, hər ay gəl,
Hər həftə gəl, hər ay gəl.
Gözüm yollarda qaldı,
Çağırırım, haray gəl. (4, s.37)

Ayağa durmaq
Yuxarı turmaq ər yukan turdu. (2, cild 3, s.177)

Qulluqçu naharın hazır olduğunu xəbər verəndə
Artur bir yüngüllük hissilə köksünü ötürüb ayağa qalxdı.
(E.V. Voynic)

Ellər ayağa durdu,
Düşməyə zərbə vurdu.
Faşistləri məhv etdi
Qəhrəman Qızıl Ordu. (4, s.244)

Alsın bu fəqirin yükünü dərdli dilindən,
Qaldırsın ayağə, tutaraq meylə əlindən. (M. Füzuli)
Dur ayağə eyləmə zəbuni,
Olgil mənə qələ rəhnümünü. (Məsihi)

Söz qurtarmaq (1, cild 1, s.507; 6, cild 1, s.465; 2,
s.484)

Eşitip ata-ananq savlarım kadırma
Nənq kurt bulub kövəzlik kılınıp yana kudurma
Ata-ananın öyüdlərini (sözlərini eşidib qaytarma)

Nemət tapsa, ərköynlük edib qudurma. (2, cild 1, s.484)

Sözü qurtarmaq (1, cild 1, s.507; 6, cild 1, s.465; 2, cild 1, s.484)

Söz ki bitdi, daha sındı pəri balın necədir?

Gələcək səhnə üçün fikri xəyalın necədir? (C. Cabbarlı)

Söz açmaq

Tamu Kapugin acar tavar, Rüşvət Cəhənnəmin qapısını açar)

Əmirxanın qısqanc olan təbiətini

Bildiyindən söz açmadı Aygün bu haqda. (S. Vurğun)

Söz açma mənə, çox çalışıb az yeməyindən. (Sabir)

Atalar sözləri, Divanda çoxlu atalar sözləri və zərbi-məsəllər işlənmişdir ki, onların əksəriyyəti bu gün Azərbaycan dilində işlənməkdədir. Onların müasir dilimizdə geniş şəkildə işləndiyini göstərmək üçün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğət”i (IV cild) və Ə. Hüseynzadənin tərtib etdiyi, “Atalar sözləri” kitabı ilə müqayisə edilmişdir.

Fikir eyni, deyim başqa

1. muş (pişik) yakrıka (asılmış yaga) Təgişməş (əli çatmaq, ayır (deyər): elin kişi nəngi (başqasının – elinməli) yaraşmaz) - Pişik əli asılı yağa çatmayanda deyər elin malı mənə yaraşmaz (2, cild 1, s.134); Pişiyin ağzı ətə çatmayanda deyər: İy verir (8, s.552).

1) Yılan yarpuzdan kacar, kanca barsa yarpuz utzu gəlür. (2, cild 3, s.41)

İlan yarpuzdan qacar, hara getsə, qabaqına yarpuz çıkar.

İlanın zəhləsi yarpızdan gedər, o da bitər yuvasının ağzında bu sözün aşağısında yarpız sözünün bir mənasını da manqus firon siçanı olduğu verilir. Atalar sözünün etimoloji mənası aydınlaşmış olur. Çox vaxt yanlış olaraq xalq əzcaçılığına əsaslanır, belə yazırdılar ki, yarpızın qoxusundan ilanın başı ağrıyır.

2. Tapuğ taş yarar, taş başığ yarar.

Xidmət (indi tamah) Daşı yarar, daş da qayıdıb baş yarar. (2, cild 3, s.58 59).

Artıq tamah Daş yarar, Daş qayıdıb baş yarar. (8, s.214)

3. Kanın kan billə yumas qanı qanla yumazlar.

Qanı qan ilə yumazlar. (8, s.172)

Tünlə yorup kündür üz səvvnür,

Kicikdə əvlənip ulqadhu səvvnür – gənc ikən evlənən yaşlaşanda sevinər. (2, cild 3, s.80)

Tez duran, tez evlənən peşman olmaz.

Közdən yırasa köngüldən yəmə yırar.

(gözdən iraq olan, könüldən də uzaq olar. (2, cild 3, s.317)

Gözdən iraq, könüldən uzaq) (7, cild 3, s.461)

Susəngən udlhika tənqri müguz berməz. (2, cild 3, s.317) Vuran öküzə allah buynuz verməz.

İki kocnqar başı bir aşacta pişmas. İki (qoçun) başı bir qazanda bişməz yalnguk oğlu yokadhur (olər), ednugi (yaxşı) adı kalı R.Ə.III.332) igid ölər, adı qalar, müxənnətin nəyi qalar.

Köş kılıc kinka sığmaz – qoşa qılınc bir gina girməz
– sığmaz. (2, cild 1, s.365)

Tağ tağa kovuşmaz, kişi kişiğə kavuşur (2, cild 3, s.
153).

Dağ-dağa qovuşmaz, insan insana qovuşar
Kani kann birlə yumas, qanı qanla yumazlar.
Qani qan ilə yumazlar.

Yesin katıqlansa, kışın səvvür, yayda çalışan qışda
sevinər. (III. 159)

Yayda işləyən qışda dişlər.

Kür eldinq kirsə, törü tünq lüktən çıxar (zorakılıq
qapıdan girsə, ədalət insaf bacadan çıkar. (8, s.46)

Zor qapıdan girəndə dad bacadan çıkar // zor
gələndə qanun qaçar. (A.S.346)

Öldəci sıçğan muss tasakın kaşır (ölümü gələn siçan
pişiyin xayasını qaşır. (K.III. 246).

Keçinin əcali çatanda buynuzunu çobanın çomağına
sürtər. (Atalar sözü. B., Yazıçı 1985)

Kiçik bir məqalədə mövzunu tam əhatə etmək
mümkün deyil. Təkcə bunu demək kifayətdir ki, bu
mövzu gələcəkdə araşdırıcısını gözləyir.

Bu kiçik qeydlərdən aşağıdakı nəticələri çıxartmaq
olar:

1. M.Kaşqari “Divanı”nın dilində başqa türk
xalqları kimi Azərbaycan dilinin (xalqının) da payı
vardır”.

2. “Dədə Qorqud” dastanları əslində M.Kaşqari
“Divanı”ndan daha əvvəl yarandığı üçün oradaki
frazoloji birləşmələrin komponentlərinə rast gəlmək
olur.

3. Frazeoloji birləşmələr xalqın mental xüsusiyyətləri əsasında yarandığı üçün onlar dəyişilməz (başqa) semantik vahidlərə nisbətən daha sabit olur.

4. M. Kaşqaridən – Dədə Qorquddan bu günə qədər gələn frazeoloji ifadələr hələ min il də yaşayacaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov H.A. Orxon-Yenisey abidəsinin frazeologiyası. “Elmi əsərlər”, Azərbaycan Dövlət Universiteti. Dil ədəbiyyat seriyası. 1996. №2

2. Ramiz Əsgər, Mahmud Kaşqari, Divani lüğət-it-türk. Bakı 2006.

3. Besim Atalay, Divani lüğət-it-türk. I cild, Ankara – 1939.

4. Bayatılar (tərtib edən Ə. Hüseyinzadə), Bakı – 1985.

5. Besim Atalay, Divani lüğət-it-türk, II cild. Ankara – 1940.

6. Said Mutallibov, Mahmud Kaşqari. Divani-lüğət-it-türk.II cild, Bakı – 1967.

7. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, III cild. Bakı – 1983.

8. Atalar sözləri (tərtib edən Ə. Hüseyinzadə) Bakı “Yazıçı” – 1985.

XÜLASƏ

Məqalədə M.Kaşqaridən Dədə Qorquda – Dədə Qorquddan bu günə Kaşqarının məşhur divanı və Azərbaycan dilinin formalaşması ilə bağlı türk dillərinin oğuz-qıpçaq dialektləri əsasında bəzi paralellər aparılır. Min il ərzində müxtəlif mənbələrdən götürülmüş faktlara əsaslanan müəllif sübut edir ki, adı çəkilən Divanda Azərbaycan dilində kifayət qədər material vardır.

SUMMARY

“Divani lughat-it-turk” by Mahmud Kashgari and the Azerbaijani phraseology in this article the author deals with parallels between retained divans of Kashgari and the Azerbaijani language which was founded on the basis of the oghuz-gipchak dialect of the Turkish languages. On the basis of historical facts taken from different sources during the century, the author proves that there is enough share of the Azerbaijani language in the divan mentioned above.

РЕЗЮМЕ

Фразеология от Кашгари до Деде Коркуда, от Деде Коркуда до сегодняшнего дня. В данной статье автор ведет некоторые

параллели между известным диваном Кашкарского и Азербайджанским языком с формировавшимся на основе огузско-кыпчакского диалекта тюркских языков. Опираясь на исторические факты, взятые из разных источников в течении тысячелетия, автор доказывает что, в названном диване имеется довольно достаточная материала на азербайджанском языке.

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi.
2015-ci il. № 1, səh.14–23

RƏSMİ DAİRƏLƏRİN BİRİNCİ TÜRKOLOJİ QURULTAYA MÜNASİBƏTİNİN AÇIQ VƏ GİZLİ TƏRƏFLƏRİ

1926-cı ildə çağırılmış birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay türk xalqları tarixində ilk və misli olmayan bir hadisə idi. Qurultayda Azərbaycanla yanaşı Türkiyə, Macarıstan, Tatarıstan, Almaniya və digər ölkələrdə geniş tərkibdə nümayəndə heyətləri iştirak etmişdir. Burada türkologiyaya ən geniş baxışlar nümayiş etdirilmişdir. Qurultayın latın əlifbasına keçidlə bağlı olan qərarı xüsusi qeyd olunmalıdır. Azərbaycan yazısı problemi demək olar ki, bütün savadlı ziyalıları düşündürən elmi-praktik məsələ idi. M.Kaşqaridən üzübəri özbək Ə.Nəvaidən, azərbaycanlı M. Füzulidən, türk Münif Paşadan başlamış türk dilinin tədrisi ilə məşğul olanların hamısı ərəb əlifbasının türk dilinə yaramadığını göstərmişlər. XIX əsrdə M.F. Axundzadə bu məsələni bütün Zaqafqaziya, İran və Türkiyə miqyasına çıxarıb böyük bir hərəkata çevirmişdi. Bu hərəkat öz ardınca M. Şahtaxlı, M.Mahmudbəyov, S. Vəlibəyov, N. Nərimanov, C. Məmmədquluzadə, Ü. Hacıbəyli və onlarla başqa ziyalıları da aparırdı. Lakin yeni əlifba ideyası çoxlarının şüuruna hakim kəsilə də, bu iş dövlət səviyyəsinə qaldırılmadığı üçün səmərəsiz qalırdı. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan cəmi 1 il 8 ay sonra XKS tərəfindən bu məsələnin müzakirəsi aparıldı, dövlət səviyyəsində həll olunmasına qərar verildi. Rəsmi dairələr

üzdə bu qurultayı dəstəkləsə də, gizli olaraq ona mane olmaq və qurultay iştirakçılarını izləmək yolu tutmuşdular. Bunun çox acı nəticələri oldu.

Məruzənin adının belə qoyulması təsadüfi deyildir. Çünki rəsmi dairələrin açıq münasibəti məlum olsa da, həmişə alqışlarla qarşılanırsa da, gizli tərəflərin olduğu çoxlarına məlum deyildi. Buna görə də bir sıra məsələlərin aydınlaşdırılması və ya bir çox suallara cavab verilməsi çətin idi. Belə ki, 1) Nə üçün Yeni əlifba ideyasını ilk dəfə olaraq qaldıran, bu yolda uzun mübarizə aparan Azərbaycan yeni – latin əlifbasına, demək olar ki, hamıdan sonra (1930-cu ildə) keçdi? 2) Nə üçün qurultayın qətnaməsinə görə hər iki ildən bir beynəlxalq türkoloji qurultay çağırılmalı idi. Bəs nə üçün çağırılmadı? 3) Nə üçün 2 nəfərdən başqa (çünki onlar 1930/31-ci illərdə öz əcəlləri ilə ölmüşdülər) qurultayın bütün iştirakçıları repressiya qurbanı oldu və s.

Rəsmi dairələrin açıq münasibəti

Bu ideya Azərbaycanda meydana gəldiyi üçün N. Nərimanov, S. Ağamalıoğlu, Q. Musabəyov və başqa rəsmi şəxslər Yeni əlifba ideyasını və qurultay çağırılması məsələsini alqışlayırdılar. Hələ 1922-ci il avqustun 21-də S. Ağamalıoğlu Leninlə görüşəndə ona xalqımızın yeni əlifbaya keçmək arzusunu bildirmişdi. Lenin bundan sevinmişdi ki, Şərqi xalqları Quran əlifbasından uzaqlaşır. Deməli, onlara inqilabi doktrinanı qəbul etdirmək üçün asan yol açılır. Buna görə də bu işi alqışlamış və “Şərqdə böyük inqilab” adlandırmışdı. Bundan ruhlanan Azərbaycan rəhbərliyi (Azərbaycan XKS) 1921-ci ilin

dekabrında yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul etdi. 1922-ci ilin yanvarın 6-da F. Ağazadənin sədrliyi ilə bir komissiya yaradıldı. 1922-ci ilin aprelində Yeni Türk Əlifbası komitəsi yaradıldı. Sonra bu komitənin sədri S. Ağamalıoğlu oldu.

Qurultayın açılışında SSRİ MİK sədri Q. Musabəyov təbrik nitqi söylədi. ÜK(b)P MK-ya Stalinə təbrik teleqramları qəbul edildi və s. Moskva istisna olmaqla bir sıra təşkilatlar Qurultayı təbrik etdi. Hətta S. Ağamalıoğlu 2 il əvvəl ölmüş Leninin xatirəsini yad etdi, amma vəfatının ili tamam olmamış, Yeni əlifba və qurultay ideyasının böyük himayəçisi Nəriman Nərimanovun adını da çəkmədi. Bu fakt haradasa gizli tərəflərdən xəbər verirdi. İndi onlara baxaq.

Rəsmi dairələrin gizli münasibəti

Azərbaycan K(b)P MİK rəyasət heyətinin 25.01.26-cı iclasında (protokol N.9) Qurultayın çağırılma tarixi ilə yanaşı, onun gedişinin bütün detalları müəyyənləşdirilmişdir. Bura Azərbaycandan qurultayda iştirak edəcək nümayəndələrin siyahısında S. Ağamalıoğlunun adı da yoxdur (1-125). Burada qeyd edilir ki, bütün məsələlər MK ilə razılaşdırılsın. Qərardan 3 səhifə sonra nümayəndələrin 120 nəfər alması qeyd edilir. Bu iclasdan 2 gün sonra AK(b)P MK katibi Ə. Qarayev Moskvaya Stalinə yazmışdı ki, Bakıda Türkoloji Qurultay çağırılacaqdır. Sizin direktivlərinizi gözləyirik.

Ondan üç həftə əvvəl isə türklərin bir araya gəlməsini istəməyən, lakin buna mane olmaq iqtidarında olmayan AK(b)P MK-nin birinci katibi Levon İsayeviç Mirzoyan RK(b)P Rostov vilayət komitəsinin birinci katibi, öz həmməsləki, daşnak qardaşı Anastas İvanoviç Mikoyana məktub göndərərək onunla məsləhətləşir və mümkünsə onu qurultayda iştirak etməyə çağırırdı (1, səh.9).

Ə. Qarayevin 27-01-1926-cı il tarixli məktubuna cavab olaraq Tbilisidən 19-02-1926-cı ildə yazırdılar:

1. Kommunistlərə tapşırılsın ki, onlar elə xətt aparsınlar ki, “Qurultay yalnız latin əlifbasına keçmək imkanları ilə məhdudlaşdırılsın və latin əlifbasına tezliklə keçmək haqqında qərar qəbul etməsin”.

2. Qurultay özündən sonra daimi fəaliyyət göstərən orqan yaratmamalıdır.

3. Qurultayı keçirmək üçün aşağıdakı tərkibdə komissiya təklif edilir. Sədr: Orconikidze, Üzvlər: Ağamalıoğlu, Pavloviç, Naqoviçin və AK(b)P nümayəndəsi.

4. Zaqraykomdan RK(b)P (Zaqafqaziya ölkə komitəsindən) xahiş edilsin ki, komissiyanın tərkibinin tamamlanması və dəyişməsi haqqında ÜİK NP nII (onp.9) şifri ilə MK katibi Stalinə məlumat versin (1-59).

Artıq bu sənəd Moskvanın türk xalqlarının mədəni inkişafına münasibətini əyani şəkildə göstərir. Qurultaydan bir gün qabaq – 21-02-1926-cı il tarixdə

ÜİK(b)P MK-nin təklif etdiyi komissiya (S. Ağamalıoğlu, R. Axundov, M.D. Hüseyinov, Ə.Qarayev, L. Mirzoyan, Noqoviçin, Pavloviç) dəvət edilmişdir: M.C. Bağırov, H.Cəbiyev, Y. Qasimov, C. Qorxmazov (Dağıstan XKS sədri), Məmmədzadə və Y.Musabəyov) qurultayın gündəliyini təsdiq etdi (1, səh.65).

Birinci Türkoloji Qurultayda həm ÜİK(b)P MK-nın, həm də Zaqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi A.Nazareyanın iradəsindən kənarında heç bir qərar qəbul edilməsin deyə özlərinin təklif etdiyi 120 nəfər nümayəndədən 53 nəfərlik kommunist fraksiyası yaradıldı. Onlar qurultayın iş reqlamentini müəyyənləşdirir və ona ciddi nəzarət edirdilər. Bu fraksiyaya daxil olanlar 25-02-1926-cı ildə toplaşaraq bütün komissiyaların tərkiblərini, kimin nə deyəcəyini müəyyənləşdirdilər. Kommunist fraksiyası qurultay keçirildiyi günlərdə 3 dəfə iclasa toplaşmışdı. Təbii ki, kommunist olmayanların bundan xəbəri yox idi, yoxsa ehtiyatlı olardılar. Fraksiyanın iclasında qurultaya heç bir qərar qəbul etməməyə, yuxarı partiya təşkilatlarının iradəsini yerinə yetirməyə söz verən S. Ağamalıoğlu və başqaları qurultaydakı demokratizm və sevinc şəraitində möhkəm psixoloji gərginlik keçirməli olurdular.

Məsələn, kommunist fraksiyasının 3-cü iclasında (son gün, yəni Qurultayın 17-ci iclası başlamazdan əvvəl) belə bir mübahisə olmuşdur. Qalimcan İbrahimov (Qazan tatarı) soruşur: – Bəs ikinci qurultay?

Bu vaxt Azərbaycan KP(b)P MK-nın birinci katibi Levon Mirzoyan işə qarışır: – Belə çıxır ki, biz ÜİK(b)P MK direktivlərini həyata keçirmək istəmirik. Biz bu

formulirovkanı ÜİK(b)P MK-ya göndərmişdik. Onlar icazə vermədi (1, səh.429).

Buna görə də Qurultayda ilk əvvəl çox ehtiyatla davranırdılar. Belə ki, S.Ağamalıoğlu qurultayı açarkən belə demişdi: *“Bu qurultayı türkoloji elmi ədəbiyyata böyük və qiymətli hədiyyə verəcək ki, bu da bəşəriyyətin inkişaf tarixində iz buraxmaya bilməz - Deməli, burada siyasi heç nə axtarmaq lazım deyil”*.

SSRİ MİK sədri Q. Musabəyov da çox ehtiyatla çıxış etmişdi. O, qurultayı təbrik edərək belə demişdi: *“Müstəsna şəkildə türkologiya məsələlərinə həsr edilmiş bu qurultayın açılışı türk-tatar xalqlarının həyatında, şübhəsiz ki, çox böyük əhəmiyyəti olan fakt olacaqdır”*. Bu çıxışın da mənasından anlaşılır ki, burada siyasi rəng ola bilməz. Bu çıxışların belə bir məzmununda olması təsadüfi deyildi. Çünki qurultaya gizli partiya, dövlət və xəfiyyə nəzarəti vardı. Partiya nəzarətini ÜİK(b)P Zaqafqaziya ölkə komitəsinin birinci katibi Amayak Nazaretyan (1889–1939), Azərbaycan K(b)P MK birinci katibi Levon İsayeviç Mirzoyan (1897–1939) (1, vərəq 25) xəfiyyə nəzarətini isə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyasının sədri M.C. Bağirov həyata keçirirdi (1, vərəq 25). Qurultayın gedişinin siyasi cəhətlərini Mirzoyan Tiflisə A.Nazaretyana ötürür, o isə ÜİK NP nII-0 pr-9 şifrəsi ilə “Türk xalqlarının böyük dostu” ÜİK(b)P MK-nin birinci katibi Stalinə ötürürdü. Qurultayın işindəki “antisovet”, “Cinayətkar” alətləri isə Azərbaycan FK sədri çox “Uğurla” qeyd edirdi.

Siyasi Partiyalar və ictimai hərəkətlər tarixinin arxivində fond 1, siyahı 88, 3No-li iş bu cəhətdən çox diqqət çəkəndir. Sən demə, 1922-ci ildən qurultaya

hazırlıq keçirildiyi iclaslardan tutmuş, qurultaya kimlərin çağırılması haqqında material toplayırmış. Məktub Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası sədri tərəfindən 29-IV-1926-cı ildə “Tamamilə məxfi” şəkildə Orconokidzeyə və Azərbaycan rəhbəri L.Mirzoyana, habelə Ə.Qarayevə ünvanlanmışdır. Burada göstərilir ki, indi bizim ifşa etdiyimiz cinayət faktlarının çoxu ifşa edilmiş xalq düşmənlərinin ifadələri, xüsusilə B.Çobanzadə və Ə.Qubaydulinin və başqalarının ifadələri göstərir ki, cinayətkar fəaliyyət o vaxtdan (qurultaya hazırlıqdan) davam edirmiş. Faktlara keçməzdən əvvəl bir məsələni qeyd etmək maraqlı olardı. Üİ Baş siyasi idarəsinin təhriki ilə. Bu sahədə iş davam etdirilir ki, on bir ildən sonra, yəni 1937-ci il iyulun 20-də 205 No ilə həmin məktubun surəti Azərbaycan SSR XDİK-in müavini Gerasimova göndərilir və qeyd edilir ki, *“Xahiş edirəm Azərbaycanda əks-inqilabi, panislamist, pantürkst üzvlərin tam mənzərəsini müəyyən etmək üçün əvvəlki məktubda göstərilən faktlara xüsusi diqqət yetirəsiniz. Yəni Türkoloji Qurultayla əlaqəsini nəzərə alınız”*. Sən demə dəvət edilən hər bir nümayəndə haqqında ayrıca təhqiqat aparılırmış. Çoxlu faktlardan tək birinə diqqəti cəlb etmək istərdik. Böyük türkoloq M.F.Köprülüzadə haqqında yazılırdı: O, Bakıya gəlmək ərəfəsində Türkiyə hökuməti tərəfindən Ankaraya dəvət edilmiş, Türkoloji Qurultay haqqındakı müşavirədə (daxili işlər naziri, maarif naziri iştirak etmişdir) qərara alınır ki, öz səfərlərində türk nümayəndələri aşağıdakı məsələləri öyrənsinlər.

1. SSRİ müsəlmanlarının müasir Türkiyəyə münasibətlərini aydınlaşdırın.

2. Türk ziyalılarının yüksək təbəqəsinin fikrini öyrənmək, dəyişmək, ümumtürk dilinin əsasını qoymaq, bununla bütün türkləri birləşdirmək və beləliklə Türkiyənin təsirini gücləndirmək üçün əsaslar yaratmaq və s.

Məktubda Azərbaycanın yuxarı təşkilatlarının isə qeyri-ciddi münasibəti tənqid olunur. Məktubda deyilir: Keçmişdə olduğu kimi, indi də Azərbaycan ziyalıları məsələsi xüsusi ilə diqqət çəkir. Tamamilə aydındır ki, belə ziyalıların Azərbaycan xalqının geniş təbəqələrinə güclü təsiri vardır. Azərbaycan Sovetləşənə qədər Azərbaycan ziyalılarının böyük əksəriyyəti müsavətçilərin təsiri altında olub pantürkist və türkçülük istiqamətinə yönəldilmişdi. Son təsir Azərbaycanın Sovetləşməsindən sonra daha da güclənmişdir. Xalq Maarif Komissarlığının bütün müəssisələri ali məktəblərdən başlamış orta məktəblərə qədər, kitabxanalar, oxu zalları, bir sözlə, hər yer müsavətçilərlə dolmuşdur. Onların türk gəncliyinə güclü təsiri vardır. Bu təsirə əhalinin loyallıq təbəqəsi, hətta kommunistlər çox asanlıqla düşürlər.

Bundan əlavə, ali məktəblərdə müsavət qruplaşmalarının olması haqqında bizdə çox məlumatlar vardır. Mən burada göstərmək istərdim ki, gəncləri sovet məcrasına salmağa böyük ehtiyac vardır... XMK öz məktəblərinə xaricdən, xüsusilə Türkiyədən müəllim və alimləri dəvət edir. Bu ad altında bizə Türkiyədən öz ideyalarını təbliğ edən şpionlar, casuslar gəlir” (Bir neçə alimin adını göstərir – A.B.).

“Bunların sırasında professor B. Çobanzadə də vardır ki, onun şəxsiyyəti Türkoloji Qurultayla bağlı əvvəlki təqdim edilmiş qeydlərdə göstərilmişdir.

B.Çobanzadə M. Köprülüzadə və Mesaroşla əlaqədardır. Hələ onun yerli müsavətçilərlə də əlaqəsini bura əlavə etsək, məsələ tam aydınlaşar. Bu qrup təkcə təhsil alan gənclər arasında deyil, habelə yüksək dairələrdə, xüsusilə XMK-da böyük təsir qüvvəsinə malikdir. Bu iş özünü Türkoloji Qurultaya hazırlığın bütün dövrlərində təşkilat komissiyasının işində, habelə fərdi şəkildə dəvət olunanların siyahısının tərkibinin müəyyənləşməsində özünü bariz şəkildə göstərir. Yəni bu siyahıya SSRİ-nin bütün türk-tatar xalqlarının millətçi şovinistləri və xaricdəki Köprülüzadə, Ə.B. Hüseynzadə, Mesaroş və b. daxildir.

Sonra məktubda oxuyuruq: Bütün bunları nəzərə alaraq Azərbaycanda aparılan əksinqilabi, pantürkist, panislamist işin tarixini daha yaxşı işıqlandırmaq üçün gələcək dindirmələrdə bu məktubda qeyd olunanlara xüsusi diqqət verməyinizi xahiş edirəm. **(AzK(b)P MK katibi M.C.Bağirov)**

Bu o demək idi ki, heç nə sübut edə bilməsəniz, deyin ki, Türkoloji Qurultayda iştirak etmişən. Kifayətdir. Bu qurultayçıların qırğınına yol açdı. Bununla belə, Qurultay çox səmimi şəraitdə, türk xalqlarının qardaş birliyi şəraitində keçdi. Hamı bir-birini başa düşür və qarşı tərəfin uğurları ilə sevinirdi.

Türkoloji qurultayın tarixi rolundan və əhəmiyyətindən çox danışmaq olar. Bu barədə Fransa şərqşünası prof. Mosinyonun sözləri daha diqqətəlayiqdir: *“Avropa artıq Şərqi tanımır, onu anlamaq bilmir. Bir neçə ilin ərzində Şərq tamamilə dəyişilmişdir. Şərqlin zəifliyi onun donmuş orta əsr ənənələrində idi. Amma indi həmin ənənələr məhv olur. Şərq canlanmaqdadır. O, öz*

üzərindən keçmişin kabusunu qovur. Köhnə, namüinasib ərəb əlifbasını atır. Azərbaycan türkləri artıq neçə ildir ki, yeni latın əlifbası ilə yazır. Anadolu türkləri artıq üç aydır ki, özlərinin bütün rəsmi sənədlərini yeni əlifba ilə yazır. Albanlar bundan artıq 15 ildir ki, istifadə edirlər. Onların dalınca başqa xalqlar da gedir, bütün Şərq gedəcək. Şərq ayağa qalxır. Şərq güclüdür. O, tezliklə bizə deyəcək, biz də siz avropalılar qədər mədəniyik, biz sizdən qədimik, biz sizə qalib gələcəyik”.

Artıq 1928-ci ildə Azərbaycan MİK və XKS yeni türk əlifbasına keçmək haqqında qərar vermişdi ki, bununla da bu əlifbanın məcburi tətbiqi təsbit edilirdi. Bütün SSRİ miqyasında türkdilli xalqların yeni latın əlifbasına keçməsi haqqında SSRİ MİK sədri Q.Musabəyovun 7 avqust 1929-cu il qərarı həlledici rol oynadı. Bu gün 90 illiyini qeyd etdiyimiz qurultay qarşısına qoyduğu – Azərbaycan xalqının görkəmli oğulları N. Nərimanovun, S. Ağamalıoğlunun, C. Məmmədquluzadənin, C.Məmmədzadənin, R. Axundovun, H. Cəbiyevin, H. Zeynallının, B. Çobanzadənin və onlarla türksevər ziyalının arzusunda olduğu məsələləri uğurla həll etdi. Səməd Ağamalıoğlu dərinədən bir rahatlıq nəfəsi alaraq son sözlə qurultayı bağlı elan etdi.

Hamı ayağa qalxıb “İnternasional” oxuyur.

Gecə saat 10:15-dir. İsmailiyyə Mədəniyyət Sarayının gur işıqlarının şüaları ilə türk xalqlarının birlik səsinin dalğaları geniş pəncərələrdən şəhərə yayılır. Türk xalqlarının hamısının nümayəndələri 8 gündən bəri özlərini mehriban bir ailədə hiss etmişlər. Hər kəs ana dilində danışmışdır. Şakircan Rəhimi ilə Əhməd

Baytursun, Həbibulla Habitovla Qalimcan Şərəf, Qasım Tınıstanovla Məhəmməd Gəldiyev, Əbdül Cabbarovla, Cambəyovla Şövqi Bektora, Mehmet Köprülüzadə ilə Bəkir Çobanzadə bir-birini necə gözəl başa düşürdü. Dilləri ayrı-ayrı yarımqrupa daxil olan türklər isə diqqətlə bir-birinə qulaq asır, öz dilinin şirinliyini o birisinin sözündə, ahəngində, morfologiyasında, sintaksisində tapanda qəlbində sevinc, çöhrəsində şadlıq oynayırdı. Elə bu vaxt uzaq Xakasiyadan uzun yol gələrək son anda qurultay sarayına girən Katanov qapıda göründü. Sədr S. Ağamalıoğlu Katanovu alqışlar altında tribunaya dəvət etdi. Sədr Katanovdan məhz xakas dilində danışmasını xahiş etmişdi. Tarixin qədim qatlarından gələn türk xalqları hələ heç vaxt bugünkü kimi bir araya gəlməmiş, özlərinin qəlblərində əsrlərlə gəzdirdikləri dərdlərini bir-birinə belə açıq və mehriban şəraitdə deməmişdilər...

600 nəfərin oxuduğu “İntemasional” sanki Türksoyun ilk birlik səsi, ilk himni idi...

Qurultay 75 bənddən ibarət 10 qətnamə qəbul etdi. Amma onların hamısı həyata keçmədi. Türkcə danışanların nitqi yazılı şəkildə katibliyə verilsə də, sonralar onlar məhv edildi. Qurultayda iştirak edənlər təqib edildi. Bu sənədlər yalnız arxivlərdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Milli Arxiv idarəsi Siyasi Partiyalar və ictimai hərəkətlər tarixi institutunun arxivi. Fond 1, siyahı 235, saxlama vahid 253, səh.76 (9,65, 429)

2. Azərbaycan Milli Arxiv idarəsi Siyasi Partiyalar və ictimai hərəkatlar tarixi institutunun arxivi. Fond 1, siyahı 88, iş №3.

3. Dilimizin islahı. “Kommunist” qəzetinin əlavəsi, B., 1922, 3s.

Open and hidden sides of the attitude of officials to the First Turkological Congress

Summary

The first turkological congress held in 1926 was the first international congress and the most important gift in the history of turkic peoples. The officials, in spite of the fact that supported the work of congress in the publicity, but in fact they carried out concealed persecution related to the work of conference and created obstacles to the work of the conference which brought to bitter conclusions.

Key words: turkology, congress, open attitude, hidden persecution

*Bakı, 14–15 noyabr. 2016.
Konfrans materialları*

M.Ö. II-I MİNİLLİKLƏR XALQIMIZIN ETNOGENEZİ VƏ DİLİNİN İFADƏ İMKANLARINA DAİR MONOQRAFİYA

(elmi rəy)

Hər bir xalqa mənsub olan dilin öncə səs, sonra söz, sonda isə cümlə şəklində ifadəsi, min illər davam etmiş tarixi bir prosesin nəticəsi olmuşdur. Onun geniş arealda ifadə imkanına çevrilməsi həm ona sahib olan xalqın qədimliyi, həm də dilin ifadə imkanlarının genişliyi ilə bağlı idi. Şifahi xalq ədəbiyyatımızın dastan, bayati, nağıl və s. qollarında yer alan ifadələr, ədəbiyyatımızın qədim dövrlərdə janr xüsusiyyətləri daşması dilimizin azı m.ö. III minilliklərdən tam formalaşdığını sübut etməklə yanaşı xalqımızın bu tarixdən xeyli əvvəl tarix səhnəsində olduğunu da birmənalı sübut edir.

Biz dil tariximizin təkamülünü özündə əks etdirən filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, layiqli dilçi-alim və tədqiqatçı Firudin Rzayevin “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən I cild” kitabına yazdığımız elmi rəydə də onun dilimizin ilkin ifadə formaları haqqındakı fikirlərini yüksək qiymətləndirmişik. Bu monoqrafiyanın II cildində də biz etnogenezimiz, tarix və coğrafiyamızla yanaşı dilçiliyimizə də dair xeyli yeni elmi nəticələrlə qarşılaşırıq.

Azərbaycan dilinin Bəsrə-Kəngər körfəzindən Dəmirqapı Dərbəndə qədər yayılması, eləcə də Rafael Dü Man, Adam Alyari, Ungelberq Kekberq, Öjen Flanden, Paskal Kost kimi Fransız və Avropa səyyahlarının kitablarında Osmanlı imperiyası, İran, bütün Qafqaz

ərəzilərində bu dilin ümumünsiyyət vasitəsi, Rusiyada ticarətdə mühüm bir vasitə olması haqqındakı fikirləri onun əhatə dairəsinə canlı sübutdur. Hazırkı müstəqil dövlətçiliyimizdə ana dilimizin inkişafı və təkmilləşməsi üçün hər cür şərait, eləcə də dövlət qayğısı vardır. Məhz bu şəraitin məhsulu olan F. Rzayevin monoqrafiyasının II cildində m.ö. II-I minilliklər ərəzilərimizdə yerli-avtohton sakinlər olmuş kəngər, maq, sak, skif, zəngi, oğuz, kəsp, kimmer, Midiya tayfaları və s. tayfalarla bağlı yeni tarixi faktlar üzə çıxarılmış, bu tayfaların adını daşıyan oykonimlərin linqvistik təhlilləri aparılmışdır. Burada tək səs-hərflərin məna daşması faktlarının sübutu, ilkin dilimizin birhəcalı olması variantının dil faktları ilə təsdiqi, toponimik adlar üzərində aparılacaq tədqiqatlara yeni bir konsepsiyanın təqdimi və onun dil faktları ilə sübutu, F. Rzayevin dilimizlə bağlı yeni elmi nəticələrinin əsl mahiyyətini ortalığa çıxarır. Əgər m.ö. VI-I minilliklərlə bağlı oykonimlərin quruluşunda ortalığa tək səslərin fonomorfem kimi çıxması faktını nəzərə alsaq, o zaman qeyd etdiyimiz kimi səs+söz+cümlə təkamülü dilimizin ən qədim dillərdən, bəlkə də, ilk formalaşan dillərdən bir olduğuna təkzib olunmaz bir sübutdur. Məhz sadalanan prototürk tayfa dillərinin Naxçıvan – Naxəv ölkəsi ərazisində yaranmış çarlıq, ölkə, əyalət kimi qurumlarında ümumünsiyyət vasitəsinə çevrilməsi amili, türk- Azərbaycan dilinin qədimliyi ilə bərabər, bir çox türk dilləri arasında ümumişlək dil olduğunu, eləcə də digər tayfa dillərinə təsir etmək gücündə olması faktını üzə çıxarır və təsdiq edir.

Tədqiqatçının bu monoqrafiyasında Naxçıvanın qədim və müasir ərəzilərində məskun olmuş tayfaların

yeri, bu adların daşdığı mənalar, onların mifik inancları, əraziləri, əski salnamələrdəki yeri ətraflı tədqiq edilmiş, bu tayfaların öz adları ilə yaratdığı etnooykonimlər qədim arxiv və qaynaq məlumatları əsasında sistemləşdirilmiş, etimoloji təhlilləri verilməklə, sözlərin aid olduqları dövrlər də müəyyən edilmişdir. Onların prototürk – Azərbaycan dilində olması elmi faktlarla sübut olunmuş, bu adları formalaşdıran sözlərin qədim türk sözlükləri ilə dil və tarixi baxımdan müqayisəli təhlilləri verilmiş, nəticədə dilimizin əski dövrlərinə dair yeni dil və tarixi faktlar ortalığa çıxarılmışdır.

Biz xeyli yazılarımızda Azərbaycanın rus-fars siyasəti ilə parçalanmasının dilimizin tənəzzülünə yol açdığından, onun assimilyasiya olunmaq təhlükəsi ilə üzləşdiyindən bəhs etməklə, Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə bu dilin dövlət dili səviyyəsinə qaldırdığını və əbədiyaşarlıq statusu aldığını qeyd etmişik.

Firudin Rzayevin mö. II-I minilliklərdə Naxçıvan əhalisinin etnogenezinə və bu etnosların dilinə həsr edilmiş bu monoqrafiyasındakı tədqiqatı, dilin məhz bu müstəqillik amilindən və inkişafından bəhrələnmiş bir elmi əsər olduğuna yetərli sübutdur. Qeyd edək ki, bu dilin tarixi təkamülünü özündə yaşadan ən gərəkli mənbələrdən biri olan coğrafi adlar sistemi üzərində qurulmuş bu əsər, onların adlanma prosesi xeyli qədimlərə söykənir. Təbii ki, bu adların formalaşma və adlanması, o əraziyə sahib olan xalqlara mənsub həmin dövrdə hakim dilin ifadə imkanları hesabına baş vermişdir. Lakin müəllif, burada adların izahını dil, tarix, coğrafiya, mifik təfəkkür, etnoqrafiya, son dövr arxeoloji araşdırmaların nəticələri, qədim türk və areal türk sözlükləri və s.

amillərlə vəhdətdə qəbul etmişdir ki, biz toponimikaya dair tədqiqatlarda bu cür elmi konsepsiyaya təsadüf etmirik. Tədqiqatın bu üslubu yeni olmaqla ağır zəhmət tələb edir ki, müəllif bu yeni konsepsiyasını qüsursuz, layiqincə yerinə yetirmişdir.

Bütün bunlar 30-dan yuxarı prototürk tayfası və tayfa qollarının tarixi və ərazisi, dili və inancının Şumer, Urartu və digər salnamə yazılarına, antik müəlliflərin əsərləri və dini kitablara əsl tədqiqatçı bacarığı ilə yanaşması sayəsində əldə edilmiş, elmi nəticələrə istinadən mümkün olmuşdur. Bu isə F. Rzayevin səriştəli dilçi-alim olduğunu, sanballı və ağır bir zəhmətin öhdəsindən bacarıqla gələn əsl tədqiqatçı peşəkarlığını ortalığa çıxarır.

Biz qəti olaraq deyə bilərik ki, bu müqayisəli təhlillərdən əldə olunan elmi nəticələr, monoqrafiyanın I cildində olduğu kimi, bu cilddə də təkcə Naxçıvan əhalisinin etnogenezi, qədim tayfaların dili, mifik inancı və s. tarixi faktların təsdiqi deyil, ümum-Azərbaycan dili və tarixi ilə yanaşı, ümumtürk dili və tarixinin də təsdiqində yeni mərhələdir. Bunu Kəngər, Maq tayfa adlarının müəllif tərəfindən şumer yazılarında aşkar edilməsi faktı, Oğuz, Qıpçaq, Sak, Skif, Kimmer, Xaçmataq və s. türklərlə bağlı göstərilən yeni dil və tarixi faktlar da təsdiq edir. Dilçi, toponimist alim Firudin Rzayevin müxtəlif dini kitablarda və tədqiqat əsərlərindən ortalığa çıxardığı əski tanrıçılıqda fərqli xaç işarələrinin mövcudluğu məsələsi, onun Xristianlıq dinindən qabaq türklərdə olması amili, hələ eramızın V əsrində bu işarənin xristianlıqda deyil türklərdə inanc yeri kimi mövcudluğu faktları, bu qədim mədəniyyətin də türklərə

aidliyini tamamilə sübut edir. Ayırı-ayrı türklərdə müxtəlif xaç işarələri, oğuzlardakı tamğa işarələrinin müxtəlifliyini təkrarlamaqla, qədim tayfalarımızın özlərinə məxsus adət seçimini, xanlıq dövrü hər bir xanlığın fərqləri bayraq rəmzlərini təkrarlayır. Müəllifin gətirdiyi tarixi sübut və dəlillər müqabilində bizim bu qədim inancımız və mədəniyyət əşyalarımızdan üz döndərməyimiz, türk mifik təfəkkürünün, eləcə də o dövr tariximizin də oğurlanmasına yol açan səbəblərdən biridir ki, biz bu mədəniyyətə mütləq sahib çıxmalıyıq. Əks halda istər tarix və mədəniyyətimizi, itərsə də qədim yurd yerlərimiz – əzəli torpaqlarımızı biz öz əlimizlə xristianlıqda olan ermənilərə vermiş oluruq.

Bütün bunlara istinadən qeyd etmək istərdik ki, Firudin Rzayevin hərtərəfli biliyi, eləcə də türk xalqlarının dili və onun mənşəyi haqqındakı yetərincə sahib olduğu bilgi, elmi əsərlərin düzgün təhlilinə imkan yaratmış, qəti fikir söyləməkdə ona tarixi, coğrafi və dil faktları olaraq kömək etmişdir. Monoqrafiyada tarixi faktlar əsasında müəllif tərəfindən tərtib olunmuş xəritələr də müəllifin əsl tədqiqatçı bacarığı və peşəkarlığının bariz nümunəsidir.

Bütün bunlarla yanaşı, bizim bu əsərdə dilimizin ən qədim dövr dilçilik yönündən diqqətimizi çəkən əsas amillərdən biri də I cildə olduğu kimi, II cildə də 8 min il öncəki dilimizdə kök və şəkilçi münasibətlərinin müasir dilimizin morfoloji və leksik qanunları ilə müqayisələrinin elmi izahlarıdır. Burada əski dilimizdə az-az təsadüf olunan amorf, flektiv dil xüsusiyyətlərinin izahları da dil tariximiz üçün bir elmi faktı ortalığa çıxarır. Əgər bu gün dünya dillərində amorf (kök dil) və flektiv dil üsürləri hələ yaşamaqdadırsa, bir daha qeyd edək ki, proto

Azərbaycan dili bu prosesi 8 min il öncə adlamış, tarixi baxımdan ən qədim dil olmuşdur. Bu tarixi faktın özü də monoqrafiya müəllifinin dilçilik elminə gətirdiyi bir elmi yenilikdir.

Bildiyimiz kimi, sözlərin öndən, orta və sondan dəyişilmələri, flektivlik əlamətləri slavyan, roman-german, sami, ərəb və s. dillərə aiddir. Burada daxili və xarici fleksiyalar mühüm rol oynayır ki, bunlar monoqrafiyada geniş izah olunur.

Firudin Rzayev amorf-kök dillərə dair nümunələr göstərməklə yanaşı, flektiv dillərə dair qədim Manna və Midiya toponimlərindən Qilzan, Urimzan, qıpçaqlarda Koman, Kuman, peçeneqlərdə Yazı Kapan kimi tayfa əski **-an** “mənsubluq”, bəzən də “bənzətmə” mənalı şəkilçini nümunə verərək, Naxçıvan etnooykonimlərində bunun bütün variantlarda geniş izahını təqdim edir. Eyni hal **-ut/at/t-**“yer məkan”, “cəmlilik”, **-a, -ik-**“kiçiltmə” və s. şəkilçilərə də aiddir ki, müəllif bəzən bunların leksik mənə daşmasına dair oykonimlərdən misallar və dil faktları göstərir.

Yuxarıda göstərilən bütün bu müqayisəli nümunələrdən müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, ən qədim dillər iltisqi dillərdir ki, bu dillər hər iki mərhələni min illər bundan öncə keçərək, günümüzdə sabit ifadə imkanına malik dilə çevrilmişdir. Müəllifin fikrincə, amorf dillər bu üç mərhələnin ilkin, flektiv dillər orta, aqlütinativ –iltisqi dillər isə son, sabit və mükəmməl mərhələsi olmuşdur. Biz də bu fikirlə tam şərikik və dilimizin bu dil quruluşlarından ən qədim dil olduğunu təsdiq edirik.

Tədqiqatçı alim F. Rzayevin bu əsərində diqqətimizi çəkən son dövrlər dilçilikdə geniş aspektdən tədqiq olunan adlardakı predikativlik məsələsidir. Qeyd edək ki, predikat və predikativlik anlayışlarında predikat – məntiqdəki mühakimə obyektini – subyektini (mübtəda, yəni haqqında nə danışılırsa o şeyi) müəyyən edən anlayış kimi dəyərləndirir. Əsərdə oykonimik adların izahında da müəllif bu variantlar kontekstində predikativliyin mövcud obyektə bir səsle, bir sözlə, bir söz birləşməsi və sözlərin müxtəlif şəkildə birləşməsi ilə də ifadəsinə dair nümunələr göstərir.

Əsərə diqqət etdikdə müəllifin müraciət etdiyi 5 yüzdən yuxarı elmi əsərlərin 150-dən çoxu son 15 ilin nəşrləridir. Bu isə F. Rzayevin həm keçmiş, həm də müasir tədqiqat və mənbələri yetərincə izlədiyinin təkzibolunmaz sübutudur. Kitabda antik tarixçilər və coğrafiyaşünasların əsərlərinə ciddi və qərəzsiz baxış, 220-dən artıq rus, 40-a qədər türk, 150-dən çox Azərbaycan dilində, eləcə də fars, alman və digər millətlərin dillərində yazılmış elmi əsərlərin və tədqiqatların (500-dən yuxarı elmi əsər) müqayisəli tədqiqi əsl tarixi həqiqətlərin üzə çıxarılmasında müəllifin vətəndaşlıq qeyrətinin əhatəli elminin təcəssümüdür. Bir sözlə, aparılmış tədqiqatların ümum toplusu olan bu monoqrafiyadakı bütün elmi nəticələri, geniş və əhatəli tədqiqatı nəzərə alaraq müəllifə gələcək elmi yaradıcılığında yeni-yeni müvəffəqiyyətlər arzulayırıq.

*F.Rzayevin “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən”
B.,2017 kitabına ön söz.səh.10–15*

MİLLİ VARLIĞIMIZIN TƏK AMİLİ OLAN DİLİMİZİ QORUYAQQ

XÜLASƏ

Məqalədə millətin formalaşması prosesində və mövcudluğunda Ana dilinin rolundan, Ümummillî lider Heydər Əliyevin doğma Azərbaycan dilinin inkişafına böyük töhfəsindən bəhs olunur.

Açar sözlər: *Ana dili, milli varlıq, milli dil*

Giriş

Azərbaycan dili Azərbaycan xalqının Ana dili, respublikamızın Dövlət dilidir. Dilimiz dünyaca ən şirin, rəvan, bütün fikirləri ifadə etmək üçün çox əlverişli dillərdən biridir. Kembric Universitetinin araşdırmaları nəticəsində, Azərbaycan dili dünyanın ən çox danışılan dilləri sırasında 21-ci yerdədir. Əlli milyona yaxın bir millətin Ana dili öz zənginliyi ilə həmişə diqqəti cəlb etmişdir.

Dünya elmində və zəka aləmində ən çox danışılan sahə dil problemidir. İnsanı insan edən onun dilidir. Hələ böyük yunan alimi Aristotel (e.ə. 384–322) iki min il bundan əvvəl deyirdi ki, insanı başqa canlılardan fərqləndirən onun dilidir. İnsan övladı dillə formalaşmış, yüksək, bugünkü zirvə məqamına məhz dili vasitəsilə – dil sayəsində çata bilmişdir. “İnsan” sözü ünsiyyət saxlayan deməkdir. Bu isə yalnız dillə mümkün olur.

Dünyada dörd mindən artıq dil mövcud olmuş, bəziləri ölmüş, bəziləri isə millətsiz yaşamışdır. Bu gün latın adlı xalqın mövcud olmadığına baxmayaraq, latın dili yaşayır. Heç bir xalq Ana dili olmadan yaşaya bilməz. Sovet-bolşevik rejimi məhz bu yolu tutmuşdu ki, türk-müsəlman xalqlarının dilini məhv etməklə həmin xalqları məhv etsin. Başqa dili Ana dili kimi qəbul edən bir xalq məhz qəbul etdiyi dilin sahibi olan millətin nümayəndəsi olur.

Dilimizə alim və dövlət qayğısı

Hələ 100 il bundan əvvəl böyük Azərbaycan maarifçi alimi Firidun bəy Köçərli məşhur rus pedaqoqu K.D.Uşinskinin bu fikrini həmişə təkrar edirdi: *“Əgər onun (millətin – A.B.) cəmi maddi və mənəvi dövlətini əlindən alasan, vəli Ana dilinə toxunmayasan, o millət fövt olmaz və az müddətin zərfində yenə özünə mal və dövlət cəm edər və biləks heç bir mal dövlət ilə bir milləti əhya etmək olmaz, zəmani ki, onun ana dilisi və milli lisanı olmaya”* (1).

Firidun bəy bu sözləri keçən əsrin əvvəllərində Ana dilimizə xor baxan “ziyalı”lara cavab olaraq demişdi. Elə həmin dövrdə görkəmli mollaəsrəddinçi Ömər Faiq Nemanzadə də eyni fikri başqa bir tərzdə belə demişdi: *“Bir millətin yaşaması dili ilədir. Dil yoxluğu millət yoxluğudur. Mən inanmam ki, dilini sevməyən millətini sevsin, çünki dil millətin tək nişanıdır”* (kursiv bizimdir – A.B.).

Ana dilinin əhəmiyyəti haqqında bütün dilçilər, ziyalılar, görkəmli dövlət rəhbərləri çox lakonik və dərin

fikirlər söyləmişlər, bu barədə cild-cild kitablar yazıla bilər. Dilimizi dövlət səviyyəsində müdafiə edən, varlığı qədər sevən xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev dilimizi sevərək mükəmməl bildiyi kimi, konstitusiyada da təsbit olunmasına nail olmuşdur. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan Prezidenti olduğu 10 ildə dilimizin qorunması və inkişafı üçün beş fərman imzalamışdır: (18.06.2001, 4.07.2001, 19.04.2002 və 5.01.2003).

Ümummilli lider Heydər Əliyev Amerikadakı Azərbaycan mədəniyyəti nümayəndələri ilə görüşündə demişdir: *“Bu əsrdə bizim ən böyük nailiyyətimiz nədir? Azərbaycan dili, Ana dili – Azərbaycan dilidir. Azərbaycanın zəngin mədəniyyəti vardır. Heç bir Şərq ölkəsinin bizim qədər mədəniyyəti yoxdur. Üzeyir Hacıbəyovun, başqa bəstəkarlarımızın yazdığı əsərlərə bərabər əsərlər müsəlman Şərfinin hansı ölkəsində vardır?”*.

Başqa bir misal : Bundan bir il sonra Ulu Öndər Londonda Azərbaycan Səfirliyində Böyük Britaniyada yaşayan azərbaycanlılarla görüşündə deyirdi: *“...Musiqi də, ədəbiyyat da, ayrı-ayrı tarixi abidələr də millətin mənliliyini təsdiq edir. Amma millətin mənliliyini ən birinci təsdiq edən onun dilidir. Əgər Azərbaycan dili olmasa, Azərbaycan dilində mahnılar da olmaz, musiqi də olmaz”*.

Ulu Öndərin layiqli varisi cənab Prezident İlham Əliyev 2009-cu il 19 iyun tarixli 833 sayılı Sərəncamından başlayaraq, beş fərmanla Ana dilimizin inkişafı üçün yeni-yeni “yol xəritəsi” müəyyən etmişdir. Cənab İlham Əliyevin 19 aprel 2013-cü il tarixli 2838 sayılı sərəncamı

ilə respublikanın bütün ali məktəblərində “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni tədris olunur.

Dilimizi kənar ünsürlərdən qoruyaq

Doğrudan da, hər bir millət öz dili ilə müstəqil insan toplumu olur. Buna görə də dil hər bir millətin özünə bərabərdir – özü deməkdir. Bunu başa düşməyən adamlara belə bir həqiqəti başa salmaq çox çətindir. Bu qəbildən olan insanları iki qrupa ayırmaq olar. Birinci qrup insanlar dilin insan üçün, cəmiyyət və xalq üçün mənasını, əhəmiyyətini başa düşməyərək ona hörmətsizlik edənlər; ikinci qrupa isə bilərəkdən dilə, onun qanunlarına hörmət etməyənlər daxildir.

İkinci qrup insanlar daha təhlükəlidir. Belə adamlar özlərini nümayiş etdirmək məqsədi ilə dilə hörmətlə yanaşırlar. Onlar düşünür ki, dilə hörmət etmədən yad dildə danışmaq ona hörmət gətirər. Öz doğma övladlarını da yad dildə oxudur, yad dillə tərbiyə edir; başa düşmənlər ki, onlar bununla özlərini aldadır və doğma balalarını yadlaşdırırlar. Ziyalılarımız belələrinə qarşı həmişə mübarizə aparmış, indi də aparırlar. Məsələn: “Uje skorozimni sezon başlanır” cümləsini işlədən özünü cəmiyyətdən üstün hesab edir. İndi cəmiyyətdə televiziyanın və başqa KİV vasitələrinin rolunun getdikcə artdığı bir zamanda, sözügedən problem daha da aktuallaşmışdır. Məsələn: AzTV istisna olmaqla, bütün televiziya, radio, qəzet işçiləri istər-istəməz mənasını başa düşmədən türk sözlərini yerli-yersiz işlədir. Hava haqqında məlumat verən qız deyir: “Zamanım olmadığı üçün saçlarımı düzəldə bilmədim”. “Zaman” sözü böyük

bir anlayışın adıdır. *Vaxt* isə onun konkret – dəqiq göstəricisi, ifadəçisidir. Ona görə də “Sizə gəlməyə zamanım yoxdur”, – demək olmaz. Və yaxud: “Hər kəsi salamlayıram” cümləsində “hər kəs” mənə ziyasının parçalanmasına gətirir. Əslində, nətiq “hamı” demək istəyir. Hamı nəzərdə tutduğumuz toplumun cəmidir. Hər kəs isə bu toplumu təşkil edən konkret ayrı-ayrı fərdlərdir. Bütün televiziya müxbirləri “Odlu silahdan atəş açaraq qətlə yetirdi” cümləsini “güllələdi” şəkildə ifadə edir. Bu, tamamilə yanlış fikirdir. *Güllələmək* xüsusi qurum tərəfindən həyata keçirilir, bundan əlavə, 1997-ci ildən, artıq Azərbaycanda güllələmək (ölüm hökmü) ləğv edilmişdir; və yaxud aparıcı diktör deyir: “Dünən Əfəndiyev adına xəstəxanada yanğın baş tutdu”. Bunun əvəzinə “Yanğın baş verdi” demək lazım idi. Reklamlar da dilimizə hörmətsizlik edir. Bu barədə də çox danışmaq mümkündür. Biz bu mövzuda, hətta dissertasiya da vermişik. Bir reklama diqqət edək: “Albalı plusla şoppinq edin”. “Şoppinq” sözünün mənasını 100 nəfər ancaq bilər. Bu səbəbdən, bu reklamın heç bir ticari səmərəsi ola bilməz.

Sözügedən mövzuda çox danışmaq mümkündür. Dilimizin təmizliyi və qorunması haqqında Ulu Öndərin imzaladığı iki fərmanın 7 bəndində deyilir: “Reklamlar Azərbaycan dilində olmalıdır; Başqa dildə vermək lazım gələndə həmin mətn Azərbaycan dilindən aşağıda və ondan iki dəfə kiçik şriflə verilməlidir”. Reklamçılar isə heç Azərbaycan dilinə belə ehtiyac duymurlar. Belələrinə deyirik: dilimizin haqqı, Vətənin haqqı sizə halal deyil!

Nəticə

Yuxarıda deyilənlərdən belə bir ümumi nəticə çıxara bilərik ki, dil, ümumiyyətlə, millətin özünə bərabər olub, onun bütün maddi və mənəvi dayaqlarından üstündür, yəni dil bütün millətdir, istər biznesmen olsun, istər dilçi olsun, istər KİV nümayəndəsi olsun, istər nazir. Hamı Ana dilinin saflığını qorumalı, onun qanunlarına əməl etməlidir. Bu da dilə böyük qayğı və məhəbbətlə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Köçərli F.B. Azərbaycan ədəbiyyatı, B., “Elm” nəşriyyatı, 1978, səh.63.
2. Nəmanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. B., 1992, səh.24.
3. H.Əliyevin dil siyasəti. Sənədlər toplusu. Tərtib edən S.Əhmədli B., 2009.
4. Babayev A.M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti B., 2018.

“Füyuzat” dərgisi.2017 № 95. 5 səh.

NAXÇIVANDA İSLAM ƏXLAQININ TARİXİ HƏQİQƏTLƏRLƏ TƏSDİQİ

Böyük sivilizasiyaların tarixi proseslərində istənilən bir xalq öz mifik təfəkkürü, dünyagörüşü, inancı, adəti və məişətini əsl xalq mədəniyyəti səviyyəsində tarixləşdirir. Bu milli mədəniyyət nümunələri qədim tikililər, mədəniyyət və məişət əşyaları şəklində tarixin yaddaşına hopur. Məhz buna görə də istər ərazinin qədim abidələri, istər arxeoloji mədəniyyət nümunələri tarixin yaddaşından tam silinmir və nə zamansa bu tarix yenidən özünü təsdiq etmiş olur.

Hazırda bir çox xalqın inanc yeri olan İslam dini və onun “Qurani-Kərim” dini kitabı, dünya elminə yeni elmi fikirlər aşılayan əsl tarixi, bioloji, astronomik, kimyəvi mənbələr yerində özünü bəşəriyyətə təqdim etməkdədir. Biz yazılarımızda da bu dini kitabın 20-yə qədər elm sahələrinə yeni elmi fikirlər verməkdə olduğuna dair faktlar göstərmişik (2, səh.199–205). Bu dinin mədəniyyəti və “Qurani-Kərim”də olan ayələrdəki elmin bir çoxu günümüzdə qədər elm aləminə hələ də aydın deyil və bütün elmi birliklər bu istiqamətdə araşdırmalar aparmaqdadır. Qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olub yaşı 6 mini adlayan Naxçıvan bu gün də öz qədim mədəniyyət nümunələri ilə dünyaya özünü təqdim edir (7, səh.20–28). Qədim dini inancları, eləcə də ən əski dövr mədəniyyət nümunələrini özündə qorumaqla günümüzdə qədər daşımış qədim Naxçıvan ərazisi, İslam dini inanc və mədəniyyətinin, onun əxlaqi tərəflərinin geniş şəkildə

təbliği və təsdiqi ilə, bu il özünü “İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı” statusuna gətirib çıxarmışdır.

Əgər xatırlasaq Ulu öndər Heydər Əliyevin çıxış və məruzələrində biz daha çox “Din bir tərəfdən də mənəviyyatdır”, “Qurani-Şərif”də böyük əxlaqi normalar əks olunur”, “Qurani-Kərim”dən gələn İslami dəyərlər Qafqaz xalqlarının milli-mənəvi dəyərlərinin əsasını təşkil edib, onların mədəniyyəti ilə üst-üstə düşür”, “Qurani-Şərif heç vaxt fundamentalizmin əsasını qoymayıbdır. Kimsə bu fundamentalizm, ekstremizm meyllərini İslam dinindən istifadə edərək yaradır və inkişaf etdirirsə, hesab edirəm ki, onlar İslamın əsas prinsiplərindən uzaqlaşır”, “Biz İslam mədəniyyətini, İslam mənəvi dəyərlərini müqəddəs kitabımız “Qurani-Kərim”dən olduğu kimi qəbul edirik”, “Biz öz milli köklərimizi, dini mənsubiyyətimizi qorumuşuq, qoruyacağıq”, “İslam dini əsrlər boyu bizim mənəviyyatımızın əsasını təşkil etmiş, müsəlmanların dünyada layiqli yer tutmasını təmin edir” kimi yüklərlə fikirlərlə qarşılaşırıq (19). Bu böyük dahi şəxsiyyətin öz milli kökü və adətlərinə, milli inancı və bu istiqamətdəki mədəniyyətinə bağlılığının bariz nümunələridir.

Bütün bunlarla bərabər Ulu Öndər Kazım Qarabəkir Paşa məscidinin açılışında dinimiz haqqında bunları da demişdir: “Mən rus imperiyası tarixində, sovet imperiyası tarixində, sovet superdövlətinin tarixində Kremldə, o dövlətin başında duranlardan ilk azərbaycanlı, ilk türk, ilk müsəlman olmuşam. Xalqımız 70 il dindən ayrı düşüb. Yəni qəlbində dini saxlayıb, amma din yasaq, qadağan olunubdur, Naxçıvanda Allah evi azdır, bunu inşa etmək lazımdır” (1). Bu fikri ilə də görkəmli dövlət xadimi hər

hansı bir mədəniyyətin tarixi proseslərdə tam silinmədiyini, siyasi gedişlərin həqiqət önündə mütiliyini öz xalqına bildirmişdir.

25 illik müstəqilliyimiz dövründə özünə qayıdan, öz mədəniyyəti, dili və tarixinə dönərək öz kimliyini sübut edən Şimali Azərbaycan türkləri türk dünyasına yenidən qayıtmaqla onlarla siyasi, iqtisadi əlaqələrini yaratmaqla öz tarixinə yeni türk damğasını vurmuşdur. Ulu Öndər tərəfindən əsası qoyulan Azərbaycan öz müstəqil siyasəti və mədəniyyəti ilə dünya dövlətlərinə örnək olmaqla öz türk siyasəti ilə bu dövlətlər arasında xüsusi şöhrət sahibi olmuşdur (5, səh.63–112, 123–130). Bu baxımdan Azərbaycan öz təcrübəsi ilə bütün dünyaya sübut etdi ki, xalqın böyüklüyü onun sayca çoxluğunda deyil, XX əsrin inkişaf etmiş xalqları ilə birgə addımlamasındadır. Azərbaycan dünyada 13 ölkədən biri kimi süni peyklə dünyaya öz həqiqətlərini yaymaq gücündədir. Siyasi cəhətdən sabit, mədəni cəhətdən inkişaf etmiş bir ölkə olaraq Azərbaycan artıq neçə illərdir ki, Qərbin bütün ölkələrinin diqqətini cəlb etmişdir. Avropa oyunlarının, Avroviziya mahnı festivalının, Formula1, Formula 2 yarışlarının keçirilməsi üçün məhz Azərbaycanın seçilməsi ölkəmizin hansı mədəniyyətə yüksəlməsinə bariz nümunələrdir.

Bəs bu gün Naxçıvan Muxtar Respublikasının böyük bir elm, mədəniyyət və sənaye mərkəzi kimi dünyanın diqqətini cəlb etməsi, dünya xalqlarını özünə cəlb etməsi və İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı seçilməsi hansı amillərlə bağlı idi?

Xüsusi olaraq qeyd edək ki, istər Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin, istərsə

də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri cənab Vasif Talıbovun Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanda apardığı yenidənqurma işləri əsl vətəndaşlıq qeyrətinin təcəssümü olmaqla, dünyanın diqqət mərkəzindədir. Şübhəsiz ki, Naxçıvan bu böyük və şərəfli ada layiq olana qədər yüksək inkişaf yolu keçmişdir. Bu istiqamətdə cənab Vasif Talıbov 9–10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş “Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri” beynəlxalq simpoziyumundakı çıxışında deyirdi: “Naxçıvan zəngin tarixə malik Azərbaycan torpağıdır. Bu gün qədim Naxçıvan torpağı antik, orta əsrlər və müasir dövr maddi mədəniyyət nümunələri və tarixi abidələrlə – ilk insanların yaşadığı mağaralar, qədim yaşayış yerləri, erkən şəhər mədəniyyəti, möhtəşəm qala divarları, qayaüstü rəsmlər, xatirə qala divarları, qayaüstü rəsmlər, daş qoç heykəlləri, xatirə memarlığının ən mükəmməl nümunələri olan türbələrlə zəngindir”. “Bu əcdadlarımızın özlərindən sonra qoyub getdikləri tarix və mədəniyyət abidələri bu qədim yurdun Azərbaycançılıq möhürüdür. Və bu, həmişə belə də qalacaq, bugünkü və gələcək nəsillər tərəfindən ən qiymətli sərvət kimi davam və inkişaf etdiriləcəkdir” (13, səh.7–15).

Bütün bu inkişaf Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri, cənab Vasif Talıbovun xüsusi səyi nəticəsində tikilmiş 200-dən artıq orta ümumtəhsil məktəbi, 120-dən artıq səhiyyə müəssisəsi, tibbi məntəqələr və yüzlərlə uşaq bağçası və mədəniyyət müəssisələri, yeni salınmış parklar, yaşayış binaları, idman kompleksləri və s. tikililərdə öz əksini tapır. Bu qısa zaman fasiləsində xeyli sayda, demək olar ki, bütün

şəhər və kəndlərdə tikilmiş məscidlər, xeyli sayda abidələrin yenidən bərpası heyrətamiz surətlə həyata keçirilmişdir (5, səh.205; 6, səh.44–54).

Bu tarixi faktlar isə Azərbaycan və onun tərkib hissəsi olan Naxçıvanın bir türk müsəlman ölkəsi olaraq milli dəyərlərimizi əsrlərlə layiqincə yaşatdığı kimi, İslam əxlaqını da əzmlə yaşatdığını sübut edir.

Biz “Qurani-Kərim”in Ənbiyə surəsinin 73-cü, Məryəm surəsinin 55-ci və başqa surələrin ayələrində Allahdan özgə tanrı olmadığı, Həzrəti İsmayılın ailə üzvlərinə, eləcə də bütün insanlara namaz qılmaq əmri verildiyi haqqında ayələrə rast gəlirik. Bu müqəddəs kitabda valideynlərə, qohumlara hörmət və ehtiram, yetimlərə, yoxsullara ehsan (yaxşılıq, kömək) edilməsi, zəkat verilməsi, insanlarla xoş danışılması tövsiyə edilir və Həzrəti Musa, Həzrəti İsmayıl, Məryəmin oğlu İsa, bir sözlə bütün peyğəmbərlərin, namaz qıldığı göstərilir (10, səh.13, 95, 279, 286).

Qurani-Kərimdə olan bu tövsiyələr günümüzdə Naxçıvanın, demək olar ki, bütün yaşlı əhalisi, eləcə də gənc nəslin bir qrupu tərəfindən yerinə yetirilməkdədir. Bu istiqamətdə dini dəyərlərə verilən qiymət Ulu öndər Heydər Əliyevin fikirləri ilə də təsdiq edilir: “Biz heç vaxt öz dinimizi, tariximizi, milli-mənəvi dəyərlərimizi unutmamalıyıq. Onları yaşatmaq, onlardan bəhrələnmək, ruhlanmaq həyatımızın əsas istiqaməti, gələcək işlərimizin zəmanətidir” (3, səh.1).

Bununla bərabər, “Qurani-Kərim”in 21-ci Əl-Ənbiya surəsinin 76-77-ci ayələri, 71-ci Nuh surələrinin isə 28-ci ayəsində biz Məhəmmədə Nuhun da yad edilməsi, onun öncə öz kafir ümmətinin əzaba düşər olunması haqqında

Tanrıya yalvarıb dua etməsi və duasının qəbul olunub, onun ailəsinin böyük fəlakətdən (tufandan) qurtarması məlumatı ilə qarşılaşırıq. Burada bu pis camaatın suya qərq olunması, möminlərin bağışlanması və kafirlərin həlakı Nuhun Allaha yalvarışları kimi əks olunur (10, səh.306, 594).

Qeyd edək ki, bu ayələrdəki Nuh peyğəmbər, Nuh tufanı qədim Naxçıvan ərazisi üçün tarixi bir həqiqəti təkrarlayır. Biz Nuh peyğəmbərlə bağlı Naxçıvanda Nuhdaban, Nuh Nəbi, Nuhun qəbir abidəsi, Gəmiqayada Nuhla bağlı Nəbi yurdu və digər adlarla qarşılaşırıq (15, səh.16).

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talibovun şəxsi təşəbbüsü və sərəncamı ilə Naxçıvanda 24–25 aprel 2009-cu ildə “Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan” beynəlxalq simpoziumunu təşkil etməsi əsl tariximizə yenidən dönüşün bariz nümunəsidir. Cənab Sədr simpoziumun açılışında şəhər tarixinin antik müəlliflərin əsərlərindən yerinə dair xeyli misallar gətirmişdir. 1986-cı ildə “Sovet Naxçıvanı” qəzetində Nuh gəmisinin Gəmiqayaya enməsi, buradakı runik yazılarda gəminin təsviri, Naxçıvanın Nuhun vətəni olması və s. tarixi faktların sovet ideologiyası, mərkəzi hakimiyyət tərəfindən etirazla qarşılınmasına toxunan cənab Vasif Talibov Nuh tufanının bir həqiqət olduğuna xeyli tarixi sübutlar göstərmişdir (12, səh.10–17).

Bu simpoziumda iştirakçı olan Azərbaycan və Türkiyə alimləri – İ.Həbibbəyli, İ.Hacıyev, N.Cəfərov, F.Səfərli, Q.Qədirzadə, A.Bağirov, Ə.Amanoğlu, V.Baxşəliyev, F.Rzayev, eləcə də Yaşar Kalafat, Xeyrəddin İvgin, Turqut Öcal, Nail Tan, Gülağ Öz kimi

xeyli türk alimləri də Nuh tufanının bir tarixi həqiqət olduğuna xeyli faktlar göstərmişlər. Bütün bu faktlar isə Naxçıvanın ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən biri olduğunu tam təsdiq edir (6, səh.44–54; 8, səh.55–68).

Naxçıvan ərazisinin dini ocaqlarla bağlı türbə, xanəqahları və Nuh peyğəmbərin türbə məzarı sovetlər dövrü dağıntılarla üzləşmişdir. Müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri cənab Vasif Talibovun xüsusi sərəncamı ilə Nuh peyğəmbərin qəbirüstü abidəsi tarixi qaynaq və rəsmlərə istinadən yenidən inşa edilmişdir. Bütün bunlar isə Naxçıvan diyarının ilkin inanclara göstərdiyi diqqətin təcəssümü ilə yanaşı, buradakı əhalidə İslam əxlaqına, tolerantlığa, Azərbaycan xalqının multikultural xarakterinə tam aydınlıq gətirir.

Gəminin Naxçıvan və buradakı Gəmiqaya ilə bağlılığına dair tarixi faktlara müraciət edən türk alimi Turqut Öcal və digər müəlliflər isə Tövrət, Zabur, İncil və “Qurani-Kərim”də bu gəminin Ağrı, Cudi ərazilərinə enmə məsələsinə toxunmuşlar. Burada tarixi faktlar müqayisəli təhlil edilərək Cudinin o zaman su altında qaldığına “Quran”dan misallar göstərilmiş, bu hadisənin Naxçıvana aidliyi tam təsdiq edilmiş, daşqınlarından nümunələr göstərilmişdir (16, səh.87–92; 18, səh.250–261).

Simpoziumda hələ I əsrin əvvəllərində şəhər haqqında ən erkən məlumat verən yəhudi tarixçisi İosif Flavinin Naxçıvanı bəşər nəslinin ilk beşiyi hesab etməklə bu ərazini Nuhun saldıdığı ilk şəhər kimi göstərilməsi qeyd edilmişdir (9, səh.14). Burada e.ə. II əsr K.Ptolomeyin “Coğrafiya”sında Naxçıvan şəhərinin “Naksuana” kimi

Cənubi Qafqazda göstərilməsi, şəhərin təkcə Qafqazın deyil, bütün Şərqi ən böyük şəhərlərindən biri olması faktı ilə şəhərin qədim tarixi təsdiq edilmişdir (14, səh.XXII).

“Qurani-Kərim”in 18-ci “Kəhf” surəsində Naxçıvanda bu gün hər kəsin ziyarətgah yeri olan Əshabi-Kəf məbədi sovetlər dövrü dağıdılmış, Quran oxumaq qadağan edilmişdir. Məhz müstəqillik dövrü Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev və Ali Məclisin sədri Vasif Talibov cənabları bu qədim ibadətgahı yenidən ən yüksək səviyyədə bərpa etmişlər. Hazırda İslamdan qabaq mövcud olmuş bu abidə dünya İslam aləminin ziyarətgahına çevrilmişdir.

Diqqət etsək, “Qurani-Kərim”in “Kəhf” surəsində İslamdan təxminən 3-4 əsr əvvəl Roma İmperatoru Sezar (Seysər) Qay Avreli Valeri Diokletian (Quranda Diqyanus) zülmündən 7 nəfər (say təxminidir) xilas olmaq üçün “Kəbədə” gizlənilər orada 309 il yatırlar. Onlar girişi şimala baxan mağarada gizlənilər, Allah onları itləri ilə birlikdə yuxuya verir və oyandıqda aralarından birini çörək alsın deyər şəhərə göndərilər. Şəhərdə oğlanın əlindəki pulu görüb heyrlənirlər və bu pulların 300 il əvvələ aid olduğunu deyirlər. Daha sonra onlar Rum qeysəri bütperəst Diqyanusun (Dağyunusun – A.B.) hüsurunda durub: “Rəbbimiz göylərin və yerin Rəbbidir. Biz ondan başqa heç bir tanrıya ibadət etməyəcəyik. Əks təqdirdə (Allahdan başqasına tapınmayacağıq, söyləsək) küfr danışmaqda həddini aşmış, ifrata varmış olarıq!” Gənclərin başçısı yaşca böyüyü Təmlixa yoldaşlarına belə demişdir: “Onları və Allahdan başqa tapındıqları tanrıları tərki edib getdiyimiz zaman mağaraya çəkilin. Əgər belə

etsəniz, Allah sizə (hər iki dünyada) böyük mərhəmət bəxş edər və işinizi asanlaşdırar (10, səh.680).

Əgər Naxçıvan folklor nümunələrinə diqqət etsək, Quranda deyilən bütün bu hadisələr (əslində tarixi həqiqət – A.B.) bu gün Naxçıvan əhalisinin əfsanələrində yaşamaqdadır (11, səh.49–50, 68–71). Təbii ki, bu bir təsadüf deyil, ərazi tarixinin geri qayıdışı, həqiqətin öz yerini almasıdır.

Bildiyimiz kimi, Əshabi-Kəhf müxtəlif yerlərdə də iddia edilir. Amma surənin 17 ayəsindəki coğrafi əlamətlərdən aydın olur ki, bu həmin mağara Naxçıvandakı məbəddən başqası deyil. Orada deyilir: (ya Məhəmməd! əgər o zaman onlara baxsaydın) Günəşin doğduğu zaman onların mağarasının sağ tərəfinə meyl etdiyini, batdığı zaman isə onların sol tərəfinə yönləndiyini (mağaranın içinə düşüb, onları yandırmadığını), onların da mağaranın ortasında geniş bir yerdə olduqlarını (küləyin onları oxşadığını və rahat nəfəs aldıklarını) görərdin (10, s.264). Bu gün minlərlə insan öz arzusunun gerçəkləşdiyi zaman burada qurban kəsir, yetim və kasıblara paylayır ki, bu da dinimizin ən gözəl örnəyi, millətimizin humanist adətlərindəndir.

Biz Qurani Kərimin Möminin surəsinin 52-ci ayəsində bir faktla da qarşılaşırıq: “Bu (Tövhidini islam) tək bir din olaraq sizin dininizdir. Mən də sizin Rəbbinizəm. Məndən (əzabimdan) qorxun” (10, s.325). Məzhəbciliyə işarə olan bu ayə Naxçıvanda tam özünü təsdiq edir “dini bölgü” məsələsinə gəldikdə isə, biz Naxçıvan ərazisində heç bir dini ayrılığa təsadüf etmirik. Ümumən məzhəblər ümməti parçalayır, o məzhəbə mənsub olmayanları dindən çıxarır, insanlar isə məzhəbə,

təriqətə, şeyxə, camaata deyil, uca Allaha ibadət etməlidir (17, səh.134–134).

Bildiyimiz kimi, ilahiyyat professoru Əbulfəzl bu mövzuya aid “Böyük oğurluq” adlı əsərində yazmışdır: “İslamın müqəddəs kitabı olan Qurani-Kərim müsəlmanları mötədil insanlar olmağa çağırır. Bundan əlavə, Məhəmməd Peyğəmbərin sünnəsində bildirilir ki, iki əks tərəflə qarşılaşdıqda Peyğəmbər həmişə orta yolu seçmiş. Başqa sözlə, islamda peyğəmbərlər həmişə ifratçılıqdan çəkinən mötədil insan kimi təsvir olunmuşdur. Mötədil sözünün kökü islam ənənələrinə gedib çıxır və bu, müsəlmanların böyük əksəriyyətinin də malik olduğu normativ xarakterin ifadəsidir. Mötədil adlanan zümrələr indiyə qədər modernist, tərəqqipərvər və islahatçı kimi müxtəlif adlarla adlandırılmışlar. Məncə, bu ifadələrdən heç biri mötədil kimi effektiv deyildir” (4, s.20). Bu gün dünyada siyasi yolla İşid, Əlqaidə, Taliban, Hizbullah kimi terrorçu təşkilatlar, islamofobiyanın yaranmasına səbəb də dinimizin ifratçılar tərəfindən təhrif olunmasıdır.

Biz Naxçıvan əhalisi arasında bu cür prutanizmlə qarşılaşırıq. Naxçıvan ibadətgahlarına baxdıqda bir tərəfdə XVII əsrin yadigarı olan yüksək səviyyədə bərpa olunmuş Şəhər məscidi, bir az aralıda Sarvanlar məscidi adlanan “Şiə” məscidi, yuxarı hissədə isə Kazım Qara Bəkir Paşa – “Sünni” məscidini görürük. Burada heç bir təriqətə, məzhəbə fərq qoymadan insanların Beytül müqəddəsə (Qüdsə) üz tutub namaz qılmaları, orta ümmətin ən bariz nümunəsidir. Onlar Allah yanında eyni savaba nail olanlardır ki, bu Azərbaycanda, onun bir

parçası olan Naxçıvanda formalaşan multikulturalizmin əsas köklərindən biridir.

Bütün bunların yekunu olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda İslam dini inancları “Qurani-Kərim”in verdiyi tövsiyələrlə tam eynilik təşkil etməklə İslamdan öncəki inanclarımızı da, onun abidələrini də özündə yaşadır ki, bu multikulturalizm və tolerantlığın Naxçıvanda nə dərəcədə yüksək inkişaf tapdığına danılmaz sübutlardır. Ərazidəki e.ə. VI minillikdən günümüzə qədər gəlmiş qədim türk, eləcə də İslam mədəniyyəti abidələrinin yüksək səviyyədə bərpa edilib dünya ictimaiyyətinə çatdırılması, bu qədim mədəniyyət sahiblərinə layiqli əcdadlarının əvəzolunmaz töhfəsidir. Bu amillər isə Naxçıvanın “İslam Mədəniyyətinin Paytaxtı” olmasının qanunauyğun olduğunu bir daha təsdiq edən tarixi həqiqətlərdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəzeti, 16 oktyabr 1999-cu il.
2. Babayev A.M. Naxçıvan ərazisində İslam mədəniyyəti nümunələri //Elmi əsərlər, Naxçıvan Universiteti, Naxçıvan NU: Nuh, 2018, №4(10), səh.199–205, 273 s.
3. Dövlət və din. //İctimai fikir toplusu №1(30), Bakı, 2015, 119 s.
4. Əbülfəzl. Böyük oğurluq. Bakı: “Nurlan”, 2011, 444 s.
5. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının ictimai-siyasi həyatı, sosial-iqtisadi və mədəni

- inkişafi (1991–2011-ci illər). Naxçıvan: Əcəmi Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi. 2011, 272 s.
6. Hacıyev İ.M. Tarixi mənbələr Naxçıvan şəhərindəki Nuh türbəsi haqqında / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24–25 aprel, 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziyumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi, 2010, səh.44–54, 300 s.
  7. Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvan şəhərinin yaşı – 5 min il // Naxçıvan Muxtar respublikasının yaranması: tarix və müasirlik. Bakı: “Nurlan”, 2007, s.20 – 28, 406 s.
  8. Həbibbəyli İ.Ə. Nuh peyğəmbər və dünya tufanı toplusu. / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24–25 aprel, 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziyumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi, 2010, səh.55–68. 300 s.
  9. Иосиф Флавий. Иудейские древности/Пер. с греческого Г.Г.Генкеля, т. I, СПб., 1900, 716 с.
  10. Quran (ərəb dilindən tərcümə edilən Z.Bünyadov və V.Məmmədəliyev). Bakı., “Azərənşr”, 1991, 654 s.
  11. Naxçıvan folkloru antologiyası I cild. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 511 s.
  12. “Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziyumda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun çıxışı. /Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24–25 aprel, 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziyumun

- materialları) Naxçıvan: Əcəmi, 2010, səh.10–17, 300 s.
13. “Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri” mövzusunda keçirilən beynəlxalq simpoziumda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbovun çıxışı. //Naxçıvan: tarixi gerçəklik, müasir durum, inkişaf perspektivləri” (9–10 iyun 2006-cı ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Bakı., “Təhsil”, 2006, səh.7–15, 504 s.
  14. Птолемей Клавдий. Руководство по географии / Пер. К.С.Апта и В.В.Латышева//Античная география. Москва: Географиздат, 1953, 368 с.
  15. Rzayev F.H.Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən (miladdan öncə VI-III minilliklər). I c. Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 2013, 528 s.
  16. Rzayev F.H. Nuh tufanı, Naxçıvan və tarixi həqiqətlər/ Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24–25 aprel, 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi, 2010, səh.87–92, 300 s.
  17. Siracəddin Hacı. Qurani-Kərimə giriş. Bakı., “Elm və təhsil”. 2017, səh.134–134
  18. Turqut Öcal. Nuh tufanı Naxçıvan (Gəmiqaya) və Ağrı dağı. / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24–25 aprel, 2009-cu ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları) Naxçıvan: Əcəmi, 2010, səh.250–264, 300 s.
  19. <http://www.movqe.az/news/xeber/43639.html>

*Naxçıvan İslam mədəniyyətinin paytaxtı,
Beynəlxalq konfrans materialları,
səh.103–109, 7–8 sentyabr 2018*

QƏRBİ AZƏRBAYCANDA DİL VƏ DİLÇİLİK MƏSƏLƏLƏRİ (50-ci illərə qədər)

*Bakı da, Gəncə da, İrəvan da qədim Azərbaycan
torpaqlarıdır.*

M.Ə. Rəsulzadə

Şərqi başqa bölgələri kimi, Qərbi Azərbaycanda da elm şəriətlə paralel şəkildə öyrədilirdi. XI əsr görkəmli alim, ictimai xadim Nizam-əl Mülkün (1019–1092) müxtəlif şəhərlərdə açdığı nizamiyyə mədrəsələrindən tutmuş, Azərbaycanın, demək olar ki, bütün böyük şəhərlərində yaranmış məhəllə məscidlərinə qədər bütün elmi qurumlarda şəriət, fiqh, xəttatlıq, nücum və s. kimi elmlərlə yanaşı, ərəb və fars dilləri də öyrədilirdi. XI əsrdə İranda və Azərbaycanda ərəb nüfuzu zəiflədiyi üçün onun yerini fars dili tutdu. Bundan sonra azərbaycanlı tələbə və şagirdlərə ərəb və fars dillərini bilmədikləri üçün türk (Azərbaycan) dili də öyrədilirdi “Qurani-Kərim” ayələrinin düzgün başa düşülməsi üçün onların linqvistik təhlili verilməli idi. Tələbatdan doğan belə linqvistik təhlil istər-istəməz türk dilinin fonetik-leksik və qrammatik qaydaları ilə müqayisəli edilməli idi. Bu halı sistemli şəkildə olmasa da, dilimizin tədrisi və tədqiqi işinin başlanğıcı hesab etmək mümkündür. Dini təhsilə maraq əhali arasında o dərəcədə yüksəlmişdi ki, Azərbaycanın hər bir böyük kəndində mollaxanalar açılmışdı. 3 ya 5 nəfər olsun molla uşaqlara Quran oxutmaqla yanaşı dil məsələlərini də öyrədirdi. Bu iş Rusiyanın Azərbaycan və bütün Zaqafqaziyanı işğal etməsinə qədər davam etdi.

XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq hadisələrin gedişi Azərbaycan xalqının, onun dilinin və Vətəninə əksinə getməyə başladı.

Bir neçə kəlmə ovaxtkı tarixi şərait haqqında

Məlumdur ki, I Pyotrdan başlanan ermənipərəst siyasət bizim xalqımızın, bütövlükdə Kiçik Asiya və Zaqafqaziya müsəlmanlarının əleyhinə idi. Ermənilər özləri də xahiş edirdi ki, Rusiya böyük xristian ölkəsi kimi, bu regionda iştirak etsin və məzlum xristianların xilaskarı olsun. Buna görə də 1729-cu ilin iyul ayının 26-da rusların Bakını işğal etməsi ilə Rusiyanın Zaqafqaziya işğalı başlandı. Bakı kimi İrəvan şəhəri də strateji cəhətdən böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Bu səbəbdən də bu müsəlman-türk şəhəri uğrunda çoxlu mübarizə getmişdi. Belə ki, İrəvan şəhəri 1501-ci ildə Şah İsmayıl, 1514-cü ildə Sultan Salim, 1534-cü ildə Sultan Süleyman, bir az sonra İrəvan yenə İranın təhtinə keçdi, 1555-ci ildə Sultan Səlim yenidən yürüş edərək İrəvanı tutdu və İranla müqavilə imzaladı. 1579-cu ildə Mustafa Paşa yenidən İrəvanı işğal etdi. Bundan 3 il sonra Fərhad Paşa qalasını tikişirdi. 1639-cu ilə qədər İrəvan Türkiyənin himayəsi altında qaldı. 1722-ci ildə İran İrəvana qarşı öz iştahasını susdura bilmədi. 1724-cü ildə İrəvan xanı Mehrəli xan türk ordularına qarşı şəhəri qəhrəmanlıqla müdafiə edirdi. Yalnız Həsən Qocəli kimi bacarıqlı sərkərdələr şəhəri bir neçə gün mühasirədə saxladıqdan sonra iyunun 7-də işğal edə bildilər. Mənbələrin təsdiq etdiyinə görə əhalisinin əksəriyyətini təşkil edən azərbaycanlılar İrəvan şəhərini 418 il (1410–1828) idarə etmişlər. Kim bilir, bəlkə

Paskeviçin ordusu erməni birləşmələri ilə birlikdə 1828-ci ildə İrəvanı işğal etməsəydi indiyə qədər bu qədim türk şəhəri onu qoruyanların əlində olardı. İrəvan tarixindən, mədəni inkişafından danışanda mütləq İrəvan xanlığı haqqında da danışmaq lazım gəlir. İrəvan xanlığı Əmirquna xan tərəfindən 1604-cü ildə yaradılmış varislik üzrə 1828-ci ilə qədər azərbaycanlılar tərəfindən idarə olunmuşdur (20,5.7).

Xanlıqlar dövründə İrəvan bir qədər dirçəlmişdi. İrəvan xanları içərisində Hüseynəli xan özünün müsbət keyfiyyətləri ilə daha çox diqqəti çəkir. Hüseynəli xanın hakimiyyəti haqqında, ümumiyyətlə İrəvan xanlığı haqqında ASE-də kommunist mövqeli məqalə verilmişdir (4,5.79). Burada Hüseynəli xanın müsbət keyfiyyəti haqqında danışılmır, çünki o, kommunist yox, xan olmuşdur. Bundan əlavə xanın hakimiyyət illəri də 1764–1783 göstərilir. Halbuki, Hüseynəli xan İrəvanı 19 il deyil, 21 il (1762–1783) idarə etmişdir. Hüseynəli xan çox dindar, maarifpərvər, ədalətli xan olmuşdur. İndi də İrəvanın mərkəzində əzəmətlə duran öz gözəlliyi ilə hamını valeh edən Göy məscidi Hüseynəli xan tikdirmişdir. Nankor ermənilər bu məscidi fars məscidi kimi təqdim edir, guya həmin dini-tarixi abidənin azərbaycanlılarla heç bir əlaqəsi olmadığını sübut etmək istəyirlər. Məscid Təbriz memarlıq üslubunda tikilmişdir. Onun bəzəkləri, naxışları Təbrizdən dəvət edilmiş azərbaycanlı sənətkarlara məxsusdur. Bütün mənbələrin təsdiq etdiyinə görə İrəvanda mövcud olmuş 9 məscidin ən məşhuru Göy məsciddir. Hamı təsdiq edir ki, Göy məscid 1666-cı ildə tikilmişdir (9, s.654; 20, s. 14).

Görünür, məscidin bünövrəsinə ilk daşı atmış və onun bütün xərcini çəkmiş Hüseynəli həmin günlərdə xan deyilmiş, çünki onun atası Həsənəli xan 1756–62-ci illərdə İrəvanın xanı olmuşdur. Hər halda İrəvanda məşhur Göy məscid Hüseynəli xanın himayəsi altında tikilmişdir. Bu dövrdə ruhanilik həm elm, həm mədəniyyət, həm də siyasi sahədə aparıcı rol oynayırdı.

İrəvan xanlığının süqutu ilə İrəvanda Azərbaycançılığın məğlubiyətə doğru ilk tarixi başlandı. Qeyd etmək lazımdır ki, İrəvan xanlığı dövründə şəhərdə olan çoxlu məscidlərdə dil məsələləri yalnız “Qurani-Kərim”i oxumaq və anlamaq problemlərinə yardımçı vəziyyətdə idi. Bununla belə, ruhanilik bütün sahələrdə aparıcı rol oynayırdı. Çünki əhalisinin 20% azərbaycanlılardan ibarət olan İrəvan və Qərbi Azərbaycanda islam dinin aparıcı idi. Çar Rusiyası bundan maksimum şəkildə yararlanmaq istəyirdi. Rus çarı I Nikolay xristian və müsəlman icmaları üçün guya şərait yaratmaq məqsədilə 1928-ci ildə təşkil edilmiş “Erməni vilayəti”ndə xristianlığı gücləndirmək üçün “Kilsə nizamnaməsi”ni təsdiq etdi. Əslində Çarizmin məqsədi, xristian provoslav etiqadi ziyası ilə əhalinin zəhnini işıqlandırmaq və islamizm xərəbələrini üzərində həyat yaradan xaçı qaldırmaq idi (4, s. 104). Amma rus çarizminə və erməni millətçilərinə bu ideyanı həyata keçirmək yolunda böyük maneə vardı. O da İrəvanda və Qərbi Azərbaycanda ermənilərin sayca çox az olması idi. Buna görə də hər iki ideoloq üçün qarşıda bir vacib məsələ dururdu: Xaricdə yaşayan erməniləri buraya köçürmək! Bu işdə ilk addım İrəvan qalasının alınmasında rusların sağ əli kimi çıxış edən erməni polkovniki Lazarev

atdı. Dilçilik məsələsi ilə əlaqəsi az olsa da ,bu problemin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bir neçə kəlmə demək istərdik. Rus ordusu 1828-ci ilin martında Cənubi Azərbaycana daxil olduqda özünü çox sərbəst və qalib aparırdı. Bu sərbəstliyə hamıdan çox sevinən erməni polkovniki Lazarev idi. Onun 1828-ci il martın 30 da Urmiya şəhərində ermənilərə müraciətlə küçələrə yapışdırılmış müraciətində deyilirdi:

“Xristianlar... Mənim üzərimə qoyulmuş vəzifədən istifadə edərək bildirirəm ki, böyük qəlbli Monarx (Çar – A.B) onun dövlətinə köçmək istəyənlərə sakit və xoşbəxt sığınacaq vəd edir. İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda siz haranı seçsəniz , firavanlıq tapacaq, çoxlu münbit çörək verən torpaq alacaq, 6 il vergidən azad olacaqsınız.

Ermənilər, siz Rusiyada özünüzə qarşı hörmət görəcək, bərabərlik hiss edəcək, bütün qüssə və kədərlərinizi unudacaqsınız. Orada siz özünüzə yeni vətən-xristianların məskun olduğu bir məkan tapacaqsınız...siz az bir zamanda azca şey itirərək, hər şeyi və həmişəlik tapacaqsınız”. (12, s. 107–111)

Az müddətdə Lazarev Təbriz, Marağa, Xoy, Salmas və başqa şəhərlərə gələrək bütün erməniləri İrəvana, Naxçıvana və Qarabağa köçürmək üçün onları təşviq edir. Tezliklə 5000 ailə (səh.127) Araz sahilinə gəlib pul yardımını alıb həmin yerlərə köçdü. 1500 ailə isə növbə gözləyirdi. Bu iş bütün XIX əsr boyu davam etdi. XX əsrdə ermənilər Qərbi Azərbaycanı erməniləşdirmək üçün 3 böyük hami tapdılar. Lenin-Stalin-Qorbaçov. Leninin köməkliyi ilə erməni daşnakları: Şaumyan, Lalayan, Andronik, Nide, Ameryan bolşevizm buyruğu altında Azərbaycan xalqına qarşı genosid həyata keçirdilər. 100

minlərlə azərbaycanlı məhv edildi. Stalin Mikoyanın köməkliyi ilə xaricdən 100 mindən çox ermənini Qərbi Azərbaycana, 150 min azərbaycanlıni isə əzəli dədə-baba yurdundan köçürdü. Qorbaçov isə daşnakların edə bilmədiyini etdi, 200 min azərbaycanlıni didərgin salaraq Ermənistanı birmillətli respublika etdi. Bu cümlələri yazmaqda iki məqsəd izlədik:

a) Erməni məkrinin tarixi haqqında daha bir məlumatı təzələmək.

b) Azərbaycanlıların doğma yurdunda azsaylı xalqa çevrilməsini, beləliklə onun dilinin işlənmə dairəsinin daralma prosesini göstərmək.

Yenə yuxarıda toxunduğumuz məsələyə qayıdaq Çar hökuməti dini icmalardan öz xeyrinə istifadə etmək istəyirdi. Çünki dini icmalar daha mütəşəkkil təşkilat idi. Xristianların belə mütəşəkilliyi çoxdan olduğu halda, azərbaycanlıların müsəlmanların belə mütəşəkkil təşkilatı yox idi. Ona görə də çar hökuməti Zaqafqaziya üzrə müsəlman icmaları yaratmağa başladı. Yeri gələndə müsəlmanı qarşı-qarşıya qoymaq üçün onları iki hissəyə böldü. Şiələrin dini icmasının rəhbəri Şeyxülislam, sünnilərin dini icma rəhbəri Müfti adlanırdı. Dini işlər üzrə onlara çox geniş hüquq verilirdi. Belə ki, müxtəlif şəhərlərdə böyük məscidlər açmaq, mollaları imtahan etmək, şəriət, islam hüququ dil dərsləri üzrə dərs demək hüququnu onlar verirdi. Məscidlərin nəzdində indiki VVAQ-in vəzifələrini yerinə yetirən qurum da olurdu. Amma hər bir dini icmanın rəhbəri vəzifəyə təyin olunanda imperatora sədaqət andı içməli idilər. Bundan əlavə, dini icma rəhbərlərini ali təhsil almaq üçün adamları yalnız Rusiyanın konsulu olan şəhərlərə göndərə

bilərdilər. Dediymiz kimi Böyük Came məscidləri, habelə məhəllə məscidləri dini təlim keçməklə yanaşı, ərəb, fars, rus, türk dillərini öyrədir, habelə hər bir böyük mərasimdə yer üzündəki hökmdar-imperator üçün dualar etməli idilər.

Keçən əsrin birinci rübündə İrəvanda mövcud olan 9 məscidin hamısı yuxarıda dediymiz üsulla işləyirdi. Məscidin nüfuzu orada işləyən axundun və ya mollaının savadından asılı idi. Ona görə də məscidlər Təbrizdən, Tehrandan və başqa şəhərlərdən böyük alimləri dəvət edirdilər. Belə alimlərdən biri də XIX əsrin birinci yarısında Təbrizdən dəvət edilmiş Hacı Əbdul Kərim İrəvani Təbrizi idi. Hacı Əbdul Kərim İrəvani Təbrizi o dövrdə alimlərin ən öndə gedəni idi. M. Tərbiyə (19) HƏK İrəvanini “Mollabaşı və Azərbaycanın füzəla və üləmələrindən biri adlandırır. H.Əbdul Karim İrəvani Təbrizi bu əsəri 1846-cı ildə çap etdirmişdir. Əsər 58 səhifədən ibarət olub M. Füzuli adına RƏ-də saxlanılır. Bu əsər “Qəvaide sarfe nahve zəbani farsı” (fars dilinin sərf və nəhv qaydaları) adlansa da, burada ümumi dilçilik məsələlərinə də toxunur. Əsərdə aşağıdakı problemlər əhatə olunur:

1. Dilin mahiyyəti.
2. Dilin mənşəyi.
3. İran dillərinin tipoloji təsnifi.
4. Terminologiya.
5. Nitq, söz, məfhum, cümlə.
6. Üslubiyyət
7. Nitq hissələrinin təsnifi.
8. Morfologiya

9. Fonetika.

10. Leksika (qismən)!

Görünür Hacı Əbdul Kərim Abbasqulu Ağa Bakixanovun “Qanunu-Qüdsi”sindən xəbərsiz olmuşdur. Çünki bu iki əsər arasında oxşar cəhətlər çoxdur (7,5.75).

Dinə marağ, elmə marağ, dilə marağ XIX əsrdə durmadan artmaqda idi. Ona görə də Qərbi Azərbaycanın bütün bölgələrində sünni və şiə məscidləri, məktəbləri açılır, burada başqa fənlərlə yanaşı, dil dərsləri də keçilirdi: Vəfa Quliyeva göstərir ki,

–1875-ci ildə Zəngəzur qəzasında 491 müsəlman-şiə məscidi, 21 məktəb var idi (burada 40 şagird, bir il sonra 59 şagird oxuyurdu).

–Eçmiədzin qəzasında 5 məscid açılmış, bu məscidlər 264 tüstünü əhatə edirdi ki, bu tüstülərdən təkcə 4-də 750 azərbaycanlı yaşayırdı.

İrəvan qəzasında (şəhər bura daxil deyil) məsciddə bir neçə kənd -29 tüstü, 212 nəfər azərbaycanlı birləşirdi.

Gümrü qəzasında 1923-ci ildə açılmış məsciddə (2 kənddə) 47 tüstü, 411 azərbaycanlı əhatə olunurdu.

Şərur-Dərələyəz qəzasında 1880-ci ildə açılmış Caraclı və Şoral kəndlərindən 41 tüstü. Sürməli də isə 89 tüstü əhatə olunmuşdu.

Zəngəzur qəzasında Molla Hüseynəli Molla Mühəmməd oğlu öz evində kənd uşaqlarına savad öyrədirdi. Bunlardan 5-i türk (Azərbaycan) və fars dillərinin öyrənir, 3-ü isə quran dərsi keçirdi.

Zəngəzur qəzasında 1979-cu ildə artıq dinin məktəblərin sayı 6-ya çatmışdı. Hər məktəbə bir müəllim

düşürdü. Bu məktəblərdə 92 nəfər şagird oxuyurdu. Əlbəttə 32720 nəfər əhali üçün 6 məktəb az idi.

İrəvanda 9 böyük məscid var idi. Burada 10 vəzifəli (maaşlı), 28 vəzifəsiz molla işləyirdi. Məscidlərin illik gəliri 3965 manat idi (5, s.37–38). Dindarlıq möhkəm olan yerlərdə dinə maraq olduğu kimi, məscidlərin də sayı çox idi. O vaxtlar İrəvan quberniyasına daxil olan Naxçıvan şəhərində 6 məscid var idi. Bu məscidlərdə 9 vəzifəli, 20 vəzifəsiz molla çalışırdı.

Ordubadda isə 75 məscid və məhəllə məscidi var idi. Burada 16 vəzifəli, 12 vəzifəsiz molla dərs deyirdi. Məscidlərin gəliri 557 manat idi. Mənbələrin göstərdiyi kimi Ordubadın Dəstə, Vənənd, Xanafa, Düylün, Vəlavər kəndlərində də məscidlər olmuşdur. Qeyd edilməlidir ki, yalnız Dəstə və Vənənd kəndlərində məscid olmuşdur, qalan kəndlərdə məhəllə hücrələri fəaliyyət göstərmişdir. Dırnis kəndində o vaxtlar böyük və kiçik məscid adı ilə 2 məscid fəaliyyət göstərmişdir. Amma mənbələr bu haqda məlumat vermir.

İrəvanda Azərbaycan dilinin tədrisindən danışanda Mirzə Abbas Məhəmməd oğlu Məhəmmədzadənin adını xüsusi qeyd etmək lazımdır. Xalq arasında Fars Abbas kimi tanınan bu insan dövrünün on qabaqcıl ziyalılarından biri kimi, fars, rus, Azərbaycan dillərini mükəmməl bilmiş, bu dilləri tədris etmişdir. Uzun müddət İrəvan gimnaziyasında dərs demiş olan Fars Abbasın adı bütün mahalda məşhur idi. Hər kim övladına fars, rus və Azərbaycan dilini öyrədən axtarsa Fars Abbasın adını verərdilər. Hətta görkəmli alim Əziz Şərifə də fars dilini həmin fars Abbas öyrətmişdi (9, s.582).

“Ruslar üçün fars dilini müstəqil öyrənmək” (Самоучитель персидского языка для русских) dərsliyini də o yaratmışdır. İrəvanda daşnaklar hakimiyyətə gələndə 1918-ci ildə Təbrizə getmiş, bir il sonra orada vəfat etmişdir.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan və Gürcüstanda olduğu kimi, Qərbi Azərbaycanda da dünyəvi məktəblər açılmağa başladı. Çar hökumətini maraqlandıran ilk növbədə bu ölkələrdə rus dilini yaymaq idi. Buna görə də ilk əvvəl rus məktəbləri açılırdı. Burada yuxarı təbəqənin övladları oxuyurdu. İrəvanda açılan rus məktəbində azərbaycanlılar da oxuyurdu. 1832-ci ildə açılmış olan İrəvan rus məktəbində həftədə 29 saat Azərbaycan dili tədris edilirdi. 1880-ci ildə Ulxanlıda, iki il sonra İrəvanda rus-tatar məktəbi açıldı. Qori müəllimlər seminariyasını bitirib İrəvan gimnaziyasında dərs deyən, dilinin yorulmaz təbliğatçısı, ədəbiyyatımızın zəhmətkeş tədqiqatçısı, İrəvan Azərbaycan teatrının banilərindən biri Firudin bəy Köçərli bu prosesi sevinclə qarşılayıb Bakıya göndərirdi məqalədə yazırdı: “Bu axır vaxtlardan bəri, demək olar ki, İrəvan müsəlmanları da, insanlıq, elm, tərbiyə və təqəddümə hümmət etməkdədirlər. Belə ki, iki-üç sənə var ki, şəhərimizdə bir-iki qaydalı və səliqəli məktəb açılıb, müsəlman balaları da saur mədəni millətlərin ətəfali təkintəzə üsul ilə elm və ədəb təhsil edirdilər”.(7)

Firudin bəy Köçərli İrəvan gimnaziyasında işlədiyi on il ərzində ana dilinin tədrisi ilə kifayətlənməyib “Təlmi-lisani-türki” adlı elmi əsəri ana də yazmışdır. Burada Azərbaycan dilinin mühüm məsələlərindən bəhs edilir. Öz elmi-pedaqoji və ictimai fəaliyyəti ilə diqqəti

çəkən F. Köçərli bir sıra rütbələr və orden almışdı. Artıq onun adı bütün Zaqafqaziya məşhur idi. Buna görə də onu 1894-cü ildə Zaqafqaziya müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinə dil və ədəbiyyat müəllimi kimi dəvət etmişlər.

Bu proses indi Ermənistan adlanan diyarın şəhərlərində, habelə kəndlərində də davam etdirilirdi. Dünyəvi məktəblərin açılması mədrəsələrdə ruhani təhsil alanların azalmasına səbəb oldu.

1879-cu ildə Qori müəllimlər seminariyasının Azərbaycan bölməsinin açılması İrəvanda da əks-səda doğurdu. Buna görə də İrəvanda da gimnaziya açılması üçün mütərəqqi ziyalılar çalışmaya başladılar. Bu səylər 1881-ci ilin 31 martında öz nəticəsini verdi. Burada Azərbaycan dilində azərbaycanlılar da təhsil alırdı. Gimnaziyadan 8 ay sonra İrəvanda müəllimlər seminariyası da fəaliyyətə başladı. Bu seminariyanı bitirənlər həm İrəvanda, həm də əyalətlərdə Azərbaycan dilini tədris edirdilər. İrəvanda ən məşhur və milli məktəb millət və maarifsevər Azərbaycan ziyalılarının maddi dəstəyi və ciddi səyi nəticəsində açılmış təxminən 90 il fəaliyyət göstərən Haşimbəy məktəbi idi. Əliquluxan İrəvanskinin təşəbbüsü ilə çox çətinliklə açılan məktəbə artıq özünü bütün İrəvanın ən məşhur müəllimi kimi təsdiq etmiş Haşimbəy Nərimanbəyov müdir təyin olundu. O, 19 il bu məktəbin yaşaması, inkişaf etməsi, millətinin savadlanması üçün canı-dildən çalışmışdır. Sovet dövründə məktəbə Məşədi Əzizbəyovun adı verilsə də, heç kəs onu belə adlandırmadı. Sonuncu azərbaycanlı İrəvanı tərk edəndə yenə də ona Haşimbəy məktəbi dedilər. Göy məscidin böyük xidmətlərindən biri də bu

idi. Ermənistanda Azərbaycan məktəblərinin tarixi yüksələn xətlə olmamışdır. Belə ki, müxtəlif illərdə Nərimanov adına Azərbaycan kənd təsərrüfatı texnikumu, pedaqoji texnikum, pedaqoji institut nəzdində Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültələri olmuşdur. Amma onların başına müxtəlif yollarla müxtəlif müsibətlər açıb axırda bağlamış, ya da köçürmüşlər. Ermənistanda 5000-nə qədər müəllim olmuşdur. Bunlar hansı fənni tədris etməsindən asılı olmayaraq Azərbaycan dilinin Azərbaycan təfəkkürünün təbliği ilə məşğul olmuşlar.

Məlumdur ki, dilin cilalanması, öz ədəbi səviyyəsinin olması, nəhayət ədəbi dilin formalaşması prosesində teatrın da böyük əhəmiyyəti vardır. İrəvanda dünyəvi məktəblərin açılması ilə eyni vaxtda 1882-ci ildə də Azərbaycan dram teatrı açılmışdır. Bu teatr əsil peşəkar teatr səviyyəsində deyildi. Doğrudur, F. Köçərlinin, Yunis Nurinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, sonralar Əli Zeynalov, Baxşı Qələndərlinin, Əl şah Sabahlının və onlarla Azərbaycan ziyalısının ciddi səyi nəticəsində İrəvan Azərbaycan Dram Teatrı yüksək sənətkarlıq məktəbinə çevrilərək fasilələrlə təxminən bir əsr fəaliyyət göstərmişdir.(13,8).

Teatrin Azərbaycan dilinin, mədəniyyətinin, ümumən, azərbaycançılığın inkişafındakı böyük əhəmiyyətini başa düşən ermənilər bu sənət ocağının işinə hər vasitə ilə mane olurdular: ona daimi bina vermirdilər. Sundukyan teatrında həftədə bir gün Azərbaycan bölməsi çıxış etməli idi onu vermirdilər, aktyorlar maddi çətinliyə dözə bilmirdilər, dekorasiya yox idi və s. Bununla belə millət və mədəniyyət sevərlər Bakıdakı və Naxçıvandakı həmkarlarının köməyi ilə Azərbaycançılıq ideyalarını

yayan bu sənət ocağını yaşada bildi. Bir müddət (1918–1921) daşnakların gəlişi, 1948–1967-ci illərdə millətçiliyin güclənməsi teatrın işini dayandırmasına səbəb olsa da, növbədə dilimizin tətbiqi sahəsində bu sənət ocağı çox iş görə bildi. Dilin inkişafına teatrın nə kimi yardımını ola bilər?

1. Dram əsərləri sırf ədəbi dildə yazılır. Personajın xarakterini və yerli koloriti nəzərə almasaq səhnədə ədəbi dil normalarının pozulmasına yol verilmir. Tamaşaçı aktyordan eşitdiyini dil norması kimi qəbul edir. Beləliklə, hər bir tamaşaçı öz nitqini müəyyən qəlibə salmağı öyrənir.

2. Rejissorlar aktyorun nitqindəki sarpmaları – dialektizmləri, varvarizmləri, vulqarizmləri təshih edir. Belə ki, F. Köçərli və C. Məmmədquluzadə kimi ana dilinin qorunması və saflığı uğrunda ömrü boyu vuruşan ziyalılar heç vaxt ana dilinin korlanmasına yol verməzdilər. İrəvan Azərbaycan dram teatrının xoşbəxtliyi bir də bunda idi ki, ana dilinə münasibət haqqında ilkin dərsləri məhz bu iki böyük simadan almışdı.

3. Səhnədə aktyor və rejissor əməyinin bəhrəsi olan nitq emosionallığı, düzgünlüyü, təsirliliyi ana dilimizin gözəlliyini üzə çıxarıb onu sevdirdi.

4. Azərbaycan dilinin rəvanlığı, gözəlliyi, ideal tələffüzü, prosodik zənginliyi bu dili Zaqafqaziyada yeganə ünsiyyət vasitəsi kimi hamıya sevdirmişdi. Buna görə də ermənilərin özləri Azərbaycan dilindən məişətdə istifadə edir, hətta teatrın səhnəsində bu dildə rol oynayırdılar. Rejissor təshihə nəticəsində erməni aktyorları da Azərbaycan dilində aksentsiz danışır. Buna

görə də teatrın tamaşaçıları arasında ermənilər də çox olurdu.

Qədim oğuz yurdu olan, indi Ermənistan adlanan diyarda Azərbaycan dilinin inkişafına, normalaşmasına kömək edən amillərdən biri də mətbuat idi. Bunu dərk edən Azərbaycan ziyalıları dövrü mətbuatın (qəzet, jurnal) çapı işinin çox çətin olduğunu nəzərə alaraq ana dilində kitab çap etməyi üstün tutdular. İrəvanda ərəb əlifbasında sūfilər olmadığına görə bir sıra ziyalılar kitablarını başqa müsəlman şəhərlərində çap edib İrəvana gətirərdilər. Belə ki, 1883-cü ildə Mirzəağa Əli Həkim İrəvani “Divan” adlı əsərini Təbrizdə (əsrin adı “Ləli Divani” yenə Təbrizdə) daşbasması üsulu ilə çap etdirmişdi.

Böyük alim və maarifpərvər Firudin bəy Köçərli rus dilindən tərcümə etdiyi “Təlimati-Sokrat” əsərini 1891-ci ildə Baxçasarayda İsmayıl bəy Qaspiralının köməyi ilə “Tərcüman” mətbəəsində, 1896-cı ildə yenə rus dilindən tərcümə etdiyi “Üç xurma ağacı” və “Sən niyə yatmisan, ay kişi” kimi əsərləri Şuşada çap etdirərək İrəvana gətirmişdi. Bu iş özü də çətin idi. İrəvanda ərəb əlifbası əsasında şriflər tapıb düzəltmək həddindən çox zəhmət, pul və soy tələb edirdi. Buna baxmayaraq qeyrətli Azərbaycan ziyalılarından biri İrəvan ruhani-islamiyyə məktəbində Azərbaycan dilindən dərs deyən Məhəmməd Vəli Qəmərli ilk dəfə olaraq özünün və yaxınlarının topladığı “Azərbaycan atalar sözü” kitabını 1899-cu ildə Edison mətbəəsində çap etdirdi. Bu kitabın dövrü üçün böyük əhəmiyyətdən danışmağa ehtiyac yoxdur. Bundan bir il sonra həmin mətbəədə 3 kitab çap olunmuşdu. Amma bu o demək deyildi ki, İrəvan ziyalıları Azərbaycan dilində Bakıda və Tiflisdə çap olunan dövrü

mətbuatdan xəbərsiz idilər. Onlar başqa şəhərlərdə nəşr olunan qəzet və jurnalları İrəvana gətirməklə orada həm mədəni-maarif işlərinə, həm də dilimizin geniş dairələrə nüfuz etməsinə xidmət edirdilər.

Bu işdə 1906-cı ildə çıxan “Molla Nəsrəddin” bütün yaxın Şərqdə bir günəş rolu oynadı. Onun ziyası neçə-neçə problemi, neçə-neçə qaranlıq düşüncələri işıqlatdı. Onun ən böyük cəbhəsi ana dilinin saflığı və qorunması idi. Onu sevdiren də bu cəhət idi. Bunun nəticəsi idi ki, 1907-ci ildə Bakda Ələsgər Əliyevin redaktəsi ilə “Bəhlul”; 1908-ci ildə R.Səlimxanovun redaktəsi ilə “Zənbur; 1910-cu ildə Əliəhməd Əliyevin redaktəsi ilə “Ari”; 1924-cü ildə Bağır Nəттаğın redaktəsi ilə “Ən kəbud” , Tehranda “Suri İsrafil”); Rəştdə “Nəsimi şimal” (şimal küləyi); İstanbulda “Şeyda” kimi satirik jurnallar nəşr edilməyə başladı. XX əsrin əvvəllərində dilimizə xor baxan bir qrup adamdan fərqli olaraq əsil vətənpərvər və xalqsevər ziyalılar “Molla Nəsrəddin”in güclü təsiri altında fəaliyyət göstərməyə başladılar. Belə ziyalılar İrəvanda az deyildi. Onların səyi nəticəsində 1914-cü ildə “Molla Nəsrəddin” yolu ilə gedən “Ləklək” (leylək) məcmuəsi çıxdı. O da “Molla Nəsrəddin” kimi fanatizmi, din pərdəsi altında çirkin işlərlə məşğul olan “Din xadimləri”ni, savadsızlığı, çoxarvadlığı və s. tənqid edirdi. Onun hər nömrəsi çox maraqla oxunurdu. Dilimizin sadəliyi və saflığı hesabına bu jurnalı başa düşməyən yox idi. Bu jurnalı 1817-ci ildə “Burhani həqiqət” (Həqiqətin sübutu) əvəz etdi. “Burhani həqiqətin” redaktoru və müdiri “Molla Nəsrəddin” publisist şair Əli Hacızeynalabdinzadə Rəhimov idi. Onun şair kimi ədəbi təxəllüsü “Məhzun” idi. Lakin bir ildən sonra İrəvanda

hakimiyyəti ələ alan daşnaklar dərhal onun nəşrini dayandırdılar.

1921-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda Sovet hakimiyyəti quruldu. 1922-ci ilin fevralında daşnaklar qiyam qaldırıb qalib gəldilər. 2 ay yarımında İrəvanda çıxan “Kommunist” qəzetinin bütün nömrələrini yandırdılar. 1922-ci ilin aprelində rus qoşunları yerli bolşeviklərlə birləşib daşnakları ölkədən qovdu”. Amma qəti şəkildə demək olar ki, Ermənistanda bircə nəfər də kommunist olmamışdır. Onların hamısı qırmızı bolşevik pərdəsi altında gizlənmiş daşnaklar olmuşdur. Ermənistanda “Sovet hakimiyyəti” qurulduqdan sonra Moskvanın tələbi ilə EK(b)P MK yanında azsaylı xalqlar şöbəsi yaradıldı.⁴⁸ Bu şöbənin müdiri böyük maarifpərvər ziyalı, beynəlmiləlçi insan Bala İbrahim oğlu Əfəndiyev (1893–1938) oldu.

O, İrəvanda “Rəncbər” və “Zəhmət” qəzetlərinin redaktoru olmuş İrəvanda qadınlar klubu açmış, teatrın fəaliyyətini bərpa etmiş, arvadı Fatmanı teatrda fəaliyyətə cəlb etmiş 1923-cü ildə Yeni türk əlifbası komitəsinin İrəvan şöbəsinin müdiri olmuşdur. B. Əfəndiyev yeni əlifbanın qızgın tərəfdarı kimi geniş fəaliyyət göstərmiş, Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndəsi olmuş, İrəvana dönərkən yeni türk əlifbası üçün 100 pud qurğuşun aparmışdır. Bu vicdanla alim əsil vətəndaş İrəvanda və bütün Ermənistanda Azərbaycan dilinin inkişafına çox böyük zəhmət sərf etmişdir.

Ana dilimizin praktik məsələlərinin həllinə “Zəngi” qəzeti çox kömək etmişdir. Bu qəzətdə dil problemi, onun

---

⁴⁸ Vaxtilə o diyarın əhalisinin 75 faizini təşkil edən azərbaycanlılar mütəmadi baş verən erməni genosidi nəticəsində azsaylı xalq olmuşdu.

nəzəri əsasları qoyula bilməzdi. Amma yeni əlifbanın qəbulu istiqamətində bu qəzet böyük rol oynamışdır.

Məlum olduğu kimi, Yeni Türk əlifbası komitəsinin bütün respublikalarda o cümlədən Qərbi Azərbaycanda da filialları yaradılmışdı. Qurultaydan sonra da öz fəaliyyətini dayandırmayan yeni əlifba komitələri latın əlifbası və bu əlifba əsasında yaradılmalı olan orfoqrafiya problemləri üzərində ciddi çalışırdılar. Problemin siyasi cəhətinə daha çox əhəmiyyət verildiyindən partiya orqanları da bu işə yaxından kömək edirdilər. Buna görə də 1926-cı il dekabrın 2-də yeni türk əlifbası komitəsinin plenumu olmuşdu. Plenumu İrəvan Yeni Türk əlifbası komitəsinin sədri Bala Əfəndiyev açaraq plenumun əhəmiyyətindən danışmışdı. Plenum aşağıdakı 6 məsələni müzakirə etmişdi:

1. Komitə heyəti rəyasətinin atçotu (hesabatı) məruzəçi komitənin katibi M.Hüseynov

2. Yeni türk əlifbası və türk dillərinin birləşdirilməsi və ədəbiyyat məsələləri (məruzəçi Məsudi).

3. Yeni türk əlifbasının 18 hürufat məsələsinin həlli (məruzəçi Marakulov)

4. Ermənistan YTƏK birillik iş planının təsdiqi

5. Lori, Pambak, Eçmiadzin və Böyük vedi bürolarının məruzələri (Həmin büroların nümayəndələri)

6. Cari məsələlər ("Zəngi" qəzeti, 4 dekabr (şənbə), 1926 N47)

Cari məsələ kimi regionlarda Yeni əlifba dostları cəmiyyətləri yaradıldı. Bu cəmiyyətə daxil olanların yaş həddi 18-dən 14-ə endirildi. Bu addım komsomol və pionerlərin də cəmiyyətə üzv ola bilməsini mümkün

edirdi. Bundan əlavə cəmiyyətə daxil olmaq üçün üzvlük haqqı ziyalı və qulluqçular üçün 50 qəpikdən 10 qəpiyə, fəhlə və kəndlilər, habelə qırmızı ordu və məktəblilər üçün 25 qəpikdən 5 qəpiyə endirildi (“Zəngi” №49.21 dekabr 1926).

Əlifba

Yeni türk əlifbasının qəbulu İrəvanda və bütün əyalətlərdə azərbaycanlıların sürətlə savadlanmasına yardım edirdi. Artıq bu işə maraq o qədər artmışdı ki, əlifba öyrənənlər əlifba qəbulu, intişarı gedişinə öz iradlarını bildirir qəzetləri həvəslə oxuduqları kimi, onların təmiz-saf ana dilində çıxmasını arzu edirdilər. Məsələn: “Zəngi” qəzetinin 1926-cı il 18-ci nömrəsində təzə savadlı imzası ilə bir müxbir yazırdı:

“Yeni türk əlifbası ZSKS cümhuriyyətlərində yaşayan türk işçi və gəncləri tərəfindən bundan iki üç il qabaq mənimsənilərək kurslarda dərslərin yeni əlifba ilə getməsi biz kəndçi və bisavad qalanların savadlanmasına və qəzetə oxuyub dünya hadisatından xəbərdar olmağa başladığımız gündən özümüzü adam hesab edirik. Ona görə də yeni əlifbanı, daha doğrusu işçi və kəndçi əlifbasının diriliyimizə keçirilməsi üçün çalışan idarələrimizin nəzərinə bunu göstərmək istərdik ki, Zaqafqaziyada çıxan “Yeni yol” qəzetəsinin içində o qədər ərəb və fars sözləri var ki, biz onları başa düşə bilmirik”.

Yenə qəzetin həmin nömrəsində Səfər Qaradağlı Eçmiədzin qəzasına 25 nüsxə “Yeni yol” (Bakıdan – A.B)

qəzeti ilə dərs keçilməsindən və bir ilə qədər hamının oxuyub yaza biləcəyindən bəhs edir.

Tələbə gənclər (fəhlə fakültəsi tələbələri) yeni əlifbanın birmənalı şəkildə tətbiq edilməsi məsələsində daha çox fəallıq göstərirdilər.

“Zəngi”nin 15 avqust 1926-cı il tarixli 40-cı nömrəsində Qulağa girən imzası ilə bir nəfər yazırdı:

“... Yeni əlifba ilə bu saat bir qəzetə, bir jurnal nəşr edilməkdədir. Bundan əlavə, başqa qəzetələrdə xırda böyük dörd sütun bəlkə bir səhifə yeri var...indi gələk məsləyə: indiyə qədər rabfakda bir divar qəzeti vaxtlı-vaxtında çıxırdı. Bu il isə rabfaka yeni tələbələr qəbul olunub. Bu tələbələr 7 sənəlik məktəbi qurtaranlardır. İndiyə qədər çıxan divar qəzetəsinin yeni gələn tələbələr ərəb əlifbasıynan çıxarmağa çalışırlar. Köhnə tələbələr deyirlər ki, bizim qəzetə indiyə qədər yeni əlifba ilə çıxıb yenə də yeni əlifba ilə çıxardacağıq. Bunun cavabında yeni gəlmiş tələbələr isə yeni əlifba ilə maraqlanan yoxdur deyə cavab verirlər.”

Bu ona görə idi ki, hələ yeni əlifba ideyası şüuruna hakim kəsilməmişdi. Bu mövzuya siyasi rəng verirdilər.

Orfoqrafiya

Azərbaycanda olduğu kimi İrəvanda da Azərbaycan dilində çıxan qəzetələr orfoqrafiya cəhətdən çox nöqsanlı idi. Əgər “Zəngi”), sonra “Qızıl Şəfəq” qəzetələrini götürsək orada çoxlu imla xətalalarının olduğunu görürük. Buna görə də “Zəngi” və “Qızıl Şəfəq” qəzetələri düzgün yazma qaydalarını Bakıdan gözləyirdilər. Doğrudur, 1936-cı ildə qəbul edilən orfoqrafiya qaydaları yazıda

müəyyən sabitlik yaratmışdı, amma yenə bu sahədə boşluq hiss edilməkdə idi. Ona görə də 1937-ci ildə Azərbaycan dilinin yeni orfoqrafiya qaydaları proyekt şəklində çap edilib ictimaiyyətin müzakirəsinə verildi. Bu layihəni İrəvanda “Qızıl Şəfəq” qəzeti 20 avqust 1937-ci il tarixli 190-cı sayında çap etdi. Bu layihə 126 maddədən ibarətdir. Burada

- A. Hissəsində söz köklərinin yazılışı
- B. Şəkilçilərin yazılışı olmaqla
- C. Mürəkkəb sözlərin yazılışı
- D. Mürəkkəb idarə adlarının yazılışı
- E. Ruscadan və əcnəbi Avropa dillərindən alınmış sözlərin yazılışı

Başlıqları altında müvafiq sözlərin orfoqrafiyası təklif edilir.

Bu orfoqrafiya qaydaları özündən əvvəlki analoqlarından əhatəsinə və mündəricəsinə görə xeyli irəli getmişdi.

Layihənin müsbət cəhətləri sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar:

1. Sözü əvvəlində bəzən karlaşaraq tələffüz edən b, d səsləri p, t hərfləri ilə deyil, b, d hərfləri ilə yazılır: bitmək, bitişmək, bütün, biçin, dik, dikəlmək, divar, düşmən.

Amma nədənsə *pıçax*, *pişirmək* sözlərinə istisna qoyulur.

10. Orta səsi və ya baş bölümü (birinci hecası) həm e, həm ə ilə deyilən sözlər e ilə yazılmalıdır. Məs: *vermək*, *sevmək*, *çevirmək*, *sevgi*, *sevil*, *sement*, *deyil*, *gen*, *geniş* və s.

17. Həm m, həm də n ilə deyilən sözlər n ilə yazılır:
indi, qonşu, köynək

25. Axır səsi həm k, həm də g deyilən çoxbölümlü ad, sifət, infinitiv (məsdər) və s. k ilə yazılır. Məs: *çiçək, böyük, kiçik, bilmək, görmək* sonradan özünü doğrultmayan təkliflər.

23. Axır səsi həm x, həm də q deyilən bir qrup çoxbölümlü (çoxhecalı) sözlər x ilə yazılmalıdır. Məs: *papax, çilpax, parlax* və s.

93. Ruscada axırı a ilə yazılan Avropa sözləri azərbaycanca da a ilə yazılır. Məs. *Problema, direktiva, sistema, kultura, deqada, drama, klassa* və s.

100. Ruscada iat hərfləri ilə yazılan sözlər azərbaycanca da iat ilə yazılmalıdır: *proletariat, qomissariat* (“Qızıl Şəfəq”, 20.VIII.1937, №190)

Yeri gəlmişkən, göstərmək yerinə düşərdi ki, bu orfoqrafiya qaydalarının müzakirə və qəbulu çox davalı və qadalı olmuşdur. III ümum Azərbaycan orfoqrafiya və terminologiya konfransı repressiyanın tüğyan dövrünə (1937-ci il) təsadüf etdiyindən xalq maarif komissarı M.S. Əfəndiyevin, habelə Azərbaycan K(b)P MK məktəb və elm şöbəsinin müdiri Maqşud Məmmədovun məruzələri çox kəskin hücumlarla doludur. Hətta müzakirələrdə çıxış edənlər də bir-birini xalq düşməni, pantürkist adlandırmaqdan çəkinməmişdilər. Bununla belə, bu orfoqrafiya qaydaları 1938-ci ildə qəbul edilərək, 1938-ci ildə kitabça halında buraxıldıqdan sonra yazı sistemimizdə bir sabitlik yaranmağa başladı.

Qəzet 1926-cı il 25-30 nömrəsində yeni əlifbanı cədvəl şəklində ərəb əlifbası ilə müqayisədə verməkdən əlavə, yeni əlifbanı ardıcıl şəkildə təbliğ edir və Bakıdakı

“Yeni yol” qəzeti kimi 2 il (1926–1928) yarı ərəb yarı latın qrafikası ilə çap edilirdi 1937-ci ildə Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası və terminologiyası problemləri günün zəruri tələbinə çevrildi. 1937-ci ilin yayında Bakıda III Ümum-Azərbaycan orfoqrafiya və terminologiya konfransı çağırıldı. Bu konfransda Azərbaycan Xalq Maarif Komissarı M.S. Əfəndiyev “Azərbaycan dilinin sağlam, revolyusion orfoqrafiyası uğrunda: Azərbaycan Q(B)P mərkəzi komitəsinin məktəb və elm şöbəsinin müdiri Maqsud Məmmədov “Orta məktəb həcmində keçilən disiplinlərin terminləri haqqında məruzə etmişdilər. Hər iki məruzə çap edilərək müzakirəyə verilmişdi. İrəvanda artıq latın qrafikası ilə çap olunan “Qızıl Şəfəq” qəzeti “Azərbaycan dilinin orfoqrafiyası”nı tam şəkildə (1926) bənddən ibarət çap edib müzakirəyə vermişdi (II). Vahid orfoqrafiya dilin sabitləşməsi üçün çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Qəzet redaksiyalarından tutmuş şagird inşalarına qədər vahid qaydalar üzrə yazmaq dilin bütün səviyyələrinin normalaşmasına və sabitləşməsinə kömək edir. Bu İrəvanda və Ermənistanda xüsusi prinsiplial mənə daşıyırdı.

İrəvanda və Qərbi Azərbaycanda dilçilik məsələləri

İnqilabın ilk illərində dil, əlifba, orfoqrafiya və orfoepiya problemi çox ciddi şəkildə gündəmdə idi. Çoxları belə hesab edirdi ki, inqilab dili də tələffüzü də dəyişməlidir. Başqa sözlə, proletar inqilabı proletar dili yaratmalıdır. Zənginlərin, nücəbaların dili atılmalı kəndli və fəhlə dili qəbul edilməli və ya yaradılmalıdır.

“Zəngi” qəzeti №2 1926-cı ildə Mehdi Kazımov “Dilimiz və yazımız” adlı məqalə ilə çıxış etmişdi. İrəvan şəhərində Ermənistanın “Sovetləşməsinin ilk illərində bir azərbaycanlı ziyalı olaraq diqqətəlayiq elmi-publisistik fəaliyyət göstərmiş olan M. Kazımov bir ziyalı kimi xalqının savadlanması üçün əlindən gələni əsirgəmirdi. Onun 1926-cı ilin yanvar ayının birinci yarısında (№2) yazdığı məqalə hamının diqqətini cəlb etmişdi. Məqalədə müəllif hamının dilimizin və yazımızın səlisləşməsi, normalaşması üçün çalışmalı olduğunu göstərmişdi.

Məlum olduğu kimi, 1926-cı ilin əvvəllərində belə yeni türk əlifbası ideyası İrəvanda hələ geniş yayılmamışdı. Ona görə də əlifba və terminologiya məsələsi dil tədrisinin başlıca problemi olaraq qalırdı. M. Kazımov məqalədə sərf və nəhv probleminə də toxunmuş, bu problemin həllini aşağı pillənin üzərinə qoymuşdu. Məqalə bütün İrəvan və əyalət məktəblərində geniş əks-səda doğurmuşdu. Zəngəzurdan müəllim Mürsəl Məhəmmədov M. Kazımovun məqaləsini təqdir etməklə yanaşı, oradakı bəzi məqamlarla razılaşmadığını bildirərək “Zəngi” qəzetinin 12 fevral 1926-cı il tarixli 9-cu nömrədə eyni adla – “Dilimiz və yazımız” məqaləsi ilə çıxış etmişdi. Məqalənin həcmcə kiçik mənaca dolğun olduğunu və o zamankı yazı tərzini gözəl əks etdirdiyini nəzərə alaraq onu olduğu kimi təqdim edirik:

“Zəngi” qəzetəsinin 2-ci nömrəsində yoldaş Kazımov türk məktəblərində “Dilimiz və yazımız” adı ilə verdiyi məqalə eyni həqiqətdir və bütün türk ədəbiyyatı tarixində qiymətli bir şeydir, bunu heç kəs inkar edəməz. Fəqət yoldaş Kazımov yazdığından böylə anlaşılır ki, dilimizdə və yazımızda olan nöqsanları kənddəki

müəllimlər düzəlməlidirlər. Məsələyə böylə yanaşmaq səhvdir. Səhvdir o səbəbdən ki, kənddəki müəllimlər tədrisatı aparırlar, ancaq mühitdə olan kitablar vasitəsilə, hansılarda ki, eyni nöqsanlar mövcuddur. Oxumağı bir qaidə ilə yazmağı, Kazımov göstərdiyi kimi öyrətmək qeyri mümkündür. Çünki kitabda yazılan “saət” sözünü çocuğu “sahət” deməyə məcbur etmək olmaz, o cümlədən bütün başqa sözləri.

Gəldikdə istilax məsələsinə (yoldaş Kazımov yaxşı ad qoyubdur-qırm istilaxçılıq) burada müəllimləri təqsirli eləmək doğru deyil. Çünki əcnəbi sözlər bizlərə çatır mərkəzi idarələrdən. Türkcə təbb və nəşr olunan qəzetələrin və kitabların çox hissəsi əcnəbi sözlərdən ibarətdir. Misal üçün: bizim indi nəşr olunan türk qəzetələrinin hansı nömrəsini oxuyuruqsa kəndlilərə tərcümə etməyincə bir söz da olsun anlamayırlar. Bizim türkləşməyimiz (savadlanmağımız, ziyalı türk olaraq başqa, əcnəbi dillərin təsirindən qurtarmağımız – A.B.) hər halda aşağıdan yuxarı olmayıb, yuxarıdan aşağı olmalıdır. Hərgah mərkəzdə nəşr olunan qəzetələrdə “Müvəffəqiyyət”, “batraq”, “işqal”, “tədqiq”, “tətbiq” sözləri hər sətirdə yazılır isə ovəqət şübhəsizdir ki, kəndlərdəki müəllimlər bu sözlərin öyrənməsinə çalışacaqlar. Götürdükdə məktəblərdə olan türk kitabların və ya qiraət komalarında siyasi kitabları görürük ki, bunların sox hissəsi əcnəbi sözlərdən ibarətdir. Böylə bir dövr içində tədrisat aparən müəllimləri müqəssir etmək olarmı? Əlbəttə yox! Böylə nöqsanların qaldırılması (aradan – A.B) uğrunda mərkəzi idarələr çalışmalıdır.

Yoldaş Kazımov səhv edir orada ki, “sərf zərərli” deyir. Ancaq qeyd etməlidir ki, həqiqətdə

“Damlar”, “Damlər” yazmaq və oxumaq böyük nöqsan idi. Fəqət 1925-ci ildə Azərbaycanda təb olunmuş “Sərf və nəhv” kitablarında o nöqsan qaldırılıbdır (düzəldilmişdir – A.B) və xəfiplərdə “an”, səkillərdə (incələmələrdə – A.B) isə - “lər göstərilibdir.⁴⁹ Məktəblərdə öylə təlim olunur. Ancaq sərf olmasın demək-dil olmasın deməkdir. Sərfsiz dil olmaz.”

Məqalənin sonunda redaksiya qeydi vardır ki, yazı mübahisə təriqi ilə buraxılmışdır. (“Zəngi” qəzeti 12 fevral 1926-cı il N9).

Göründüyü kimi, Mürsəl müəllim məqaləsində həm düzgün, həm də yanlış məqamlar çoxdur. Məqalə müəllifi dilin təmizliyini düzgün başa düşmədiyindən proletar məktəblərində yalnız “Kəndli dili” arzulayır.

Məqaləni M. Kazımov cavabsız qoymur, “Səfsiz dil olmaz iradına qarşı yeni məqalə ilə çıxış edir. Bu məqalənin də tarixi əhəmiyyətini nəzərə alaraq qısa ixtisarla verməyi lazım bilirik. Məqalə belə başlanır: “Dilimiz və yazımız” (“Zəngi” qəzetəsinin 9 N-də müəllim Mürsəl Məhəmmədovun məqaləsinə aid).

Məsələ o qədər əhəmiyyətlidir ki, ölkəmizdə çıxan qəzetələrdə hər gün bu barədə məqalələr, cavablar, mübahisələr yazılmaqdadır. Necə apreldən bu başlanğıc (başlıq A.B.) ilə yazdığım məqalədə göstərmişdim,

---

⁴⁹ Mürsəl müəllim 1924-cü ildə Bakıda 6 nəfərdən (İsmayıl Hikmət, Abdulla Şaiq, Səid Mirqasımzadə, Cavad Axundzadə, Cabbar Əfəndizadə və Mustafa Tofiq) ibarət komissiyasının yazdığı “Türkcə sərf-nəhv” dərsliyini nəzərdə tuturdu. 147 səhifədən ibarət olan bu dərslik bəzi nöqsanlarına baxmayaraq, o vaxta qədərki dərsliklərin hamısından üstün idi. Burada sərf, durğu işarələri, söz, isim, sifət, izafət, əvəzlik (zəmir), fel, zərf, nida haqqında məlumat verilir. Qeyd etməlidir ki, bu kitabda nöqsanlar da var idi.

“Dilimiz və yazımız məsələlərinin həllində ən kəskin söz kənd müəllimləri tərəfindən gərək olsun. Sözüümüzü nə qaidə ilə söyləyək, nə ləhcə ilə danışaq ki, onu kəndlilərimiz başa düşüb anlasınlar. Nə qaidə ilə yazmalı ki, o yazılanı kənddə yalnız 2-3 adam yox, bəlkə bütün az-çox savadlılar da oxuyub oxumağa maraqlansınlar. Bunların hamısının yollarını bizə göstərmək ilə kənd müəllimləri öz qiraətxanalarında savadlı kəndçilərə “Vaqifin ya Sabirin yazdıqlarını, yainki Əlibəy Hüseynzadəninmi məqalələrini oxumalı? Əlbəttə əvvəlkilərin “bizim evdə dolu çuval da yoxdur”, “xan dostu amandı, qoyma gəldi”... bunumu camaatımız qanmaz ya “məamaffiə bən də sezar qorxmayaştəd olsaydım”... kimi sözləri?

Elə öz dilimizdə yazılanları.

Cəmaətimiz nə qədər savadlı da olsa, o qanmadığı dildə yazılan kitabları oxumayacaqdır. Hər kim nə qədər istər isə qoy bağırsın. Qoy bizə “tərəkəmə” desinlər, qoy ziyalılarımız bizə bisavad adı qoysunlar, çünki onların əqidələri hər kəs danışıda ərəb fars sözlərini çox işlədirsə o savadlı hesab olunur. Zaqafqaziyada orta və ali türk məktəblərinin çoxusu, heyflər olsun ki, istanbulluların nüfuzu altındadır. Mən ancaq ümid edə bilmirəm ki, haman məktəbləri bitirmiş türk balası müəllimlik, doktorluq və sair vəzifə ilə kəndə qayıdanda kəndçilərə “eyləmək” əvəzində “yapmaq”, gəlməyə – varmaq, kəndə – köy, bəliyə – əvət, yaxşıya – iyi... söyləyə. Çünki ölkəmizin Şura məktəblərini şura ruhu ilə tərbiyələnərək bitirmişlər gözəlcə anlayırlar ki, ana dilinə əcnəbi sözləri yersiz artırmaq o dili öldürüb basdırmaq deməkdir.

Zaqafqaziyada yaşayan bir milyon yeddi yüz əlli minə qədər türk cəməətinin ancaq iki-üç nəfəri “nəcib”, yerdə qalanı isə xalis öz ana dilində danışanlardır. Bunların bəziləri yalançı pəhləvan kimi özlərini elmlilər cərgəsinə verməkdən ötrü baxırsan bir neçə osmanlı sözləri öyrənib danışıda haman sözləri işlətməkdədirlər. İki il Ərzurumda yaşayandan sonra bir İrəvanlı öz evlərinə qayıdıb küçələrində rast gələn qonşusundan “əfəndim bizim soqaq nərədə?” sualına qonşusu verdiyi cavabı bəlkə oxucuların çoxu bilir.

Müəllim yoldaş Mürsəl Məmmədovun yazdığına görə, şəhərlərdə və mərkəzlərdəki ziyalılarımız nə cür kitab yazsalar biz müəllimlər tənqidsiz, filansız məcburuq haman kitabları oxuyub və onlardan uşaqlara dərs verək. Əlbəttə, bu, yanlıştır. Əlbəttə, bizim borcumuzdur ki, tanınmayan (özgə – A.B) dildə yazılan kitabların lazım olmamasını bildirək. Əgər müəllimlərin köməyi ilə bu işi isbat eyləsək, onda haman 2 yüz nəfər ziyalılar bizim dildə savadsız hesab olacaqlar. Ölkəmizdə çap olunan qəzetə və jurnalların gün-gündən xalq dilinə çevrilmələrini görürük. Yoldaş Mürsəl Məmmədov, necə müəllim gərək bunu yaxşı bilə idi ki, dilmizin nöqsanlarını mərkəz yox, kəndlərdə ələlxüsus müəllimlərimiz düzəldəcəkdir. Gələcəkdə çap olunacaq kitablarımızın lap xalq kəndçi dilində olacağına şübhə yoxdur. Çünki kitabları bundan sonra alimlər və nəciblərdən ötrü yox, kəndçilərdən ötrü yazacaqlar. Və onları yazanlar məktəblərimizi qurtarmış kəndçi- işçi balaları öz dillərində yazacaqlar. Mən məqələmdə sərf nəhv ziddinə getməyib, yazmışam ki, dilimizi əyri öyrədən sərf nəhv bizə lazım deyil və indi də sözümün

üstündə dururam. M. Kazımov (“Zəngi” qəzeti, 2 mart 1926-cı il №12. səh.3).

Məqalədən göründüyü kimi M. Kazımovunda mövqeyində düzgün və yanlış məqamlar vardır. Dərsliklərin sadə şagirdlərin və savadsız adamların başa düşə biləcəyi dildə yazılmasını, təmiz ana dili leksikonuna söykənməsini iddia etməkdə M. Kazımov haqlı idi. Amma kitablar xalq maarif komissarlığı tərəfindən təsdiq edildiyi halda kənd müəllimlərinin üzərinə onları sadələşdirmək vəzifəsini qoyma qda müəllif yanılırdı. Bundan əlavə, müəllif dərsliklərin ədəbi dildə yazılması məsələsini də unudur. Ədəbi dil öz normaları ilə hamını “alim”, “nəcibi” əhatə etdiyi kimi, “kəndçi balalarına”da əhatə etməlidir. Amma belə mübahisələr dövrü üçün çox əhəmiyyətli idi.

Yeri gəlmişkən göstərmək lazımdır ki, həftəlik “Zəngi” qəzetinin bu nömrəsi 27 fevral – 5 mart (1926-cı il) günlərini əhatə edirdi. Məlumdur ki, bu günlər Bakıda birinci Türkoloji Qurultay keçirilmişdir. Qəzet bu qurultay haqqında məlumat verərək yazırdı: (bazar ertəsi – A.B) “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı 26 fevral günü saat 8-də Bakıda maarif sarayında tənənəli surətdə açıldı. Qurultayda 100-dən fazla (131 nəfər – A.B) nümayəndə iştirak edirdi.

Azərbaycan MİK sədri yoldaş Ağamalı oğlu ilk tənənəli iclası açarkən dedi: “Azərbaycan xalqı öz müqəddəratını istədiyi kimi qurmuş olan azad bir xalq sifətilə ilk dəfədir ki, tarixi fəaliyyət səhnəsinə atılmaqdadır. Azərbaycanlılar, türkmənlər, özbəklər və sabiq Romanov imperatorluğunun bütün xırda millətləri bu gün yaşamaq və düşünmək imkanına malik oldularsa, buna başlıca səbəb Böyük Oktyabr inqilabının iradəsidir...

Şuralar İttifaqı MİK və Azərbaycan XKS sədri Q. Musabəyov qurultayı Şuralar İttifaqı Mərkəzi İcraiyə Komitəsi və Azərbaycan Xalq Komissarlar Şurası adından təbrik edir...Zaqafqaziya hökuməti adından Zafqaziya XKS-sədrinin müavini yoldaş Hüseyinov (Zaqafqaziya XKS sədrinin Davud Hüseyinov nəzərdə tutulur – A.B) yoldaş irad edir....

Türkoloji Qurultay mühüm məsələlər arasında: türk xalqları tarixi və lisanlarının tədqiqi, türk xalqları əlifbalarının istilahi, türk xalqları arasındakı ədəbi dilin inkişafı, ana dilinin üsuli-tədrisindəki ölkəşünaslıq işləri (ana dilinin tədrisi metodikası və ölkəşünaslıq problemləri ayrı-ayrılıqda müzakirə edilmişdi. – A.B)... Qurultay 20 məruzə dinləyəcəkdir (Məlumat yanlıştır. Türkoloji qurultayda 37 məruzə dinlənilmişdir – A.B)...

Sonra qəzet qurultay iştirakçılarında İ.A. Noqoviçinin, İ.N.Borozdinin, M.P.Pavloviçin, akad. S.F. Oldenburqun, M.F.Köprülüzadənin qurultayın əhəmiyyəti haqqında qısa fikirlərini verir. Bunlardan akad. S.F.Oldenburqun və M.F.Köprülüzadənin fikirləri daha maraqlıdır.

S.F.Oldenburq: Azərbaycanda istilah məsələsinə sağlam bir surətdə yanaşılır. Şəhərdəki lövhələrin yazılışı buna dəlalət edir... Bu yol sağlam yoldur...

Mehmet Fuad bəy Köprülüzadə demişdi:

“Şübhəsizdir ki, Azərbaycanda vaxt olan Aprel inqilabından sonra Azərbaycan türkləri Maarif və mədəniyyətə doğru böyük addımlar ilə irəliləmişdir. Ana dili ilə açılmış olan məktəblər və fənni müəssisələr gündən-günə böyük tərəqqi göstərməkdədir... Türklərin

mədəni həyatı üçün oyanmağa başladıkları bütün bəşəriyyəti üçün həqiqi bir bəxtiyarlıqdır...”

Bundan sonra qurultayın qurtarması haqqında məlumat verilir:

“Ermənistan yeni türk əlifba komitəsi bu gün aldığı teleqram məcibincə ümumermənistanda yaşayan türk zəhmətkeşlərinə müjdə verir ki, Bakı türkoloji qurultayında yeni türk əlifbası 7 zidd, 7 bitərəf səsə qarşı 101 səs ilə qəbul olunmuşdur. (“Zəngi” qəzeti, cümə ertəsi 6 mart 1926, №12, səh. 2).

Bu qurultaydan sonra bütün İrəvan və əyalət məktəblərində latın əlifbası öyrədilməyə başladı. Hətta qəzet də yarı ərəb yarı latın əlifbası ilə çap olundu.

Zaman keçdikcə dilin praktik və elmi məsələləri ilə məşğul olmaq problemi də aktuallaşdı. Əvvəllər belə problemlər gündəlikdə dura bilməzdi Çünki:

a) dilimizin özünün praktik məsələlərini həll etmədən onun nəzəri problemlərinə toxunmaq olmazdı.

b) Dilin nəzəri problemləri ilə məşğul olan kadrlar yox idi.

Ümumiyyətlə, İrəvanda Humanitar elmlər üzrə güclü kadrlar qalmamışdı. Bunu başqa elm sahələrinə də aid etmək olar. H. Hüseynov, C. Məmmədzadə, S. Rüstəmov, C. Xəndan, F. Fərhadzadə, M. Erivanski, M. Topçubaşov... və onlarla başqaları ermənilərin əlindən yaxasını qurtarıb Bakıya pənah gətirmişdi. İrəvanda cəmi bir-iki görkəmli alim qalmışdı. Bunun da müxtəlif səbəbləri var idi.

İrəvan məktəblərinə Azərbaycan dilinə aid dərsliklər Bakıdan aparılırdı. Elmi araşdırma xarakterli əsər və məqalələr yenə Bakıda yaşayan alimlərə aid idi.

1970-ci illərdə dilimizin elmi-nəzəri problemlərinə aid bir sıra məqalələr “Qızıl Şəfəq” və “Sovet Ermənistanı” qəzetinin xahişi ilə yazılırdı. Belə məqalələrdən birini sonralar filologiya elmləri doktoru, professor, EA-nın müxbir üzvü olacaq, o vaxtlar isə kiçik elmi işçi olan Ə.H. Orucov yazmışdı. “Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda” adlanan məqalədə müəllif heç vaxt aktuallığını itirməyən problemlərə toxunur. Məqalənin bu gün də aktual olmasını və bəlkə də Əliheydər müəllimin biblioqrafiyasına düşmədiyini nəzərə alaraq onu kiçik ixtisarla verməyi lazım bilirik (11)

Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda

Bütün tərəqqi etmiş dillər kimi, bizim dilimiz xalq dilinin bitməz-tükənməz qaynaqlarından qida alaraq zənginləşmiş, gözəlləşmiş, bugünkü şüur səviyyəsinə yüksəlmiş və dolğun bir dil olmuşdur. Klassiklərimiz öz yaradıcılıqlarında həmişə həmin bu xalq qaynaqlarına müraciət etməklə öz söz ehtiyatlarını artırmışlar, onlar öz ana dillərini qəlbədən sevərək, onun təmizliyini qorumuşlar; lakin bununla belə onlar heç vaxt dili bir əhkam, dəyişməz bir şey saymamışlar. Dil, xüsusilə ədəbi dil mücərrəd bir şey deyil və öz başına inkişaf etmir, bu dil bütün xalqın dili ilə bağlı olub, onunla ayaq-ayağa gedir.

Hər bir xalqın dilinə əsrlər boyunca başqa xalqın dilindən saysız- hesabsız sözlər keçmiş və bu sözlər həmin dilin qanun xüsusiyyətlərinə tabe olaraq, onun ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilmişdir. Məsələn, bugünkü rus dilinin malı olan *loşad, teleqa, tovar, karandaş*

sözlərini – tatarca; *bazar, ambar, mitqal* sözlərinin – farsca; *qramota, kerosin, fonar, şkof, tetrad* sözlərinin isə – yunan sözü olduğu heç kəsin ağına gəlməz. Çünki bu sözlər rus dilinin xüsusiyyət və ahənginə o qədər uyğunlaşmış və bu dil onları o dərəcədə mənimsəyib təmin etmişdir ki, bu gün onları qətiyyənlə fars, tatar və yunan sözləri adlandırmaq olmaz. Hər bir dil o cümlədən bizim dil də bu yolu keçmişdir.

Müəyyən tarixi-ictimai səbəblərə görə, əsrlər boyunca dilimizə saysız-hesabsız ərəb və fars kəlmələri girmişdir. Bu sözlərin çoxu bu gün ərəb və fars dillərində heç də bizim işlədiyimiz və başa düşdüyümüz mənada işlənmir. Məsələn, bizim igid, qoçaq mənasında işlədiyimiz ərəbcə “rəşadətli” sözü xalqı doğru yola çağırən, sövq edən, “məktəb” sözü isə yazı yazılan yer deməkdir; yaxud farsca əziyyət, əzab demək olan “azar” sözünü biz əsasən xəstəlik mənasında işlədirik və i.a. Odur ki, bu gün bu kimi sözləri ərəb və ya fars sözləri adlandırmaq heç də doğru olmaz.

Lakin ədəbi dilimizin bugünkü vəziyyətini gözdən keçirərkən, onun əldə etmiş olduğu böyük nailiyyətlərlə bərabər, xüsusilə bu son illərdə həddən artıq əcnəbi sözlərlə zibillənmiş və ağırlaşmış olduğunu da təəssüflə qeyd etməliyik. Açıq söyləmək lazımdır ki, ədəbi dilimiz bu son illərdə xalqdan, ədəbi irsimizdən uzaqlaşmağa doğru meyl edir və getdikcə öz ahəng və xüsusiyyətini itirmək təhlükəsi yaradırdı. Bunun səbəbi dil məsələləri ilə məşğul olan elmi idarələrin, dilçilərin, yazıçıların və müəllimlərin bu mühüm məsələ ilə yaxından məşğul olmamaları idi.

Son illərdə dilimizin korlanması, xalq dilindən uzaqlaşması, kobudlaşması heç bir hədd, heç bir məsuliyyət hiss etmədən, yerli-yersiz əcnəbi sözlərin dilimizə daxil edilməsi yolu ilə getmişdir. Yeni məfhumları ifadə edən əcnəbi sözlər-beynəlxalq gəlmələr (dilimizdə eyni mənanı tamamilə ifadə bilən qarşılıqlı söz olmadığı təqdirdə), əlbəttə, götürülməlidir. Məsələn bir çox istilahlər var ki, bunların tərcümə və ya vaxtilə işlənərək indi artıq yaddan çıxmış qəliz ərəb istilahları ilə əvəz etmək elmi cəhətdən heç də doğru olmaz: “sərmayə” sözü, yalnız kapitalizm cəmiyyətinə məxsus tarixi bir məfhum olan “kapital” sözünün “sərmayədarlıq” sözü isə bütün kapitalizm cəmiyyətini, onun iqtisadi, məfkurəvi ictimai cəhətlərinin heyəti –məcmuunu verə bilməz. Bu, xüsusilə müxtəlif elmi islahatlara aiddir.

Bəzən bu kimi əcnəbi sözlərin sayı o qədər çox olur ki, cümlədəki azərbaycanca sözlər büsbütün arada itib gedir. “ÜİLKĞİ tarixinə dair oçerklər”dən götürdüyümüz bu iki misal bun gözəl sübutdur:

“Komsomoldakı anarxo-sindikalist (uklon) partiya daxilindəki anarxo-sindikalist uklonun (antipartiya “demokratik çentralizm qruppası” və “fəhlə oppoziçiyası 2 adlanan oppoziçiyanın) əksi idi”.

Yaxud:

“Bu uklon, xırda burjuaziya stixiyasının komsomolda və fəhlə gəncləri arasındakı ayrı-ayrı möhkəm olmayan elementlərə təsirini ifadə edirdi. Anarxo-sindikalistlər “sol” cümlələr altında gizlənərək, kommunist gənclər hərəkatının Lenin prinsipini tərifi etməyə və onu antipartiya yoluna salmağa çalışırdılar”.

Dilimizin korlanmasına səbəb yalnız yerli-yersiz işlənən əcnəbi (istər Avropa, istərsə ərəb və fars) sözləri olmayıb, habelə, guya cümlələri “gözəlləşdirmək”, “zənginləşdirmək” və “gücləndirmək üçün işlənən: “Şeirlerimizdə geniş əhatəli (?) əsərlər”, “məhsuldar yaradıcılıq”, “energiya nümunələrinin təsviri”, “inandırıcılıqla canlandırmaq”, “dolğun, geniş dərin bir miqyasda ümumiləşdirilmiş bədii ifadə” kimi sərlövhələr, cümlələr və təbirlərdir.

“Ədəbiyyat qəzeti”nin keçən il 22 dekabr tarixli nömrəsində dərc edilmiş “Azərbaycan dialektlərinə dair əsərlər” sərlövhəli məqalədə belə bir cümlə oxuyuruq: “Bu klassifikasiya, dialektlərin müəyyən qanun şəklində özünü göstərdiyi xarakterik ifadə tərzləri üzərində qurulmuşdur”. Yuxarıda göstərdiyimiz misallar qəbilindən olan bu cümlədə nə demək istəndiyini anlayan çox çətin tapılsın. Lakin bircə şey aydın və şübhəsizdir ki, bu cümlələrin heç biri azərbaycanca düşünülüb yazılmış cümlə deyildir.

Ədəbi dil yalnız şeir dili, ədəbi kitabların dili deyildir. Texniki kitabların da nətiqlərin də, təbliğatçıların da dili ədəbi dildir və ədəbi dil olmalıdır. Maqazin, idarə və müəssisə lövhələrinin və hətta malların üstünə yapışdırılan yarlıqların da dili ədəbi dil sayılmalıdır. Buna görə də ədəbi dil məsələsini həll etdikdə, ona hərtərəfli yanaşmaq lazımdır.

Dil-xalqın və dövlətin sərvəti, dil məsələsi isə dövlət məsələsidir. Buna görə də bu sahədə gözüaçıq olmalı, dili korlamağa, pozmağa, bayağılaşdırmağa qəsd edənlərlə ən ciddi mübarizə aparılmalıdır. (11)

Azərbaycanın görkəmli ziyalılarından biri “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktoru Cəfər Vəlibəyov ana dilini çox sevdiyi kimi, onu saf və təmiz görmək istəyirdi. Bu səbəbdən də o, tanıdığı və savadına güvəndiyi adamlara (Bakıda) müraciət edərək ədəbi dilin müxtəlif problemləri haqqında məqalələr yazmalarını xahiş edirdi. Eyni vaxtda C. Vəlibəyov Azərbaycan dilinin ifadəliliyi, təmizliyi, termin sabitliyi və tərcümə problemləri haqqında məqalə yazmağı Partiya Tarixi İnstitutunun baş elmi işçisi Cümşüd Əzimovdan da xahiş etmişdi. Görkəmli alim publisist C. Əzimov “Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda” adlı 2 məqalə yazmışdı. C. Vəlibəyov həmin məqalələri qəzetin 1944-cü il 14 mart (No33) və 21 mart (N637) saylarında çap etmişdi. Bu məqalə Əliheydər müəllimin məqaləsinə nisbətən daha geniş məsələlərə toxunur.(11) Bu məqaləni də müəyyən ixtisarla verməyi məsləhət bilirik.

Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda

Azərbaycan dili də bütün mədəni xalqların dilləri kimi də uzun bir tarixi inkişaf yolu keçmiş, öz varlığı boyunca günbəgün zəngiləşib təkmilləşmiş, yeni-yeni sözlər, tərkiblər, ifadələr mənimsəyərək köhnələrini çıxarıb atmış və nəhayət müasir zəngin dillər sırasında bugünkü mövqeyini tutmuşdur.

Son 20-24 il isə dilimizin müqəddəratında xüsusilə bəhrəli və diqqətəlayiq bir dövr olmuşdur. Zira bu dövrdə o, adi təkamül yolu ilə deyil, inqilabi sıçrayış yolu ilə irəliləyərək tam bir əsrlik məsafəni qısa bir müddətdə başa vurmuşdur.

Lakin bu vəsfəgəlməz əzəmətli qələbə acı bir həqiqəti əsla örtüb basdıra bilməz: dilçilik elmimiz və xüsusən təcrübə dilimiz həm kəmiyyətcə, həm də keyfiyyətcə ümumi yüksəlişimizlə ayaqlaşa bilmir. Bunun da iki səbəbi var.

Birincisi: əlaqədar elmi idarələrimiz ta son zamanlara qədər dil sahəsində gündəlik yaradıcılıq işi görən, onun inkişafına düzgün istiqamət verən, onun qarşısındakı çətinlikləri həll edən həqiqi bir mərkəz olmamışlar.

İkincisi: şagirdlərdən başlamış alimlərə qədər, əli qələm tutan hər birimizdə Azərbaycan dilinə qarşı bir növ etinasızlıq vardır. Öz yazı və danışığlarımızda bəzən savadsızlıq və diqqətsizlik, bəzən də özbaşınalıq üzündən dilimizi korlayıb əcayib bir hala salırıq, onun səs, şəkil və quruluş xüsusiyyətlərinə yabançı sözlər, ifadələr, söz birləşmələri götürərək və ya uyduraraq yenilik pərdəsi altında ona calayırıq. Nəticədə indi yalnız tərcümə ədəbiyyatımızda deyil, yalnız mətbuatda deyil, dərslər kitablarında, bədii ədəbiyyatda və hətta ayrı-ayrı elmi əsərlərin səhifələrində də dolaşmaq cümlələr, gülünc söz birləşmələrinə, əcaib ibarələrə rast gəlmək olur.

“Çıxış nöqtəsi” (yəni: əsas, başlanğıc), “müşahidə aparmaq” (yəni: izləmək), “ölçü götürmək” (yəni: tədbir görmək), “özündə birləşdirmək” (yəni: əks etdirmək), “qayğı göstərmək” (müqeyyid olmaq), “əllərini yanına salmaq” (işdən soyumaq), “isti paltar” (qalın paltar, ya da qış paltarı əvəzinə) və i.a. yaxud “şəxsində, simasında, sifətində təbrik etmək”, “məktəblərin bərpa edilməsi”, “qələbənin şərtlənməsi”, “hafizənin tərbiyə edilməsi”, “uşaq tərbiyəsinin həyata keçirilməsi” və i.a. və s.

Bu tərkib və ifadələr!

Bu da cümlələr:

“İnsan təbiəti o şeyi edir ki, onda estetik zövqlər və anlayışlar ola bilsin” (“Vətən uğrunda” jurnalı, 1943. №6, səh.10).

Cümlə o qədər dolaşıqdır ki, burada insan təbiətinin nə etdiyini bilmirik ki, oxucu bundan nə bir zövq alar, nə də bir şey anlar!

“Beləliklə inkişaf guya bir dildən çox dil olmuşdur və buradan da bunlar dialektə, əvvəlki “ana dildən) mühacirət nəticəsinə dağlar, çaylar vasitəsilə öz ailəsindən ayrılan, pozulmuş, vulqar dil kimi yanaşırdı» (M.A. Şirəliyev. “Azərbaycan dialektologiyası”. Az.XMK nəşri. 1942. səh.37)

Dilimizin elmi əsaslarından bəhs edilən qiymətli bir əsərin bu dildə yazılmasına necə təəssüf etməyəsən!...

“İnsanın qavrayışı, yaradılışı və fikirləşməsi kimi yüksək dərəcəli müxtəlif psixi fəaliyyətləri hafizəyə əsaslanır və hafizə sayəsində saxlanmış təsəvvür və fikirlərlə qidalanır” (“Azərbaycan məktəbi” jurnalı, 1943. N.2, səh.15).

Zənnimizcə, nə qədər qüvvətli hafizə olursa-olsun bu qavrayış və yaradılışlardan bir təsəvvür hasil edilə bilməz!

“Qulçuluq itaəti” uşaqlara da buyurulurdu.

Yaxud:

“Sovet uşaqlarının daimi atası, tərbiyə vericisi və dostu olmasına ixtiyarı vardır” (Ailə, kəbin və din, Azərnəşr. 1941 səh.1, 17)

Bu iki baş sındıran tapmacanı Azərbaycan dilinə tərcümə etdikdə mənası təxminən bu olar: “Qul kimi

itaətli olmaq uşaqlara da əmr edildi”, və “Sovet ölkəsində ata daim öz uşağına atalıq etməli, ona tərbiyə verməli və onu sevməlidir. Buna sovet uşaqlarının haqqı vardır.”

Söz həmişə mənaya tabedir. Müəyyən bir fikri əks etdirməyən söz boş bir səs olub qalar. Deməli, söz tutqun deyil, şəffaf olmalı, mənənin qabağını kəsib onu gizlətmək deyil, aydın büruzə verməlidir.

Qəsdən müxtəlif sahələrdən gətirdiyimiz yuxandakı ifadə və cümlələrdə isə əksinədir. Elə dumanlı sözlər seçilib, onlar elə qarma-qarışıq düzülüb, cümlələr elə bərbad qurulub ki, mənəsinə bəlkə ancaq müəllifləri başa düşələr. Deyə bilərlər ki, çətin mövzunu loru dildə yazmaq olmaz. Məşhur rus ədibi Qerçen sanki buna cavab verərək çox sərrast demişdir: “Dünyada çətin elm yoxdur, yalnız çətin, yəni həzm olunmayan dil vardır”.

Əlbəttə, hər kəsin öz üslubu, hər əsərin öz dili ola bilər və olmalıdır da! Məşhur və çox doğru bir kəlam var, deyir: üslub insan özüdür. Yəni dil və üslub insanın özünə, onun yazısının mövzu və məqsədinə bağlıdır. Ciddi və dərin elmi əsərin adı danışmaq dilində yazılmasını heç kəs tələb etməz. Lakin əlinə qələm alan hər bir şəxs üçün qanun hökmündə olan bir şərt var ki, o da savadlı və anlaşıqlı, sadə və səlis yazmaqdır. Büllur kimi saf, gün kimi aydın yazmaq! Elə yazmaq ki, fikir dərin, dil sadə olsun. Hər cümlə, necə deyərlər, qiymətdə ağır, vəzndə yüngül olsun, su kimi axsın, hər kəlmə öz yerində, hər söz öz mənəsində işlənsin.

Belə yazmağı xalqımızdan, onun yaratdığı şirin nağıllardan, duzlu lətifələrdən, incə qoşmalardan, pürməna məsəllərdən, atalar sözündən öyrənək! Dədə Qorquddan başlamış Cəfər Cabbarlıya qədər gələn

klassiklərimizin, hər sətiri bir dastan oxuyan, hər cümləsindən bir azərbaycanlılıq ruhu duyulan ölməz əsərlərindən öyrənək!

Belə yazmaq üçün dilimizi kamil bilək, onun xəzinəsindəki sərvətlərdən bolluca söz ehtiyatı toplayaq, zehnimizdə zəngin lüğət yaradaq! Məsələn, düşmən sözünün: qənimi, yağ, rəqib, əğyar, qanlı və i.a kimi ; yaxud qəhrəmanlıq sözünün: şücaət, rəşadət, igidlik, qoçaqlıq, qorxmazlıq, ciyərli və ürəkli olmaq və sairə kimi; ya da müharibə sözünün: dava, hərbi, cəng, vuruş, savaşıq və i.a. kimi eyni mənanı verən qarşılıqları da olduğunu bilək və yeri gəldikcə bunları məharətlə işlədək ki, indi olduğu kimi, bir məqalədə, yaxud bir kitab səhifəsində düşmən, qəhrəmanlıq və ya müharibə sözlərini iyirmi dəfə çeynəyib işlətməyək.

Belə yazmaq üçün, nəhayət, öz əsər və danışıqlarımızın, fərqi yoxdur, bunlar istər böyük elmi əsər və ya böyük məruzə olsun, istərsə də xırda bir ərizə və ya xırda bir çıxış-dilinə də məzmunu qədər ciddi diqqət yetirək, son nöqtəsinə qədər dönə-dönə oxuyub təshih edək, rəvənləndirək, taraşlayaq və yalnız hazır olandan sonra meydana çıxaraq!

Üç kəlməni bir-birinə düyüb sadə bir fikri düzgün bildirməkdən aciz olduğumuz halda, xitabət kürsüsünə atılıb qırıq-kəsik və məntiqsiz sözlər, kəlməbaşı “hansıkilər” yağıdırmaqla həm dinləyicilərin saatlarca vaxtını almayaq, həm də dili korlamayaq! Nə qədər ki, mahir və fəhəhətli natiq olmamışıq, deyəcəklərimizi qabaqcadan ətraflı düşünək, hazırlayaq, yazaq, sonra da çıxıb oxuyaq!(6)

İkinci cəhət tərcümə, istilah və imla məsələləridir.

Bizdə tərcümə işi yalnız bir neçə peşəkar mütərcimin və ya müəyyən nəşriyyatların işi sayıla bilməz. Ona görə də qərbin yeni mədəniyyəti, şərqin köhnə ədəbiyyatı bizə tərcümə yolu ilə gəlir. Elm və fənnin bütün nailiyyətlərini, bəşəriyyətin böyük inqilab dahilərinin yüksək məfkurələrini xalqımıza tərcümə vasitəsilə çatdırırıq. Ümumən ziyalılarımız arasında tərcümə işi ilə bilavasitə və ya dolayısı ilə əlaqədar olmayan az tapılar desək, mübaliğə olmaz. Çünki əgər biz qardaş rus xalqının zəngin dilində və ya başqa dillərdə əsərlər oxuyub onlardan mütəəssir oluruqsa, xoşladığımız dil yeniliklərindən, cümlə quruluşundan, ifadə tərzindən öz yazdıqlarımızda istifadə ediriksə və ya iqtibaslar gətiririksə, bu özü də tərcümədir.

Deməli, tərcümə işi dil məsələsi ilə sıx əlaqədardır və tərcümənin dilimizə qüvvətli təsiri olur. Bu təsir bir tərəfdən dilimizin zənginləşməsinə kömək etdiyi kimi digər tərəfdən dilimiz üçün zərərli nəticələr doğura bilər. Bu hansı nəticələrdir? Tərcümə əsnasında müəllifin dilinin təsiri altına düşmək, öz dilini onun ayağına vermək, o dilin xüsusiyyətlərini kor-koranə öz dilimizə keçirmək hallarından doğan nəticələrdir. Bizim tərcümələrdə ən böyük bəla hərfi tərcümədir. Bunun mahiyyəti ondadır ki, cümlə müəllifin dilində olduğu kimi başlanır və qurtarır, bütün kəlmələr, hətta nöqtə və vergüllərinə qədər hər şey öz yerində olur, ancaq bircə şey çatışmır: məna!..

Mütərcim və redaktorlarımız hərfi tərcümə bəlasından, kəlmələrin əsiri olmaqdan bir dəfəlik yaxa qurtarmalı, cümlənin ruhunu, mənasını verməyə çalışmalıdırlar. Həmişə qarşılarına belə bir sual qoymalıdırlar ki, əgər müəllif əsəri azərbaycanca yazmaq

istəsəydi necə yazardı? Onlar elə etməlidirlər ki, tərcümə olunmuş əsərlər, öz dilinin səlisliyini, oxunaqlığı cəhətdən azərbaycanca yazılmış əsərlərdən seçilməsin. Biz buna nail olarıqsa həm tərcümə ədəbiyyatımızın təsir gücünü və keyfiyyətini qat-qat yüksəltmiş olarıq, həm də dilimizə tərcümə xətti ilə gələn təhlükənin qarşısını alarıq.

İstilah məsələsinə gəlincə, qeyd etmək lazımdır ki, istilahlı ümumiyyətlə dilin on əhəmiyyətli və çətin bəhsi olduğu kimi, bizim dilin də ən zəif yeridir. Bunun öz səbəbləri vardır. Biz elm, texnika dilini ancaq inqilabdan sonra yaratmağa başlamışıq və bu sahədə, şübhəsiz, böyük nailiyyətlər əldə etmişik. Lakin elm və fənnin sahələri çoxdur və hər sahənin özünə məxsus minlərlə sözü və istilahlı vardır. Həm də bunların qarşılığını bir kəlmə ilə və ya iki-üç sözü birləşdirmək vasitəsilə vermək lazım gəlir ki, qəti müəyyən bir şəkil alsınlar, başqa mənaya çalmasınlar və müxtəlif cümlələr içərisində özlərindən əvvəl və sonra gələn kəlmələrə qarışmasınlar.

İstilahlar və ümumiyyətlə yeni sözlər yaratmaq cəhətdən qarşımızda üç yol vardır. Birincisi: əcnəbi sözlərdən istifadə etmək. İkincisi: dilimizdə kök salmış və bizimkiləşmiş olan ərəb və fars sözlərini dilimizə qaytarmaq. Üçüncüsü (zənnimizcə əsas olanı və indiyədək az istifadə olunanı): öz dil sərvətimizdən sözlər yaratmaq, ölkəmizin bir yerində işlənib başqa yerində məlum olmayan sözləri ümumiləşdirmək.

Lakin bu yolların hər birinin, dilimiz üçün eyni dərəcədə təhlükəli olan və ifratçılıq adlanan uçurlara düşmək istəmiriksə düzgün, sağlam orta bir xətt götürməliyik. Yəni, heç bir zərurətdən irəli gəlməyən və yalnız, “qarşılığını tapmaq mümkün deyil” pərdəsi altında

dilimizə yeridilmiş olan saysız əcnəbi sözləri dar bir süzgəcdən keçib yaramayanları atmaqla bərabər, başqa sözlə verilməsinə imkan və lüzum olmayan materializm, proletariat, kapital, renta, institut və i.a. kimi siyasi-ictimai istilahlara, yaxud bir sıra fəlsəfə, riyaziyyat, fizika, kimya, kənd təsərrüfatı istilahlarına qarşılıq axtarmaq fikrinə düşməməliyik. Eynilə bir zaman dilimizdə kök salmış və bizimkiləşmiş olan ərəb-fars sözlərinin hüququnu özünə qaytardığımız zaman həyula, inqiraz, məğayir, mütəntən, çəlipa, müvəllidilima kimi sözləri tozlu künc-bucaqlardan çıxarıb yenidən işə salmalıyıq. Eləcə də, öz dil qumaşımızdan yeni sözlər yaradarkən onları dilimizin məhəg daşına çəkməli, vaxtilə uydurulub ortaya atılmış olan qurqur (yəni butılka), şirşir (şəlalə), uçquc (təyyarə) kimi süni və bayağı sözlər icad olunmasına yol verməməliyik. Həmçinin ayrı-ayrı rayonlarda işlənən sözləri ümumiləşdirmək məsələsində ucdan tutmalığa yol verməməli, əsl-kökü olmayan sözlərə geniş meydan verməməli və dilimizi “əyalətçilik” deyilən təhlükədən qorunmalıyıq.

Əcnəbi sözlərin yazılış qaydaları haqqında onu demək lazımdır ki, indiyə qədər bizdə heç də əsaslı və doğru olmayan bir üsul, yəni bu sözləri əslində olduğu kimi və ya rus dilində yazıldığı kimi yazmaq üsulu üstün idi və zənn edilirdi ki, bu beynəlmiləlik-vahid beynəlmiləl dil yaradılması tələblərindən irəli gəlir. Halbuki heç də belə deyildir.

Dünyada heç elə bir millət tapılmaz ki, başqalarından söz götürərkən onu öz dilinin səs və ahənginə uyğunlaşdırmasın. Məsələn, rusların prosent (faiz) sözü ilə onun fransızca qarşılığı olan (pursa) (pour

sent) və italyanca – persento! (persento) arasında yaxud rusca “ximikali” deyilən söz ilə onun ingiliscə qarşılığı olan kemiklz (chemicals), fransızca – “simiks” arasında səs cəhətdən çoxmu oxşayış var? Belə misallardan yüzlərlə göstərmək olar.

Biz bu məsələdə yalnız bir şeyi əsas götürməliyik: əcnəbi sözlər dilimizin xüsusiyyətlərinə elə uyğunlaşmalıdır ki, xalqımız onları asan tələffüz edə bilsin və onlar öz sözlərimizdən seçilməsinlər.

Bu illərdə “Sovet Ermənistanı” qəzeti Azərbaycanla əlaqəyə üstünlük verirdi. Azərbaycan gedən proseslər, azərbaycanlıların quruculuq işləri, ön və arxa cəbhədəki işlərindən tutmuş, elmin inkişafına qədər həmin qəzetin səhifələrində özünə yer alırdı. Artıq 3 il idi ki, Gürcüstanda müxtəlif Elmlər Akademiyası fəaliyyət göstərirdi. Ermənistan Akademiyasının da artıq bir yaşı vardı (1943). Azərbaycan isə belə bir elm ocağının açılması zərurəti olsa da şərtləri yox idi. Çünki repressiya illərində Azərbaycan alimlərini qırmışdılar. Nəhayət, 1945-ci ildə Azərbaycanda müstəqil Elmlər Akademiyası açıldı. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müharibənin başlaması alimlərin təqibini səngitmişdi. Ona görə də 1941-ci ildə M. Şirəliyev (filoloq), Y. Məmmədəliyev (kimyaçı), M. Qaşqay (1942) geologiya və s. sahələrdə doktorluq dissertasiyası müdafiə edə bilmişdilər. Azərbaycanın elə akademikləri sırasında 3 nəfər qeyri millət, bir neçə nəfər elmlər doktoru olmayanlar da var idi. Buna da şükür.

İrəvanda yaşayan Azərbaycan ziyalıları bundan ruhlanır və fəxr edirdilər ki, Azərbaycanda alimlər yetişmişdilər. Ona görə də onları İrəvan ictimaiyyətinə

tanıtmaq, onların elmi nailiyyətlərini orada təbliğ etmək məqsədilə Bakı ilə çox sıx əlaqə saxlayırdılar. Bu əlaqələr daha çox humanitar sahədə olurdu. “Sovet Ermənistanı” qəzeti ədəbiyyat, dil və musiqi məsələləri haqqında məqalələr, teatr-kino resenziyaları dərc edirdi. Bu məqsədlə “Sovet Ermənistanı” qəzeti tez-tez Bakıya müraciət etməli olurdu. 1944-cü ildə belə məqalələr daha çox yer alırdı. 1944-cü ilin martın 31-də qəzet o vaxtlar Azərbaycan dilçilik üzrə yeganə elmlər doktoru, prof. M.Ş. Şirəliyevin “Ədəbi dilimizin zəruri məsələləri” adlı məqaləsini çap etmişdi. Burada o, ədəbi dilin zənginləşməsində əsas baza kimi xalq danışığı dilini qəbul edir və dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış sözlərdən imtina etməməyə çağırırdı. Məqalədə oxuyuruq:

Azərbaycan dili bu gün bütün dünya mədəni dilləri içərisində ən mühüm yerlərdən birini tutur. Bu dilin mədəniliyi və yüksəkliyi məhz onunla izah edilir ki, bu dil nəinki dövlət, siyasət, elm və fəlsəfə dili olmuş, hətta tərcüməsi çətin olan və olduqca yüksək dərəcədə inkişaf etmiş dil tələb edən böyük əsərlər belə Azərbaycan dilinə tərcümə edilir. Azərbaycan dilinin dünya dilləri içərisində ən mühüm yerlərdən birini tutmasına səbəb bu dilin sadə, gözəl, ahəngdar və güdrətli olmasıdır.

Bu dildə dünya ədəbiyyatının incisi sayılan Füzulinin “Leyli və Məcnun”u, Vaqifin qoşmaları, Mirzə Fətəli Axundovun dramları və s. yazılmışdır.

Azərbaycan dilinin ən zəngin cəhətlərindən biri də bu dilin sərf-nəhv qanunlarının müstəsnaıdır. Məhz buna görə də, Azərbaycan dilini tez bir zaman da və asanlıqla öyrənmək mümkün olur.

Ədəbi dilimizin xalq dili əsası

Formaca milli, məzmunca sosialist mədəniyyətinin daha geniş inkişaf etməsinə və daha geniş surətdə yayılmasına səbəb, ədəbi dilimizin xalq dili əsasında qurulmasıdır. Çünki xalq dili əsasında qurulmuş ədəbi dil həmişə inkişaf edir, çiçəklənir, artır. Xalqın zəngin dil xəzinəsindən bir çox ifadələr, sözlər hər gün, hər dəqiqə ədəbi dilə keçir və beləliklə də, onun zənginləşməsinə, inkişafına səbəb olur.

Bunu qəzetlərimizdə işlənən “ayrıq, çeşid, danar, cirə” sözləri xalq dilindən bu son zamanlarda ədəbi dilimizə keçən sözlərdir.

Cəsarətlə deyə bilərik ki, biz Azərbaycan dilin hələ tamamilə yaxşı və hərtərəfli mənimsəyə bilməmişik. Bizim bildiyimiz dil yalnız ədəbi dil çərçivəsindədir. Azərbaycan dilini yaxşı bilmək üçün geniş xalq dilini də yaxşı bilmək lazımdır.

Çox zaman yazarkən və ya tərcümə edərkən müəyyən sözə qarşı ədəbi dilimizdə söz tapa bilmədiyimiz halda, xalq dilində bunun tam mənasını verən sözləri görmək mümkündür; misal üçün “brak” sözünü almaq olar. Ədəbi dillə bu sözün tam mənasını verən söz olmadığı halda, xalq dilində bu sözün tam mənasını verən “çıxdaş” sözü işlənir.

Demək, ədəbi dilin inkişafı xalq dilinin geniş surətdə öyrənilməsini, xalq dilinə aid geniş lüğətlərin yazılmasını tələb edir. V.Dalın “Canlı rus dilinin izahlı lüğəti” əsərinin rus ədəbi dilinin inkişafında nə qədər mühüm rol oynadığını heç kəs inkar edə bilməz. Demək, ədəbi dilimiz əsas etibarını ilə xalq dilinə əsaslanmalıdır,

xalq dilinə əsaslanmayan ədəbi dilin ömrü az olur, tez aradan qalxır və “ölü dillər” sırasına keçir.(15)

Eyni mövzuda prof. M. Şirəliyev iki məqalə çap etdirmişdi. İrəvanın elmi ictimaiyyəti (redaksiyalar, kafedralar) qəzet məqalələri ilə kifayətlənmir, daha geniş məlumatlar almaq istəyirdilər. Buna görə də alimlərin özlərini mühazirə oxumağa dəvət edirdilər. Belə ki, həmin illərdə prof. Ə. Seyidov pedaqogikadan, M. Rəfili ədəbiyyatdan, M. Şirəliyev və Ə. Dəmirçizadə dilçilikdən mühazirələr oxumaq üçün İrəvana dəvət edirdilər. Onların çıxışları qəzetlərdə xəbər şəklində dərc olunurdu. Mühəribə dayandıqdan 4 ay sonra M.Ş. Şirəliyevin Azərbaycan dialektologiyasının vəziyyəti və gələcək inkişafından bəhs edən bir məqaləsi dialektoloji ekspedisiyanın işindən danışdı. Burada müəllif, eyni zamanda, dialektoloji tədqiqatların əhəmiyyətindən də bəhs edir. Məqalədə deyilirdi:

Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafı, Azərbaycan dilinin tarixi, istilah yaradıcılığı və sair məsələlər Azərbaycanın canlı ləhcə və şivələrini dərindən öyrənmək zəruriyyətini qarşıya qoymuşdur. Lakin müstəqil dil institutunun olmaması səbəbindən bu vaxta qədər dialektoloji elmi heyətlər də olmamışdır. Respublikamızın mədəniyyət tarixində böyük qələbələrdən sayılan Azərbaycan Elmlər Akademiyasının təşkili ilə əlaqədar olaraq, yeni təşkil olunmuş müstəqil dil institutunun qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri də Azərbaycan dili ləhcə və şivələrini öyrənmək və bunlara aid geniş monoqrafiyalar yazmaqdır. Bunu nəzərə alaraq bu il avqustun 1-dən 31-dək rayonların ləhcələrini öyrənmək üçün bu institutun dialektoloji elmi heyəti

Zaqatala və Qax rayonlarında çalışmışdır. Dil institutunun birinci dialektoloji elmi heyətinin bu rayonlardan başlamasına bir neçə səbəb vardır:

1. İşarə əvəzliliklərində “h” səsinin inkişafına təsadüf edilir, məsələn, habu, hunnar, huni və s. Bu xüsusiyyətin Zaqatala və Qax şivələrində canlı olaraq yaşaması Azərbaycan dili tarixinə olduqca qiymətli material verir. Bu xüsusiyyətlər bizi dilimizin ən qədim dövrlərinə, yəni hələ yafetik mərhələdə yaşayan Midiya dövrünə gətirib çıxarır. Bildiyimiz üzrə, Midiya dilində də, xüsusən işarə əvəzliliklərində “h” səsi olduqca inkişaf etmiş halda idi. Müasir Azərbaycan dilində işarə əvəzliyi rolunda işlənən “o”, “bu” sözləri Midiya dilində “ha, ho, hu” şəklində işlənmişdir.

Demək, bu materiallar dilimizin ən qədim dövrü Midiya dili olduğunu bir daha sübut etmiş olur.

2. Söz əvvəlində G səsi əvəzinə Q səsinin, söz ortasında və axırında “K” əvəzinə “Q” səsinin inkişafına təsadüf edilir. Məsələn, qoramal, inaq, öqüz, qomqoq, gördüm və sairə. Bu xüsusiyyəti Dağıstan yafetik dillərinin (zaxur, avar və s.) təsiri ilə izah etmək mümkündür.

3. Ahəng qanununun bu şivələrdə pozulmasıdır. İncə sait köklərdən sonra qalın saitli şəkilçilər özünü göstərməkdədir. Məsələn, yeqe (yekə), inaq (inok), goldıxda, diyarıx və s.

4. Yiyəlik birləşməsinin ən qədim şəkli , yəni hər iki tərəfi şəkilçisiz birləşmə bu şivələrdə daha çox inkişaf etmişdir. Məsələn, ayaq, qab, norma, çörəq, baş aqrı və s.

5. Zaqatala, Qax şivələrində Azərbaycanın başqa şivələrindən fərqli olaraq şəxs əvəzlilikləri ismin yönlük

halında “N” səsi əvəzinə “G” səsi ilə ifadə olunur. Məsələn, mağa, sağa.

6. İndiki zamanın və “ur” şəkilçisinin mənşəyini izah etmək üçün Qax rayonunun şivələri daha əhəmiyyətlidir. İndiki zamanın ən qədim şəkli “gələ durur, baxa durur” canlı olaraq bu şivələrdə yaşayır. Bundan əlavə Cənubi Azərbaycan ləhcələrinə xas olan indiki zaman şəkilçisi “iyə canlı olaraq İlisu şivəsində özünü göstərməkdədir. Məsələn, gəliyəm, gedyəm.

7. Dil tarixi etibarı ilə çox qiymətli olan və bu şivələrdə çox işlənən feli bağlamanın xüsusi növünə (ibəni) təsadüf edilir. Məsələn, gəlibəni, yazıbəni və s.(16)

Yuxarıda dediyimiz kim İrəvanda Azərbaycan dilinə aid dərslik yazan yox idi. Dərsliklər və proqramlar Bakıda hazırlanır İrəvana və başqa şəhər və rayonlara göndərilirdi. Bu kitab haqqında çoxlu rəylər və təkliflərin olması İrəvan müəllimlərinə çox yardım edirdi. Bunu nəzərə alan əlaqədar ziyalılar öz imkan və səlahiyyətlərindən istifadə edərək Azərbaycanda yaşayan alimlərin bu və ya digər dərslik haqqındakı rəylərini çap edirdilər. Bu rəylər müəllimlərə elmi və metodik cəhətdən çox kömək edirdi. Belə rəylərdən biri 1946-cı ildə yenidən doktorluq dissertasiyası müdafiə edib professor olmuş, görkəmli dilçi alim əzəl Dəmirçizadənin S. Cəfərov və Ə. Abbasovun 1943-cü ildə yazdığı “Azərbaycan dilinin sərfi” (I hissə) adlı orta məktəb dərsliyi haqqında idi. Göstərmək lazımdır ki, bu məqalə çox kəskin yazılmış, demək olar ki, dərsliyin bütün bölmələrini ciddi şəkildə tənqid etmişdir. Bu məqalənin Azərbaycan dilçiliyinin tarixi üçün böyük əhəmiyyəti olduğunu nəzərə alaraq onu

bütövlükdə ümumiləşdirib şərh vermədən yenidən nəşr etməyi məqsədə uyğun hesab edirik:

Azərbaycan dilinin sərfi

“Azərbaycan dilinin sərfi” (I hissə) adlı kitab məktəb sərfidir. Məktəb sərfi eyni zamanda təlimi sərf də adlanır. Buradan aydın olur ki, belə kitablar təsviri sadalama məqsədilə deyil, təlim etmə, öyrətmə məqsədilə düzəlməlidir. Halbuki, bu sərf bizim tələb etdiyimiz tərzdə təlim kitabı adlandırılı bilməz, çünki bu kitabda təsvirlik əsas yer tutur. Belə ki, burada dil ilə əlaqədar olan hadisələr, adətən, sadalanır və çox zaman niyə yaradığı izah olunmur. Məsələn, mürəkkəb isimlərin necə əmələ gəlməsi haqqında izahat verilmir, yalnız adı çəkilir (I h., səh.49).

Bu kitabda təlimi xasiyyətli izahat verilmədiyinə görə, şagirdlər, “gələrdi”, ilə “gəlmişdi”, “gələcəkdi” ilə “gəlirdi” feillərinin arasında nə kimi məzmun fərqi olduğunu izah edə bilmirlər, çünki kitabda bunların hamısı “keçmişdə olmuş bir iş və hərəkəti hekayə şəklində xəbər verən” ifadə tərzini kimi izah olunmuşdur (səh 110).

Yaxud “sualı olan cümlələrə sual cümləsi deyilir” tərifindən şagird sual cümləsini öyrənə bilməz. Bu tərif əsasında şagird nəinki sual cümləsi düzəldə bilməz, hətta hazır mətn içərisindəki sual cümləsini də tapa bilməz.

Yaxud qoşma, bağlayıcı və nida bəhslərini (səh.150–158) nəzərdən keçirin. Burada qoşmalar, bağlayıcılar, nidalar sadalanır; lakin nə üçün və hansı mənə ilə əlaqədar olaraq işləndiyi haqqında bir kəlmə də qeyd edilmir.

Sövtiyat bəhsində yazılmışdır ki, “hava axını ağız boşluğundan maneəsiz çıxarkən tələffüz edilən səslərə sait səslər deyilir” (səh.19.). Halbuki, ağız boşluğuna gələn hər bir hava axını sait və ya samit səs əmələ gətirmir, çünki hava axını nəfəs borusundan qığırdağa keçərkən, orada səs tellərinin ehtizazı ilə səs axınına çevrildikdən sonra, ağızda sait və ya samit səs ola bilər. Buna görə də ağız boşluğuna gələn hava axını yox, səs axınının ağızda sait və ya samit səsə çevrilir.

Kitabın 19, 25, 26-ci səhifələrində səslərin məxrəcini göstərmək üçün danışıq üzvlərinin sxeması verilmişdir. Rus dili kitablarından çox şeyi eynilə köçürən müəlliflər, görünür ki, rus dilinə məxsus səslərin tələffüz məxrəci ilə Azərbaycan dili səslərinin tələffüz məxrəci arasındakı fərqi nəzərdən qaçırmisslar. Buna görə də rus dilindəki səslərin məxrəcini göstərən sxemaları köçürərək Azərbaycan dilindəki eyni hərflərlə işarə olunan səslərin məxrəcinə məxsus sxema kimi vermişlər.

27-ci səhifədə belə bir qeyd vardır:

“c, ç samitləri j+d, ş+t səslərinin qovuşmasından əmələ gəldiyi üçün qovuşuq samitlər adlanır”.

Görünür ki, müəlliflər səslərin inkişafı əsasını da qarışdırmışlar; onlar belə düşünürlər ki, əvvəl saf səslər yaranmış və sonra bunların qovuşmasından “qovuşuq səslər” düzəlmişdir. Həqiqətdə isə səslər: qarışıq səslər, qovuşuq səslər, saf səslər olmaq üzrə bir inkişaf yolu keçirmişlər.

42-43-cü səhifələrdə nitq hissələrinin təsnifindən bəhs olunur. Burada “sözlər cümlədəki mənə və vəzifələrinə görə” müstəqil və köməkçi olmaq üzrə iki hissəyə təqsim edilmişdir.

Əvvəla, nitq hissələrinin belə təsnifi doğru deyildir, çünki sözlər yalnız cümlədə məna və vəzifələrinə görə deyil, həm də cümlə xaricindəki mənaya və şəkillərinə görə təsnif olunurlar. Əgər cümlədəki vəzifə və mənalarına görə nitq hissələri təsnif olunursa, bu halda şəxs əvəzlilikləri ilə insan isimləri bir-birindən nə üçün fərqlənsin və ayrı-ayrı nitq hissəsi kimi tanınsın? “əli” ismi cümlədə mənaya və vəzifəyə maliksə “O” əvəzliyi də həmin məna və vəzifəyə malikdir.

Deməli, nitq hissələrini təsnif etmək üçün müəlliflərin əsaslandıqları prinsip doğru deyildir.

43-cü səhifədə belə bir hökm verilir:

“Kim, nə və hara suallarına cavab olan sözlər əşya adlanır və “əşyanın adını bildirən sözlərə isim deyilir”.

Belə isə “mən”, “sən”, “biz”, “siz” sözləri nədir? Bəs nə üçün kim sualına cavab olan bu növ sözlər, əvəzlilik sayılır?

45-ci səhifədə xüsusi və ümumi isimlər haqqında məlumat verilir və belə yazılır: “eyni cinsli əşyanı bir-birindən ayırmaq üçün verilən adlara xüsusi isim deyilir”.

Belə anlayışlar ki, sərçə, qaranquş, bülbül, saxsağan, qarğa və s. xüsusi isimlərdir; çünki bu sözlər quşları bir-birindən ayırmaq üçün verilmiş adlardır.

Əvəzlilik bəhsi də qənaətbəxş deyildir. Burada elmi, pedaqoji və təlimi tələblərə uyğun tərif və izahat yoxdur. Məsələn, “danışıqda müəyyən bir şəxsi əvəz edən sözlərə şəxs əvəzliyi deyilir”. (səh.79). Halbuki, danışıqımızda şəxs deyil, şəxsin adı işlənir və əvəzlilik də şəxsi deyil, onun adını əvəz etməklə şəxsi bildirir. Burada Azərbaycan dilinə xas olan “özüm”, “özün”, “özü”, “özümüz”...

əvəzliliklərindən bəhs edilməsinin səbəbi də bizə məlum deyildir.

Kitabda elmi və pedaqoji qarışıqlığın nə dərəcədə olduğunu bilmək üçün fəsil bəhsi ilə əvvəlki (isim) və sonrakı (zərf) bəhslərini tutuşdurmaq kifayət edər.

Felə verilən tərifdən və məsdər haqqındakı izahatdan aydın olur ki, hal bildirən sözlər feldir (səh.83). Hərəkətin adını bildirən feillər məsdərdir. (səh.93).

Bu kitabda tarixiliyə zidd fikirlərin, elmi əsassız mülahizələrin yürüdülməsi bəzən adi hadisələrin də yanlış izahına səbəb olmuşdur. Məsələn, burada göstərilir ki, “gəl” feilinin yalnız məlum növü vardır (səh.90). Müəlliflər bu sözə tarixi inkişaf əsasında yanaşsaydılar, görərdilər ki, “gəl”-gəl-tir (gəldir) pilləsini aşaraq “gətir” yaxud “gətizdir” və sairə kimi müxtəlif şəkillərə düşmüş və beləliklə də müxtəlif mənə növləri ifadə etmişdir.

Kitabda elmi-nəzəri əsasları olmayan belə tərif və izahat çoxdur. Bunları tək-tək göstərməklə və göstərilənləri izah etməklə kitab saflaşmır; çünki bu kitabın əsası doğru qoyulmamışdır. Bu kitabda yuxarıda göstərilənlərdən başqa bir sıra dil səhvləri, ifadə və istilah uyğunsuzluqları da vardır.

Deməli bu kitab nəinki dil öyrətmir, həm də yanlış fikirlər, qeyri-elmi izahat təriflərlə məktəbləri yanlış yola salır. Məs: müqəddimənin son cümləsi belə başlanır: “Müasir ədəbi dilimizin və sərfinin yaranmasında.... Yəni müəlliflər “Müasir ədəbi dilimizin və sərfinin yaranmasında məfhumunu vermək istəyirmişlər.

Yaxud 23-cü səhifədəki “o” və “ö” hərfləri bəzi Azərbaycan sözlərinin ikinci hecasında təsadüf edilirsə də,

özündən sonra “v” səsini tələb edir. Burada cümlə üzvləri və xüsusən xəbərlər uzlaşdırılmamışdır.

Bu kitabda “Qızıl bayraqlar əsir”, “Gözqamaşdırıcı lampalar əlvan çiçəklərə qarışırdı” kimi məntiqsiz və təsəvvürə gəlməyən obrazlı ifadələr işlənmişdir.

Müəlliflər və hörmətli redaktor yaddan çıxarmamışlar ki, məktəb sərfində verilən hər bir izahat və tərif məntiqə uyğun olmalıdır. Halbuki, burada belə şeylər heç nəzərə alınmamışdır və bunun nəticəsində “qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirən sözlərə qeyri-müəyyən say deyilir” kimi məntiqsiz təriflər özünə yer tapmışdır.

Yaxud saylardan bəhs edərkən sayların əşyanın kəmiyyətini bildirən nitq hissəsi olmasından deyil, isimlərin kəmiyyətini bildirən nitq hissəsi olmasından bəhs olunur. İsimlərin öz-özlüyündə sırası varmı?

Qeyd etmək lazımdır ki, bu kitab haqqında çox yazılmış və o hər il təshih edilmişdir. Lakin müəlliflər və redaktor tənqidi məqalələrdə göstərilən nümunələri düzəltməklə işi bitmiş hesab etmişlər. Halbuki, belə məqalələrdə ancaq bir neçə nümunə verilir. Buna görə də kitabı kökündən dəyişmək lazımdır. Bunun üçün isə müəlliflər, redaktor və xüsusən Maarif Nazirliyi dərslərinin sonunda deyil, əvvəlində işə başlamalıdırlar.(5)

Bəlli olduğu üzrə, Azərbaycan SSR baş sovetinin 1939-cu il 7-14 iyul tarixli sessiyası “Azərbaycan yazısının latın əlifbasından rus əlifbasına keçirilməsi haqqında qanun”u “müzakirə edərək” qəbul etdi. M. Yaqubovun sadəliyi ilə keçirilən sessiyanın beşinci iclasında Xalq Maarif Komissarı M. Məmmədov “Kiril əlifbasına keçməyin zəruriliyi haqqında” məruzə etdi. Bu iclaslarda çoxlu çıxış edənlər olmuşdu. Təkcə S. Vurğun

dilimizdə olmayan ü, h, ə, ö, e kimi hərfləri yazımıza gətirməyin əleyhinə çıxmışdır (7, s.154). Sessiya deputat S. Rüstəmzadənin sədrliyi ilə işlənmiş komissiyanın hazırladığı əlifba layihəsini (ona layihə demək olmazdı. Çünki rus-kiril əlifbasını tamamilə dilimizə gətirmişdi) qəbul etdi. 1940-cı il yanvarın 1-dən Azərbaycan yazısı bu əlifba əsasında quruldu (çoxlu nöqsanlarla).

Uzun müddət Azərbaycan yazısında hərc-mərclik törədən bu əlifba haqqında danışmaq olmadı. Çünki hamı qorxurdu. Zaman keçdikcə bu nöqsanlar özünü daha qabarıq göstərdiyi, yazı sistemimizi bərbad hala saldığı üçün mütəxəssislər, asta da olsa, buna öz etiraz səsini ucaltdılar. “Sovet Ermənistanı” qəzetinin redaktorunun xahişi ilə prof. Şirəliyev bu əlifbanın çatışmayan cəhətlərini göstərən “Əlifbamızın bəzi nöqsanları haqqında” adlı məqalə ilə çıxış etdi. Məqaləni ixtisarla veririk:

1940-cı il Azərbaycan xalqı daha mədəni sayılan rus əlifbasından istifadə edərək, öz yeni əlifbasını tərtib etdi. Hər hansı bir xalq başqa mədəni xalqın əlifbasından istifadə edərək, öz əlifbasını yaratdıqda, onu mexaniki surətdə deyil, bəlkə öz dilinin ruhuna, təbiətinə uyğunlaşdıraraq, qəbul edir. Bəzən də xalq istifadə etdiyi mədəni xalqın əlifbasında olmayan, lakin öz dilinə xas olan səslərə aid işarələr qəbul etmək üçün bu səsləri özündə əks etdirən başqa bir əlifbadan istifadə etməyə məcbur olur. Bəzən də qəbul etdiyi əlifbanın sistemini, xüsusiyyətlərini tamamilə pozmaq üçün mümkün olan yerdə qəbul etdiyi əlifbanın bəzi işarələri üzərində müəyyən dərəcədə dəyişiklik etməklə öz dilinə xas olan səslər üçün işarələr yaradır.

1939-cu ildə rus əlifbası əsasında Azərbaycan dilinin yeni əlifbası tərtib edilərkən, dilin xüsusiyyəti, təbiəti, ruhu tamamilə gözlənilmiş və Azərbaycan dilinə xas olmayan bir sıra hərflər “ə”, “o”, “e”, “ü” əlifbamıza mexaniki surətdə daxil edilmişdi. Bu işarələrin Azərbaycan dilinə daxil olmasına tərəfdar olanlar bunu iki şeylə izah edirdilər: 1) Eyni söz ruscada və azərbaycancada bir cür yazılmalıdır: revolusiya, yadro, yurist, yubiley və s.

Bu fikir, məktəblərimizi nəzərə alaraq azərbaycanlı şagird eyni sözü rusca yazanda bir cür, azərbaycanca yazanda başqa cür yazmasın, hər yerdə onun gözü bir formaya alışsın, deyə qəbul olunmuşdu.

2) Rus əlifbası tamamilə saxlanılmalıdır. Ona görə də “ə”, “o”, “e”, “ü” hərfləri əlifbaya mexaniki surətdə daxil edilmişdi. “ə”, “o”, “e”, “ü” hərflərinin əlifbamıza daxil edilməsi hərflərin sayını çoxaltmaqdan əlavə, dilimizin sərfinin, imla qaydalarının pozulmasına və süni qayda-qanunların əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Dilçilik elminə əsasən bütün səslər fizioloji cəhətdən iki əsas qrupa ayrılır:

1) sait,

2) samit.

Ədəbi dilimizdə artıq qəbul edilmiş sövti hadisələrdən biri də, bəzi çox hecalı sözlərə saitlə başlayan şəkilçilər qoşulduqda sözün axıncı hecasındakı saitin düşməsidir. Məsələn, qoyun, boyun sözünə saitlə başlayan şəkilçi qoşulduqda bu hadisəyə görə, sözün axıncı hecasındakı sait düşməlidir. Məsələn, qoyna, boyna.

Lakin “ö” hərfinin işlənməsi belə bir hadisənin izahında olduqca çətinlik törədir. Müəllim bu hadisəni izah etmək üçün “ö” hərfini (y+u) hissələrinə ayırmağa məcburdur.

Azərbaycan dilinin sərfi başqa dillərin sərfi ilə müqayisə edilərsə, müstəsnalığı sevməyən sərflərdəndir. Burada sərfi kateqoriya şəkilçiləri bütün sözlər üçün eynidir. Lakin “e” hərfinin iki vəzifə daşması sərfigimizdə müəyyən dərəcədə istisnalığın meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Məsələn, “e” hərfinin iki vəzifəsi vardır:

a) Söz və heca başında (saitlərdən və apostrofdan sonra) y+g hərflərini əvəz edir: yeni, yer, Əliyev, obyekt və s.

b) Samitlərdən sonra “g” deyilir “e” hərfi ilə yazılır: tel, bel, seçki və s.

Əcəba, belə bir qanun-qaydanın olmasına nə ehtiyac varmış? Digər tərəfdən “e” hərfinin y+e kimi işlənməsi əlifbamızda yeni bir işarənin (g) meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bundan əlavə bir səsi iki işarə ilə (g, e) göstərməyə məcbur olmuşuq.

ə, ö, e hərflərinin işlənməsi müasir Azərbaycan dilinin əsas sövzlərindən olan “y” səsinin rolunu, onun müstəqilliyini müəyyən dərəcədə aradan qaldırmışdır. “y” səsinin işlənməsini nəzərə alaraq rus dili ilə Azərbaycan dilini müqayisə etmiş olsaq, demək olar ki, rus dilində söz əvvəlində müstəqil “y” səsi olan sözlərə təsadüf edilmir. Halbuki Azərbaycan dilində müstəqil “y” səslilə sözlərə bir çox hallarda təsadüf etmək mümkündür. Bundan əlavə söz ortasında iki sait arasında “y” səsi bir çox hallarda özünü göstərdiyi kimi saitle bitən kökü saitle başlayan şəkilçi ilə bağlamaq üçün də mühüm rolu vardır.

“ə”, “ö”, “e” hərflərinin işlənməsi lüğətdən istifadə etmək işini də olduqca çətinləşdirir. “y” hərfi ilə başlayan sözü 4 yerdə, yəni 1) “d” hərfindən sonra, 2) “y” hərfindən sonra, 3) “g” hərfindən sonra, 4) “o” hərfindən sonra axtarmalı oluruq.

“ü” səsinə gəlincə qeyd etmək lazımdır ki, bu səs dilimizdə olduqca az təsadüf edilən rus-Avropa mənşəli sözlərdə özünü göstərir. Azərbaycan dilində bu əsas olmadığından dilimiz bu səsi öz ruhuna, təbiətinə uyğunlaşdıraraq “c” ilə tələffüz edir. Buna görə də, bir neçə sözün xatirəsi üçün bu səsin əlifbamızda saxlanılmasına heç bir ehtiyac yoxdur. (17)

Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin İrəvanda inkişaf etməsi, qəzetlərin Azərbaycan alimləri ilə sıx əlaqə saxlaması, Azərbaycan alimlərinin İrəvanda tez-tez görünməsi, ədəbi görüşlər keçirilməsi Ermənistanın daşnak rəhbərlərinin gözündən yayınmır, onları narahat edirdi. Bir tərəfdən də azərbaycanlıların təbii artımı daşnakları möhkəm narahat edirdi. Hələ 1936-cı ilin payızında türkün qəddar düşməni Anastas Mikoyan Stalinlə yaxın münasibətindən və vəzifəsindən (o vaxtlar o SSRİ XKS sədrinin müavini idi) istifadə edərək L.P.Beriyanı və Yejovu da götürüb İrəvana gəlmiş və belə bir arayış tərtib etmişdi ki, Ermənistanda millətçilik, düşmənçilik, panturistiklik, şpionluq edən azərbaycanlılardır. Buna görə də 1937–38-ci illərdə Ermənistanda 50 min nəfər repressiya qurbanı olmuşdur.

Müharibə illərində daşnaklar onsuz da azərbaycanlıların başına min fəlakət gətirmək üçün fürsət tapmışdılar. Müharibədən sonra azərbaycanlıların dirçəlməsi daşnakları düşündürürdü. Onların uzaqgörən

məkrli planları içərisində azərbaycanlıların sayının azaldılması-beləliklə onların vəzifələrdən uzaqlaşdırılması mədəni-elmi müəssisələrinin bağlanması əsas yer tuturdu. Azərbaycanlıların öz əzəli yurdlarından, dədə-baba yerlərindən köçürülməsi Mikoyan-Arutunyan planının dinc, müharibəsiz sahələrindən biri idi bəllidir ki, bu iş ermənilərin böyük dostu, türkün-müsəlmanın düşməni Stalinin razılığı ilə baş tutmuşdu. Bu tarixi hadisənin oxucu üçün 1947-ci ilin dekabrında Stalinin köməkçisi Paskiryobişev M.C. Bağırova Stalinin qəbul otağına girəndə Ermənistan K(b)P MK katibi Q.Harutunyanla rastlaşır. Onlar birlikdə Stalinin kabinetinə girirlər Stalin müqəddiməsiz filansız deyir:

–Bağırov, bilirsən də ermənilər xaricdən Ermənistana gəlirlər. Harutyunyanın da torpağı yoxdur. Sən öz azərbaycanlılarını oradan götür, onları Muğanda, Mildə yerləşdirərsən.

–M.C.Bağırov deyir ki, yoldaş Stalin, bu asan iş deyil. İcazə verin qayıdım, Bakıda yoldaşlarla da məsləhətləşim. Məsələni yoluna qoymağı götür-qoy edək.

Stalin onun bu cavabında əsəbiləşir və deyir:

–Deyildi, əməl et! Qurtardı!

M.C. Bağırovun Bakıya qayıtmasından bir neçə gün sonra yeni dekabrın 27-də SSRİ Nazirlər Soveti “Ermənistan SSR-dən kolxozçuların (?! – A.B) və başqa əhalinin Azərbaycan SSR-nin Kür-Araz ovalığına köçürülməsi haqqında” 4083 Nəli qərar qəbul edir (3, s.115). Bu qərar tələsik verildiyindən konkretlik yox idi. Buna görə də “Kolxozçular başqa əhali sözləri konkretləşdirilərək “azərbaycanlılar” sözü yazılan yeni bir

qərar 10 mart 1948-ci il tarixli 754- Nəli qərar qəbul edildi. Bu hadisə çox düşündürücüdür.

1. Əgər 1947-ci ildən başlayaraq Ermənistana gələn ermənilər sovet hökumətinin düşməni olub qaçanlar idisə, onları Stalin niyə belə məhəbbətlə qarşılayırdı.

2. Əgər sovet hökumətinin dostu idilərsə niyə 27 il gözləyirdilər. Elə sovet hakimiyyətinin ilk ilində gəlib “Kommunizm işinə xidmət edə idilər.

3. Belə olan təqdirdə nə üçün xaricdə qohumu olan azərbaycanlıyı güllələyirdilər? Hamı tərçümeyi halında yazmalı idi ki, xaricdə qohumum yoxdur. Bu iki dəfə dünya müharibəsindən Rusiyanı və SSRİ-ni öz nefti ilə qələbə çaldıran Azərbaycan xalqına qarşı vicdansızlıq deyildimi?

4. Azərbaycanın Ermənistandan köçürülməsində Stalin əsəbi şəkildə “Deyildi, əməl et! Qurtardı!” dediyi tərzdə 1941-ci ildə azərbaycanlıların Azərbaycandan köçürülməsi üçün də belə desəydi, görəsən xalqımızın taleyi necə olardı?!

Beləliklə, 1948-1953-cü illərdə Ermənistandan 144 654 azərbaycanlı zorla öz dədə-baba yurdlarından köçürülür.(18)

Bu köçürmə ermənilərə nə verdi?

1. İrəvanda və Azərbaycanda azərbaycanlıların sayının azalması onların tutduqları vəzifələrin boşaldılmasını təmin etdi. Bundan sonra partiya və sovet orqanlarında sayca çox olan qeyri millət kimi azərbaycanlıların işləməsinə lüzum qalmırdı.

2. Rəhbər partiya və sovet orqanlarında azərbaycanlıların uzaqlaşdırılması qanuniləşirdi.

3. Yaşayış məntəqələrinin adı dəyişdirilirdi (60 belə ad dəyişdirilmişdi..

4. 1948-ci ildə azərbaycanlı tamaşaçı yoxdur deyə İrəvan Azərbaycan dram teatri bağlandı. O, Basarkeçər rayonuna ermənilərin içinə köçürüldü.

5. Rayonlarda Azərbaycan dilində çıxan qəzetlərin nəşri dayandırıldı.

6. İrəvan Pedaqoji İnstitutunun və Qiyabi Pedaqoji İnstitutun Azərbaycan dilli fakültələri bağlanaraq tələbələr Bakıya köçürüldü.

7. İrəvandakı Pedaqoji Texnikum Xanlar rayonuna köçürüldü, bütün texnikumların Azərbaycan bölmələri bağlandı.

Hər iki Pedaqoji İnstitutda Azərbaycan dili və ədəbiyyatı fakültəsinin bağlanması İrəvanda Azərbaycan dilçiliyi məsələsinə də son qoydu. Bundan sonra Azərbaycan dilçiliyinə, dilinə, ədəbiyyatına aid məqalə çap olunması mümkün olmadı.

Doğrudur, İrəvanda görkəmli dilçi alimlər yetişməmişdir. Amma onlardan bəziləri İrəvanda qalsa idi bir dilçi kimi yüksələ bilərdi. Bu mövzudan danışanda ilk əvvəl Fars Abbasın oğlu Mirzə Cabbar Məmmədzadədir. O, ilk təhsilini atası Fars Abbasdan almışdır. Geniş və hərtərəfli biliyə malik olan Cabbar Məmmədzadə vaxtilə Əziz Şərifə, Heydər Hüseynova, Əziz Əliyevə, Mustafa Topçubaşova dərslər demişdir

Sonradan Bakıda onun üçün açılan cinayət işindən öyrənirik ki, Mirzə Cabbar 1882-ci ildə anadan olmuşdur. 1918-ci ildə Ermənistanda daşnak hökuməti qurulduqda o bir türk kimi təqibdən yaxasını qurtarıb Bakıya pənah gətirir. 1922-ci ildə Bakıya gələn Mirzə Cabbar, yeni türk

əlifbası komitəsinin ilk iclasında həmin komitənin mühərriri seçilir və bu sahədə ciddi səylə çalışır. 1926-cı ildə Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndəsi kimi çox fəal iştirak edir. C. Məmmədzadə Türkoloji qurultayda yeni türk əlifbasının xüsusiyyətlərini və onun tətbiqinin zəruriliyi haqqında məruzə edir. O, “Kommunist” və “Yeni yol” qəzetlərinin oxucu nisbətini də müqayisə etmiş, “Yeni yol”un latın əlifbasında çıxdığına görə daha çox oxunduğunu göstərmişdi (20,s.100). O, Bakıda Universitetdə prorektor, kafedra müdir işləmiş, çoxlu dərsliklər yazmışdır. “Azərbaycanda tədris metodikası” əsərinə görə pədaqoji elmlər doktoru, alim adını almışdır. Türkoloji qurultayın nümayəndəsi olduğu üçün adı “qara siyahıya” düşmüşdür. İrəvanda daşnaklardan qurtulmuş, Mirzə Cabbar Bakıda kommunistlərdən yaxasını qurtara bilmədi. Xalqımızın düşmənləri ona xalq düşməni damğasını vurdular.

Çınman 10.X.1937-ci ildə onu B. Çobanzadə, Vəzirov Sədrəddin, Xocayev Xalid Səid, Tixomirov Boris, Qubaydulin Əzizlə əlaqələndirib Azərbaycan SSR CM 72, 73-cü maddələri üzrə cinayətə cəlb edir.

Cinayət işi bir cild, 94 səhifədən ibarətdir (2. səh. 238–240).

Cinayət işi başlanıb 10.X.1937, qurtarıb 14.XI.1937.

Bu cinayət işini də məşhur 12493-cü işlə bağlayıb İvelyev, İşenko və Nikitcenkodan ibarət Troykanın cənginə verirlər. Onun məhkəməsi 2 yanvar 1938-ci ildə axşam saat 21-də başlanır. Alimi ən yüksək cəzaya-güllələnməyə məhkum edirlər. Şevolovun məlum

arayışına görə hökm Bakıda həmin gecə yerinə yetirilmişdir.

Dünya düzələndən sonra SSRİ Ali Məhkəməsi hərbi kollegiyasının 25 iyun 1957-ci il tarixli (protokol №4p-025011/56) qərarı ilə işində heç bir cinayət tərkibi olmadığı üçün Mirzə Cabbar Abbas oğlu Məmmədzadəyə bəraət verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Adil Babayev “Azərbaycan dilçiliyinin tarixi”.B.1996.
2. Adil Babayev “Türksoyun birlik səsi”.B.2006.
3. Arzumanlı V., Nazım Mustafa “Tarixin qara səhifələri”. B.2006.
4. ASE. IVC.B.1980.
5. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin sərfi, “Sovet Ermənistanı” qəzeti.15-XII-1996, №46.
6. Əzimov.C. “Təmiz və zəngin ədəbi dilimiz uğrunda” “Sovet Ermənistanı” qəzeti,15-XII-1946, №146.
7. “Kəşkül” qəzeti №101, 20-IV-1890.
8. “Qızıl Şəfəq” qəzeti №190.20 avqust 1937.
9. Məmmədov İsrafil. Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. B.2002.
10. Milman A. “Politiçeskiy stroy Azerbaydjana v XIX – naçale XX vv.” Baku. 1065

11. Orucov Ə.H. “Azərbaycan dilinin təmizliyi uğrunda” “Sovet Ermənistanı” qəzeti. 18 fevral.1944, №21.

12. Opisanie pereselenii armən azirbidjanskix vperedeli Rossii.B. 1890.

13. Rəhimli İlham. Ermənistanda Azərbaycan teatri.B.2006.

14. Rzayev Sabir. Azerbadjanskiy teatr v Armenii. B.1963.

15. Şirəliyev M.S. Ədəbi dilimizin zəruri məsələləri. “Sovet Ermənistanı” qəzeti 31-III-1944.No41.

16. Şirəliyev M.Ş. Elmi heyətin faydalı işi “Sovet Ermənistanı” qəzeti. 23-IX-1945.

17. Şirəliyev M.Ş. Əlifbamızın bəzi nöqsanları haqqında “Sovet Ermənistanı” qəzeti. 23-VI-1947, N981.

18. Sərdarov Z. Ən böyük tarixi ədalətsizlik “Xalq” qəzeti. 26-XII-1997.

19. Tərbiyət M. “Danışməndane Azərbaycan” B.1987.

20. Zeynalov Əsgər. İllərin yol yoldaşı. B.2004.

21. “Zəngi” qəzeti. 1926-1927-1928-ci illər.

SUMMARY

The problem of language and linguistics in Western Azerbaijan (till the 50+ years)

This article deals with the Azerbaijan language and its widely dissemination. The Azerbaijan words are used in the territory of Armenia which is we called now days. The called territory of aboriginal rooted population of Azerbaijani people used their native language in all spheres of their sosial life.

Every time our population have been the struggle of Armenians. Armenians struggle to the Azerbaijani Turks as the result of which standard of our population come down to minimizme in this place.

Although all-round pressure to our people, they not only grew their native language, but also they had occasion to improve their science in this language. The author descriptives are based on the archive materials and historical arguments.

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

КУЛЬТУРА РЕЧИ И РИТОРИКА

Уважаемые коллеги, сегодня очень мало, кто сомневается в том что культура речи является одним из элементов общей культуры человека. Люди обладающие таким высоким качеством как риторика, везде и всегда пользуются большим уважением среди общества. Таких людей общество высоко ценит назвав их злотоустами. Сегодня все национальные языки подняли до такой высоты, что каждый кто владеет этим языком может выступат на уровне хорошего оратора. Развитие всего человечество требует, чтобы люди общались друг с другом красноречиво, культурным образом, пользуясь всеми средствами языка. Здесь уместно было бы напомнить слова Михаила Ростиславовича Львова, о том, что “Физическая культура, справедливо признается важнейшим предметом в школе и в вузе, на нее тратятся миллиарды, а культура речи считается второстепенным доведением к необъятному кутсу грамматики. Как профессиональный предмет риторика необходимо во всех социальных сферах; Государственным служащим, политикам, педагогам, юристам, журналистам, актёрам, писателям, педагогам”.

Учеными в области ораторского искусства определит 10 вызов красноречия: политические, дипломатические, военное, академическое, деловое, педагогическое, бытовое, судебное и немое (_____ сомим собой).

Все вышперечисленные виды красноречия должны обладать следующими основными качествами:

1) Ясность (В суре та на Коран, пред.25, 26, пророк Муса просит всегогодшего бога, чтобы ему показал говорит ясно. Эти слова по арабски – как в самом Коране звучит так:

26. və Yəssir li Əmri.

27. Vəhlul Uqdətən min lisani.

28. Yəfqəhu qəvli.

Слова в переводе академика Крачковского звучат по следующим:

26. Облегчи мне дело.

27. И развяжи узел в моем языке.

28. Пусть они поймут мою речь.

Логичность, лаконичность, прозрачность, без необходимости не пользоваться иностранными словами, избежат от диалектизма, богатство словарного запаса, оживленность, гармоничность, простота, точность. Возникшая и формировавшая как важное качество общества риторика CV века до нашей эры сегодня приобретает огромное значение в общественной жизни всего цивилизованного мира. Не дором до наших дней прославляются имена таких крупных ораторов как _____, Лисия, Сократ, Парикл, Аристотель и др.

На Востоке те же известны имена прословленных ораторов как Халил Ибн Ахмед, Абул Хосан Али Ибн Абдулла, Сам пророк Мухамед (саллалахи волах) Али Ибн Абу Талиб (радиаллахи анха).

Афоризмы пророка и сегодня играют решающую роль в исламском мире.

Фундаментальной труд “Нахчуль-болаг” Али Ибн Абуталиба пользуется уважением на исламском востоке.

В Азербайджане история риторика можно начать от всемирно известного гуманиста, поэта-философа Низами Гянджеви. Низами Гянджеви пользовался всеми качествами хорошего оратора и в своих трудах часто напоминал что человек должен ценить свои слова. Он говорил:

Сохэн бесяр дари, эндэки кон
Уукра сэдномэкон, сэдра уек кон
Эти слова в переводе Бертелься звучит так:
Если у тебя много слов, убавь их,
Одно в сто не делай, сто одним сделает.

Другой пример:

Сохэн кан эз сэрэндище нэ айэд
Тортэн ра невештэн ра нэ шоуэд
У Бертелься эти слова звучат:
Слово, которое не идет от мысли
Нестоит того, чтобы его писали и читали.

Как в Казахстане Ибрай Алтынсари, Абай Купанбаев, Жарылгасанов, Кубаев, Торой ____, Мухтар Суязов, Ахмед Бутурсун, Недес Омаров, Торой.

Почти все классики, Азербайджанской литературы тем и другим образом говорили о вопросах красноречия. Насими, Физули, Хатаи, М.Ф.Ахундов, Джалил Мамедкулизаде, Сабир, Фиридун бек Кечерли, Н.Нариманов часто говорили и сами активно боролись за чистату и красату речи на родном языке.

В годы Советской власти, не смотря на пустословия о равноправии народов и их языков, сферах употребления Азербайджанского языка было достаточно узко. По этому сегодня трудно говорить о развитии культуры речи в некоторых областях нашей Республики. После приобретения независимости Азербайджанский язык получил государственный статуса что позволило ему развиваться всесторонно.

Обладающий высоким ораторским искусством, что утвердилось почти всеми гловами государств мира. Покойный.

Адиль Маммед оглы Бабаев,
доктор филологических наук, профессор

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ŞAİRLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİ UĞRUNDA MÜBARİZƏSİ HAQQINDA

Dil millət varlığının ən mühüm amilidir. Millət dilsiz, dil millətsiz mövcud ola bilməz. Bunu Cənubi Azərbaycanda və İranda da başa düşürlər. Hətta sovet-bolşevik rejimi də gözəl bilirdi.

1930–1950-ci illər arasındakı repressiya dövründə məhkum edilmiş alim və şairlərimizin əsərlərini yandırırıldı (adını panislamist, pantürkist qoyurdular).

Eyni oxşar hadisələr İranda da baş verirdi. 1941-ci il sentyabrın 16-da Rza Şah Müstəbid bir şah kimi hakimiyyətdən uzaqlaşdırıldı. Onun yerinə oğlu Məhəmməd Rza Pəhləvi diktatorluq tacına sahib oldu. İlk illər şah bir qədər demokrat kimi davrandı. Bundan istifadə edən azərbaycanlılar Təbriz, Ərdəbil, Urmiya, Marağa və başqa şəhərlərdə demokratik hərəkatı genişləndirdilər. Siyasi təşkilatlar – İran Xalq Partiyası yarandı. Sonra bütün Azərbaycanı əhatə edən “Azərbaycan Cəmiyyəti” yaratdılar. Sonra cəmiyyətin fars və Azərbaycan dilində çap edilən “Azərbaycan” qəzeti nəşr edilməyə başlandı. Azərbaycan xalqı şah rejiminin sıxıntısından artıq bezmişdi. Ona görə də xalq ayağa qalxdı. 1945-ci il dekabrın 12-də Seyid Cəfər Pişəverinin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Demokratik hökuməti quruldu. Cəmi bir il yaşayan milli hökumətin böyük milli-mədəni islahatları ilə yanaşı, dövlət himni də yarandı. Bu himnin mətnini Mir Mehdi Etimad, musiqisini isə Şimali Azərbaycanın böyük bəstəkarı Cahangir Cahangirov

yazmışdı. Himnin bir hissəsini burada vermək faydalı olardı:

*Ey vətənim Azərbaycan!
Əbədi odlardan nişan
Adlı, şanlı keçmişin var,
Sən böyütdün qəhrəmanlar.
Qoca Şərqin Çırağısan,
Azadlığın bayrağısan!
Tarix boyunca yadigar
İftixarlı açarın var.
Sənsən bizə ana vətən!
Sənsən bizə nemək verən!
Sənsən bizə ruhi-rəvan!
Yaşa, yaşa Azərbaycan!*

Amma bu himni Azərbaycan xalqı çox eşitmədi. Düz bir ildən sonra 1946-cı il dekabrın 12-də Müstəbid şah ilə Sovet rəhbərliyi Azərbaycan hökumətini yerlə yeksan etdi. Təbrizdə kütləvi qırğın və həbslər başlandı. Xalqın böyük bir hissəsi (xüsusilə ziyalılar) ABŞ, İngiltərə, Fransa, Almaniya və dünyanın bir çox ölkələrinə qaçdı. Azərbaycana aid hər şey məhv edildi. Azərbaycan dilindəki qəzet, kitab və jurnallar məhv edildi – yandırıldı (573epressiya dövründəki bizdəki kimi!?)

Demokratik hökumətin rəhbəri S.C.Pişəvəri isə Şimali Azərbaycanda özünə əmin-amanlıq tapacağına ümid edib buraya gəldi və az sonra burada müəmmalı şəkildə məhv edildi.

Oxşarlıq görürsənmi!

S.Vurğun da bu oxşarlığı görmüş 1952-ci ildə (Azərbaycanda repressiya qurtarandan sonra) Parisdə sülh tərəfdarlarının beynəlxalq konfransında oxuduğu “Yandırılan kitablar” şeirində İranda Azərbaycan dilində olan kitabların yandırılması haqqında qəzəblə deyirdi:

*Cəllad, sənın qalaq-qalaq yandırdığın kitablar
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Biz köçürük bu dünyadan, onlar qalır yadigar,
Hər vərəqə nəqş olunmuş neçə insan duyğusu,
Min kamalın şöhrətidir, min ürəyin arzusu...
Söylə, sənmi xor baxırsan mənım şeir dilimə?
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli!
Sənmi “Türk-e xər” deyirsən ulusuma, elimə?
Dahilərə süd vermişdir Azərbaycan gözəli
Qoca Şərqin şöhrətidir Füzulinin qəzəli Cəllad!
Yanıb od olsa da, külə dönməz arzular,
Təbiətin ana qəlbi kül doğmamış insanı!
Hər ürəyin öz dünyası bir səadət arzular
Qanlar ilə yazılmışdır hər azadlıq dastanı...
Təbiətin ana qəlbi qul doğmamış insanı!
Bir varaqla tarixləri utan mənım qarşımda,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını!
Koroğlunun, Səttarxanın çələngi var başımda.
Nəsillərim qoymayacaq daş üstündə daşını,
Anam Tomris kəsmədimi Keyxosrovun başını?*

Bu şeiri S.Vurğun hansı Azərbaycan üçün yazmışdır? Cavab aydındır – hər iki Azərbaycan üçün.

Daha bir oxşarlıq – 1920-ci il aprelin 28-də Azərbaycan Demokratik Respublikasını məhv edib yerində

Kommunist-bolşevik xarakterli Sovet Respublikası qurdular. Sonra bu günü 70 il bayram etməyi xalqımıza məcbur etdilər.

Cənubda isə Milli Demokratik hökumətin yerlə yeksan edildiyi 12 dekabr 1946-cı ili SSRİ-dən kömək almış bir qrup separatistin hakimiyyətinin devrilməsi bayram kimi qeyd edildi.

Amma zaman öz sözünü deyirdi həmişə bütün əsərlərini farsca yazmış 47 yaşlı Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar anasının xahişi ilə ana dilində “Heydər babaya salam” poemasını yazdı. Bu poema Cənubi Azərbaycanda böyük bir inqilab rolu oynadı. Bu poema XX əsr farsdilli ədəbiyyatın başında duran bir türkün ana dilində şeir yazmağa başqalarını da ruhlandırdı. XII əsrdə fars dilli ədəbiyyatın başında duran Nizami də sonda ana dilində bir divan bağlaya bilmişdi. M.H.Şəhriyar haqqında bir qədər müfəssəl məlumat verək. Çünki o, ana dilimiz üçün, milli ədəbiyyatımız üçün əvəzedilməz bir iş görmüşdür.

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

MƏHƏMMƏD HÜSEYN ŞƏHRİYAR (1906–1989)

Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar 1906-ci ildə Təbriz şəhərində vəkil ailəsində anadan olmuşdur. Təbrizdə “Füyuzat” məktəbində orta təhsil aldıqdan sonra 1924-cü ildə Tehrana gedərək Tibb İnstitutuna daxil olur. İnstitutda oxuyanda burada Sürəyya adlı gözəl bir qıza aşiq olur və qız tərəfindən də sevilir. Onlar ailə qurmaq arzusunda ikən bir nəfər varlı bir oğlan peyda olaraq ya qızdan əl çəkib oxumağı, ya da təhsili yarımçıq qoyub sürgün ediləcəyini bildirir. Şübhəsiz, şair sevgisindən vaz keçmir. Qızı başqası alır. Şəhriyar isə zindana atılır, Nişapura sürgün edilir. Şəhriyar ömrü boyu ilk eşqini unutmur. İlk sevdiyi qız onun ilham pərisi olur. 1953-cü ildən sonra doğma şəhərə köçmüş, bundan sonra İranın ən böyük şairi – türk şairi olur. Şəhriyarın ana dili və onun gözəlliyi, zəruriliyi, dünyanın ən zəngin dillərindən olduğu, amma İranda sıxışdırıldığını göstərir. Yeri gəlmişkən, göstərmək lazımdır ki, Şəhriyarın belə riskli şeirlər yazması onun dünyaşöhrətli sənətkar olması ilə bağlıdır. Yoxsa fars şovinistləri onu asanlıqla ortadan götürə bilərdilər. Türk dili, türk sözü eşitmək belə istəməyən şovinistlər Şəhriyara, necə deyərlər, bata bilmirlər. Dahi şair “Türkün dili” adlı şeirində ana dilimizin sevgili, istəkli dil olduğu kimi, fars və ərəb dillərindən gözəl və şirin olduğunu göstərir. Ana dilində şeir yazmanın məsuliyyət tələb etdiyini qeyd edir.

*Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Özgə dilə qatsan, bu əsil dil əsil olmaz.*

*Öz şerini farsa, ərəbə qatmasa şair,
Şerin eşidənlər, oxuyanlar kəsil olmaz...
İnsan odu tutsun bu zəlil xalqın əlindən,
Allahı sevərsən, belə insan zəlil olmaz...
Millət qəmi olsa, bu cocuqlar çöpə dönməz,
Ərbablarımızdan da qarınlar təbil olmaz...
Fars şairi çox sözlərini bizdən aparmış,
Sabir kimi bir süfrəli şair pəxil olmaz.
Türkün məsəli, folkloru dünyada təkdi,
Xan yorğanı kənd içrə, məsəldir, mitil olmaz.
Azər qoşunu qeysəri-Rumi əsir etmiş,
Kəsra sözüdü, bir belə tarix nəğil olmaz.
Bu Şəhriyarın təbi kimi çimməli çeşmə
Kövsər ola bilsə, demirəm, Səlsəbil olmaz.*

1979-cu il fevral inqilabından sonra İranda sosial-siyasi iqlim bir qədər yumşalır. Təbrizdə və başqa şəhərlərdə qəzet və jurnallar çap olunmağa başladı. Onların çoxu dövlət tərəfindən qapadıldığı, nəşri dayandırıldığı halda “Varlıq” jurnalı bu günə qədər milli dilimiz, milli varlığımız, milli mənəviyyatımız, tariximiz uğrunda fəal mübarizə aparır. Jurnal Tehranda həm farsca, həm də Azərbaycan dilində nəşr olunur. Böyük Şəhriyar bu jurnalın nəşrini alqışlayaraq, onun xalqı oyadaraq öz haqqını anlamağa, öz hüquqlarını anlamağa kömək edəcəyini, xalqı savadlandıracağını sevinclə və gur səslə xalqa bildirir. Bu jurnalı “Azadlıq quşu” adlandırır.

Şəhriyarın şeiri sənətin elə yüksək zirvəsindən deyilir ki, o təkcə dil məsələsini deyil, milli birlik problemlərini də uca səslə hayqırır. Şair dili bir, qanı bir, soyu bir xalqın

ikiyə bölünməsinə, Arazın ortada böyük sədd olduğunu sənət yanğısı ilə deyir, ayrılıqdan dad edir:

*Göz yaşları, ay Araz, qoyma gözüm baxsa da görsün,
Nə yaman pərdə çəkibsən iki qardaş arasında!
Demə dağ-daşdı, Süleyman, səni məndən ayıran şey,
Bir çibandır ki, çıxıbdır göz ikən qaş arasında.*

Şair 1828-ci il Türkmənçay müahidəsinə işarə edərək dünyaya, o cümlədən fars şovinistlərinə haray çəkərək bildirir ki, biz bir qardaş idik bir qərin zamandır ki, bir-birimizdən ayrı düşmüşük. Ayrılığı kim saldı? Bu suala şair özü cavab verərək onları “Oğraş, qaşalan Həlmə” adlandırır. Şairin həsrəti qardaşla qucaqlaşdığı gün bitəcək. Şair deyir:

*Bir qəm də qardaşdan uzaqlaşmaq olurmuş?
Qardaş deyə bir ömür soraqlaşmaq olurmuş?
Birdən də bu qardaşla qucaqlaşmaq olurmuş?
Bunlar elə ki, ərz elədim gəldi və oldu!
Mən hər nə mahal fərz elədim, gəldi və oldu
Biz ayrılalı qərndi qardaşlarımızdan,
Leşlər kimi ayrı düşəli başlarımızdan,
Üzmüş əli qafqazlı qarındaşlarımızdan,
Gör mən nə hal ollam belə dastanı görəndə!
Birdən də Əliyev kimi aslanı görəndə!
Oğraş qaşalan Həlmə gözü qaşdan ayırmış.*

Xalqımız çar-bolşevik əsarətində. Yenə Şimali Azərbaycana qayıdaq. Ümumiyyətlə xalqımızın tarixində ən böyük bədbəxt hadisə 1828-ci il Türkmənçay sülh

müqaviləsi ilə Azərbaycan, İran və Rusiya arasında bölüşdürüldü.

Onlar bundan maksimum şəkildə yararlanmaq istəyirdi. Rus çarı I Nikolay xristian və müsəlman icmaları üçün güya şərait yaratmaq məqsədilə 1828-ci ildə təşkil edilmiş “Erməni vilayəti”ndə xristianlığı gücləndirmək üçün “Kilsə nizamnaməsini” təsdiq etdi. Əslində, Çarizmin məqsədi, xristian provoslav etiqadı ziyası ilə əhalinin zəhnini işıqlandırmaq və islamizm xərəbələri üzərində həyat yaradan xaçı qaldırmaq idi.

Amma rus çarizminə və erməni millətçilərinə bu ideyanı həyata keçirmək yolunda böyük maneə vardı. O da İrəvanda və Qərbi Azərbaycanda ermənilərin sayca çox az olması idi. Buna görə də hər iki ideoloq üçün qarşıda bir vacib məsələ dururdu: Xaricdə yaşayan erməniləri buraya köçürmək! Bu işdə ilk addımı İrəvan qalasının alınmasında rusların sağ əli kimi çıxış edən erməni polkovniki Lazarev atdı. Dilçilik məsələsi ilə əlaqəsi az olsa da, bu problemin böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bir neçə kəlmə demək istərdik. Rus ordusu 1828-ci ilin martında Cənubi Azərbaycana daxil olduqda özünü çox sərbəst və qalib aparırdı. Bu sərbəstliyə hamıdan çox sevinən erməni polkovniki Lazarev idi. Onun 1828-ci ilin martın 30-da Urmiya şəhərində ermənilərə müraciətlə küçələrə yapışdırılmış müraciətində deyilirdi: “Xristianlar... Mənim üzərimə qoyulmuş vəzifədən istifadə edərək bildirirəm ki, böyük qəlblə Monarx (Çar – A.B.) onun dövlətinə köçmək istəyənlərə sakit və xoşbəxt sığınacaq vəd edir. İrəvanda, Naxçıvanda, Qarabağda siz haranı seçsəniz, firavanlıq tapacaq, çoxlu münbit çörək verən torpaq alacaq, 6 il vergidən azad olacaqsınız.

Ermənilər, siz Rusiyada özünüzə qarşı hörmət görəcək, bərabərlik hiss edəcək, bütün qüssə və kədərlərinizi unudacaqsınız. Orada siz özünüzə yeni vətən – xristianların məskun olduğu bir məkan tapacaqsınız... siz az bir zamanda azca şey itirərək, hər şeyi və həmişəlik tapacaqsınız”. (22, 107–111)

Az müddətdə Lazarev Təbriz, Marağa, Xoy, Salmas və başqa şəhərlərə gələrək bütün erməniləri İrəvana, Naxçıvana və Qarabağa köçürmək üçün onları təşviq edir. Tezliklə 5000 ailə Araz sahilinə gəlib pul yardımını alıb həmin yerlərə köçdü. 1500 ailə isə növbə gözləyirdi. Bu iş bütün XIX əsr boyu davam etdi. XX əsrdə ermənilər Qərbi Azərbaycanı erməniləşdirmək üçün 3 böyük hami tapdılar. Lenin-Stalin-Qorbaçov. Leninin köməkliyi ilə erməni daşnakları: Şaumyan, Lalayan, Andronik, Nide, Amiryan bolşevizm bayrağı altında Azərbaycan xalqına qarşı genosid həyata keçirdilər. 100 minlərlə azərbaycanlı məhv edildi. Stalin Mikoyanın köməkliyi ilə xaricdən 100 mindən çox erməni Qərbi Azərbaycana, 150 min azərbaycanlı isə əzəli dədə-baba yurdundan köçürdü. Qorbaçov isə daşnakların edə bilmədiyini etdi, 200 min azərbaycanlı didərgin salaraq Ermənistanı birmillətli respublika etdi.

Yeri gəlmişkən, XVI əsr böyük fransız astroloqu Mişel Nastrodamusun böyük uzaq-görənliklə dörd əsr sonra meydana gələcək Sovet imperiya rejimi haqqında dediklərinə baxaq. Astroloqun fikirlərini (inandırıcı olsun deyə) tərcümə etmədən veririk.

Нострадамус почему-то отрицательно относился к русской земле, что ему, как астрологу, не делало чести, ведь астролог обязан быть беспристрастным и

объективным. Он называл народы, живущие на нашей территории, “тартарами” (т. е. “людьми Тартара или ада”). Иногда он сожалел, что этому якобы варварскому народу предстоит победить многие народы и создать великую империю.

В XVI веке Нострадамус с нескрываемой радостью писал: “Через 400 лет (т. е. в начале XX века) в стране гипербореец (тартарии) в октябре вспыхнет великая революция, которую многие сочтут одной из самых грозных, когда-либо происходивших на Земле. Она вспыхнет в год (1917), в; который будет наибольшее число затмений Солнца и Луны, и число их будет 7. Жизнь на Земле перестанет развиваться свободно и погрузится в великую мглу”.

*1918 – “Я вижу, как рушатся царские троны,
Как всех их свергнут людской ураган.
Республику сделают хуже короны,
И красных, и белых жестокий обман”*

Была нарисована совершенно определенная картина октябрьского переворота:

*“Догматиком создана новая вера,
Все зрелища славят великий обман.
Зверей благородную меркою мерят,
И зло как добро подносится нам”.*

Нострадамус также предсказал, что “в государстве варваров большая часть придворной знати будет отправлена на эшафот”. Про 1-й год большевистского

режима он писал: “Осень 1917 и зима 1918 будут мирными, а весной и летом 1918 г. произойдут грандиозные перемены, падение королевств и великие землетрясения, начнутся величайшие бедствия, которые когда бы то ни было были на Земле”. В другом четверостишии дан исключительно мягкий портрет И. Сталина (Джугашвили):

*“Мне страшен неведомый третий правитель
Загадочной, варварской, снежной страны,
Его же сотрудники им же убиты,
И старость его только ад охранит”.*

“Сыновья восстанут на отцов, храмы будут уничтожаться, люди начнут поедать друг друга, наступит жуткое запустение, и будут вокруг твориться одни ужасы. Возникнет новый Вавилон с мерзкой проституцией и отвратительной духовной опустошенностью, который принесет страдания для всей Земли”. Так описывает Нострадамус послереволюционную Россию:

*“Метели, дожди, мятежи на арктическом поле,
Где люди становятся хуже зверей,
В тюрьму превращается прежняя воля,
Анафеме предан закон “не убий”.*

Восстанут новые Ксерксы и Аттилы, которые будут уничтожать людей под воздействием страшной красной секты, одной из самых кровавых. И будут страшные бедствия для многих народов, окружающих

это сатанинское государство. А хуже всего будет народам Тартарии, которые вынуждены будут терпеть это правление. И мир переживет две большие войны. И сократились бы дни людей и совсем не осталось бы на Земле никакой живой плоти, если бы Господь Бог не положил этому конец. И продлится этот ужас 73 года и 7 месяцев”.

Qəribədir ki, Nastrodamus Çernobil və Qarabağ haqqında da məlumat verir.

В этих трех предупреждениях будет повторяться слово “черный”. И, начиная с 1986 года, это предсказание сбылось:

1986 – Чернобыль – заповедный путь нации – ядерная энергетика”, которая становится страшным Ваалом, пожирающим людей.

1988 – Карабах (“Черные холмы”, по – тюркски), находящийся под созвездием Рака, – национальные распри, дележ территорий, кровопролития – 3-й запретный путь, который может привести народы в пропасть.

1917-ci il Oktyabr çevrilişindən səmi bir həftə sonra, yəni oktyabrın 31-də Bakı Sovetinin geniş iclası Bakıda bütün hakimiyyətin Bakı Sovetinə keçməsi haqqında qətnamə qəbul etdi. Noyabrın 2-də isə Bakı Sovetinin İcraiyyə Komitəsi Bakıda ali hakimiyyət orqanı elan edildi. Bakı Sovetinin həmin iclasında Bakı Fəhlə və Hərbi Deputatları Sovetinin (BFHDS) adı dəyişdirilib Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti (BFƏDS) adlandırıldı. Sovetin adındakı “Hərbi” sözünün “Əsgər” sözü ilə əvəz edilməsi ilə guya Sovetin məzmunu dəyişirmiş. Nəinki dəyişmədi, əksinə, Azərbaycan

xalqının qəddar düşməni olan Şaumyanın həmin iclasda BFƏDS İcraiyyə Komitəsinin sədri seçilməsi Sovetin məna və məzmunu haqqında daha dürüst təsəvvür yaratdı. 1917-ci il noyabrın 12-də Sovet İctimai Təhlükəsizlik Komitəsinə, 21-də isə Bakıda İctimai Təşkilatların İcraiyyə Komitəsinə ləğv etdi. BFƏDS bütün dövlət idarələrinə öz komissarlarını göndərdi. Neft mədənləri, zavod, bank, poçt, teleqraf, dəniz və dəmiryol nəqliyyatı stansiyalarının qırmızı qvardiyaçılar tərəfindən tutulmasını təşkil etdi.

1918-ci il aprelin 25-də Bakı Sovetinin iclasında Bakı Xalq Komissarları Soveti (BXKS) yaradıldı. BXKS-nin heyətinə Şaumyan, Caparidze, Fioletov, Karqanov, Nərimanov, Kolesnikova, Vəzirov və başqaları daxil oldular. Vəzifələr isə aşağıdakı kimi bölüşdürüldü: BXKS-nin sədri və xarici işlər komissarı – Şaumyan, daxili işlər komissarı – Caparidze, xalq təsərrüfat işləri komissarı – Fioletov, şəhər təsərrüfatı komissarı – Nərimanov, xalq hərbi və dəniz işləri komissarı – Karqanov, Ədliyyə komissarı – Karinyan (Qabrielyan), maarif komissarı – Kolesnikova təsdiq edildi. Əzizbəyov Bakı quberniyasının komissarı təyin olundu. Bir qədər sonra Zevin – əmək komissarı, Vəzirov isə (sol eser) torpaq komissarı təyin edildilər. BXKS-nin tərkibində nəqliyyat, poçt və teleqraf, maliyyə və ərzaq komissarlıqları da yaradılmışdı. Bakı XKS belə yaradıldı. Azərbaycanın paytaxtında hökumət yaradıldı, başçısı və üzvləri isə əsasən ermənilərdən və digər millətlərdən ibarət oldu. Böyük “alicənablıq” göstərərək cəmi 3 nəfər azərbaycanlıya vəzifə vermişdilər: Nərimanova, Əzizbəyova və Vəzirova. Beləliklə, Bakı Xalq

Komissarları Sovetinin tərkibi azərbaycanlılara yad və yabançı olan daşnak-bolşevik nümayəndələrindən təşkil edilmişdi.

1918-ci il mayın 1-də BXKS-nin buraxdığı Bəyannamədə Sovet Hakimiyyətinin qarşısında duran vəzifələr müəyyən edilirdi. Nə qədər gülünc olsa da, burada Bakı proletariatu ilə Azərbaycan zəhmətkeş kəndlilərinin ittifaqını möhkəmləndirmək zəruriyyətindən, BXKS-nin fəhlə, əsgər və matros deputatları Soveti qarşısında məsul olmasından və Ümumrusiya XKS-nin bütün dekretlərini və sərəncamlarını yerli şəraitə uyğun həyata keçirəcəyindən bəhs edilirdi. BXKS-nin mühüm vəzifələrindən biri Bakı fəhlələrini və quberniyanın yoxsul kəndlilərini bütün Rusiyanın fəhlə və kəndliləri ilə daha sıx birləşdirməkdən ibarət hesab edilirdi. Hansı dildə, kimin dilində? Hökumət üzvləri xalqın dilini, xalq da onların dilini bilmirdilər.

İnqilab rəhbərini bolşeviklər (əstəğfrullah) Allahdan da uca tuturdular. Yəni o dedi: –Allah yoxdur!

Tez allahsızlar cəmiyyəti yarandı.

Onu ideoloqlar o dərəcədə ilahiləşdirirdilər ki, guya insanlıq tarixi Lenindən böyük şəxsiyyət göstərməmişdir. Onu “İnqilabın ən böyük alimi, elmin ən böyük inqilabçısı” adlandırırdılar. Halbuki, heç də belə deyilmiş. Məsələn onun 1905-ci il 13 noyabr tarixli “Новая жизнь” jurnalının 12-ci sayında çap etdirdiyi “Partiya təşkilatı və Partiya ədəbiyyatı” adlı məqaləsi onun nə səviyyədə düşündüyünü açıq göstərir. O yazırdı: “Bu iş (ədəbiyyat – H.B.) ümumiyyətlə ümumi proletar işindən asılı olmayan fərdi iş ola bilməz! Rədd olsun bitərəf ədəbiyyatçılar, rədd olsun fəvqəlbəşər ədəbiyyatçılar! Ədəbiyyat işi ümumi –

Proletar işinin bir hissəsi, bütün fəhlə sinfinin bütün şüurlu avanqardı tərəfindən hərəkətə gətirilən vahid, böyük sosial-demokrat mexanizminin “tə-kər-ciyi və vint-ciyi (seyrəltmə bizimdir) olmalıdır. Ədəbiyyat işi mütəşəkkil, müntəzəm, birləşmiş sosial-demokrat partiya işinin tərkib hissəsi olmalıdır... Ədəbiyyatçılar mütləq partiya təşkilatlarına daxil olmalıdırlar!⁵⁰

İnsafın olsun, Ay Lenin! Homer sənətini, Nizami, Şekspir, Puşkin, Soloxov sənətini oturub irəli çapdığı proletar-inqilab arabasının heç olmasa vinti hesab edəydin. Vintçik, təkərçik ondan xəbər vermir ki, sən bədii sözün-şeyrin mənasını-ilahiliyini bilmirsən. Və yaxud belə deyək sən özün bircə şeyir yazı bilərsənmi?

Bu vaxta qədər lenini ilahiləşdirən bolşevik təbliğatı insanların şüuruna hakim kəsilmişdi. Amma sən demə, belə deyilmiş. Görkəmli alim A.Yavuz müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif alim və siyasətçinin lenin haqqında dediklərini Ankara şəhərində 1997-ci ildə çap etdirdiyi “İstiklalin araplı yolu” kitabında geniş məlumat verir. Kitabda bir neçə vərəqə diqqətinizi cəlb etmək istərdik. Çünki Stalin haqqında kifayət qədər deyilmiş, onun fəvqəlbəşər bir varlıq olması haqqında mif dağıdılmışdır. Amma lenin haqqında oxucularımız çox şey bilmir.

Biz isə bu başdan deyirik ki, əgər Stalinin qanlı diktaturası olmasaydı, leninin qurduğu “bolşevik rejimi” leninlə birlikdə ölərdi.

Sovet bolşevik rejiminin ölüm dəyirmanı olan DTK-da çoxlu erməni, yəhudi, rus və qeyri millətlər var idi. Hələ 1950-ci ildə həmin təşkilatda 196 erməni var idi. Bəs nə

---

⁵⁰ Lenin. Əsərləri məcmuəsi. B., Gənclik, 1977, səh.48—49.

üçün Ermənistanda həmin orqanda bircə nəfər azərbaycanlı yox idi. Görkəmli türkoloqlardan Alpatov, Nasılov və Aşnin “Repressirovannaya türkologiya” kitabında (Moskva 2002) göstərilər ki, o vaxtlar Azərbaycan FK (RK), BSİ (QPU), XDİK (NKVD), DTN (MQB), DİN (MVD), DTK (KQB) orqanında azərbaycanlılar da var idi, amma onlara ciddi işləri vermirdilər. Ciddi işləri Şer, Borşov, Sinman, Markaryan, Qriqoryan, Ovanesyan, Avanesov, Ohanesyan və başqa yanlar aparırdı. 1920-1950-ci illər arasında bu orqanın əli ilə xalqımızın 80 mindən artıq alimi, ziyalısı, millətini sevəni, Quran oxuyanı millətçi, pantürkist, panislamist, müsavətçi və başqa damğalarla məhv edilmişdir. Heç bir respublikada həmin “ölüm təşkilatı” bu qədər adam məhv etməmişdir.

Sovet bolşevik rejiminin hədəfində birinci yerdə Azərbaycan dururdu. Lenin Azərbaycan haqqında azərbaycanlı ilə yox, Şaumyanla, Smilqa ilə və başqaları ilə əlaqə saxlayırdı. Bakının nefti hesabına yaşayan sovet rejimi Azərbaycana (ərəzi cəhətdən), onun xalqına qənim kəsilmişdi. Hətta 31 mart 1918-ci il Bakı qətliamı üçün S.Şaumyanı tərfiləmişdi. Stalin isə Mikoyanın təhriki ilə Azərbaycan xalqının bütün böyük şəxsiyyətlərini məhv etdirirdi.

1941-45-ci il sovet-Alman müharibəsində cəbhəyə yeddi yüz min azərbaycanlı aparılmışdır. Onlardan 300 mini həlak oldu. Amma hər b sistemində 4 nəfər erməni sovet ittifaq marsalı olduğu halda, bircə nəfər azərbaycanlı göstərdiyi böyük şücaətlərə görə general-leytenant belə olmadı.

SSRİ bütün müharibə boyu aviasiya benzinini Bakıdan alırdı. Bu yüksək oktanlı yanacağı Yusif Məmmədəliyev kəşf etmişdir. Heç olmasa o, SSRİ EA akademiki seçilə idi. Bəs nə üçün 6 nəfər erməni bu şərəfli ada layiq görülmüşdü? Stalinin əmri ilə 1948-ci ilin martından 120-min ailə Ermənistandan köçürüldü. Onların uzun illərdən bəri tikdiyi evlər, mal-qara, dirrik yerləri – torpaq sahələri üçün dövlət bircə qəpik kompensasiya verdimi. Sonra Qarbaçovun əmri ilə sovet ordusu 1990-cı ilin yanvarında Bakıda niyə qırğın törətdi? Xalqın günahı nə idi. Dağlıq Qarabağı, ətrafdakı 7 rayonu işğal edib Ermənistana verdi. Niyə? Bu haqda çox danışmaq olar. Amma lazım bilmirəm.

Onlar dilini bilmədikləri, adət və ənənəsindən xəbərdar olmadıqları Azərbaycan xalqına, onun fəhlə sinfinə və zəhmətkeş kəndlilərinə rəhbərlik etmək iddiasına düşmüşdülər. Lakin məscidin qapısı açıq olsa da, itin həyası olmalı idi. Bütün dünya tarixində belə bir vəziyyət yalnız bolşevik hakimiyyəti dövründə baş vermişdi. Bolşevizmə xas olan belə xarakterik əlamətlər nəinki onların hakimiyyətinin ilk illərində, hətta son mərdə, məsələn, Ə.Vəzirovun dövründə də olmuşdur. Azərbaycan dilini bilməyən, öz ailəsi ilə ana dilində danışmayan bu adam Azərbaycan xalqına “rəhbərlik” edirdi. Bakı Xalq Komissarları Soveti kimi, Vəzirovun da tezliklə süqut etməsinin başlıca səbəblərindən biri məhz bu oldu. 1918-ci il iyulun axırlarında Türkiyə qoşunları Bakıya yaxınlaşırdı. Öz dəstəsi ilə mühüm strateji mövqe tutan keçmiş çar zabiti Bijçeraxov cəbhəni buraxıb Petrovski (indiki Mahaçqala) tərəfə çəkilir. Belə bir şəraitdə, müdafiəsiz qalan BXKS 1918-ci il iyulun 31-də

müraciətnamə elan edib səlahiyyəti öz üzərindən götürdüyünü bildirdi. Beləliklə, Bakıda Sovet hakimiyyəti süqut etdi, bütün hakimiyyət Sentrokaspi diktaturasına keçdi.

Yavuz Axundlunun Ankarada çap etdirdiyi kitabda lenin haqqında bilmədiyimiz şeylər vardır.

Lenin kimdir? İnkılab nəticəsində Rusiyanın arazisi genişlese de bu Rus halkına saadet getirmiyordu. Çünkü “başka halkları ezen bir halk hiçbir zaman mesut olamaz”. Rusyada yalnız digər halklar değıl. Rusların kendisi de dayanılmaz zülme marız kalıyorlardı. Rus çarlarının iştahı ise doymak bilmiyordu. Yeni topraklar elde etmək, yeni araziler tutmaq, digər halkları esir etmək için başqa sömiirgeci devletlerle gizli anlaşmalar 1.Dünya Savaşına sebep oldu. Savaşta Rusya yenilgiye uğradı. 1917 yılının Şubat inkılabı. Çarlığı devirdi, monarşi idaresine son verdi. Cumhuriyet kuruldu ve Rus burjuvalarını yönetime getirdi.

Bu arada Lenin vurtduğunda idi. O, ortaya çıkan durumdan istifade edip Rusya'ya geri döndü ve halk arasında o kadar da nüfuzu olmayan küçük partisi ile yönetimi ele geçirmek uğrunda mücadeleye girdi. 3-24 Haziran 1917 yılında yapılan Birinci Genel Rusya Sovyetler Kurultayının içeriğı bu fikri tasdik ediyor. 822 temsilcinin 285-i eser. 248-i menşevik, sadece 105 Lenin taraftarı bolşevik idi.

Genel Rusya Merkezi Yürütüm Komitesinin terkinde de 48 kişiden 7-si bolşevik olmuştur.⁵¹ Buna bakmayarak Ekimin 25-inde (Kasım'ın 6'sında) Lenin'in önderliğı ile

---

⁵¹ Axundlu Yavuz İstikbalın araplı yolu. Ankara, 1997.

bolşevik ihtilali “galip” geldi. Silahlı isyanla burjuvalar iktidardan mahrum edildi. Bolşevikler hakimiyeti ele geçirdiler. daha doğrusu işgal ettiler. Kurulmakta olan hukuki devlet karşılığında “Proleterya Diktatörlüğüne karar kılındı.

Nikolay Berdyayev “Rus Komünizminin Amaçları ve Kaynakları” adlı makalesinde şöyle yazıyor: Diktatörlük Leninin tüm dünya görüşünden ileri geliyordu. O. hatta kendi dünya görüşünü de diktatörlük rejimine uygun bir şekilde kurmuştu. Bütün Rusya, bütün Rus halkı yalnız komunist Partisi'nin, onun merkezi organının diktatörlüğüne, hatta kendi fikrinde ve kendi vicdanında komünist diktatörün doktrinine tabi edilmiş oldu.

Lenin parti içinde dahi özgürlüğü inkar etti ve bu hürriyeti inkar etme bütün Rusyaya uygulandı.⁵²

“Politikada maneviyat yoktur. yalnız maksata uygunluk vardır” diyen Lenin kendi ideolojisinin asıl mahiyetini ifade eder.

Leninin hayatını ve faaliyetini yıllarca öğrenmiş tarihçi-alim. general-albay D.Volkogonov “Yedi Başçı” kitabında yazıyor: “Lenin ancak bir şeyi seviyordu: İktidar. iktidar. iktidar...Bir de şu büyük. nezaretten kenar. diktator hakimiyeti te'min eden tüm şeylerü”.

Leninin barış ve toprak hakkında ilk kararnameleri hem dünya toplumlarını, hem de Rusya halklarını aldatmak için düşünülmüş ideoloji propaganda idi.

Tanınmış Rus yazarı İ.Bunin'in dediği gibi, Lenin dünyanın en büyük ülkelerinden birini müflis etti ve milyonlarca insanı mahv etti.” Yani bu kararların hiçbiri

---

⁵² “7 Gün” gazetesi, 11 Şubat 1991, N-4.

hayata geçirilmedi. Toprağın halka verilmesi sürecinde öyle ciddi karışıklık yaratıldı ki, bunu düzeltmek için belki de bir o kadar vakit gerekecek. Barış diyen Lenin savaşı sürdürdü, hem de dış ülkelerden çok, kendi halkına karşı! İç Savaşta milyonlarca insan öldü. Bunlar yeterli değilmiş gibi ülkede kütleli hapishaneler başladı.

İnkılabın “zaferinden” sonra Leninin emriyle fevkalâde (olağanüstü) Komisyon diye adlanan kurum-zahimli “ÇK” kuruldu. Bu kuruma uygun olarak orada çalışanlara “Çekist” denilirdi. ÇK-nın amacı açık olarak belirtilmişti: tutmak. cezalandırmak, zenginlerin servetlerine el koymak. köylülerin tahılını ellerinden almak vs. Lenin Sovyet hakimiyetine karşı azıcık itirazların isyan diye amansızca bastırılmasını da talep ediyordu. İnsanları mahkemesiz kurşuna dizmek yetkisi de ÇK-ya verilmişti. Bu işleri görmek için daha acımasız insanlar bulunuyordu.

Onun geniş şebekesi içeride dahil düşman aramak, insanları takip etmek. konuşmaları dinlemek, telefon konuşmalarına nezaret etmek, yüze adam direndirmek, kuşku bildikleri kişileri yok etmek, suikastler ve tahribatlar yapmak. söylentiler yaymak vs. ile uğraşıyordu.

Sonraları bu kurum, Devlet Güvenlik (Tehlikesizlik) Bakanlığı-KGB (DTK) olarak adlansa da Sovyet hakimiyetinin sonuna dek onun amacı değişmedi.

Amaç ise halkı korkutmak ve daima itaatte saklamak idi.

Dış ülkelerde casusluk işleri, terör, sol partilere nezaret etmek vs. de ÇK-nın faaliyetine dahil idi.

V.I.Leninin şimdiye kadar basılmamış 3724 yazılı belgesi hakkında bilgi sahibi olan Prof.Dr.D.Volkogonov

“dahi” önderin gerçek yüzünü açar. Lenin “sınıfsal düşmanlarıyla her türlü amansız davranışı talep ediyordu. Terör Leninin esas mücadele usulü idi. Bu belgelerden anlaşılıyor ki, Lenin’in emriyle din adamları, az çok toprağa sahip olan Köylüler (Kolçomak adı ile), Sovyet hakimiyeti aleyhinde konuşan sıradan vatandaşlar ve başkaları öldürülür, katiller ise mükafatlandırılırdı. Maddi, menevi ve iktisadi terör Leninist teorinin (komünizmin) esasını teşkil ediyordu.⁵³ Lenin terörü devlet siyaseti seviyesine getirmişti.

Hani humanizm, inkilabın “büyük idealleri?” Rusyanın az çok akıllı adamları daha o zaman bu inkilabın asıl mahiyetini anlamağa başlamışlardır. Lakin birleşip. gelen belâyaya karşı tek cephe oluşturamadılar. Çokları Lenini temiz. yumuşak yürekli, insanperver gibi tanıtmaya çaba gösteriyor onu mukaddesleştirmek, putlaştırmak istiyor, böylelikle inkilabın ve Marksizm-Leninizmin hümanist mahiyetini ispat etmeye çalışıyorlardı. Diğer taraftan yıllar boyu ülkede hüküm sürmüş terör. hapis, sürgün vs. bütün haksızlıkları Stalinin üstüne almakla Lenini temize çıkarmak istemişlerdir. Lakin gerçekler bunun aksini gösteriyor.

Lenin 1922 yılında V.Molotova gönderilmiş mahfi mektupta şöyle vazıyordu: kilisedeki servetleri ele geçirmek lazımdır. ”Bu sebeple irticacı din adamlarını ve irticacı burjuvaları ne kadar çok kurşuna izebilirsek o kadar iyidir. Cemaatin dersini öyle verelim ki, onlar on yıllarca hiç bir şekilde karşı gelmeyi düşünmeye de cüret

---

⁵³ “İzvesliya” gazetesi, 22 Nisalı 1992. N-95.

etmesinler.” (Seçmeler benimdir-Y.A.) “Dahi” liderin hümanizmi, bak, böyleydi.

1917-de Rusyada 360 bin din adamı vardı. İnkilaptan sonra Leninin emri ile iki ay içinde 320 bin din adamı yok edilmiştir. Rusyanın kendinde durum böyleyse, uzak şehirlerde. sömürgelerde durumun nasıl olduğunu tasavvur etmek o kadar da zor değil. “Şer dühası” adlandırılan Lenin kinli ve kıyasçı idi. Onun kendi emri ile Çar ailesini son ferdine dek kurşuna dizmek de bu silsilenin dehşetli bir sayfasını teşkil eder.

1918 yılının 17 Temmuz gecesi, saat 3'te Yekaterinburg'da Voznesensk Bulvar'ında saklanan Çar ailesini uykudan uyandırıp aşağı kata indirip bir odaya yığarlar. Yakov Yurovski ve onun grubu 11 kişiyi (Çar Nikolay Alekseyeviç, karısı Aleksandra Fyodrovna, 4 kızı- Tatyana. Olga, Anastasiya, Mariya, 1 hasta oğlu: veliaht Aleksey, Dr. Botkin, aşçı Haritonov, hizmetçi Trupp ve hizmetçi kız Demidova) kurşuna dizer. Sonra süngü ile delik deşik ederler. Arabaya yığıp yakındaki ormanda yakıp derin bir kuyuya atarlar.⁵⁴ (Bu katlin icracısı Yurovski 20 yıl sonra 1938 yılında Kreml Hastanesinde ölür.)

Tarihçi-yazar M.Kasvinov “23 Basamak Aşağı” adlı kitabında (Moskva. “Misl”, 1990 yılı) Romanovlar ailesinin kurşuna dizilmesini geniş olarak tasvir ediyor ve şöyle bir hadiseyi de hatırlatıyor ki, Lenin bu konuda telgrafla aldığı bilgiyi büyük soğukkanlılıkla okuyup Sverdlov'a verir.

---

⁵⁴ Edvard Rodzinski. Yekaterinburgda Kurşunlama. “Orgonyok” dergisi. Mayıs 1989 N-21. s.4-5: 30-32.

5 Eylül 1918-de Lenin ülkede hapis kamplarının kurulması hakkındaki kararnameyi imzalamıştır.

Şundan önce 10 Kasım 1917'de möhtekirlerin (karaborsacıların) halk düşmanı ilan edilmesi ve görüldüğü yerde kurşuna dizilmesi (mahkemesiz) kararı alınmıştır.

1918-22 yılları arasında 11 milyondan fazla vatandaş öldürülmüştü. (Savaşta ölenler buraya dahil değil) 9 Ağustos 1918'de Nijni-Novgorodda Beyaz guardiyacıların isyanı hazırlandığında Lenin kitle terörüne geçme enirini vermişti.

Rusyanın geçici Hükümetinin Başkanı A.Kerenski'ye göre terör meselesinde, Leninle Stalin'in davranışları arasında fark yoktu. Lenin amansız terör taraftarıydı, onda merhamet yoktur.⁵⁵

Alman inkılapçısı Roza Lüksemburk şöyle yazmıştı: “Bolşevikler hiçbir zaman demokrat olamadılar. Eğer biraz oldularsa, o da 1917 yılına kadardır.”

Meşhur yazar soljenitsin ne Rusyanın. ne de Rus halkının böyle bir inkılabı ihtiyacı vaktü. İnkılabın ilk yıllarında Lenin'in yanlışları, özellikle güçlü terör siyaseti halkı inkılabı olumsuz hisler beslemeye mecbur ediyordu. Lenin'in eserlerinde kitlesel katliam siyasetine dair çokça deliller vardır diye fikrini gençleştirir.⁵⁶

Bolşeviklerin ünlü adamı L.D.Trotski Lenin hakkındaki hatıralarında şöyle yazıyor: Lenin teröre çok önem verirdi, “her münasip halde terör zaruretini ileri sürerdi ve fikrini şöyle esaslandırırdu: “Acaba amansız inkılabı terör

---

⁵⁵ Bkz.: “Literaturnaya gazeta”, 5 Eylül 1990, N-36.

⁵⁶ “Pravda” gazetesi. 29 Aralık 1989, N-363.

olmadan biz galip gelebilir miyiz?”⁵⁷ Lakin Trotski'nin kendisi de terörü inkılabın yegâne silahı kabul ediyordu. Lenin'in yakın silahdaşlarından Buharin şöyle diyordu: “Kitleseel izlemeler ve kurşunlamalar yapmasaydık biz komünizm rejimini kuramazdık.”

Kirov, Dzerjinski, Menjinski. Orconikidze ve başka komünist rehberler de bu işlerin gerçekleşmesinde kendi ulu önderlerinden geri kalmıyorlardı. Kirov'un 1920-1926 yıllarında Azerbaycan'da. Orconikidze'nın Kafkasva'da, çeşitli yıllarda KGB nin şefi olmuş Djerzinski ve Menjinski'nin Sovvetler Birliğinin ayrı-ayrı bölgelerinde törettiği cinayetler, terör yolu ile yüz binlerce masum insanı katl ettirmesi şimdi herkese yeteri kadar bellidir.

Marksist nazeriyenin banilerinden Engels şöyle yazmıştı: Moğol işgalinden sonra kurulmuş, merkezileştirilmiş Rus devleti'nin tek bir siyaseti olmuştur, bu da dünya ağalığı siyasetidir.

Lenin'in dünya inkılabı ideali de aslında bu siyasetin yeni şartlara uygunlaştırılmış şeklidir. Rusya'nın bütün “arazilerini” mutlaka birleştirmek ve dünya hükümdarlığı siyasetini devam ettirmek bolşevik partisinin son amacıydı. Marksizm felsefesi ise bu planı hayata geçirmek için en uygun silah idi. Sınıflar mücadelesi de. zâhiren adisei görünen “bütün ülkelerin proleterleri (işçi sınıfları), birleşin!” sloganı da aslında bu amacın gerçekleşmesini sağlıyordu.

Lenin bunun için milyonlarca masum insanın ölümü ile sonuçlanan iç savaşı ortaya çıkardı. Birinci Dünya Savaşından sonra onsuz da harabeye çevrilmiş Rusva

---

⁵⁷ “Ogonyok” dergisi, Nisan, 1989, N-17, s.5.

şimdi yeni, daha dehşetli yıkılmaya, kana, ölüme mahkûm edildi: Lenin bu amaç uğruna hiçbir kesin adım atmaktan, halka gireceği faciadan çekinmiyordu. Büyük lider yoksulluk, açlık, sefalet, hastalık, soğuk içerisinde yaşayan halkı daha ağır felaketlere sürüklüyordu.

Son zamanlar Lenin'in manevi bozgunluğu hakkında basılan yazıları da buraya ilâve etsek “dahi önder” hakkındaki bilgilerimiz daha da zenginleşmiş bulunur.⁵⁸

Leninin karşısına koyduğu ilk vazife “Geçmiş imparatorluğun topraklarını” yeniden birleştirme vazilesi büyük kanlar ve mahrumiyetler pahasına olsa da, 1922 yılında esasen “yerine ulaştırıldı. Pribaltika ve Finlandiya'dan başka bağımsızlığına yeni kavuşmuş devletlerin işgali sona etdirildi. Parisde göçmen olarak yaşayan monarşist. bolşeviklerin barışmaz düşmanı Milyukov bu sebeple kendi razılığını birdirmiş ve Leninin sağlığına kadeh kaldırmıştır. 1922 yılında artık Rusya ile “bağımsız” devletler gibi birleşmiş cumhuriyetleri tek bir devletde merkezileştirmek için ciddi hazırlıklar yapıldı. Esas teklif bu cumhuriyetleri yok edip Çarlık devrinde olduğu gibi bir çeşit vilayet biçiminde Rusya içine katmaktı, lakin bu önerge ciddi itirazlara sebep olabiliyordu. Dünya kamuoyu genç Sovyet Rusyasına karşı daha sert tedbirler alabiliyordu. Buna göre de Lenin bu devletleri müttefik cumhuriyet gibi bir ittifakta birleştirmeyi daha uygun buluyordu. Böyle de oldu. 30 Aralık 1922de Rusya, Ukrayna, Beyaz Rusya, Zakafkasyadan ibaret Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği (SSCB) denilen yeni devletin kurulduğu resmen ilan edildi.

---

⁵⁸ “Kriminal” gazetesi. 15 Teimnuz 1994, N-3.

Leninin siyasetini Siyasi Büro ve yeni seçilmiş başkan Stalin devam ettiriyordu. Bu yıllarda iktidar uğruna yapılan şiddetli mücadeleler Stalin'in galibiyeti ile sonuçlandı. Stalin Bolşeviklere has olan usullerle kendi mücadelesinde galip gele bildi. Bu usullerden biri de zayıf rakiplerle birleşip esas düşmanı aradan çıkarmaktı. Buna göre de o, önce Buharin, Zinovyev, Rıkov vb. ile bir platformda kendi düşüncelerini bildirip Trotskiyi aradan çıkarmayı başardı. Trotski yurtdışına sürgün edildi. Stalin bu usulle sonra öbür rakiplerini de aradan çıkarıp yok etti. Hocasından maharetle öğrenen Hruşşov da aynı yolla daha önce Beriayı, sonra ise Molotov, Malenkov, Kaganoviç ve başkalarını, daha sonra Jukovu Siyasi Bürodan uzaklaştırdı.

Stalin bütün faaliyetlerinde Leninin usullerini daha acamasızca hayata geçiriyordu. O, hâkimiyet için yakın adamlarını, geçmişteki silah arkadaşlarını, akrabalarını bile kurban etmekten çekinmiyordu. Etrafındakilere şüphe ile yanaşmak, gözünü üstlerinden ayırmamak, onların arasında entrika çevirmek onun iş usulünün en adi prensiplerindendi.

20 yıldan fazla NKVD (İç İşleri Bakanlığı) sisteminde üst görevlerde çalışmış, İspanyadayken 12 Temmuz 1938 yılında ABDye kaçmış ve uzun müddet Sovyet hükümeti aleyhine faaliyet göstermiş Aleksandr Orlov kendi gözlemlerine dayanarak yazdığı kitapta Stalin devrinin kanlı cinayetleri hakkında pek çok delil veriyor. Stalinin Kremlinden bağ evine kadar 35 km.lik yolu üzerinde olan evlerin sakinlerinin dörtte üçü yerlerinden edilmiş, bu evlerde gece gündüz, 3 nöbette bekçiler yerleştirilmişti. (Her nöbette 1200 kişi olurdu.)

Stalin özünü misli görünməmiş, fantastik üsulla göründüyü halda görün cəmi 30 ildə nə qədər insanı məhv etmişdir ki, bunların içində Stalinin özündən daha ağıllı, savadlı. Vətənpərvər insanlar olmuşdur. İllərə və rəqəmlərə baxaq. 1945-ci ildən sonra Buhenvald və raxsunhauzen həbs düşərgələri SSRİ DİN-nə təhvil verildi. Bu düşərgələrdə 155 minə qədər məhbus var idi. Bunlardan 40 mini ölmüş 756 min nəfər ölüm cəzasına məhkum olunmuşdu.

Mütəxəssislərin hesablamalarına görə 1917-ci ildən 1953-cü ilə qədər SSRİ-də 1107 milyon – 66,7 milyon cəza tədbiri ilə, 44 milyon müharibədə olmuşdur. İllərə və rəqəmlərə baxaq.

Lenin dövründə (1927–23-cü illər 6 milyon insan 1924–1928-ci illərdə 1 milyon insan öldürülmüşdür.

1929–1931-ci illərdə kollektivləşmə ilə əlaqəli 10 milyon insan sürgün edilmişdir ki, onların yarısı olmuşdur.

1932–33-cü illərdə süni aclıq nəticəsində 6-7 milyon adam ölmüşdür.

1934–1936-cı ildə 1 milyon insan öldürülmüşdür.

1937–1938-ci illərdə 17 milyon insan həbs edilmişdi ki, onlardan 10 milyonu yox olmuşdur.

1939–40-cı illərdə 5-6 milyon insan həbs edilmişdir. Bunlardan 1 milyonu öldürülmüşdür.

1940–1941-ci illərdə Pribaltika, Qərbi Ukrayna, Qərbi Belarusiya, Maldovadan 2 milyon insan sürgün edilmişdir.

1941–1945-ci illərdə Alman, Tatar (Azərbaycanlı), çeçen və başqa xalqlardan 3 milyon insan sürgün edilmiş, onlardan 2 milyonu düşərgələrdə ölmüşdür.

1945–1946-cı illərdə müharibədə əsir düşənlərdən 10 milyon insan həbs edilmişdi ki. Bunlardan da yarıdan çoxu ölmüşdür.

1947–53-cü ildə 1 milyon insan ölmüşdür.

N.Xruşov xatirələrində yazırdı ki, Stalin öləndə həbs düşərgələrində 10 milyondan çox məhkum vardı.

Sosializm cəmiyyətinin, sovet demokratiyasının və etdiyi səadətə və müstəqilliyin nəticəsi bu oldu”.⁵⁹

Şimdi ilan edilən rəsmi istatistiğe görə kollektifleşmə devri - 1929–1933 yıllarında -17,7 milyon at, 25 milyon böyük baş hayvan, o cümlədən 10 milyon inək (ABDde halen şu anda 10 milyondan az inək vardır). 10 milyondan çox domuz, 71 milyon koyun, keçi məhv edilmişdir. Hiç bir ölkədə hiçbir zaman bu ölçüdə döküntü olmamıştır.

1934 yılında iç harbin olduğu 1918-1919 yıllarına nisbətən iki dəfə az et istehsalı olmuş. Süt, yumurta vs. de aynı olaraq.⁶⁰

1932-33 yıllarında Stalin'in emriyle ölkədə suni şəkildə açlıq yaratılmış, nəticədə milyonlarca insan telef olmuşdur. Ruslar, Ukraynalılar və Kazaklar daha çox məhv olmuşlardır. Kazakların sayısı yarısı kadar azalmıştır. Məşhur Kazak yazarı Oljas Süleymenov bu konuyla ilgili konuşmalarından birində 30lu yıllarda 6 milyon Kazakın yarısının (3 milyonun) məhv edildiğini söylüyor.⁶¹ Hatta 1939 yılında Kazakların sayısı kollektifleşmədən önceki yıllara nisbətən 867 bin azalmış idi. Hala şimdi de

---

⁵⁹ “Arqumentı i faktı” həftəliyi VI, 1990. №13 (Axundov Y. İstiklalın azaplı yolu. Ankara, 1997, səh.39).

⁶⁰ Y.Çernişenko. İki Sır, “Literaturnaya gazeta”, 13 Nisan 1988. N-15.

⁶¹ “Komsomolskaya pravda” gazetesi, 3 Haziran 1988, N-128.

Kazakistan'da Kazaklar halkın 50%-den az olması şüphesiz bu gaddar siyasetin neticesidir.

Bu duruma bakmayarak 1931 yılında dışarıya 5,2 milyon ton buğdav satılmıştır. Toplam iki yıl sonra 1933 yılında ihtiyaçları için evlerine bir tutam başak götüren 54645 kişi mahkum edilmiştir. Dünya tarihinde bir eşi daha olmayan bu açlığın teşkilatçılarından biri de Stalin'in yakın silahdaşı Koganoviç idi.⁶²

Stalinin iktisadi siyaseti ahalinin (halkın) baştan başa iflas etmesi (varını yoğunu kaybetmesi) prensibine dayanıyordu. 1928–1937 yıllarında fiatların defalarca pahallaşması da bununla alâkalı idi. Çavdar unu 13 defa, buğday unu 8 defa, büyük baş hayvan eti 9 defa, yağ 7 defa pahalılaşmıştır.⁶³

Ünlü Kırgız yazarı Cengiz Aytmatov yazıyordu ki, Stalin yoksul halkı ile zengin devlet yaratmak istiyordu. Bu ise mümkün olacak iş değil. Zengin devlet. yüksek intellekte sahip olan halk ile ilim teknolojisinin gelişmesi ile meydana gelebilir.⁶⁴

Dış ülkelerle iktisadi, ilmi, medeni alâkaların gittikçe sınırlanması neticesinde

SSCB dünyanın gelişmesinden yoksun kalırdı, hem de bunun ciddi iktisadi zararı da apaçık hissedilirdi.⁶⁵

Sovet imperiya rejimi müsəlman dünyasına qarşı müharibə aparırdı. Ölkədə islam dini qadağan edilmişdi.

---

⁶² Y.Çerniçenko. Toprak, ekoloji, yeniden kurma, "Literaturnaya gazeta", 25 Ocak 1989, N-4.

⁶³ "Komünist" gazetesi, 20 Nisan 1989, N-92.

⁶⁴ "İzvestiya" gazetesi, 4 Mayıs 1988, N-125.

⁶⁵ A.Yavuz. İstiklalın azaplı yolu. Ankara, 1937, səh.10–90.

Doğrudur – yaradılmış “Mübariz allahsızlar cəmiyyəti” guya xristianlığı da əhatə edirdi. Amma 1934-cü ildə Stalinin xüsusi sərəncamı ilə “Dünya ermənilərinin dini mərkəzi Eçmiədzindir”. Bəs nə üçün Azərbaycanda məscidlər uçurulur, Mollalar, Quran oxuyanlar güllələnirdi.

Dilimiz bütün idarələrdən və dəftərxana sistemindən qovulmuşdur.

Nə üçün milli tariximizin yazılmasına icazə verilməmişdir.

Bizim milli yaddaşımızı unuttururdular?

Milli adət və ənənələrimiz yasaqlanmışdı?

Novruz bayramı qadağan olunmuşdu?

Toy adətlərimiz komsomol toyu ilə əvəzlənmişdi?

Mahnı yazan bəstəkarlar kolxozçudan və neft fəhləsindən yazmalı idi!

Qədim ədəbiyyatımız dilə gətirilmirdi.

Dinimiz haqda bir qədər geniş danışaq.

Dinimiz. (Avesta birindir) İslam. Azərbaycan xalqının ilk dini – dünyada ilk ilahi təlimi olan atəşpərəstlik olmuşdur. Atəşpərəstlik dininin Peyğəmbəri Zərdüş Azərbaycanlıdır (yəni vətəni Azərbaycandır. M.Ö. 100–600-cü illər arasında yaşamışdır.⁶⁶

Zərdüş və onun “Avesta” əsəri 244 ildən artıqdır ki, elm aləminə məlum olmuşdur. Bu vaxt ərzində 250-dən çox alim bu mövzuya müraciət etmişdir. Bu sahədə ən geniş və sanballı araşdırmanı vətənpərvər alim Baloğlan Şəfizadə aparmışdır. B.Şəfizadə yazır:

---

⁶⁶ ASE. I cild, B., 1980, səh.324

Nə qədər ki, bu abidənin dilinin adekvat təqdimatı açılmayıb, heç bir qədim Şərqi xalqının, o cümlədən Azərbaycan türklərinin də tarix, ədəbiyyat, fəlsəfə və mədəniyyətinin köklərinin aşkarlanmasından söhbət gedə bilməz, ona görədir ki, sovet imperiyası dövründə şüurlu saxtalaşdırmaların baş alıb getməsi təəccüb doğurmur. Bizim respublikamızda “Avesta” və onun kanonunun öyrənilməsinə institut və akademiya səviyyəsində başlamalıdır...

Zərdüştün Urmiyalı – Azərbaycan türkü olması və “Avestanın” ən qədim hissəsi olan “Qatlar”ın indiki Azərbaycan, Nahəvənd, Rey, Həmədan, İsfahan adlanan ərazidən “Pərəsada” – yarandığının “Qatlarda” etiraf edilməsi, bizi vadar etməlidir ki, digər xalqlardan daha çox Azərbaycan türkləri bu abidəyə sahib durub, onu tədqiq eləsin.

Bu indiki Tarixi dövrdə daha vacibdir... Bu, bir ədəbi abidə kimi bütün türk dünyasının klassikası ən ulu qaynağıdır. Dili isə Azərbaycan Türkcəsinin ən arxaik variantıdır – prototürkcədir. Deməli, müasir Türk xalqlarının hal-hazırkı dillərinin ən qədim variantı Azərbaycan Türklərinin ulu babaları olan maqların danışdığı və yazdığı dildir. Bu dilin müasir Azərbaycan Türklərinin istər əbədi dil, istərsə də dialekt və şivələrindən çoxlu sözləri tökülüb qalmışdır... Nizami zərdüştün od konsepsiyasına işarə etmişdir... Nizami mətləb üstünə gəlir, bu od fəlsəfi sisteminin və onun yaradıcısının, zərdüştün Urmiyaya, qırmızı Türklərə

məxsus olduğunu deyir... Burada söhbət zərdüşT təliminin milli mənsubiyyətindən gedir.⁶⁷

B.Şəfizadənin volterdən verdiyi sitatla fikrini tamamlayaq (**skaner**)

Nədənsə, fars şovinistləri Zərdüştün öz “Avestası”nı əski pəhləvi dilində yazıldığını iddia edir və dünyaya yaymışlar. Bir çoxları kimi İohan R.Hinnels də “Zərdüst” inancları adlı kitabını tərcümə etmiş olan Türk alimi Həbib Dərzinəvəsi və Ömər yaraşır əsəri fars mənsublu olaraq təqdim edirlər, əsərin, ön sözündə deyilir. “Bu yayın, əsərin Jalə Amurgər və Əhməd Təfədduli tərəfindən farscaya çevrilən tərcüməsini Türkcəyə tərcümə etmişdir⁶⁸.”

Zərdüşt dini inancları aşağıdakılardır:

1. Müqəddəs ruh,
2. Nikbin düşüncə,
3. Doğruluq,
4. Sultanlıq,
5. İklas,
6. Kamal,
7. Ölümsüzlük.

Qeyd edək ki, İncilin və Quranın bir çox müddəaları “Avesta ilə uyğun gəlir”.

Görkəmli fransız astroloqu Mişel Nastrodamus yazır ki, (sitatı inandırıcı olsun deyə tərcümə etmədən veririk):

“Ктому же христианство, сгравшее в русской истории положительную роль, так же вытекает из нороастрицкого учения “Авесты”, не случайно. Исус Христос до 30-летнего возраста учился в Персии у

---

⁶⁷ Şəfizadə B.Zərdust, Avesta, Azərbaycan B.Elm 1996 səh.5,6

⁶⁸ John R.Hinnels. Zerdüst inancları. Lefkoşa 2008. səh. 11

последователей Заратусты, И в Индии у йогов и целителей. Затем вернувшись в Палестину, Христос проповедовал принципы “Авесты”.⁶⁹

Son olaraq demək istəyirik ki, “Avesta” əski Pəhləvi dilinə Türkcədən tərcümə edilmişdir. Çünki bu əsər yazılarda farsların ulu babaları hələ irana gəlməmişdilər.

Yeni eranın 75-ci ilində varfolomey başda olmaqla xristianlığı təbliğ edənlər Albanapol – keçmiş Bakı Albaniyaya gəldilər. Bizim babalarımız bu dinlə Zərdüştilik arasında çox yaxınlıq görüb onu qəbul etdilər. 65-ci ildə Ömər in midiyaya gəlməsi ilə İslamı qəbul etdilər. Ulu babalarımız İslamın daha mükəmməl və daha dünyəvi olduğunu görüb İslamı qəbul etdilər. Təəsüf ki, indiyədək çoxlu təriqətlər meydançaya gəlib yox olmuşdur. İnanırıq ki, gələcəkdə vahid islami birlik olacaq.

Adil Babayev

filologiya elmləri doktoru, professor

---

⁶⁹ Nostradamus. Predskazanie buduşeqo. str.16

ƏLAVƏLƏR (DƏDƏ QORQUD haqqında)

Peyğəmbər dövründə bütün oğuz elində Qorqud ata kimi 1993-cü ildə də vətəni parçalanmış; Qərbdən, Cənubdan, Şimaldan olan istilalar, müstəqilliyin itirilmə təhlükəsi Azərbaycan üçün Qorqud idraklı, Qazan xan cəsarətli bir insan lazım idi. Demək mümkünsə belə bir adamı biz H.Əliyevin şəxsində tapdıq. O, sovet dövrünün amansızlığını, bolşevik cəlladlığını, qonşu məkrini gözü ilə görmüş, onların şahidi olmuş, demək olar ki, böyük bir məktəb keçmişdir. Ona görə də məhz o, vətəni parçalanmaqdan, xalqı köləlikdən, dövləti asılılıqdan xilas edə bildi. Doğrudur, bu çox çətin oldu. Amma o bunun öhdəsindən gələ bildi. 1996-cı ildə mən bu hadisələri “Koroğlunun Çənlibelə qayıdışı” adlı mənzum pyesdə bədii şəkildə vermişəm. Doğrudur, əsər çox papulyar olmadı. Səbəb? Paxıllıq! Əgər müəllif kiminsə oğlu olsaydı və ya çoxlu pulu olub özü üçün dissertasiya, dram əsəri, poema yazdırsa idi, indi o, çox böyük fəxri adlar daşıyırdı. Uzağa getməyə! Əsərdə təsvir edilir ki. Çənlibeli qarət, adamlarını əsir edir, qətlə yetirirdilər. Koroğlu (H.Əliyev) bu bəlanın qarşısını alır. Bunu eşidən Dədə Qorqud onu təbrik etməyə gəlir.

Dədə Qorqud:

Bu torpaqda at oynatmış Bayındır xan, Qazan xan,
İndi də sən Sərkərdəsən əlində qılınc qalxan!
Dava günü öndən tərən alp igidim sən oldun,
Şimşək kimi guruldadın dalğa kimi duruldun.
Qaraqucdan əlincəyə, Dərəşamdan əgrəyə
Qarış-qarış mən dolandım səni taparam deyə.
Orda qoruyurdun ata yurdunu,

Sən əvəz edirdin böyük ordunu.
Amma sağ ol, sən gəlməsən çənliyə,
Çənlibel dönərdi bir düzənliyə.
Naxçıvanın Dan-dansuk övladları
Bu ölkəyə buraxmadı yadları.
Naxçıvan, tikilir qurulur yenə,
Güvənib oğlunun dahiliyinə.
Döyüşlərdən qalib tək döndün geri,
Adını qoyuram – “oğuz lideri”!
Bəkdüzə dedim get, gör peyğəmbəri,
Sən də ziyarət et; bir öp Həcəri.
Hər yerdə, hər obada xanım qızlar bəy-ərənlər
Şəninə dualar edər, səninlə öyünənlər.
Dolaşdığım obalardan sənə məktub yazmışlar
Bəy igidsən, ərđəmlisən, səndə ümid tapmışlar
Dədə Qorqud boy-boyladı, tanrı səni qorusun!
Bu məktubu qoy bir nəfər, alp igidin oxusun. (Koroğlu
məktubu alıb baxır)
Koroğlu (Dədə Qorqud) Peyğəmbərin yaşadı çox sağ ol
ulu dədəm, gərək sənin yaşını dünya üzrə qeyd edəm.
(Qorqud gedib qayıdır)
Qorqud:
Yadımdan çıxmışdı ağıllı balam,
Gərək bu şeyləri yadına salam.
Əgər mənim ad günümü keçirsən,
Bunları ucadan açıq deyərsən!
Bir zaman cəlladlar quldur dedilər,
Köçəri dedilər qorxularından.
Qısqandıılar mənə hədyan dedilər
Niyə Qorqud böyük olsun İqordan!?
Mən ulusun ağsaqqalı olmuşam,

Bayundurla Qazan xan vuran əli.
Bütün igidlərə mən ad qoymuşam,
Hamısı da bir ədalət heykəli!
Həmişə görünür tox olmuş bizim.
Kafirlik demişik biz amalına,
Namusa torpağa qəsd edən kəsin!
Vətən qeyrətini çəkmiş igidlər,
Halal əyalının namusu qədər.
Köçəri dedilər, yasaqladılar,
Özləri köçəri olan insanlar
Düzdür tüm oğuzun dədəsiyəm mən.
Hamını çevirən cani-könlündən!
Ancaq bu torpaqda mən doğulmuşam,
Buna ki şahiddir Dərbənd, Dərəşam.
Ermənilər mənə də əl atdılar,
Bizimdir deyərək at oynatdılar.
Amma qorxma, mən səninem, sən mənim
Türk oğluyam Azərbaycan vətənim.
Əbədi yaşayaq bu oğuz yeri,
Mən dədə adıyla, sən də lideri
Tarix yaşatmayırsən həyatda keyf edəni
O yaşadır xalqa xidmət edəni.
(Dədə Qorqud gedir, fonogramdan xalqın məktubu
oxunur)
Ey böyük xalqımın ulu öndəri,
Sənə üz tutubdur vətən ərleri.
Arzunla bağlıdır diləklərimiz,
Şöhrətli adınla fəxr edirik biz.
Xalqımızın qəddi bükülən zaman.
Vətənimdə qanlar tökülən zaman,
Vətən səmasında günəş kimi sən

Parladın, nurunla nurlandı vətən!
Yurdumuzu tikə-tikə bölənlər,
Vəzifə kürsüsündən ötrü ölənlər.
Duruş gətirməyib qaçdı ölkədən,
Xalqı rəhbər oldu hər gəlib gedən.
Bu vaxt car çəkərək söylədin ki, sən:
“Önümdə haqq yolu Qurani-Kərim,
Arxamda xalq gəlir öndə gedirəm.
Eşitsin dostlarım və düşmənlərimi.
Ömrümü xalqıma qurban edirəm!”
Məşələ çevirib ürəyini sən,
Dedin yad əllərə düşməsin vətən.
Sənin gəlişinlə ey böyük insan,
Dayandı vətəndə tökülən al qan.
Qara bağlamadı gəlinlər daha
İgidlər qayıtdı, şükür Allaha
Xalqını çıxardın “ipək yoluna”,
Allah qüvvət versin sənin qoluna!
Bakı Ceyhan ilə görüşən zaman,
Sənə ulu öndər deyəcək Turan!
Sən gəncliyi sevdin, gənclik də səni,
Gündüzə qataraq sən hər gecəni
Sabit bir həyata çıxartdın bizi,
Odur ki, sevirik hər kəlmənizi!
Vətəni, milləti dili sevməyi,
Bizə sən öyrətdin, ey böyük ustad,
Heç zaman itməmiş ustad əməyi,
Hər zaman verəcək bizə qol-qanad.
Bu gün ata kimi fəxr eylə ki sən
Xalqına qeyrətli ilham vermişən.
Vətən üçün yetirdin sən ilhamı

O hamını sevir, onu da hamı!
Vətən gəmisinin sükanını sən.
İstədiyən anda ilhama versən,
Yararaq dalğalı Coşğun dənizi
Qələbə qütbünə çatdırar bizi.
Böyük sərdar, önündə and içirik,
Azadlıq yolunda candan keçərik.
Qarabağ uğrunda döyüşə getsən.
Arxanca gələcək bu böyük vətən.
Arzumuz budur ki, yaxın vaxtda sən
Ucu səslə dünyaya car çəkəsən,
“Eşitsin dünyada nə qədər ki var,
Azərtürk soyundan olan qardaşlar,
Bilin, azad oldu sizin vətəniniz,
Vətənlə bir vursun ürəklərimiz!
Vətən sizinkidir, siz də vətənin,
İstədiyiniz anda vətənə gəlin,
Tanrı xoşbəxtliyə çağırır bizi,
Haydı birləşdirək iradəmizi!”

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

KİTABİ-DƏDƏ QORQUDDA ÜSLUBİ (NİTQ) FİQURLARI

Açar sözləri: Dədə Qorqud, nitq fiquru, üslubi fiqur, fikir paralelizmi və təzadlar

“Kitabi-Dədə Qorqud dastanı bütün türk dünyasına məxsusdur, onun Vətəni Azərbaycandır, sahibi Azərbaycan xalqıdır, müstəqil Azərbaycan dövlətidir” (H.Əliyev).

Ulu öndər bütün maddi-mədəni irsimizə həmişə yüksək qiymət vermişdir. Bunu biz bu məşhur dastanın yaranma tarixinin 1300 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Ulu öndərin 1992-ci il aprelin 20-də “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illik yubileyini keçirmək üçün imzaladığı fərmanda da görürük. Bu yubileyin keçirilməsi münasibətilə:

1. Dastanın mətni yenidən çap olundu.
2. Dastan müxtəlif aspektdən təhlil edən 18 elmi məqalə (araşdırma) yazıldı.
3. Dədə Qorqud haqqında 2 cildlik ensiklopediya hazırlandı (Bu ensiklopediya bu mövzuda ən geniş məlumat verən izahlı-lüğəvi araşdırmadır).

Bu böyük hadisənin təşəbbüsü və təşkilatçısı Ulu Öndər özü idi. O, özü “Dədə Qorqud dünyası” adlı kitabda yeni nəsrlə bu möhtəşəm dastanın tapılması, çap edilməsi və tədqiqi haqqında geniş məlumat verən yubiley çıxışında deyirdi: “1950-ci ilin mayında “Dədə Qorqud”un kobud siyasi səhv olduğu partiya yığıncağında rəsmi elan edildi. Bu rəsmi mövqe bildirildikdən sonra eposun xalqa zidd

bir əsər olduğu tezisi irəli sürülürdü. Həmin Partiya yığıncağının hesabatında deyilirdi “Pantürkistlər tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatının qədim abidəsi kimi qələmə verilən “Dədə Qorqud” eposunun mürtəcə burjuva millətçilik mahiyyəti son zamanlaradək ifşa edilməmişdir. “Dədə-Qorqud” eposunun Azərbaycan xalqı ilə, onun tarixi, folkloru, dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. “Dədə Qorqud”da Azərbaycan xalqı üçün yabancısı olan həyat tərzini, adət və ənənələr təsvir edilmişdir” [2, s.13.].

Ovaxtkı Azərbaycan rəhbərinin Dədə Qorqud haqqındakı bu güclü “ifşaedici” çıxışı milli mənlilik hissindən uzaq olan bəzi vəzifə sahiblərini və alimləri bu əsər haqqında görünməmiş böhtanlar yağdırmağa, bir-birini ifşa etməsinə səbəb olmuşdur. Bu alimlər və Partiya işçiləri yarı qorxudan, yarı da milli şüur zəifliyindən əsər haqqında nə qədər böhtanlar uydurmuş və bu əsərin nə dilinin, nə məzmununun Azərbaycan xalqına aid olmadığını söyləmişlər, lakin bu böhtanlar uzun çəkmədi. Dədə Qorqud xalqımızın doğma ədəbi abidəsi kimi öz yerini tutdu. Cəmi 7 ildən sonra H.Arslı, Ə.Dəmirçizadə, M.Arif və M.H.Təhmasib bu əsəri xalqımıza yenidən qaytardı.

Heydər Əliyev bu böyük maddi-mədəni, ədəbi-bədii əsərin xalqımızın əvəzsiz sərvəti olduğunu bir daha qeyd etdi: “Kitabi-Dədə Qorqud həm də bizim etika kitabımız, əxlaq kodeksimizdir. Böyüyə hörmət, ata-anaya məhəbbət, iman və etiqad, namus və qeyrət, ailəyə, torpağa, vətənə sədaqət – bu insani keyfiyyətlər, mənəvi məziyyətlər Qorqud övladlarının qanına ana südü ilə, ana nəfəsi ilə birlikdə daxil olur və son mənzilə qədər də onlarla birlikdə gedir. Dədə Qorqud dünyasındakı milli

dəyərlər, stereotiplər, rituallar sistemi əslində hər bir azərbaycanlının varlığının ayrılmaz hissəsidir” [2, s.8]. Doğrudan da, bütün türk xalqlarının, xüsusilə Azərbaycan xalqının bütün etnik-mədəni və mənəvi dəyərlərinin hamısı “Dədə Qorqud” dastanlarında öz bədii əksini tapmışdır. Bu gözəl insani cəhətlərin hamısı dastandakı hadisələrin gedişində və obrazların nitqində öz parlaq əksini tapır. Bu gün hər bir Azərbaycan türkü böyük qürur hissi ilə fəxr edə bilər ki, XIII əsrdə bizim belə zəngin milli-mənəvi sərvətimiz var idi. Yəni dilimiz inkişaf etdiyi kimi, milli şüurumuz da inkişafın yüksək dərəcəsinə çatmışdı [1, s.78].

İnsan mənəviyyatının inkişaf-yüksəliş dərəcəsini onun nitqindən dərhal bilmək – müəyyən etmək mümkün olur. Dilçilikdə bu sahə ilə ritorika – nitq mədəniyyəti sahəsi məşğul olur. İnsan özünün – öz şüur və mədəniyyətinin nə dərəcədə inkişaf etdiyini öz danışığı (nitqi) vasitəsilə bildirir. Belə ki, insanın inkişaf səviyyəsini onun xarici görünüşü deyil, daxili aləmi və onun ifadəsi olan nitqi vasitəsilə müəyyən etmək olur. Nitqin üslubları olduğu kimi, üslubun da öz ifadə forması vardır ki, bu formalardan biri üslubi fiqurlardır. Başqa sözlə: “Nitq mədəniyyətinin vəhdətdə olduğu problemlərdən biri də üslublardır. Demək olar ki, üslubi fiqurlar elə nitq fiqurlarının özüdür. Nitq prosesində natiqin öz nitqini bu nitqdəki mənanı daha yaxşı çatdırmaq üçün fikrini ekspressivliyini artırmaq üçün (təmin etmək üçün) istifadə etdiyi üsullar nitqin üslubi fiqurları adlanır. Bu üslubi fiqurların çoxu “Dədə Qorqud” dastanında vardır. Bunlardan bir neçəsinə diqqət edək:

1. Anafora (sözün başlanğıc səslərinin, cümlənin şeirdə başlanğıc sözlərinin təkrarı). “Dədə Qorqud” dastanlarında anaforaya istənilən qədər misal tapmaq olar.

a) Qarılar dörd dürlüdür:

Birisi solduran sopdur.

Birisi dolduran topdur.

Birisi evin dayağıdır.

Birisi necə söyləsən bayağıdır [3, s.22].

b) Ağ saqqalı baban yeri uçmaq olsun!

Ağ birçəkli anan yeri behişt olsun [3, s.17].

c) Qaba ökcəmlə pərçin qılan Qazan ər idim.

Qoba-qoba bəglər oğlu qovğa qılsa

Qamçı salıb tökdürən Qazan Əridim [3, s.156].

2. Epifora. Anaforanın əksidir. Bu da təkrardır. Amma anaforada sözün başlanğıc səsləri, beytlərdə başlanğıc sözlər təkrar olunursa, burada son səsləri və son sözlər təkrar olunur. Habelə şəkilçilərin təkrarı da epifora yaradır. Biz burada yalnız söz epiforasından bəhs edirik. Məsələn,

1) Ağız açıb ögər olsan, üstümüzdə tanrı görkli

Tanrı dostu, din sərvəti Məhəmməd görkli

Məhəmmədin sağ yanında namaz qılan

Axır sipara başıdır “Əmmə” görkli

Hecasin layan düz oçunsa, yasin görkli

Qılıc coldı, din acdı, şahı mərđan Əli görkli

Əlinin oğulları – peyğəmbər nəvələri –

Kərbəla yazısında yezidlər əlində şəhid oldu

Həsən ilə Hüseyin iki qardaş bilə görkli.

Yazılıb-düzülüb göydən endi

Tanrı elmi Quran gorkli

Ol Quranı yazdı-düzdi.
Üləmalar ögrənincə köydi-7 biçdi
Alimlər sərvəri Osman Ürfan oğlu görkli
Alçaq yerdə yapılbıdır Tanrı evi Məkkə görkli
Ol Məkkəyə sağ varsa, əsən gəlsə
Sidqi bütün hacı görkli
Sağış günündə ayna görkli [3, s.21-22].
2) Qarşu yatan qara tağı sorar olsam,
yaylaq kimün?
Sovuq sularını sorar olsam
içət kimün?
Tavla-tavla şahbaz atları sorar olsam,
binət kimün?
Qatar-qatar dövələrini sorar olsam
yüklər kimün?
At ayılda ağca qoyun sorar olsam,
şülən kimün?
Qaralı-göglu otağı sorar olsam,
kölgə kimün? [3, s.67]

3. Ellipsis. Cümlə tərkibində hər hansı bir söz buraxılır.

Bunu mükəllimə əsasında bərpa etmək olur. Məsələn,

a) Sovuq-sovuq – suların
sana içət olsun

Tarl-tarla – şahbaz atlarım

sana binət olsun.

b) Yerli qara dağların – yıqılmasın

Kölgəlicə qaba ağacın – kəsilməsin [3, s.103].

4. Antiteza. Fikrin qarşı-qarşılıq qoyulması. Başqa sözlə
bir və ya iki cümlədə iki fikrin qarşı-qarşıya qoyulması.

a) Aqar sənin suların, Qarlıq dağı
Aqar kimi, ağmaz olsun.

Bitər sənin otlarını, Qarlıq dağı.
Bitər ikən bitməz olsun.

Qavçar ikən sənin qeyklərin, Qarlıq dağı,
Qaçar ikən qaçmaz olsun, daşa dönsün (s.32).

b) Allah-Allah deməyincə işlər düzəlməz!
Qadir Allah verməyincə kişi varlanmaz
Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz
Əcəl vaxtı çatmayınca kimsə ölməz
Ölən adam dirilməz, çıxan can geri gəlməz
Bir igidin Qara dağ boyunca malı olsa,
Yıgar-toplayar, qismətindən artıqın yeyə bilməz.
Qovnşaraq sular daşsa dəniz olmaz.
Təkəbbürlük eyləyəni tanrı sevməz.
Könlünü uca tutan adamda ağıl olmaz (s.172)

c) Ozan aydır:

Qarılar dörd dürlüdür:

Birisi solduran sopdur,

Birisi dolduran topdur,

Birisi evin dayağıdır.

Birisi necə söylərsən, bayağıdır [3, s.22].

5. Paralelizm. Paralel fikirlərin yaratdığı fiqurlar. Bu, antitezanın əksidir. Bu fiqur daha çox poetikada işlənir. Oxşar və ya eyni elementlərin bir kiçik məndə yanaşı işlənməsi. Məsələn,

a) Qalxacaq yerindən duran igid
Qarayallı gözəl yazlıq atı minən,
Arqubeli, Ala dağı gecə aşan,
Coşğun axan gözəl suyu içib keçən,

Qəribliyə gələn belə yatarmı?
Mənim kimi qollarını, əllərini
Bağladaraq donuz damında yatarmı?
Ağ saqqalı atasını, ağ birçəkli anasını,
İnlədərmi, ağladarmı?
Niyə yatırsan, igid?
Qafil olma, gözəl başını qaldır
Ala gözlərini aç igid (s.289).
b) Ağzın üçün ölüm, qardaş
Dilin üçün olum, qardaş [3, s.290].
c) Ucalardan ucasan,
Kimsə bilməz necəsən, əziz Allah!
Anadan doğulmadın, sən atadan olmadın
Heç kimin malını yemədin,
Kimsəyə güc etmədir
Hər yerdə əhədsən, Allü səmədsən
Adəmə səntac qoydun.
Şeytana lənət etdin.
Bir günaha görə qapından qovdun
Nəmrud göyə ox atdı
Qarnı yarıq balığı qarşıya tutdun
Böyüklükdə həddin yox.
Sənin boyun qəddin yox
Vurduğunu ulatmadan ulu tanrı!
Başdığını bildirməyən bəlli Tanrı!

6. Paralel fikirlərin kəmiyyəti. Bəzən paralel fikirlərin artan xətt üzrə (və ya əksinə) işlədilməsi. Belə cümlə quruluşu cəlbedici və təsirli olur... Dədə Qorqud dastanında da buna misal tapmaq olar:
İgidim, mən səni bir il gözlərəm,

Bir ilə gəlməsən, iki il gözlərəm.

İki ilə gəlməsən, üç-dörd il gözlərəm. [3, s.287]

7. Pauza. Nitq fiqurlarından biri də pauza və ya susmadır. Natiq danışmaq zamanı dayanır, burada düşündürücü ekspressivlik güclənir. Bu vaxt intonasiya da dəyişir.

Məsələn, dastanda “Salur Qazanın dustaq olduğu və oğlu Uruzun onun xilas etdiyi boy”da belə nitq fiqurlarına tox gəlirik. Burada susma yox, fasilə – düşündürücü nitq fasiləsi özünü göstərir. Məsələn,

Qazanxan deyir:

Dağda, daşda qağatımdan çox qaçıbdır,

ey kafir, atan sənin,

Oynatmışam qabağında, çox fırlanıb

qız gəlinin...

Burada natiq fasilə edir (yazıda nöqtə qoyulur, yəni yenə nə isə demək olar demirəm... və yaxud. Elə həmin boyda

Uruz anasına müraciət edərək ona nə üçün indiyədək

həqiqəti demədiyini soruşur.

Ana, mən xan oğlu deyirlənmiş

Ozan xanın oğluyammış...

Bunu mənə niyə əvvəl demirdir [3, s.298].

Bundan başqa susmaya bir nitq fiquru kimi dialoji nitqdə

daha çox rast gəlinir. Bir nəfər danışır və ya nəyi isə

soruşur, digəri (dinləyən0müsaib) susur. Bu müxtəlif

səbəblərdən ola bilər; etirazdan, xəbərsizlikdən və s.

1) Etiraz:

- Sənə deyirəm düş aşağı

- ...

- Eşitmirsən, düş aşağı deyirəm sənə!

- ...

- Ə karsan.

- Dədənin tutudar (Mir Cəlal).

2) Dünən yenə qonşuda ara qarışmışdı. Ölən zad vardı?

- ... (yəni bilmirəm).

Nitq fiqurlarından ən güclü təsir edib fikri qətiləşdirən sözün hecalara bölünməsidir ki, buna biz “Dədə Qorqud”da rast gəlmədik.

Nəticə.

Beləliklə, deyə bilərik ki, XIII əsrdə yazıldığı güman edilən “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanları artıq dilimizin müxtəlif üslublarının yarandığı vaxta təsadüf edir. Yəni dilimiz artıq ümumxalq ədəbi dili səviyyəsində idi.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev A. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. B., 2018.
2. Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı. “Dədə Qorqud” dünyası məqalələr məcmusu. B., 2004.
3. “Kitabi-Dədə Qorqud”. B., “Öndər”, 2004.

Adil Babayev
filologiya elmləri doktoru, professor

KİTABIN İÇİNDƏKİLƏR

Azərbaycan qrafikasının Azərbaycan dilinin fonetik sistemi ilə tarixən uyğunluğu məsələsi və yeni əlifba ideyası (<i>M.F.Axundov adına APDİ-nin elmi əsərləri. XII seriya.1966. №3. səh. 113–125</i>).....	3
Toponimika nədir? (“ <i>Şərq qapısı</i> ” qəzeti. 1971. №84.).....	18
“Araz” sözü necə yaranmışdır? (“ <i>Şərq qapısı</i> ” qəzeti.1972. № 204).....	21
Azərbaycan dilinin fonemlər sistemi (<i>A.Axundovun eyniadlı əsərinə rəy</i>) “ <i>Azərbaycan müəllimi</i> ” qəzeti. 1973. №9).....	25
Təlim və toponimika (“ <i>Azərbaycan müəllimi</i> ” qəzeti.1973. №51).....	29
Формантный метод в топонимике (<i>АПИИЯ. ил. М.Ф.Ахундова материалы научной конференции. 1983, 1-2 декабр, стр.121</i>).....	35
Tələbələrin şəxsiyyətinin və dünyagörüşünün formalaşmasında tədris edilən fənlərin rolu (“ <i>Müəllim şəxsiyyətinin formalaşmasının şərtləri və formaları</i> ”. <i>Dərgi.B.,1985. səh.37–43</i>).....	37
Naxçıvan MSSR-in toponimiyasında qara komponenti. (<i>Azərbaycan onomastikası problemlərinə həsr olunmuş II elmi-nəzəri konfransın materialları. B.,1988, API nəşri</i>).....	47
Afad Qurbanov haqqında (<i>A.Qurbanov və onun onomastika məktəbi. B.,Gənclik, 1999, səh.4</i>)	50
Prof. O.İ.Musayevin ümumi dilçilik konsepsiyası (<i>O.Musayev.Yubiley kitabı. Bakı,1999, səh. 92–98</i>).....	53
“Azərbaycan dilində xüsusi nitq hissələri” əsərinə ön söz (<i>Kamal Hacıyevin eyniadlı kitabına ön söz. Bakı. Çəşioğlu nəşriyyatı. 1999. səh 3–6</i>).....	61

Birinci Türkoloji Qurultay və sonrakı repressiya (“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının 1300 illiyi münasibətilə. Elmi-nəzəri konfransın materialları. “Dədə Qorqud” – 1300 toplusu. B., 1999, səh. 156–163).....	66
Poliqlot və poliqlotluq nədir? (“Poliqlot” qəzeti. 6 mart. 2001. №3).....	77
Redaktordan (S.Ə. Rüstəmovanın “Azərbaycan dilçiliyində qrammatika konsepsiyasının formalaşması” əsərinə ön söz. B., Elm. 2004. müqəddimə).....	80
Redaktordan (S.A. Qafarovanın “M. Hüseynzadə” monoqrafiyasına müqəddimə. B., 2004).....	83
Frazeologiya lüğəti (frazeologiya lüğəti N. Seyidəliyevin eyniadlı kitabına rəy. “Respublika” qəzeti. 27 fevral, 2005. №46 (2286). səh. 6).....	86
Ümumi dilçilik problemlərinin tədqiqi və təbliği sahəsində prof. A. Qurbanovun fəaliyyəti (“Dilçi Afad Qurbanov” kitabında. B., 2005. səh. 113–120).....	91
Türkoloji qurultay və türkçülük (Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfrans materialları. B., 2006, 23–25 may, səh. 105–111).....	100
Азербайджанский Язык: История и судьба (I Türkoloji Qurultayın 80 illiyi münasibətilə keçirilən beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, EA nəşri. 2006, səh. 46–50)....	111
Культура речи в Азербайджане: Вчера, Сегодня и Завтра. (Dillərin və dilçiliyin aktual problemləri beynəlxalq elmi konfransın materialları. 9–10 noyabr. 2007, səh. 37–40).....	117
Azərbaycan dilinin tədrisində kredit sisteminin tətbiqi (Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi. B. 2008, №3, səh. 67–70).....	123
Dünya türkologiyasının ilk korifeyi (I məqalə).....	131

Mahmud Kaşqari və ümumi dilçilik məsələləri (<i>II məqalə</i>) <i>ADU. Dil və ədəbiyyat dərgisi. B., 2009, №3 səh. 168–179</i>).....	147
Divani lüğət-it-türk və Azərbaycan pəremiologiyası (<i>III məqalə</i>) (<i>ADU. “Ədəbiyyat” jurnalı. Bakı, 2010, №1 (12). səh. 59–70</i>).....	166
Vətəndaşlıq mövqeyindən, milli mənafə naminə (<i>“Ədəbiyyat” qəzeti, 2002-ci il, 16 mart</i>).....	184
Nitq-ünsiyyət prosesində kimlik problemi (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	190
Türkün birlik səsi ilk dəfə Bakıdan ucaldı (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	192
Dədə Qorqud şəxsiyyət və kitab kimi (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	229
Dədə Qorqudu zaman özü yaşadır (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	250
Dədə Qorqudun Vətəni Azərbaycandır (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	254
Qorqudşünaslıqda yeni hadisə (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	257
Dədə Qorqudun feili bağlamaları bugünkü dilimizdə (<i>Türk Dünyası Kültürel Değerleri Uluslararası Sempozyumu” Eskişehir, 4-8 Kasım 2013</i>).....	280
Kitabi-Dədə-Qorqud və dilimizin digər yazıyaqədərki abidələrində feili sifət (<i>Müxtəlif sistemli dillərdə dilin tədrisinin linqvodidaktik məsələləri Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, 28 may 2014</i>).....	285
Birinci Türkoloji Qurultay – 90. Rəsmi dairələrin birinci Türkoloji Qurultaya münasibətinin açıq və gizli tərəfləri (<i>“Azərbaycan” qəzeti, 8 noyabr 2016, səh. 4</i>).....	288
Babayev Adil Məhəmməd oğlu. Azərbaycan dilçiliyinin inkişaf yolları – (<i>Dilçilik Nəzəriyyəsi filologiya elmləri</i>	

<i>doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. BAKI – 1996).</i>	299
Dilə sayğısızlıq yolverilməzdir (“Nitq mədəniyyəti və terminologiyanın aktual problemləri”. <i>Beynəlxalq konfrans materialları.Bakı, iyun 2011.səh. 24 –28).</i>	381
Dilçiliyimizin novator ağsaqqalı (<i>A.A. Axundov haqqında. EA Dilçilik İnstitutu əsərləri. №1, 2012. səh.15–22).</i>	385
Dilimizin etnomental layını araşdıran faydalı monoqrafiya (<i>İmarət Süleymanova. Frazelogiyanın üslubi imkanları kitabına ön söz, Bakı.Elm.2013, səh. 3–7).</i>	397
Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti və məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi problemləri (<i>Beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları.Bakı. 6–7 may 2013-cü il).</i>	403
Milli-mənəvi dəyərlərə münasibətdə absolyutizmə yol verməyək (<i>Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu.31 oktyabr – 1 noyabr 2013 səh.4–7).</i>	409
Milli təfəkkür və dil modelləri (<i>Tətbiqi dilçiliyin müasir problemləri. Respublika elmi-praktik konfransın materialları.ADU, B.,2013, səh.237–239).</i>	413
Xitablar və xalqın etnokulturologiyası (<i>Respublika elmi-praktik konfransının materialları,Bakı, 25–26 oktyabr 2014).</i>	417
Qədim dövr dilimiz və etnogenezimizin təkamül yolunu izləyən əsər (elmi rəy) (<i>F.Rzayev “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən” I cild, Naxçıvan 2014. kitabına ön söz. səh.8–11).</i>	422
Azərbaycan dili və xalqımızın etnogenezinə dair dəyərli araşdırma (<i>Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən.Firudin Rzayev.Naxçıvan 2014, I cild).</i>	428
Ali məktəblərimizdə Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti (“ <i>Respublika gəncləri</i> ” qəzeti, №6(591) 19 fevral 2015)......	435

M. Kaşqaridən Dədə Qorquda, Dədə Qorquddan bu günə (<i>Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi.2015-ci il. № 1, səh.14–23</i>).....	441
Rəsmi dairələrin Birinci Türkoloji Qurultaya münasibətinin açıq və gizli tərəfləri (<i>Bakı,14–15 noyabr.2016.Konfrans materialları</i>).....	465
M.Ö. II-I minilliklər xalqımızın etnogenezi və dilinin ifadə imkanlarına dair monoqrafiya (elmi rəy) (<i>F.Rzayevin “Naxçıvan əhalisinin etnogenezi tarixindən”B., 2017 kitabına ön söz.səh.10–15</i>).....	477
Milli varlığımızın tək amili olan dilimizi qoruyaq (<i>“Füyuzat” dərgisi.2017 № 95. 5 səh.</i>).....	484
Naxçıvanda İslam əxlaqının tarixi həqiqətlərlə təsdiqi (<i>Naxçıvan İslam mədəniyyətinin paytaxtı, Beynəlxalq konfrans materialları,səh.103–109, 7–8 sentyabr 2018.</i>).....	490
Qərbi Azərbaycanda dil və dilçilik məsələləri (50-ci illərə qədər) (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	504
Культура речи и риторика (<i>Адиль Маммед оглы Бабаев, доктор филологических наук, профессор</i>).....	568
Cənubi Azərbaycan şairlərinin Azərbaycan dili uğrunda mübarizəsi haqqında (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	572
Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar (1906–1989) (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	576
Əlavələr (Dədə Qorqud haqqında) (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	605
Kitabı-Dədə Qorqudda üslubı (nitq) fiqurları (<i>Adil Babayev filologiya elmləri doktoru, professor</i>).....	610

ADİL BABAYEV

ƏSƏRLƏRİ

ON YEDDİ CİLDDƏ

III CİLD

DİLÇİLİYƏ AİD MƏQALƏLƏR

Naşir: Valeh Mayılov

Korrektor: Xanəhməd Novruzov

Çapa imzalanıb: 18.04.2023

Kağız formatı 60x84 1/16.

H/n həcmi: 39 ç.v.

Tiraj 25.

“MSV NƏŞR” MMC-nin mətbəəsində
çap edilmişdir.

Tel.: 012 539 54 69

Mob.: 055 640 00 94